

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Полтавський національний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка
Факультет історії та географії
Кафедра історії України

**П'ЯТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ
НАУКОВІ ЧИТАННЯ**
(на пошану професора А. С. Череваня)

**Збірник наукових статей
Випуск V**

Полтава
2020

УДК 94(477)(062)

Ч 52

Редакційна колегія:

Степаненко М. І., доктор філологічних наук (*головний редактор*)

Бабенко Л. Л., доктор історичних наук (*заступник головного редактора*)

Сігарчук Р. А., доктор історичних наук

Шевчук С. М., доктор географічних наук

Гура О. А., кандидат історичних наук

Рецензенти:

Нестуля О. О., доктор історичних наук, професор, ректор
Полтавського університету економіки і торгівлі

Подкур Р. Ю., кандидат історичних наук, старший науковий
співробітник Інституту історії України НАН України

**П'яті Череванівські наукові читання (на пошану
Ч 52 професора А. С. Череваня** : збірник наукових статей. Випуск V.
Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020. – 332 с.

У збірнику вміщені статті учасників Всеукраїнської наукової конференції «П'яті Череванівські наукові читання» (27-28 березня 2020 р.). Автори статей розкривають актуальні проблеми соціально-економічної й політичної історії України, історичного краєзнавства, археології, етнографії, історії освіти й освітніх закладів. У збірнику знайшли відображення життя і діяльність видатних діячів освіти, науки, культури. Збірник розрахований на науковців, викладачів, студентів, учителів загальноосвітніх шкіл, усіх, хто цікавиться історичним минулим.

УДК 94(477)(062)

Від редакційної колегії: автори несуть відповідальність за повноту висвітлення обраної теми, системність викладу, достовірність наведених фактів, правильне цитування, написання власних імен і назв, наукову добросовісність та етику використання наукових праць і джерел.

*Друкується за рішенням Ученої ради
Полтавського національного педагогічного університету
імені В.Г. Короленка (протокол № 12 від 5 травня 2020 року)*

© ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2020

© Колектив авторів, 2020

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО ПРОФЕСОРА АНТОНА САМІЙЛОВИЧА ЧЕРЕВАНЯ.....6

РОЗДІЛ 1 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Якименко М. А. ПИТАННЯ СЕЛЯНСТВА І СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА У ВИСВІТЛЕННІ «ПОЛТАВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ».....12

Олянич В. В. ТОРГІВЛЯ ЦУКРОМ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ 19

Котельницький Н. А. ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ 80 РР. ХІХ СТ.: ВІЗІЯ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ.....26

Студінський В. А. ВИСВІТЛЕННЯ ТА АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТВОРЧОСТІ ПАНАСА МИРНОГО.....32

Шаповал Л. І. РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ 38

Белько О. О. ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРНИХ ПРОБЛЕМ У ЗЕМСЬКІЙ ПЕРІОД НА ПОЛТАВЩИНІ (КІН. ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.).....49

Безсмертна Ю. С. СЛУЖИТЕЛІ У МІЩАНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ МІСТА ПОЛТАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМ'ЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ) 57

Копилець Є. В. ДО ІСТОРІЇ КОБЕЛЯЦЬКОГО МЛИНАРСТВА 67

Вєдєнєєв Д. В. ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ КДБ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ПРОТИДІЇ «ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДИВЕРСІЇ» (1960-ТІ – 1980-ТІ РР.).....77

Соколюк С. М. ОФІЦЕРИ-ПІДВОДНИКИ – УРОДЖЕНЦІ ПОЛТАВЩИНІ 88

Вільховик О. В., Кушнір Л. М., Кузьменко Н. В. ГЕТЬМАНСЬКА ВЛАДА У ПОЛТАВІ 1918 РОКУ ОЧИМА УКРАЇНСЬКОГО ВОЯКА 100

Капустян Г. Т. ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН ПІД ПРИЦІЛОМ ОДПУ (1920-ТІ РР.) 111

РОЗДІЛ 2
ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ
ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ

<i>Барсук О. Є.</i> АБ ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫХ КАНЦЭПЦЫЯХ ХІХ СТ. САЦЫЯКУЛЬТУРНАГА РАЗВІЦЦЯ БЕЛАРУСКІХ І УКРАЇНСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ХVІ–ХVІІІ СТ.	120
<i>Ігнатуша О. М.</i> АРХІВИ І ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ У ХХ–ХХІ СТОЛІТТІ	130
<i>Бабенко О. О.</i> ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА.....	137
<i>Чешико Т. М.</i> ЖИТТЄВІ ДОРОГИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО НА РІДНІЙ КОБЕЛЯЧЧИНІ	144
<i>Діптан І. І.</i> ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ В НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ІВАНА ЛИСЯКА-РУДНИЦЬКОГО	154
<i>Федорова М. А.</i> ЖИТТЯ, ПОВ'ЯЗАНЕ З ЄДИНОЮ БІБЛІОТЕКОЮ	168
<i>Міщанин В. Д.</i> ДМИТРО БЛИК – ОДИН ІЗ РЕПРЕСОВАНИХ ОПШНЯНСЬКИХ ЛІВИХ ЕСЕРІВ (ЖИТТЄВІ ШТРИХИ)	173
<i>Григор'єв В. М.</i> ДИРЕКТОР АСКАНІЇ	183
<i>Рекрут В. П., Аліман М. В.</i> БОРИС МАРТОС ТА ЙОГО НАСТАНОВИ ЩОДО УСПІШНОГО РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ	191
<i>Петренко І. М.</i> ПОЛТАВСЬКА ІСТОРИКИНЯ ВІРА ЖУК (1928–2008) (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)	200
<i>Вільховий Ю. В.</i> КОНФЕСІЙНИЙ РОЗВИТОК ПОЛТАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	205
<i>Гавриленко Л. М.</i> НЕОВІЗАНТІЙСЬКИЙ СТИЛЬ В КУЛЬТОВІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ	212
<i>Пешков Д. О.</i> РОЗВИТОК КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ПЕРЕЯСЛАВА (КІНЕЦЬ ХІ – ПОЧАТОК ХІІ СТОЛІТТЯ).....	216
<i>Шамрай М. І.</i> УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 РОКУ В ІСТОРІОГРАФІЇ.....	219
<i>Бесарабов Д. О.</i> МУЗИЧНО-ХОРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ (1920-ТІ РР.).....	227

РОЗДІЛ 3
КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, ДЕМОГРАФІЧНІ,
ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ;
МУЗЕЙНИЦТВО

<i>Киридон А. М.</i> МУЗЕЇ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ	239
<i>Сусоров В. Д.</i> СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ НА ХЕРСОНЩИНІ (1917–1924 РР.)	250
<i>Онiпко Т. В.</i> УКРАЇНСЬКА БЕСАРАБІЯ: ВИТОКИ І СЬОГОДЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО ЦЕНТРУ «ФРУМУШИКА-НОВА»	263
<i>Тетеря С. А., Костюк Н. В.</i> ТРАДИЦІЙНЕ СПИВОЦТВО НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ (СЕЛА ТАШАНЬ ТА ГОРБАНІ)	272
<i>Коваленко О. В., Луговий Р. С.</i> АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА БАЛАКЛІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ В 2016–2017 РОКАХ	281

РОЗДІЛ 4
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНА
РЕТРОСПЕКТИВА, ДОСВІД І ПРАКТИКА

<i>Козюра І. В.</i> РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ	289
<i>Кір'ян Т. О.</i> ЗЕМСЬКА ШКОЛА СЕЛА ПИРОГИ ЯК ПАМ'ЯТКА ІСТОРИЇ І КУЛЬТУРИ	295
<i>Одинець О. О.</i> ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	304
<i>Семергей Н. В.</i> РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО–ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1918 РОКІВ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР	308
<i>Бабенко Л. Л.</i> ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ 1920–1930-Х РОКІВ У ПОЛТАВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ	317

**СЛОВО ПРО ПРОФЕСОРА
АНТОНА САМІЙЛОВИЧА ЧЕРЕВАНЯ
(20.09.1906 – 24.03.1975)**

20 вересня 2020 р. виповнилося 114 років від дня народження та 80 років наукової діяльності доктора історичних наук, професора Антона Самійловича Череваня, котрий вніс вагомий вклад у підготовку науково-педагогічних кадрів та розвиток історичної науки й історичного краєзнавства на Полтавщині. У 2020 р. кафедра історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка провела п'яту наукову конференцію на пошану педагога і вченого-історика. Його життя було сповнене випробувань і перешкод на шляху до улюбленої професії, але він досяг своєю працею визнання і шани своїх учнів і послідовників на ниві історичних досліджень.

Професор А. С. Черевань народився у селі Глинське Опішнянського району (нині Зіньківського р-ну) Полтавської області у сім'ї селянина-бідняка. Трудову діяльність розпочав у десятирічному віці у батьковому господарстві та в наймах. У вільний час від сільськогосподарських робіт закінчив початкову школу. Він став свідком бурхливих революційних подій, а час його особистісного становлення припав на перше десятиліття радянської влади. У 1926–1928 рр. у двадцятирічному віці його призначили секретарем Глинської сільської ради. Постійне спілкування з людьми виробили в нього ті риси, які в майбутньому знадобились у педагогічній роботі, – комунікабельність, уміння уважно вислухати та допомогти співрозмовникові. Життєвого досвіду і впевненості у необхідності поглиблювати власний рівень освіти додала йому військова служба, яку А. Черевань проходив у 1928–1930-х рр. у Лубнах. У проміжках між військовою муштрою проводив заняття на курсах лікнепу, навчаючи читати і писати своїх земляків. Демобілізувавшись, А. С. Черевань у 1930–1931 рр. навчався на робітфаці Харківського інституту соціального виховання, а в 1931–1932 рр. – у Харківському юридичному комвузі. Одночасно займався громадською роботою як голова секції пролетарського студентства Всеукраїнської профспілки працівників державних установ, працював педагогом дитячого приймальника Харківського НКВС.

З 1935 р. Антон Самійлович навчався у Харківському державному університеті імені М. Горького: закінчив історичний факультет (1939 р.) і два курси аспірантури. З початком радянсько-німецької війни він добровольцем пішов на фронт, брав участь у бойових діях спочатку як командир взводу, а потім служив у штабах 411-ї стрілецької дивізії та 686 полку тієї ж дивізії з червня 1941 р. У травні 1942 р. в харківському оточенні отримав тяжку контузію і

поранення у голову та потрапив у німецький полон. Перебував у таборах Південної Німеччини до 1945 р., а з початком воєнних дій проти Японії добровільно знову пішов у Червону армію на Далекий Схід і служив у Забайкало-Амурському військовому окрузі до демобілізації у липні 1946 р.

Повоєнні роки виявилися нелегкими: після демобілізації з армії А. С. Черевань поновився на третій курс аспірантури кафедри історії СРСР Харківського університету (1946 р.), де захистив у травні 1948 р. кандидатську дисертацію. Спроби влаштуватись на роботу у вищих навчальних закладах України закінчилися невдачею. В анкеті з обліку кадрів пункт про перебування у полоні став перешкодою у трудовій діяльності – йому не дозволили викладати у вузах на території України. З тієї ж причини він втратив членство в КПРС. Все ж Антон Самійлович пройшов конкурс на заміщення вакантної посади старшого викладача кафедри історії СРСР Пермського державного університету на Уралі, де працював до 1953 р. до звільнення з роботи за мотивами політичної недовіри.

У зв'язку з початком процесу десталінізації в країні у червні 1954 р. А. С. Череваня обирають за конкурсом на посаду доцента кафедри історії СРСР Карельського державного педагогічного інституту в місті Петрозаводську. Він тривалий час доводив своє право на реабілітацію доброго імені, заплямованого радянським ідеологічним штампом про полон як маркер зради. Нарешті у травні 1956 р. Антона Самійловича викликали на засідання партійної комісії Політуправління Міністерства оборони СРСР, де його офіційно поновили у членстві в КПРС. Антона Самійловича обрали завідувачем цієї ж кафедри і він приступив до написання докторської дисертації. Але вченого не полишала думка про повернення на батьківщину. Після тривалого періоду клопотань, листування у жовтні 1962 р. А. С. Черевань домігся перевodu з Петрозаводська в розпорядження Міністерства освіти УРСР і був направлений на роботу до Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка. Тут він працював на посадах доцента, а з 1969 р. – професора кафедри історії СРСР, викладаючи історію СРСР (період феодалізму), історіографію, джерелознавство, допоміжні історичні дисципліни до останніх днів життя.

Тема докторського дослідження А. С. Череваня, над яким він працював майже п'ятнадцять років, – «Нариси історії соціально-економічного і правового становища державних селян Уралу і Європейської Півночі до реформи П. Д. Кисельова», яке було успішно захищене в листопаді 1968 р. у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка.

Перехід А. С. Череваня на роботу до Полтавського педінституту збігся у часі з реалізацією українськими краєзнавцями 26-ти томного проекту «Історія міст і сіл Української РСР». Як досвідченого науковця, що тривалий час займався регіональною історією, відразу залучили до цієї справи, причому він мав не тільки збирати матеріал та готувати тексти історії окремих населених пунктів, але й консультувати своїх колег із числа вузівських викладачів та вчителів історії. Полтавський том «Історії міст і сіл УРСР» вийшов з друку в листопаді 1967 р., що стало видатною подією в науковому житті Полтавщини й святом для А. С. Череваня та його колег – співавторів унікального енциклопедичного видання.

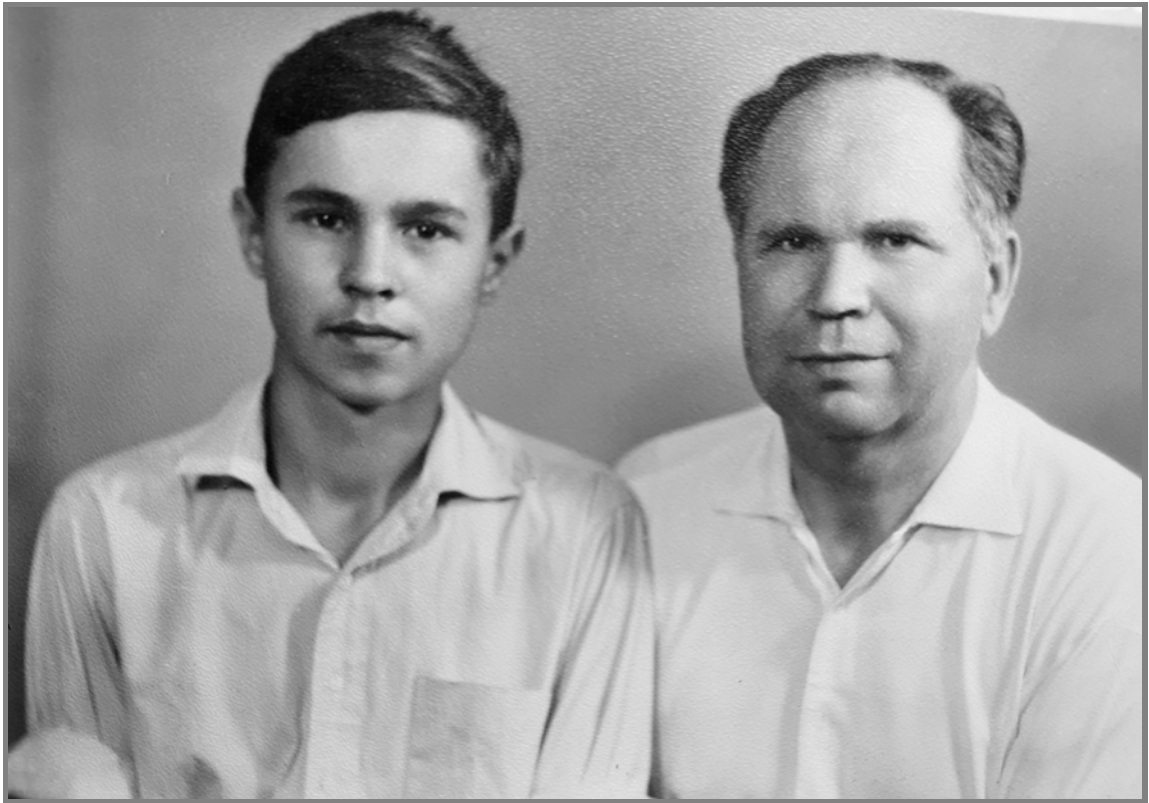
Педагогічний талант професора А. С. Череваня розкрився в процесі керівництва ним науково-дослідною роботою студентів. У Полтавському державному педагогічному інституті Антон Самійлович у середині 1960-х рр. організував науковий гурток студентів історичного факультету, який переріс у наукове товариство і фактично став науковою школою його послідовників. Учений керував її діяльністю до останніх днів життя. З-поміж його вихованців захистили кандидатські й докторські дисертації, успішно працюють в академічних науково-дослідних установах і вищих навчальних закладах, реалізують наукові форми історичного краєзнавства Ганна Капустян, Олександр Єрмак, Микола Якименко, Надія Кочерга, Валерій Мороко, Борис Хорошун, Світлана Юренко, Леонід Новохатько, Олександр Білоусько, Микола Лахижа, Олексій Нестуля, Віктор Войналович, Ніна Цехмістро, Тетяна Оніпко, Віра Кошова, Віталій Григор'єв, Олександр Сидоренко та інші. Про Вчителя його вихованці згадують як про людину високоморальну, інтелектуала й інтелігента, який умів мислити глибоко і навчав цьому студентів та молодих учених. Наукові конференції «Череванівські наукові читання» та видання збірників наукових праць є гідним комеморативним заходом на пошану Антона Самійловича Череваня.

*Людмила Бабенко, доктор історичних наук,
завідувач кафедри історії України*

Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

*Ганна Капустян, доктор історичних наук, професор
Кременчуцького національного університету імені М. В. Остроградського*

А. С. Черевань з сином

Диплом про закінчення Харківського державного університету,
1939 рік

УРСР — НКО
Київський Державний Університет імені Тараса Шевченка
(назва навчального закладу)

ПРАВИЛА КОРИСТУВАННЯ КНИЖКОЮ

- Після затвердження аспіранта наказом НКО УРСР та наказом по університету (інституту), в навчальній частині заповнюються аспірантська книжка.
- Аспірантська книжка видається аспірантові під розписку.
- При заачі дисциплін або після виконання науково-дослідної роботи аспірант подає професорові аспірантську книжку для відмітки про складання іспиту або виконання роботи.
- Зараз же після заачі тієї чи іншої дисципліни або виконання роботи аспірант сповіщає про це в навчальну частину для внесення замітки в загальну відомість про успішність аспірантів.
- Перед від'їздом аспіранта в наукове відрядження відповідальний керівник вписує в аспірантську книжку місце поїздки, термін та мету відрядження, а після повернення вписує свої зауваження.

Особистий підпис аспіранта
Черевань

Аспірантська книжка № 143958
 Прізвище, і'мя та по батькові Черевань А. С.
 Факультет Історичний кафедра істор. У. С. Р.
 Затверджено аспірантом згідно з наказом НКО УРСР № 5176
 від 16/IX 1939 р. та наказом директора інституту за № 145 від 17X 1939 року.
 Термін закінчення аспірантури 1942р
 1 Директор С. С. Савченко
 Декан факультету Т. М.
 Дата видачі книжки 5/11-1940

Аспірантська книжка А. С. Череваня

Народный Комиссарат
 Оборона Союза ССР
 ШТАБ
 411
 стрелковой дивизии
 7 Львостр. 1942 г.

УДОСТОВЕРЕНИЕ
 Выдано штабам 411 стр. дивизии
Кейтесам тов. Сере-
 (воен. звание)
ванк Никит Самойлович
 (фамилия, имя и отчество)
 В том, что он действит. состоит на
 военной службе в 411 стр. дивизии
 в должности ком. взвода
 с 7 Лвостр. 1942 г.

Собственноручная подпись
 Нач. штаба Военком штаба
 подковник Бат. комиссар
 (Дьяченко) (Рибченко)
 МП Нач. 4 отд. интенд. 3 ранга М. М. (Пасечник)

Военное звание _____
 присвоено в _____ м-це 194 г.
 Приказ _____ № _____ от _____
 Нач. 4 отд.

В с/но звание _____
 присвоено в _____ м-це 194 г.
 Приказ _____ № _____ от _____
 Нач. 4 отд.

Военное звание _____
 присвоено в _____ м-це 194 г.
 Приказ _____ № _____ от _____
 Нач. 4 отд.

Офіцерське посвідчення, 1942 рік

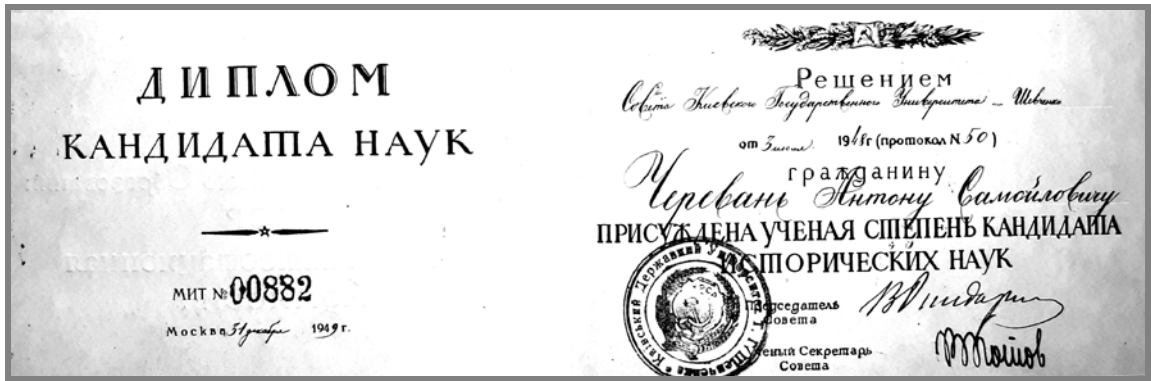
МИНИСТЕРСТВО ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ СССР
 Москва, 24. ноября 1947 г.

УДОСТОВЕРЕНИЕ № 464

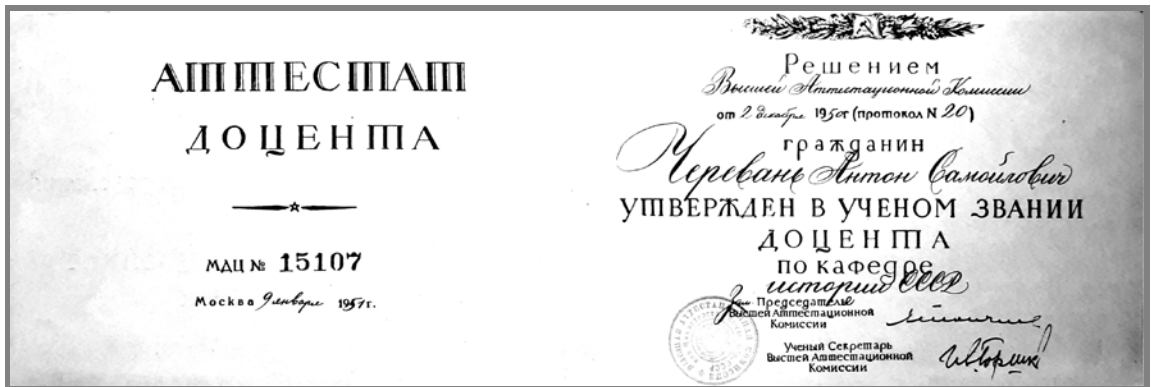
Главное управление университетов вузов
 Министерства высшего образования СССР направляет тов. Черевань
Никитка Самойловича
 (фамилия, имя, отчество полностью)
 окончивш ю в ноябре м-це 1947 г. аспирантуру
Зарьковского Гос. университета
 (название учебного заведения и полностью)
 в распоряжение директора Педагогического
ин-та. Мин. Просв. УССР - гор. Сумы
 (полностью название института, республики, края (обл.) министерства или учреждений.)
 для работы в должности преподавателя по
истории Украины
 (название должности, специальности и учреждения)
 срок прибытия _____ 194 г.

Начальник главного управления университетов,
Мин. Коллегии
 Министерства высшего образования СССР
Проф. К. Яков

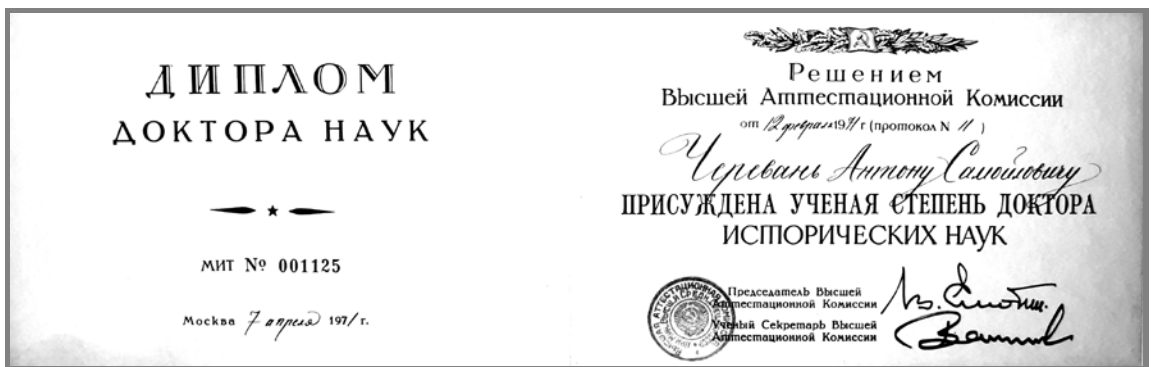
Посвідчення викладача історії України

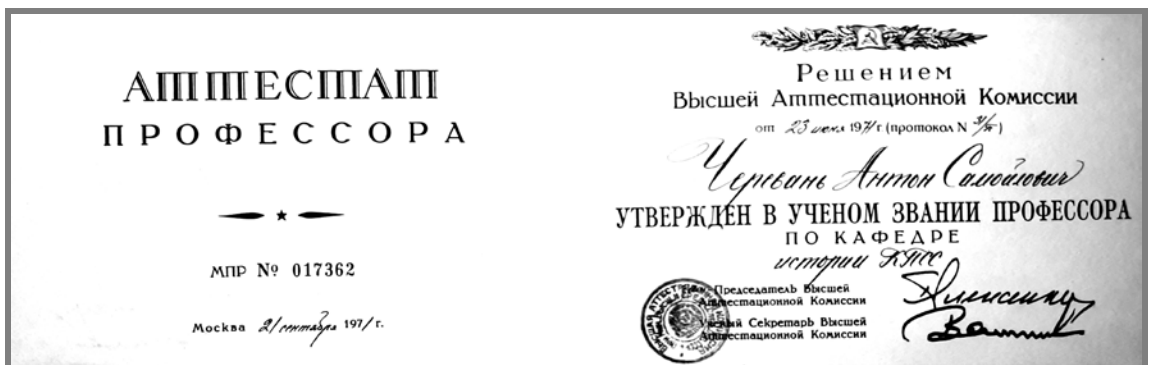
Диплом кандидата історичних наук А. С. Череваня, 1948 рік

Атестат доцента А. С. Череваня, 1951 рік

Диплом доктора історичних наук А. С. Череваня, 1971 рік

Атестат профессора А. С. Череваня, 1971 рік

РОЗДІЛ 1

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УДК 94 (477.53) (045) : 63 «XIX/XX»

Микола Якименко
(м. Полтава)

ПИТАННЯ СЕЛЯНСТВА І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА НА СТОРІНКАХ «ПОЛТАВСКИХ ЕПАРХИАЛЬНЫХ ВЕДОМОСТЕЙ» (кінець XIX – початок XX ст.)

У статті здійснена спроба аналізу «Полтавских епархиальных ведомостей» з точки зору висвітлення на сторінках цього видання проблем селянства і сільськогосподарського виробництва на Полтавщині наприкінці XIX і на початку XX ст. Охарактеризовано основні тези, які проповідували для утвердження в регіоні таких загальнолюдських принципів, як толерантність, взаєморозуміння і добросусідство між привілейованими і непривілейованими станами. Хоч реалізувати свої пропозиції щодо цього духовенству полтавського єпархіального управління через низку об'єктивних причин не вдалося, проте сама спроба їх пропаганди заслуговує позитивної оцінки.

Ключові слова: Полтавщина, селянство, духовенство, антиурядові виступи, 1902 та 1905–1907 роки.

У 2018 році минуло 155 років від створення такого періодичного видання, як «Полтавские епархиальные ведомости», вихід у світ яких було відновлено вже у незалежній Україні на державній, тобто українській мові. У передмові до першого номера вищезгаданого журналу, що його анонсувало Полтавське єпатрхіальне управління, була сформульована програма цього видання, основний зміст якої полягав у тому, щоб допомогти гродськості у справі навчання та розповсюдження грамоти і розвитку народної освіти, а також знайомстві зі становищем місцевої пастви. Власне саме останнє передбачало, що поряд з чисто догматичними питаннями та внутріцерковними проблемами редакція ставила собі за мету інформувати читачів «зі становищем місцевої пастви», лівову частку якої складали на той час селяни. Не можна сказати що на сторінках «Полтавских епархиальных ведомостей» читачі отримували повне уявлення про сільське господарство Полтавщини загалом і становище селянства, зокрема. Та все ж окремі сюжети щодо зазначених питань на сторінках «ведомостей» вряди-годи все ж таки з'являлися. Так, у

1883 році в одному з номерів цього видання був опублікований закон від 22 березня того ж року, який безпосередньо стосувався так званих «непривілейованих» станів. Його назва – «О порядке совершения крепостных актов на покупку земельных участков, приобретаемых при содействии Крестьянского поземельного банка» [1]. Цей закон був своєрідним продовженням «Положения о Крестьянском наземельном банке» від 18 травня 1882 року, яким було закладено основу кредитування непривілейованих станів, адже усі попередні законодавчі акти, як то: «Товарищество поземельного банка» від 16 березня 1865 року чи «Общество поземельного кредита» від 14 березня 1866 року [3] та «Общество взаимного поземельного кредита» [4], обмежували права селян на позику. Усі вони передбачали видачу земельних кредитів лише привілейованим станам, якими у Російській імперії були: дворяни, чиновники, офіцери, купці, почесні громадяни та духовенство. Закон 22 березня 1883 року було опубліковано у «Полтавских епархиальных ведомостях» буквально напередодні відкриття у Полтаві 10 квітня того ж 1883 року місцевого регіонального відділення Селянського поземельного банку, під керівництвом дійсного статського радника, віце-президента Полтавського сільсько-господарського товариства Дмитра Квітки, що, безумовно, суттєво сприяло розумінню полтавськими селянами як позитивних, так і негативних наслідків для дрібних землевласників відповідних правових норм цього державного земельного банку [5]. До числа позитивних наслідків відносимо те, що після того, як у Полтаві почало функціонувати відділення Селянського банку, сільські стани значно активніше приступили до купівлі омріяних земельних угідь: за 1883–1887 роки ними було куплено 73 335 десятин, тоді як за попереднє п'ятиріччя-лише 52 675 десятин, тобто майже на 20 тис. десятин менше [6]. «Вплив Селянського банку у 1883 році був очевидним, – писали на початку ХХ ст. полтавські економісти, – адже без його сприяння сільські стани не могли б кредитуватися для купівлі землі в інших установах у такій кількості, як це вони зробили за посередництвом банку...» [7]. За свої послуги цей банк брав у різні роки від 4,5 до 8 відсотків річних, тоді як у місцевих лихварів, як свідчив у 1902 році публіцист Микола Катаєв у своїй книзі «Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России», позику можна було отримати під неймовірно високі відсотки – від 50 до 1200% на рік. Такий кредит, небезпідставно твердив цей автор, «не витримає жодна комерційна установа» [8], не кажучи вже про неможливе у своїй основній масі сільськогосподарське населення тогочасної країни. Немає сумніву у тому, що селяни могли б купити більшу, ніж зазначену вище площу сільськогосподарських угідь, якби не було законодавчих обмежень: не більше 10,5 десятин землі на двір [9].

Редакція «Полтавских губернських ведомостей», яку представляли В. Конопатов та В. Терлецький, у досить обережній формі намагалася познайомити своїх читачів з діяльністю Полтавського сільськогосподарського товариства, початок діяльності якого відноситься до 1865 року. Так, у 1894 році в одному з номерів ведомостей з'явився витяг з доповіді цього товариства від 7 січня 1893 року, у якому мова йшла про благодійний вплив «бджільництва на садівництво, городництво і рослинництво». Цю замітку написав священник Іван Більговський – активний прихильник цієї галузі тваринництва, адже він не лише виклав зміст відповідної доповіді Полтавського сільськогосподарського товариства, але й оприлюднив свою точку зору на бджільництво, як «досить прибуткову» галузь, яка позитивно впливає на «інші сільськогосподарські заняття», тобто мова йшла про неприховану рекламу бджільництва. Проте для життєдіяльності непривілейованих станів на порядок більше значення мала інша публікація «Полтавских епархиальных ведомостей» – Маніфест нового імператора, яким після смерті Олександра III у 1894 році став його син Микола II. Згідно відповідних правових норм законодавства царській Росії будь-який документ, що був підписаний імператором, відразу ж набирав силу закону. Це, звичайно, стосувалось і такого нормативного акту, як Маніфест 1894 року, у якому новий правитель Росії оголошував своїм підданам цілу низку пільг. Так, з листопада 1894 року відсотки за кредитами у Дворянському банку були зменшені з 4,5 до 4-х відсотків [11]. Це при тому, що непривілейованим станам лише у 1898 році було надано можливість отримати кредит під 4 відсотки річних [12]. Позитивне значення мали такі норми права згаданого Маніфесту, як списання боргів, виданих селянам у натуральній формі у вигляді зерна для харчування та посіву відповідних сільськогосподарських культур, які у тогочасній повсякденній практиці називали одним словом – «хліб». Аналогічні борги за позиками які були видані урядом після 1866 року, передбачалось зменшити на половину. Настільки були зменшені борги і за продовольчими позиками, виданими селянам під час голоду у центральних регіонах країни 1891–1892 років. Повністю були анульовані борги непривілейованих станів за оренду казенних земель та борги за оренду сільськогосподарських угідь Кабінету «його імператорської величності». Підлягали списанню штрафи по державним окладним зборам, тобто податкам. Імператор пробачав штрафи за порушення правил торгівлі при умові, що вони не перевищували 300 рублів. Якщо ж сума штрафу перевищувала вказану цифру, то списанню підлягало не більше як 300 рублів. Певні пільги отримали і ті переселенці Зауралля, які прибули з губернії європейської частини імперії на окраїни держави згідно відповідних

правил від 10 липня 1881 року та від 17 лютого 1884 року. Останні з вище згаданих правил стосувалися виключно переселенців, які прибули до Нерчинського гірського округу, тобто до Алтайського краю, де знаходився основний масив Кабінетських земельних угідь. Були ще й інші пільги і послаблення, які, втім, майже не стосувалися непривілейованих станів, як то: ануляція боргів з населення Східного Сибіру, яке займалось поставками солі. Борги були пробачені і для тих дворян, які утримували пансіонати у навчальних закладах Міністерства освіти [13].

На рубежі XIX–XX століть, коли аграрне питання на території України набрало для царської влади загрозливого характеру, на сторінках «Полтавских пархиальных ведомостей» стало з'являтися все більше клерикальних публікацій, у яких були задіяні не лише керівники Полтавської єпархії, але й місцеве духівництво в особі сільських священників. Особливо виразною стала ця тенденція у зв'язку з відомим аграрними заворушеннями у Полтавській та Харківській губернії 1902 року та збройними сутичками селян з представниками царської адміністрації у 1905–1907 роках. Так, у квітні 1902 року при вступі до Полтави для придушення селянських заворушень 176-го піхотного Переволочанського полку на центральній площі міста перед громадою виступив протоієрей В. Зеньковський, який закликав усіх незадоволених владою до спокою і покори. У своїй промові він висловив свою незгоду з тими, хто агітував за те, щоб увесь народ володів землею на основі рівності. При цьому оратор згадував про царя Олександра II, який «дав людям свободу вільної праці, наділив їх землею, заплативши за неї кому слід від казни, як цього вимагала справедливість» [14]. При цьому протоієрей Зеньковський свідомо став на шлях обману слухачів, адже він, як освітчена людина, не міг не знати того, що платежі за звільнення селян від кріпачества цілком і повністю лягли на плечі самих селян, які повинні були виплачувати свої борги державі протягом 49 років з нарахуванням звичайних на той час відсотків за кредит, якого вони не просили, у розмірі 6%. Отже, не держава, а самі селяни заплатили поміщикам відповідну викупну суму як за отриману землю, так, власне, і за свою свободу. Ще у 1898 році, тобто за 3–4 роки до подій 1902 року, колишній керівник Полтавського акціонерного земельного банку Сергій Хрульов у своїй книзі оприлюднив дані, згідно з якими колишні кріпосні селяни заплатили за своє звільнення досить вагому суму коштів (1 836 млн. рублів), яка майже удвічі перевищувала вартість отриманої від поміщиків землі. Наприкінці своєї промови протоієрей В. Зеньковський закликав владу придушувати селянські антиурядові виступи «не лише військовою силою, але і толковим словом та дружньою бесідою». Позитивну роль в останній з щойно згаданих тез повинні відіграти, на думку Зеньковського, сільські

священники, які дуже «близько стоять до свого народу». Священник Зеньковський оприлюднив своє бачення шляхів, які б привели до бажаного для поміщиків спокою, невдовзі після земського подвірного перепису 1900 року на Полтавщині, що зафіксував у даному регіоні 69 554 селянських господарств, тобто понад 400 тис. осіб, у яких взагалі не було орної землі. Загалом же тих, хто мав земельних угідь загальною площею до 6 десятин, тобто недостатньо для забезпечення невідкладних потреб селянської родини з 6 осіб, було 309 532 господарства, або 1,8 млн осіб [16]. Важко зрозуміти, як можна було заспокоїти «толковим словом і дружньою бесідою» голодних людей? Однак святі отці пропагували саме такий спосіб «умиротворення» села, заплющуючи очі на те, що у тому ж Костянтиноградському повіті, де, власне, і почалися вищезгадані селянські антиурядові виступи, у місцевої родини латифундистів Мекленбург-Стрелицьких було, згідно даних перепису 1900 року, 56 962 десятин прекрасної землі, загальна вартість якої складена на той час 1 986 660 рублів. Церковники у своїх намаганнях заспокоїти селянську масу особливо активізувались під час революційних подій 1905 і наступних буремних років, коли справа дійшла до вбивства особливо ненависних царських службовців різного рангу, як це було, наприклад, 18 грудня 1905 року у Селі Великі Сорочинці [18]. Критикуючи тих, хто виступав з різного роду соціалістичними програмами, редакція «Полтавские епархиальных ведомостей» у шостому номері журналу за 1905 рік запитувала своїх опонентів: «Хіба це правда, коли в одного дозволяється відняти їм чи його батьками придбане і віддати іншому, хто ніколи не працював?» [19]. З різкою критикою тих, хто підтримував ідею передачі поміщицької землі селянам, виступив у 1906 році на сторінках журналу священник М. Варвинський. У своїй статті під назвою: «Бесіди з приводу селянських погромів» він затаврував ганьбою грабіжників чужого майна. На його думку кожен, хто не працює, того грабувати не потрібно хоча б тому, що таку людину покарає сам Бог «за безтурботне життя». У свою чергу той, хто завидує багатим і «йде на погроми і грабежі його майна, його добра, той грішить удвічі». По-перше тому, що сам хоче стати таким же безтурботним, а по-друге, він краде, грабує, порушуючи божий закон». На переконання Варвинського у жодному разі не можна миритися з погромами, уже в іншому випадку маховик грабежу ніколи не зупиниться. Спочатку «поміщики, потім – купці, а згодом грабуватимуть усіх, хто живе трохи краще» [20]. У зв'язку із цією тезою Варвинською на думку мимоволі спадають події 20–30-х років ХХ століття, коли спочатку були пограбовані поміщики і капіталісти, а потім черга дійшла і до так званих «куркулів» тобто до тих же полтавських селян, яких під загрозою голодної смерті заганяли до колгоспів, де жорстоко експлуатували задля ефімерної всесвітньої

«соціалістичної революції». Священник Варвинський не заперечував очевидного факту злиднів на селі: «малі наділи, не вистачає хліба для харчування», але пропонував не розподіляти порівну поміщицькі латифундії, а переселятися на казенні землі східних окраїн імперії. Своїй пастві він нагадував, що уряд вже виробив такі правила, які значно полегшать переселення малоземельного селянства «на неозорі пустопорожні землі». Іншим способом боротьби зі злиднями був, на його думку, кращий обробіток землі. У якості переконливого, на його думку, аргументу, був приклад передових європейських країн, де «полоску землі доглядають так, як піклується мати про свою дитину». Оприлюднив цей душпастир і третій, ефективний на його переконання, шлях поліпшення становища селянства: йти «на заробітки туди, де мало робочих рук» [21]. Між іншим, полтавські земські економісти підраховали, що кожного року з губернії у південні регіони імперії (Таврія, Дон, Кубань) вирушали близько 80 000 заробітчан, але це мало впливало на бюджет селянського господарства через надто низьку заробітну плату як у центральних регіонах, так і на окраїнах імперії [22]. Деякі духовні особи пропонували вже зовсім фантастичні способи усунення класового антагонізму між поміщиками і селянами. Так, в одному з номерів «Полтавських єпархиальних ведомостей» була опублікована стаття без підпису (ймовірно редакційна), у якій для усунення існуючих протиріч пропонувалось зрівняти усіх землевласників у правах, нехай би то була селянська громада, товариство чи особистий власник. «Ніякими привілеями не повинен користуватися жоден з видів землеволодіння і тоді усі стани об'єднуються, а громадське і особисте землеволодіння будуть доповнювати одне одного» [23]. Практично через усі публікації «єпархиальних ведомостей» червоною ниткою проходить одна ідея: миру і злагоди. Проте без докорінних соціально-економічних перетворень цю гуманну у своїй основі ідею реалізувати, як згодом засвідчили відомі події у нашій країні 1917–1921 років, не вдалося. За великим рахунком її не вдалося реалізувати і за усі часи радянської за формою і комуністичної за змістом влади, яка зазнала краху саме через глибокі внутрішні протиріччя. Як наш власний, так і досвід цілої низки зарубіжних країн, переконливо довів, що суспільство, побудоване на принципах класового антагонізму, неодмінними атрибутами якого були політичний репресій проти інакомислячих, не може витримати конкуренції з тими громадськими об'єднаннями, в основу яких були покладені загальнолюдські принципи функціонування державного апарату загалом, і між особистих відносин, зокрема. Аналіз змісту «Полтавських єпархиальних ведомостей» свідчить про намагання редакції цього журналу пропагувати саме вищезгадані принципи і у цьому його головна заслуга та історичне значення.

Джерела та література

1. Полтавские епархиальные ведомости. Официальная часть. – 1883. – №9. – С. 453.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XL. – СПб.: Тип. собственной его императорского величества Канцелярии (далі – СЕИВК). – 1865. – № 41928.
3. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XL. – СПб.: Тип. СЕИВК, 1865. – № 42280.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. – Т.XLI. – СПб.: Тип. СЕИВК, 1866. – № 43361.
5. Личный состав Крестьянского поземельного банка и его отделений. – СПб.: Тип. Е. А. Евдокимова, 1892. – С. 33.
6. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. II Отдел. – Полтава: Электрич. типо-литогр. И. А. Дохмана, 1904. – С.81.
7. Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1904 год. – С. 122.
8. Катаев Н. Сельский кредит и крестьянское хозяйство в России / Н. Катаев. – М.: Типо-литография В. Рихтер, 1902. – С.1.
9. Устав Крестьянского поземельного банка. – СПб.: Склад издания в юридическом книжном магазине Н. К. Мартинова, 1914. – С. 64.
10. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №9. Часть неофициальная. – С. 311.
11. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №24. Часть неофициальная. – С. 1165.
12. О понижении платежей заемщиков Крестьянского поземельного банка // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3-е. – Т. XVIII. – СПб.: Гос. типография, 1898. – № 16161.
13. Полтавские епархиальные ведомости. – 1894. – №24. Часть официальная. – С.1167.
14. Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – №29. Часть неофициальная. – С. 1248.
15. Хрулев С. С. Наш ипотечный кредит : Опыт статистического выяснения состояния землевладения в зависимости от его задолженности / С. С. Хрулев. – СПб., 1898. – С.101.; Кириченко В.С. Система акціонерних банків земельного кредиту в Росії в останні двадцятиріччя XIX ст. / В. С. Кириченко // Дежава і право. Збірник наукових праць. – 2009. – Вип 44. – С.399.
16. Полтавские епархиальные ведомости. – 1902. – №29. Часть неофициальная. – С. 1249.
17. Изменения в хозяйственной жизни населения по данным переписей 1900–1910 гг. // Статистический ежегодник Полтавского губернского земства на 1912 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1916. – С.38.
18. Анфимов А. М. Карловское имение Мекленбург – Стрелицких в конце XIX – начале XX в. / А. М. Анфимов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник V. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – С. 352.
19. Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко. – К.: Політвидав України, 1990. – 126 с.
20. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №12. Часть официальная. – С.406.

* Мався на увазі, очевидно, загальноімперський законодавчий акт від 6 червня 1904 року під назвою: «Временные правила о добровольном переселении

- сельских обывателей и мещан – земледельцев» // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем сенате. Отдел первый. Первое полугодие. – СПб., 1904. – С. 2080.
21. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №12. Часть официальная. – С.1050.
22. Там само. – С.1051.
23. Профессиональные занятия населения Полтавской губернии по данным повдворной переписи 1910 года // Статистический ежегодник на 1915 год. – Полтава: Типо т-ва «Печатное дело», 1919. – С.1051.
24. Полтавские епархиальные ведомости. – 1905. – №16. Часть официальная. – С. 623.

УДК 664.1(091)(477)«18/19»

Валентина Олянич
(м. Харків)

ТОРГІВЛЯ ЦУКРОМ НА ЛІВОРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті показані обсяги торгівлі цукром на Лівобережній Україні, її динаміка та частка у загальноукраїнському та загальноімперському ринку. Висвітлено особливості роздрібної, оптової торгівлі, ролі купців-посередників у функціонуванні ринку цукру, у оперуванні виробничими, логістичними та збутковими ризиками. Це призводило до значних коливань цін продукції та подальшої необхідності державного регулювання цін цукрової продукції. Показано функціонування ярмаркової та біржової торгівлі, як і значні обсяги «сірого», неурahованого у біржових бюлетнях збуту. Урядове регулювання ціни на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, відчутному зниженні цін та збільшенню споживання.

Ключові слова: торгівля цукром, ярмарки, біржова торгівля, державне регулювання, логістика збуту цукру.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. на Лівобережній Україні торгівля цукром відігравала важливу роль у цукровій промисловості. Адже у ході збуту виробленої продукції за виручені кошти відшкодовують виробничі витрати, розширюють виробництво, отримують прибуток.

На світовому ринку панувала жорстка конкурентна боротьба між виробниками цукру. Тому всі країни, що виробляли цукор із буряка, захищали свій внутрішній ринок високими митними бар'єрами, системою квотування, гарантіями збуту і цін тощо.

Історію вивчення вітчизняної цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст., зокрема і на Лівобережній Україні необхідно розділити на кілька етапів, кожний з яких якісно відрізняється один від одного.

Перший етап – це кінець ХІХ ст. – 1917 р., коли авторами досліджень про цукрову промисловість були її сучасники – спеціалісти

цукровиробництва, економісти, пайщики акціонерних товариств цукро заводів тощо. Передусім потрібно назвати загальні праці про розвиток цукрової промисловості у Російській імперії М. О. Толпигіна, М. Ю. Цехановського, Х. М. Лебідь-Юрчика та інших. Новий етап у вивченні вітчизняної цукрової промисловості, зокрема торгівлі, розпочався після 1917 р., і продовжувався до початку 30-х років ХХ ст. Першою такою роботою, мета якої показати значення цукрової промисловості для України – невеличка праця І. Фещенка-Чопівського, одного із членів Центральної Ради, на засіданні якої він і прочитав свою доповідь. Найкращим дослідженням з історії виникнення і розвитку цукрової промисловості в Україні у ХІХ ст. є відома праця К. Г. Воблого. У його роботі розглядається зародження цукробурякової промисловості, промисловий переворот у цій галузі, торгівля цукром, урядова політика в галузі цукрової промисловості тощо. Наступний період у вивченні цукрової промисловості припадає на середину 30-х – середина 50-х років ХХ ст. У цей час зменшилася увага дослідників до проблем цукрової промисловості кінця ХІХ – початку ХХ ст. Новий етап у вивченні цукрової промисловості – друга половина 50-х – кінець 80-х років ХХ ст. Це роботи В. І. Бовикіна, Я. І. Лівшина. У 60-х – 80-х роках з'явилися праці М. В. Прожогіна, Л. Е. Раковського, Т. П. Демченка. Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, вітчизняна історіографія в другій половині 50-х – 80-х роках добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого цукрової промисловості.

З кінця 80-х років ХХ ст. розпочався новий етап у розвитку вітчизняної історіографії. У серпні 1991 р. Україна стала самостійною державою. Під новим кутом зору, почали розглядатися багато питань історії нашої країни, зокрема і той період, коли економіка розвивалась в рамках ринкових, товарно-грошових відносин. Сучасні дослідники [1, 2, 3, 4] також внесли свій внесок до вивчення цукробурякової промисловості, але період розвитку вітчизняної цукрової промисловості наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття має нові напрями історичного дослідження.

Мета дослідження – показати розвиток торгівлі у цукровій промисловості на Лівобережній Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах державного регулювання розвитку цієї галузі.

Хронологічні рамки дослідження – кінець ХІХ – початок ХХ ст. Точніше, це період від прийняття закону від 20 листопада 1895 р. про нормування виробництва і збуту цукру, що розпочав період державного регулювання ринку цукру у державі, до Лютневої революції 1917 р., коли розвиток цукрової промисловості, як і доля всієї країни різко, змінився.

Територіальні рамки роботи – Полтавська, Харківська і Чернігівська губернії в дореволюційних межах.

До другої половини XIX ст., цукор збувався дрібними партіями посередникам, котрі перепродували його населенню, доставляли цукор по всім населеним пунктам. Базарна торгівля доповнювала зусилля розвозчиків цукру. Мандрівні торговці майже завжди брали у заводчиків цукор в кредит, розраховуючись за нього після реалізації продукту. Кредит стимулював збут цукру.

З другої половини XIX ст. поступово на перше місце висунулася оптова торгівля цукром-піском. Вона відбувалася безпосередньо на заводах, а також на ярмарках і товарних біржах. Посередникам в цій торгівлі, починаючи з середини XIX ст., ставали купці, які витіснили дрібних посередників.

Загальний обсяг реалізованої продукції цукровими заводами в лівобережних губерніях України в 1910–1912 рр. пересічно складав 127252,8 тис. крб. В цілому по Україні за вказані роки загальний обсяг реалізованої продукції цукрових заводів складав пересічно 395448,2 тис. крб. Таким чином, питома вага реалізованої продукції лівобережних губерній становила в середньому за 1910–1912 рр. 32,2% від загальноукраїнської, а українська продукція понад 73% від загальноросійської.

Від середини і до кінці XIX ст. винятково важливу роль у насиченні ринку цукром відігравали ярмарки. У 1895 р., таких ярмарок, де торгували і цукром, нараховувалося в Україні 3168 [2]. Принаймні третина цих ярмарок була на Лівобережжі. У системі ярмаркової торгівлі цукром поступово склалося декілька торгових шляхів. Так, шлях ярмаркової торгівлі цукром на Лівобережжі розпочинався у Сумах – центрі цукровиробництва у краї. Як тільки з'являвся новий цукор, він, наприкінці листопада – у грудні, з'являвся на Сумському ярмарку. Нереалізований цукор із Сум перевозився на Хрещенську ярмарку у Харків (січень – початок лютого). Після закриття цієї ярмарки, цукор відвозили на Масляну ярмарку у Ромни, де торгували ним у другій половині лютого, потім цукор везли у Єлизаветград (березень – квітень). Звідти товар вдруге потрапляв або у Харків, або Ромни (травень), з цих ярмарків у Курськ (червень – липень), а наприкінці липня – на початку серпня у Полтаву. З 15 серпня купці збиралися на Успенському ярмарку у Харкові, потім у вересні переїжджали з цукром у Кролевець Чернігівської губернії, а з Кролевця поверталися на Покровський ярмарок у Харків (середина жовтня – перша декада листопада). На цьому річний цикл ярмаркової торгівлі цукром замикався. Фактично ярмарковий цикл перетворився у безперервний торг цукром.

При оптовій купівлі-продажу цукру склалися контракти. У ньому зазначалася якість товару, місце і час передачі цукру з рук в руки, його ціна і спосіб розрахунку.

Оскільки виробники цукру завжди відчували потребу в обігових коштах, то поступово більшість контактів почали складати заздалегідь, задовго до виробництв, адже за законтракований пуд цукру видавалися завдатки, від 5 до 10% вартості цукру. Так як на Київській Хрещенській ярмарці продавалася основна частина вітчизняного товарного цукру-піску, то вона отримала назву Контрактної [5].

Найбільші оптові закупки цукру відбувалися на Київській біржі, заснованій у 1865 р., друге місце посідала Харківська товарна біржа, що діяла з кінця 60-х років XIX ст.

Торгівельний обіг Київської біржі з цукром-піском в 1909–1913 рр. був досить значним і досягав 65–100 млн. крб. щороку, Харківської 25–30 млн. крб. [6]. У Києві щороку продавалося більше 25% цукру, що вироблявся у межах Російської імперії.

Цукор з Чернігівщини та Полтавщини у переважній більшості реалізовувався через київські торгівельні заклади. Окрім того, у Києві значною мірою продавався і цукор із Харківщини. Решту цукру з лівобережних заводів збували в Харкові та Сумах, переважно з цукроварень, які належали П. І. Харитоненку [7].

Потрібно сказати, що значна частина торгівельних угод з цукром не потрапляла в офіційні біржеві бюлетені, тому уникали обліку. Чимало цукрозаводчиків з різних міркувань вважали за краще здійснювати свої оборудки з цукром поза біржею у своїх приватних конторах при заводах і при цьому не через посередництво біржових маклерів, а при допомозі не зареєстрованих («диких») маклерів. Тому торгівельні обіги цукрових магнатів потрібно визнати значно більшими, ніж то показано статистикою [6]. На ярмарках та товарних біржах існували посередники, які пропонували свої послуги обом сторонам. Посередники заключали торгівельні угоди з видачею сторонам маклерських записок, засвідчених підписами сторін, котрі у випадку суперечки визнавалися судами як незаперечний доказ. Проявляючи неабияку підприємливість і ділову активність, посередники визначали стан цукровиробництва, заздалегідь оцінювали види на врожай буряка, на основі цього робили висновки про майбутнє виробництва цукру. З появою ознак поганого врожаю, або незадовільної якості буряка, кредитних ускладнень, підвищення ціни на робочі руки, паливо, котрі могли б негативно вплинути на ціну цукру, посередники на свій страх і ризик, за незначні завдатки, скуповували цукор і при першій же можливості перепродували його по вищій ціні. У випадках вигідних перепродаж посередники швидко наживалися. Фактично це була спекуляція цукром. Спекулятивна торгівля цукром викликала швидкий зріст цін цукру.

Але нескінченно підвищувати ціну цукру було неможливо. У певний момент обов'язково з'являлися на ринку конкуренти і ціни обов'язково занижувалися. Втім, на збут цукру було повнісінько скарг.

М. О. Толпигін на запитання Російського технічного товариства, чому так відбувається відповів: «Збут товару відбувається по темному: хто кого обдурить, той і при баришах... Одні наживають десятки мільйонів, інші – розоряються, а більше прибутками користуються не ті, хто трудиться над виробництвом, а люди зовсім не причетні до цукровиробництва – це спекулянти, біржові паразити, котрі користуючись темнотою в торгівлі і потребою виробників у грошах, штучно підвищують або знижують ціни, дивлячись по обставинам, до неймовірних розмірів» [8].

З виданням закону про цукрове нормування (20 листопада 1895 р.) у справу регулювання цін на цукор втрутилася держава. Вона, у випадку зростання цін понад гранично допустиму межу, віддавала розпорядження через міністра фінансів про додатковий відпуск цукру на внутрішній ринок. Тому спекуляція цукром була можлива тільки протягом короткого часу, у вигляді спалаху на протязі кількох місяців. При цьому, найспритніші ділки-посередники з поміж біржових маклерів, що були біля джерел спекулятивної спіралі підвищення ціни, вигравали, а інші ділки, які надто захоплювалися грою, несли великі збитки.

До введення закону про цукрове нормування (1895 р.) спекулятивні спалахи у торгівлі цукром відбувалися через кожні три-п'ять років, що призвело до розорення багатьох цукровиків, до нестабільності як у виробництві, так і торгівлі цукром. Із введення у дію закону 1895 р. різкі коливання у цінах відійшли у минуле. До введення в дію закону про цукрове нормування ціни на цукор на внутрішньому ринку відзначалися великими коливаннями, до доходила в 1881/1882 господарському році до 7 крб. 90 коп. за пуд і падала в 1886/1887 господарському році до 2 крб. 80 коп. за пуд. Дуже великим були коливання цін і на протязі одного року: так в 1881/1882 р., різниця між вищою і нижчою ціною пуду цукру-піску становила 3 крб. 10 коп. При такому стані цукрового ринку не могло бути й мови про спокійний і безперебійний розвиток цукрової промисловості в країні, вона ставала жертвою спекуляції та азартної біржової гри на підвищення і зниження цін.

Із введенням в дію закону 20 листопада 1895 р. цукрова промисловість значною мірою була позбавлена шкідливої дії біржових спекулянтів. А це дуже позитивно впливало на розвиток промисловості, адже економічне становище промисловості при ринковій системі господарювання завжди залежить від рівня цін на продукцію.

За основний пункт, щоб визначати ціни на наявний цукор за голівку, в Росії на початку ХХ ст. завжди брався Київ. Коливання цін на світовому цукровому ринкові, наслідки врожаю буряків, економічне

становище країни, урядові заходи в царині цукрової промисловості, різні угоди цукровиків, скеровані на те, щоб урегулювати ціна на цукор, та всякі інші причини, що в остаточному підсумкові впливали на продажну вартість цукру в межах Російської імперії, негайно відбивалося на Київській цукровій біржі й звідти розкочувалися по всій країні. Посередництво в торгівлі цукром втім, процвітало і після видання закону 20 листопада 1895 р. Очевидець писав: «Торгівля цукром по селах відбувалася здебільше дрібними шматками, при цьому за 1 копійку дають 2-3 шматочки. Так як фунт рафінаду містить в залежності від його гатунку 64–72 шматочки цукру, то роздрібна ціна рафінаду кусочками досягла 32–36 коп. за фунт, або 14 крб. 40 коп. за пуд. Така роздрібна вартість цукру по селах майже втричі перевищує ринкову ціну цукру рафінаду в містах. Але і в містах, по дрібним крамницям і чайним цукор якщо й не доходить до ціни 14 крб., то продається не нижче 8–9 крб. за пуд, між тим як нормальна ціна рафінаду, звичайно, в 1910–1913 рр. не перевищувала 5 крб.» [9].

Таким чином, лавочник за свої посередницькі послуги мав у містах від 3 до 4 крб. з пуду рафінаду, а по селах оплата посередництва у роздрібній торгівлі цукром досягала вже 100–200% справжньої ціни продукту, в залежності від віддаленості споживача від міста.

Споживачі по селах фактично платили за цукор втричі більше, ніж по містах. Немає ніякого сумніву, що участь багаточисельних посередників у торгівлі цукром дуже роздували ціни на нього, при цьому до таких меж, що він ставав малодоступним бідним верствам населення.

А між тим, виробництво цукру в 1915/1916 господарському році повинно було відбуватися при дуже несприятливих умовах: окрім помітного підвищення, в 3–4 рази цін на різні матеріали і предмети для виробництва, заводи потерпали від браку палива, постійної нестачі вагонів тощо. За таких обставин підвищення ціни на цукор було незворотним. У цих умовах урядова Особлива Нарада з продовольчої справи видала 9 жовтня 1915 р. правила про тверді ціни, «щоб припинити спекулятивні угоди на цукор» [9].

Встановлення Особливою нарадою ціни по різним регіонам країни були різними. Для Харкова і Сум вища межа для цукру-піску була встановлена в розмірі 5,52 крб., для Києва – 5,10 крб. Але на товарних біржах маклери вимагали за цукор-пісок по 6–7 крб. за пущ. Дефіцит цукру у країні посилювався.

У зв'язку з посиленням нестачі цукру в країні у травні 1916 р. додатковими розпорядженнями Особливої наради з продовольчої справи вільна торгівля цукром була фактично заборонена, реалізація цукру була поставлена під контроль Центрального бюро міністерства землеробства (Центроцукор), створеного ще в січні 1916 р.

Тим часом споживачі почали відчувати гостру потребу в цукрі, у пошуках продукту біля крамниць вишикувалися довжелезні черги. Очевидець восени 1916 р. занотував: «Купівля цукру відбувається у скрутних і ганебних обставинах. Доводиться стояти на вулиці у чергах, щоб придбати один фунт цукру. До цього часу таких цін і такого способу купівлі цукру не було...» [10]. А ціни на цукор особливо на чорному ринку продовжували невпинно зростати. На початок 1916/1917 господарського року становище у постачанні цукру ще більше ускладнилося. Особлива нарада на період до 1 вересня 1917 р. встановила тверду ціну на цукор-пісок у розмірі 7,40 крб. за пуд. Таксування місцевих цін на цукор повинно було мати за основу тверду ціну плюс вартість привозу, накладні витрати і певний прибуток за комісію. Але, незважаючи на всі встановлені тверді ціни, в роздрібній торгівлі ціна на цукор продовжувала швидко зростати. Так у Харкові, при твердій ціні на цукор-пісок у 23 копійки за фунту грудні 1916 р. у дійсності цукор продавали по 1 крб. за фунт (35 крб. за пуд) [11].

Таким чином, урядова політика в галузі виробництва і збуту цукру була націлена на збереження і розвиток цієї цінної галузі промисловості. Закон 20 листопада 1895 року про нормування виробництва і збуту цукру в країні і доповнення до нього від 12 травня 1903 р. відіграли винятково позитивне значення для розвитку вітчизняного цукровиробництва.

Виробництво цукру впродовж 1895–1914 рр. у лівобережному регіоні, як і в цілому в країні, невпинно зростало. Питома вага лівобережного цукру в українському виробництві невпинно зростала. Промислова криза 1900-х років не зачепила цукрову галузь країни, вона продовжувала збільшувати обсяги.

Урядове регулювання ціни на цукор відіграло позитивне значення і в його збуті, різке коливання ціни на цукор було відрегульовано, ціни на цукор впродовж 1895–1914 рр. неухильно зменшувалися, а споживання цього цінного харчового продукту збільшувалося. В цілому, напередодні Першої світової війни виробництво та збут цукру в країні, і зокрема на Лівобережжі, перебували на піднесенні. Але великої шкоди зазнала цукрова промисловість регіону, як і всієї країни, в роки Першої світової війни.

Джерела та література

1. Заец А. С. Рынок сахара: проблемы теории и практики. Киев, 1998. С. 73–75.
2. Раковский Л. Э. Сахарная промышленность Украины в 60–90-е гг. XIX в.: дисс. ... докт. истор. наук. Киев, 1995. С. 223.
3. Москалюк М. М. Розвиток харчової промисловості на Правобережній Україні: (Друга половина XIX – початок XX ст.) : Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 20 с.

4. Юрченко Д. Ю. Підприємницька, благодійницька та меценатська діяльність родини Харитоненків в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2013. 20 с.
5. Зисерман Е. И. Киевские контракты и их значение для сахарной промышленности в прошлом и настоящем // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1923. № 3. С. 10–12.
6. Марголин Д. М. Свеклосахарная промышленность в Юго-Западном крае // Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913. Т. 43. С. 168–169.
7. Цейтлін С. М. До характеристики цукрового ринку Київщини: цукрова торгівля і біржові обороти перед війною // Праці семінару для виучування народного господарства України. Київ, 1927. Вид. 2. С. 53–54.
8. Толпыгин М. А. Ответы на все вопросы, предложенные Императорским Русским Техническим обществом относительно сахарной промышленности для съезда членов Императорского Русского Технического общества в 1896 г. Киев, 1896. С.25.
9. Марголин Д. М. Как удешевить сахар? Записки по свеклосахарной промышленности КОИРТО. Киев, 1913.
10. Толпыгин М. А. Пояснения и дополнения к обзору сахарной промышленности в России за производство сахароварения 1914/1915 г. Киев, 1916. С. 9.
11. Ланге П. В. Сахарорафинадный рынок во время войны и революции // Вісник цукрової промисловості. Київ, 1924. № 3-4. С. 54.

УДК 9+321.01/07

Назар Котельницький
(м. Чернігів)

**ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ СЕЛЯНСЬКОГО
САМОВРЯДУВАННЯ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ
НА ПОЧАТКУ 80-х РР. ХІХ СТ.:
ВІЗІЯ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ**

У публікації розглядається візія ліберальних земців північної України на модернізацію селянського самоврядування у Російській імперії на етапі 80-х рр. ХІХ ст. Автор, проаналізувавши історичні першоджерела, приходять до висновку про те, що погляди земських лібералів на проблеми трансформації селянського самоврядування були органічною та невід'ємною складовою цілісної програми перетворень у Російській імперії, яку презентували члени опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях регіону.

Ключові слова: ліберальні земці, селянське самоврядування, Кахановська комісія, проекти перетворень.

Серед комплексу аспектів політичної діяльності ліберальних земців північної України – малодослідженої проблематики української історіографії, маловідомим сегментом залишається бачення земськими лібералами Північного Лівобережжя питання про модернізацію селянського самоврядування на початку 80-х рр. ХІХ ст. Спробуємо у

лаконічному вигляді проілюструвати сутність позиції та поглядів опозиційної аристократичної фронди, використовуючи першоджерела.

Кристалізації формування візії проблеми ліберальними земцями сприяло створення восени 1881 р. Кахановської комісії, яка повинна була розробити проект широкомасштабної реформи місцевого самоврядування у Російській імперії та представити її новому монарху – імператору Олександрю III. За задумом столичної бюрократії та верхівки реакційно-ортодоксальної аристократичної корпорації, новий державний орган, який у більшості своїй складався з представників чиновництва вищих рангів, мусив зібрати домінуючі позиції у регіонах з приводу трансформації селянського врядування у провінції та дати старт черговому етапу перетворень у державі, оскільки вбивство Олександра II, розгул терористичних акцій революціонерів-народників, поява, консолідація та публічне позиціонування опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях, значне поширення демократичних і конституційних ідей прямо загрожували існуванню самодержавства у країні. Російський абсолютизм, бажаючи будь-що вижити, був змушений формувати цілісну консервативну програму, яка б нівелювала будь-які симптоми революційних змін в імперії. Одним з головних об'єктів у практичній реалізації вказаної політики, яку сучасники влучно назвали добою Контрреформ, стали земські установи, адже саме вони стали осередком легальної, конструктивної, публічної опозиції російському деспотизму. Формальним приводом для обструкції інститутів стали обвинувачення земських органів у нездатності розв'язання місцевих проблем та великих бюджетних кошторисах їх діяльності. Але насправді, кліку царських сановників дуже драгувала виборність усіх інститутів місцевого самоврядування у регіонах та яскраві ліберальні тенденції їх розвитку, що викликало люті емоції у верховної бюрократії [1, с. 33-35].

Тим не менше, не бажаючи відразу лякати суспільство держави, адже тільки-но закінчився період «конституційних ілюзій» графа М. Лоріс-Мелікова, Олександр III все ж таки дозволив місцевій громадськості задекларувати свою позицію щодо модернізації селянського управління і направити комплекс своїх ідей та пропозицій у формі офіційних документів до Кахановської комісії, зокрема – Особливої наради для розробки проекту реформи місцевого самоврядування, під головуванням М. Каханова. Земська ліберальна партія північної України, отримавши черговий унікальний шанс для легального, публічного звернення до російської корони, не могла не використати цю вкрай слушну нагоду. Земські зібрання на півночі Лівобережної України з великим натхненням, бажанням і надіями почали обговорення проблем та перспектив реформування селянського врядування вже на осінніх сесіях 1881 р. Члени опозиційної

аристократичної фронди Північного Лівобережжя взяли активну участь у процедурах та процесах підготовки офіційної позиції інституцій місцевого самоврядування. Яку ж точку зору презентували представники земської опозиції? Проаналізуємо історичні джерела.

У вересні 1881 р. розпочалася сесія Сосницького повітового земського зібрання, у якому дуже активно та самовіддано працював член ліберальної партії Сіверщини – О. Карпинський. 10 вересня земські збори розглянули спеціальну доповідь повітової земської управи, яка була присвячена проблемам трансформації селянських органів управління загалом в імперії. Депутат О. Карпинський виступив з великою промовою по цьому питанню. Він вказав на те, що селянська верства держави знаходиться у катастрофічному економічному становищі. Проведені реорганізаційні заходи нічого по суті не дали – потрібні суттєві реформи. Гласний оприлюднив пакет першочергових модернізаційних кроків, який був для опозиціонерів принциповим: 1) негайна заміна подушного податку прогресивними фіскальними зборами; 2) всебічне та широкомасштабне зниження викупних платежів тимчасовозобов'язаних селян; 3) швидке впровадження системи дрібного поземельного кредиту, заснованого на двох принципах – мінімальні комерційні банківські відсотки та великі терміни надання кредитів. О. Карпинський заявив, що головною метою цих реформ є ліквідація повітових та губернських по селянським справам присутствій і волосних правлінь, як установ, що виконали свою функцію, і передача їх функцій повітовим земським управам, оскільки згідно діючого імперського законодавства, проблемами селянської страти повинні опікуватись органи місцевого самоврядування, у тому числі адміністративними питаннями, проблемами судового захисту.

Окремо, гласний наголосив на тому, що повітові земські управи будуть зобов'язані, у разі якщо пропозиції будуть затверджені верховною владою, узяти на себе принципово важливу місію по патронату та інституційному забезпеченню пільгового кредитування для селянства у провінції та радикальному прискоренню остаточного вирішення проблеми викупних платежів селянства, адже як місцева, так і державна влада не поспішають з розв'язанням цих пекучих проблем, а земські інститути є неупередженими у цьому плані, володіють достовірною інформацією, чудово розуміють генезу та глибинність проблематики. Завдання ж держави буде полягати у тому, щоб зменшити до мінімуму контроль за функціонуванням та діяльністю земських установ країни. О. Карпинський відзначив, що земським повітовим управам необхідно передати контрольні функції по сплаті податків і зборів, при цьому представники поліції можуть мати лише наглядові повноваження, обмежені штрафними

фіскальними процедурами, які будуть реалізовані лише через своїх уповноважених. Волосні старшини та сільські старости, до завершальної модернізації системи врядування, повинні перейти у підпорядкування повітових земських управ.

Особливу увагу О. Карпинський приділив самій кричущій проблемі життєдіяльності провінції. Депутат особливо наголосив, що вже давно назріла реформа етичного та морального гатунку. Принципово необхідно суворо заборонити систему тілесних покарань у державі, що є ганьбою та рабовласницьким архаїзмом. Гласний зазначив, що у Сосницькому повіті більшість селянських земельних володінь вже викуплені, а от з дворянськими маєтками існує величезна системна проблема – вони по факту є банкрутами. І це при тому, що колишні поміщицькі селяни сплатили більшість своїх фінансових зобов'язань. Виходячи з цього, потрібно змінювати акценти у внутрішній економічній політиці.

Промова О. Карпинського здобула успіх, і Сосницьке повітове земське зібрання, після обговорення проблеми, постановило більшістю голосів – 21 проти 4: схвалити у цілому озвучений О. Карпинським пакет пропозицій; представити його ініціативи як консолідовану думку Сосницького повітового земства Уряду Російської імперії [2, с. 76-80].

Потрібно зауважити, що конкретний кейс викладених О. Карпинським пропозицій був прямим відображенням базових засад соціально-політичної та економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. З одного боку, прогресисти наполягали на невідкладній трансформації фіскального та банківського сектору економіки держави, шляхом імплантації західних інструментів у господарчий організм Російської імперії. З другого – виступали за негайну ліквідацію виконавчих своєю функцією органів врядування у провінції і передачі усіх повноважень земським інституціями, як єдиним установам у провінції, які відображали інтереси місцевого населення та могли виконувати увесь комплекс завдань, озвучений верховною владою. Визнання ж Сосницьким повітовим земським зібранням пропозицій О. Карпинського як консенсусної точки зору свідчить про те, що навіть в умовах чисельної меншості у зборах, члени аристократичної фронди яскраво та переконливо доводили позицію ліберальної партії як до громадськості краю, так і до середовища столичного чиновництва.

Якщо говорити про узгоджену позицію усіх земських інститутів північної України з вказаної проблематики, то потрібно зазначити, що і тут думка опозиціонерів перемогла. Спеціальна особлива комісія Чернігівського губернського земства, яка досліджувала проблему, 19 січня 1881 р. постановила – офіційно звернутись до Кахановської комісії, Уряду та Сенату з комплексом пропозицій, направлених на якісне реформування життєдіяльності селянських громад: 1) негайно

провести усі процедури викупу селянами своїх земельних наділів за допомогою центральної влади; 2) повітові та губернські по селянським справам присутствія ліквідувати як такі, що не виконали своїх функцій; 3) документацію ліквідованих присутствій передати мировим судовим органам у повітах; 4) рішуче знищити дисциплінарну владу поліцейських та судових справників у повітах та волостях; 5) з антикорупційною метою адміністративно встановити граничну вартість збору волосних судів у розмірі 30 рублів; 6) головною судовою апеляційною інституцією у провінції визнати мирові судові установи, оскільки вони зарекомендували себе як найбільш неупереджені та демократичні юридичні органи; 7) терміновим вольовим рішенням верховної влади відмінити у повному обсязі будь-які тілесні фізичні покарання, як анахронізм, несумісний з новою добою в історії держави; 8) передати виконання обов'язків по фіскальному стягненню податкових недоїмок до бюджетних кошторисів від волосних старшин, які ганебно себе показали, службовцям регіональних фінансових інститутів, становим приставам та сотникам [3].

Як бачимо, точка зору губернського земства у цілому була майже ідентичною поглядам опозиційної аристократичної фронди регіону. Щоправда, позиція щодо передачі проблем селянського врядування повітовим земським установам не була включена, але оскільки повітові земські зібрання самостійно надсилали документацію у Санкт-Петербург, це не було принциповим нюансом. Так чи інакше, ліберальні земці північної України розробили проект фактичного демонтажу первинної ланки управління на рівні громади у провінції: починаючи від передачі під патронат земських повітових органів функціонування селянських громад і закінчуючи визнанням мирових судових органів єдиною юридичною інституцією влади у провінції. Звісно, така філософія опозиціонерів не могла не викликати звинувачень центральної влади у спробах узурпації влади на рівні регіонів земськими інститутами місцевого самоврядування.

До кінця 1883 р. особлива нарада Кахановської комісії детально вивчала комплекс документації, який надійшов з усіх земських регіонів держави. У результаті тривалого обговорення був підготовлений консолідований проект документу для подання російському монарху, який передбачав: 1) посилення урядової влади у провінції шляхом створення змішаних, себто земських та адміністративних повітових і губернських присутствій, з домінуванням представників місцевих адміністрацій губернаторів; 2) розширення прав і свобод земських інституцій там, де це не протирічить імперативам верховної влади. Отже, де-факто, абсолютна більшість ініціатив ліберальної опозиційної фронди північної України була відхилена.

Вже під час роботи комісії й наради пост міністра внутрішніх справ Російської імперії отримав граф Д. Толстой, що принциповим чином змінило ситуацію – реакційний та ортодоксальний реванш став історичним фактом. У діяльності комісії почався консервативний поворот – головним завданням стало знищення «шкідливих» тенденцій суспільного розвитку країни, а саме ліберальних «метаморфоз». Наприкінці 1884 р. до складу органу увійшли «експерти» з регіонів Російської імперії, у тому числі неземських, що забезпечило чисельне домінування архаїчних консерваторів у складі комісії та наради. Підсумки діяльності не важко передбачити: в усіх розроблених документах особливо наголошувалось на принциповому значенні широкомасштабного відновлення станових громадських інститутів та всебічному і повноцінному утвердженні аристократичної корпорації як керівника життєдіяльності провінції та опори деспотичного режиму. Підготувавши, по суті, фундамент для розробки майбутньої земської контрреформи, Кахановська комісія наприкінці 1885 р. була ліквідована, а численні прогресивні пропозиції представників земських інституцій були відкинуті [4, с. 35-38]. На наше переконання, ці події стали фіналом яскравої епохи Великих реформ у Російській імперії.

У будь-якому разі слід відзначити, що візія земських лібералів українського Полісся на проблеми модернізації селянського самоврядування була органічною та невід’ємною складовою цілісної програми перетворень у Російській імперії, яку презентували члени опозиційної аристократичної фронди у земських інституціях регіону. В ідеологічній сфері – це намагання синтезувати державний режим абсолютизму з західними ідеалами децентралізації місцевого самоврядування, щоправда, без врахування інституту волосних земств, ідея якого з’явилася саме на початку 80 рр. XIX ст. У політичній галузі – вимоги негайного знищення архаїзмів суспільного життя рабовласницької доби в історії імперії. В економічній і соціальній царині – розробка та ініціювання комплексу невідкладних реформ, спрямованих на капіталістичну трансформацію економічної моделі та соціальної структури країни [5, с. 72-73, 154-155].

Узагальнюючи викладене можемо стверджувати, що питання реформації селянського самоврядування Російської імперії посідали належне місце у комплексі програмних засад земського ліберального руху на півночі Лівобережної України.

Джерела та література

1. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. М.: Наука, 1977. 272 с.
2. Деятельность уездных земских собраний в 1881 году // Земский сборник Черниговской губернии. 1882. № 6-7. Чернигов: Земская типография, 1882. – 120 с.

3. Доклад комиссии губернского земского собрания сессии 1880 года по вопросу о преобразовании крестьянских учреждений // Земский сборник Черниговской губернии. 1881. №1-4. Чернигов: Земская типография, 1881. С. 59–68.
4. Пирумова Н. М. Вказ. праця.
5. Пирумова Н. М. Вказ. праця.

УДК 94 (477)

Володимир Студінський
(м. Київ)

ВИСВІТЛЕННЯ ТА АКЦЕНТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ТВОРЧОСТІ ПАНАСА МИРНОГО

Зроблено спробу проаналізувати висвітлення соціально-економічних проблем у творах Панаса Мирного. Загалом у літературі XIX століття автори прагнули розглянути насамперед соціальні питання через призму опису героїв своїх творів, показати найбільш чіткі точки соціуму в цей період, філософськи віднайти шлях розв'язання даних проблем. Панас Мирний не був винятком. Його гостросоціальні твори «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «Повія», «Подоріжжя од Полтави до Гадячого» та інші акцентували увагу читача на проблемах суспільства і змушували задумуватися над шляхами їх вирішення. Власне письменник таку проблематику будував на місцевому інформаційно-історичному матеріалі, що, у свою чергу, викликає інтерес і в краєзнавців сучасності при розкритті окремих сторінок Полтавщини.

Ключові слова: соціально-економічні проблеми, соціальна справедливість, свобода, експлуатація, відносини власності, земля, праця, Панас Мирний.

Практично вся творчість Панаса Мирного (П. Я. Рудченка) пронизана висвітленням та акцентуалізацією соціально-економічних проблем українського суспільства. В принципі, письменнику не потрібно було далеко ходити за матеріалом та інформацією для своїх творів, оскільки він працював, як би зараз сказали, в системі місцевого та регіонального управління. Тому, широкий інформативний матеріал надходив йому, як чиновнику, в офіційній кореспонденції, до того ж він часто пересувався по Полтавській губернії і бачив реальне життя своїх земляків, та й взагалі поводив себе активно в громадському житті. «Історичну заслугу Мирного, – писав М. Є. Сиваченко у вступній статті до семитомного видання творів письменника, – слід бачити передусім у тому, що він значно розширив межі і можливості реалістичного методу, незмірно підняв українську прозу, збагатив жанрово, відповів на суспільну потребу створення в рідній літературі соціального роману і повісті з народного життя» [1, с. VII]. Завдання даного дослідження не у дослідженні текстів Панаса Мирного з позицій мовно-літературних, а швидше, у історико-економічному

аспекті визначити «больові соціальні точки» українства взагалі та мешканців Полтавщини зокрема у період XIX – початку XX століть.

Вже у своїх ранніх, і далеко не соціальних, творах Панас Мирний починає розглядати проблемні вузли суспільства через систему відносин власності і загострює в цьому аспекті увагу читача кому має належати той чи інший ресурс або фактор. Показовою тут є «Казка про Правду та Кривду». Ось один із таких текстових епізодів цього твору: «От і стали вони володіти: Правда – землею, Кривда – водою. Правда повітрям, а Кривда – туманами сивими, хмарами чорними, вітрами буйними» [1, с. 215]. Саме й за володіння у Правди та Кривди розпочинається ціла драма. Одна не поступається іншій. Питання, як би, вічне – хто володіє ресурсами і засобами до існування. «Почати знову паювання – Кривда тоді докорами й посвітку не дасть! Бач, скаже, оце та смирна та тиха! Сама ділила, а тепер уже й назад. Мовчить Правда, по землі сновигає, не хоче й на повітря здійматись. А Кривда радіє, гуляє... Оце розпустить вітри по морю, горами хвилю здіймає, сама поверх хвилі гоїдається... Або злетить на хмару чорну, мчиться по повітрю прозорому, а другу навпроти себе пускає. Стрінуться ті хмари – одна проти другої преться кожна кожному побороти хоче... Силяться, напинаються, поки яка не видержить – а там і пішла ломитися... Гук та гуркіт на весь світ гукає; огненні блискавиці крешуть... Правда тільки на землі важко та тяжко дише» [1, с. 215-216]. Тут і постає питання соціальної справедливості та партнерства.

Вже в оповіданні Сон» письменник, що, можливо заздрість не дає людям до міжособистісної згоди і соціальної рівноваги. Зокрема він пише: «...в людських душах звивали кубла темного царства сили: лиха заздрість, глуха віра та безнадійна довічність. Лиха заздрість будила ворожнечу поміж людьми й не сприяла їм дійти до згоди, одностайно на чому-небудь стати; глуха віра нищила душу і не давала спромоги знятися вгору, побачити інші світи; а безнадійність довічна в'язала силу й перечила здобуватися кращої долі... Не дивно, що серед такого становища люди ниділи і спали» [1, с. 335]. Слова ці не втратили актуальності й в наш час. Найважче все-таки людині думати, приймати рішення і брати відповідальність.

Цікаво, що в «Подоріжжі од Полтави до Гадячого» Панас Мирний, якби описує свою просту мандрівку з одного місця в інше, змальовує життя таким як воно, дає характеристика селам і містечкам. Мабуть, що найбільш детально і образно з різних точок зору пише про Опішне. Проте, сковзає своїм описом проблеми, які так і не можуть вирішитися, здавалося би на свою простоту. Наприклад, про дороги: «Коли лучилося вам, шановний читальниче, їздити коли по наших поштових шляхах, як тута зоветься, на «перекладних», ранньої весни

або пізньої осені – то ви, певне, яку тяжку муку приходиться виносити проїжджому. Коли не похмурі дощані дні та грязюки такі, що колеса по маточині ріжуться, – то колоть, од котрої перекидає вас з одного боку воза на другий, товче і молотить ваші кістки так, що, що прибувши на станцію, насилу розправляєте ви свою натруджену спину, хапаетесь за болячі боки і клянете все на світі, – от машталіра, що гнав як скажений, коней, до своєї волі і долі, що примусила вас вирватися в таку дорогу» [2, с. 8]. І вданому випадку асоціативно приходять аналогії із сучасністю – від якості доріг до умов комфортності в транспорті. Та ще одна гостра соціальна, економічна, побутова та особистісна проблема виноситься мало не на перший план у цьому творі – пияцтво: «...іноді по шляху прийдеться переїхати вже село або містечко, де по проїжджій вулиці над дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев'яні вивіски з намальованими шклянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хворостині, – ознака, де шинки» [2, с. 9]. Наявність чималої кількості шинків у суспільстві породжували не лише економічні та сімейно-побутові проблеми, а бувало, що переростали в міжетнічні. До слова, варто сказати, що «шинкові» сюжети і проблеми, які були пов'язані із споживанням селян проходять практично через усю українську літературу ХІХ століття.

Чи не центральним соціальним за спрямованістю твором Панаса Мирного, який був написаний спільно з братом Іваном Рудченком (І. Білик), є роман «Хіба ревуть, як ясла повні». Власне, головний герой цього твору – Чіпка, є чи не втіленням всіх соціально-економічних проблем того часу. Чіпка практично скроєний із цих проблем, які його то піднімають на вершину, то різко кидають на дно суспільства.

Тому, письменник показує проблеми соціальної нерівності через призму життя головного героя твору. Зокрема П. Мирний пише: «Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та у холоді, у злиднях та недостачах» [2, с. 59]. Та все-таки, залишалось головним для головного героя, його родини та селянства залишалось питання розкріпачення. Отримання волі давало шанс для самореалізації. «Чіпці минуло сімнадцять літ, – писав Панас Мирний. – Того самого року віковічні кріпацькі кайдани розбились... Стояла рання весняна пора надворі. Рано-вранці схопилося сонце, виграючи та висвічуючи червоним світлом» [2, с. 71]. Образно кажучи, сонце своїм теплом і світлом давало можливості для дій і вказувало шлях до свободи. Проте, власне, Воля це ресурс, який даний людині Богом і певною мірою обмежений соціумом. Таким ресурсом потрібно вміти розпоряджатися. Філософськи-поетично у романі автор з цього приводу зауважив: «Воля для чоловіка вільного – чарівниче слово, а для невільника – мед – п'яне чоло. Воно, як дурманом, як хмелем затуманить усі його думки, гадки, надії: все для його умерло, оглухло, одно воно зосталося, одно воно тільки й сяє й гріє по темному шляху його темного життя...» [2, с. 235].

Тут знову постає актуальним питання у системі свободи, це ресурси і фактори виробництва, які дають можливості для досягнення матеріального добробуту. Головним таким і ресурсом, і фактором для українства є земля і вільна праця на цій землі. «Не в землі сила, не в землі вона була...ні! Земля – що?.. Земля!.. Хліб родить як коло неї походиш, хазяїном робить... Сказано: земля! А без землі – усе пропало... усе!» [2, с.190]. У цій фразі закладено глибокий філософський політекономічний смисл, що в науковому варіанті розглядався як поєднання факторів і засобів виробництва. У даному випадку мова йде про поєднання двох факторів – землі і праці. В такому поєднанні виникає ще один фактор – капітал. У сучасному розумінні таких економічних процесів ми можемо говорити і про наступний фактор – організаційні здібності людини.

Тут варто навести ще один опис із роману П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні»: «Закипіла у Чіпки в руках робота. Найняв плуг, волів, зорав поле, засіяв, заборонив; зійшло – як щітка! У косовицю став за косаря, – викосив дванадцять копиць сіна. Є чим овечок узимку годувати. Настали жнива – місячної ночі жне. Розгорювався десь на десять на десять рублів; купив у заїжджого цигана стару кобилу; звозив хліб, поставив у току: отак скирти понавертав.

Дивуються люди, що чіпка до хазяйства такий додатний! А Чіпка дивись, уже й хліб вимолотив, сама солома стоїть, – завалив увесь город ожередами. Скоту нема. Продав Чіпка більшу половину соломи, кілька мішків хліба та восени купив корову на ярмарку» [2, с. 79]. У цій доволі розлогій цитаті можна простежити всі цикли виробництва, процеси кредитування та авансування у сферу виробництва, прогледіти процес купівлі-продажу, отримання прибутку і розширення виробництва. В такому контексті ми маємо підручник з економічної теорії. Варто в цьому зв'язку зазначити, що практично вся українська література є політекономічно насиченою. Такі тексти притаманні і для Панаса Мирного, і для Івана Франка, де піднімаються не лише питання соціального плану, а й суто економічного. В цьому поєднанні, зокрема, Панасу Мирному вдалося розкрити всю суперечливість тогочасного суспільства. Зокрема, в романі «Хіба ревуть воли, як ясла повні» показано процес впливу позаекономічних чинників на поведінку головного героя. Нереалізованість усіх можливостей і трудових потенцій, боротьба із суспільством за своє місце в ньому, зрештою, призвело до трагічних наслідків. Комплекс розкритих проблем: заздрість, пияцтво, проституція, кримінал, хабарництво, зрада та інші продемонстровані автором як реальні загрози для індивіда зокрема та суспільству в цілому. І на сьогодні ця проблематика не втратила своєї актуальності.

На цьому можна було б поставити і крапку, розглядаючи роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні». Проте останній абзац у творі наводить на суперечливі, розлогі і глибоко філософські роздуми в царині соціально-економічних відносин. Тому, варто процитувати його: «Минав рік; минав другий... Стояла на край села сиротою пустка – завидувала палацу. Аж ось – випало їй несподіване щастя: купив її у казні за безцінок давній знайомий – жид Гершко, причепурих трохи зокола облупані боки, полатав, де попрогнивала, оселю – та й завів шинок. Щонеділі, щосвята, а часом і серед будня, щоб не одстати од вельможного сусіди, – бенкетує тут п'яне море темної пустоти... Оже ще й досі, підпізній вечір, подирає мороз поза шкурою веселих гуляк, як глянуть вони на хрест, що геть-геть здалека чорніє над Ромоданом» [2, с. 370]. Автор даного дослідження утримується від рід різного роду коментарів та аналогій і залишить текст таким, яким він є.

У контексті розгляду суспільних відносин завжди актуальним поставало питання кому довіряти владу, особливо у фінансовій та фіскальній сферах. Як не дивно, але українське суспільство завжди наступало на одні й ті ж «граблі» – довіряло цю діяльність далеко не чистим на руку особам. Ця проблема проходить через низку творів Панаса Мирного. Зокрема і в повісті «Голодна воля». Відповідальність за вибір лежить на самому виборцю, проте сам виборець не роздумує над проблемою такої відповідальності: «Василь здивувався, коли надійшовши додому, йому жінки розказали про сход, кого куди вибрали.

Василеві було найдосадніше, що Йосипенка вибрали старостою.

– Не знайшли чеснішого, прямішого чоловіка. Злодія одібрать, га? Ну й голови! Не дався їм узнаки Йосипенко, прикажчик. Разом уже б було його назначити й зборщиком, щоб харлав мирянські гроші» [3, с. 228].

Мабуть, що проблема вибору чесних представників у відповідних органах самоврядування є чи не найскладнішою соціальною, етичною і психологічною проблемою українського соціуму протягом тривалого історичного часу.

Важливим аспектом у системі соціальних суперечностей в творах Панаса Мирного проходить міжетнічна складність взаємостосунків. Такі аспекти автор розглядає під час описів у творах про різність українців і росіян. Особливо це стосується описів картин побутового життя. Разом з тим висвітлені питання взаємостосунків українців та євреїв, які проживали поруч. Однією із спроб розгляду складності таких взаємин є оповідання «Жидівка». В ньому змальована трагічність любові між українським хлопцем та єврейською дівчиною. І проблемність таких стосунків була у свері не лише інтимності, а швидше морально-етичної та релігійної [4, с. 31-53].

Не менш важливим поставало питання українського суспільства – це боротьба, власне, за саме українство, за ідентифікацію нації, за збереження рідної мови. Зокрема, у статті «Полтава» Панас Мирний писав: «Закинуті сліпою долею трохи не на самий край колишньої Гетьманщини, найближчі сусіди Слобідської України, – ми, полтавці, породивши на користь української мови талановитого Котляревського, почали хиріти, якоюсь німечю, присипляючи у собі та покриваючи забуттям все те, що нагадувало б нам, чиїх батьків, чиї ми діти. Все своє, все рідне ми зоставляли задля щоденних клопотів, задля хатнього життя, не турбуючись виводити його у світ, не дбаючи ро те, щоб його зв'язати з розвоєм та поступом, котрий пробіг побіля нас і потяг за собою наших найталановитіших дітей на користь рідному сусідові (наприклад, ми породили Гоголя і не зберегли його задля себе. Не диво: таланові треба неомірне поле задля праці, а ми мали невеликий лан, поділений на ще менші шматочки; йому було б тісно на наших перелогах, він би зникчємнів, захирів, як захиріли і ми)... Ми ж бачимо одно – що ми хиріємо, що нас опанувала німеч тяжка... Чт не початок це смерті?

Дехто може і думає так, тільки не ми. Не дивлячись на те, що вже більше віку не своя мова царює у нас по школах та в громадських справах, вона все-таки не затоптала своєї рідної, що гонобила наші дитячі літа, що чарувала нас своєю казкою... Багато того свого, прикритого зверху та примазаного зоколу, таїться по душах нашої інтелігенції, ащодо міщанства та кріпацтва, то своє, уже нічим ні прикрите, ні примазане, воно так і б'є, так і стріляє у вічі кожному» [5, с. 280-281]. І тому не дивно, що Панас Мирний відводить головну проблему у відродженні українства в українцях саме на формування нової національної інтелігенції. У листі Михайлу Коцюбинському, датованому 12 квітня 1903 року, він зазначає: «Що ж до нашої інтелігенції, то її й досі не було, вона ще тільки починає складатися, та й то, вихована, іншою школою, вона досі не подала таких яскравих зразків, щоб їх можна було назвати своїми, оригінальними...» [5, с. 498-499]. Як не прикро зазначати, але ці роздуми письменника не втратили своє актуальності остаточно і до нашого часу. Особливо гостро така соціальна проблематика проявляється на фоні війни на Сході України.

Загалом же, творчість Панаса Мирного пронизана глибоким аналізом реального соціального та економічного життя українців та спробою проаналізувати глибинні причини таких причин. Він їх знаходить у історії українства, його етнічному характері, соціально-економічній поведінці індивідів та інших чинниках. В умовах сьгоднішнього складного і суперечливого процесу становлення нової української державності творчість Панаса Мирного набуває нового забарвлення та потребує нового осмислення.

Джерела та література

1. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1968. – 560 с.
2. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 1969. – 452 с.
3. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 1970. – 520 с.
4. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1970. – 432 с.
5. Мирний П. Зібрання творів у семи томах. – Т. 7. – К.: Наукова думка, 1971. – 664 с.

УДК 334.712:549.751.12 (477.53) «15/18»

Лариса Шаповал
(м. Полтава)

РОЗВИТОК ТА ЗАНЕПАД СЕЛІТРЯНОГО ПРОМИСЛУ НА ПОЛТАВЩИНІ В XVI–XIX СТОЛІТТЯХ

У статті висвітлюється процес розвитку і занепаду селітряного промислу на території Полтавщини в XVI–XIX ст., пов'язаного з отриманням селітри – компоненту виготовлення пороху для зброї, кришталю, селітряної кислоти, окреслюються осередки селітроваріння, способи виготовлення, особливості технологій варіння селітри, наголошується на вагомій стратегічній ролі селітроваріння для населення Полтавського краю.

Ключові слова: селітра, промисел, городище, майдан, курган, бурти, селітряні заводи, селітроварниця, Опішнянська селітряна компанія.

У часи численних воєн XVI–XVIII ст. роль виробництва селітри в країнах Центральної та Східної Європи була надзвичайно великою, що спонукало селітроварів до пошуку нових сировинних баз та удосконалення способів виробництва органічної сполуки. Починаючи з XVI ст. селітряний промисел набуває розповсюдження на українських етнічних землях, який пов'язаний з отриманням селітри – важливого компоненту (75% ваги) для виготовлення чорного димного пороху, потрібного для зброї, якісних сортів кришталю, соління м'яса, селітряної кислоти, використання її в медицині. Основним осередком селітроваріння на теренах України у галузі видобування селітри у XVII–XIX ст. була територія Полтавщини.

Визначення місць видобутку збагаченого на селітру чорнозему, вивчення промислових об'єктів селітроваріння, матеріальної культури населення, яке вело видобуток стратегічної для України сировини виглядає важливим і актуальним з огляду на посилення уваги сучасних дослідників до питань розвитку економіки України. Авторка статті ставить за мету: відтворити особливості технологій варіння селітри,

з'ясувати роль і місце селітряного промислу для населення Полтавського краю в XVII–XIX ст.

Питаннями історії розвитку селітроварного промислу на теренах Полтавщини займалися науковці Андрієнко В. [1], Апанович О. [2], Варвянська Т. [3], Супруненко О. [3, 14], Коротя О. [5, 6], Кулаковський П. [7], Кулатова І. [8], Осадчий Є. [11, 12], Приймак В. [13], В. Шерстюк В. [15, 16, 17], Щербань А. [18], Яремченко [19]. У XIX – на початку XX ст. вивчення селітроваріння обмежувалося статистично-описовими роботами [10]. Значну кількість майданів, залишків діяльності селітроварного виробництва в Полтавському регіоні виявлено наприкінці XIX – на початку XX ст. В. Ляскоронським [9]. Вдала спроба аналізу майданів наприкінці 1960-х рр. як комплексних пам'яток археології та промислового виробництва пізньо середньовічної епохи належить В. Андрієнку [1]. В. Шерстюк охарактеризував способи видобутку селітри в Україні [17], сировинну базу селітроваріння XVII–XVIII ст. в Східній Європі, довів вагому роль Полтавщини у виготовленні селітри на етнічних землях українців [15, 16]. Оpubліковані в останнє десятиліття археологічні, історичні джерела аналізують характер облаштування селітроварних заводів, способів виробництва селітри, набір інструментів та обладнання, визначають особливості промислової галузі на етапах розвитку її в Полтавському краї.

Питання виникнення селітри в природі, знаходження місць її концентрації та способи добування були об'єктом дослідження хіміків та промисловців XVII–XIX ст. Селітра – загальна назва азотнокислих солей лужних металів, зазвичай KNO_3 та NaNO_3 . Хімічна сполука KNO_3 в народі має назви: ямчуга чи ємчуга, селітра або селетра, нітрат калію, азотнокислий калій. Цю сполуку ще називали: призматична, поташна або порохова селітра чи калійна селітра. У результаті складних хімічних процесів, селітра з'являлася у природному середовищі. Під час гниття біологічних організмів виділяється аміак, що згодом окислюється мікроорганізмами спочатку в азотисту (HNO_2) а потім в азотну (HNO_3) кислоти. Кислота вступає в реакцію з вапняком чи мергелем (вуглекислим кальцієм) перетворюючись на нітрат кальцію $\text{Ca}(\text{NO}_3)_2$. Утворену сіль вилужували із землі гарячою водою, добавляючи поташ (K_2CO_3). По закінченню хімічної реакції розчин нітрату калію зливали з осаду, випарювали і отримували неочищені кристали селітри, які потребували додаткової перекристалізації. Такі «салетарні» утворення (землі багаті на селітру) виникали при доступі до неї повітря [17].

Тваринні рештки дають більший вихід селітри ніж рослинні, оскільки в насінні рослин, азоту як основи для появи селітри найбільше. За результатами археологічних досліджень виділяємо

ресурсні бази місцезнаходження селітряних солей. Це земляні насипи курганів, земляні вали, культурні шари та смітники селищ і городищ, штучно створені селітровмісні насипи (бурти), стіни споруд, печери. Серед сумішей, що дають селітру є: урат (висушена сеча), що осаджується кам'яним вугіллям; гнілі трупи тварин; гній та газувана вода; перегній, особливо конячий та овечий. Ці компоненти найшвидше діючі. мають великий вміст азоту; стінна або вапняна селітра взята з руїн стародавніх мурів; стара компостова земля – швидкодіючі та добре азотовмісні компоненти; відвар м'яса та дрібно мелені кістки, що обпалені й оброблені кислотою, свіжа сеча та ями з гноєм, стружка з рогів – компоненти швидкодіючі, але мають середній вміст азоту; свіжий гній, сеча молодих тварин та попіл з дерева, кістяна мука. Найкращою із доступних основою для селітроваріння був перегній (залишки тваринних організмів), у меншій мірі – рештки культурного шару (смітники чи змішані рештки), найменш селітровмісними можна вважати насипи курганів. Рештки тварин у XVI–XVII ст., через відсутність великих ферм та боєнь, на теренах України не могли стати основою для започаткування селітровидобувної галузі. Такий спосіб видобування селітри стане доступним із XVIII ст., а особливо з XIX ст., коли кількість поголів'я худоби в Україні буде збільшено. Це буде добавка до земляних селітроносних буртів, що створювалися промисловиками на заводах-майданах. Така селітряна купа виварювалася не відразу, а через декілька років вистоювання. Селітроваріння XVI–XVII ст. було іншої направленості. Підготовчого процесу селітроносною землею не було, а для добування селітри використовували готову для виварювання землю, яка до цього була насичена селітрою. «Державні акти Московської держави першої половини XVII ст. засвідчували, що селітряних справ майстри розіслані по Україні з метою розшуку придатних для видобування селітри земель. Відписи майстрів селітроваріння свідчать про те, що такі землі знаходили і здійснювали процес видобутку селітри з культурного шару селищ і міст, із земляних валів городищ. Вибір місця для заснування селітряного заводу був паливно-ресурсний фактор: поряд з лісом, річкою. Якщо наявність води вирішувалася і викопаним колодязем то лісові запаси мали вирішальне значення. Із швидким розвитком селітроваріння, лісові запаси навколо міст зменшувалися, що змушувало промисловиків звертати увагу хоч і на менш солевмістні кургани, але з незайманими запасами лісу поблизу», – стверджує В. Шерстюк [16, с. 204-206].

У степовій та лісостеповій частині України селітряних заводів-майданів найбільше збудовано біля вибраних курганів. Початок виварювання селітри з курганів виник унаслідок того, що при грабіжницьких розкопках стародавніх могил було виявлено у глибоких

материкових ямах кристалізовану на рештках перекриттів, стінках та дні селітру, що потрапляла сюди із насипу кургану з водою, яка просувалася в них. Наявність повітря в таких камерах і спонукала утворення селітри. Великі задерновані кургани були домівками гризунів, лисиць та борсуків, сліди діяльності яких могли стати сировиною для концентрації природної селітри. Пошук придатних для добування селітри курганів був простим: обиралися насипи найбільших розмірів, що розміщувалися на багатих на чорнозем ґрунтах [15, с. 48].

При виготовленні селітри були задіяні працівники ремісничих спеціальностей: пічкури та попільники (майстри по виготовленню печей та ті хто чистив й ремонтував печі, виварював селітру), колісники (доставляли сировину, дрова, відвозили селітру на підводах), бондарі (виготовляли тару – бочки для селітри), прудники (забезпечували наявність води для виготовлення селітри). У Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського в експозиції відділу козацтва розміщені два металевих чани в яких варили селітру працівники Опішнянської селітряної кампанії. Технічні засоби для селітряного промислу це: лопати, кирки, носилки, вози для транспортування селітри. Особливим технічним пристосуванням була так звана «волокуша» – праобраз ковша бульдозера, який приводився в дію волами. Діяв цей технічний пристрій наступним чином: волів прив'язували до стовпа, що стояв у центрі ремісничих робіт, воли рухаючись по колу поступово ковшем «волокуші» згрібали ґрунт [17, с. 52].

Відомі три способи виготовлення селітри: «буртовий», «городищенський», «майданний» або «курганний». Найменших витрат вимагала заготівля селітряних куп або буртів на відкритому повітрі. Такий спосіб видобування селітри називався – «буртовий» при якому насипали в бурти (купи) гною, вапна, попелу, поташу (хлорид калію (KCl) з невеликою домішкою сульфату калію (K_2SO_4), закопували цю суміш на 3 чи 5 років. Коли суміш набувала певних фізико-хімічних властивостей її промивали водою, обробляли розчином поташу і шляхом випаровування добували селітру. Бурти, закладені в минулі роки, виварювали по черзі, забезпечуючи таким чином селітроваріння щороку. Через часову тривалість видобування селітри «буртовим способом», в умовах постійної військової загрози, було абсолютно безперспективним, тому більше використовували його в комплексі з «городищенським» способом, використовуючи культурні нашарування й вали давніх поселень та укріплень скіфської і давньоруської епох. Пізніше до цього переліку було долучено земляні вали з культурними шарами козацьких містечок. У цьому випадку, біологічними джерелами селітроваріння були тваринні, людські,

рослинні органічні рештки. Єдиний відомий факт селітроваріння на городищах скіфського часу зафіксований на території Більського городища (Котелевський район Полтавської області). Селітроварів більш приваблювали залишки фортифікаційних споруд давньоруських городищ. Зважаючи на те, що більшість із них будувалися за інтенсивного використання деревини, зводилися з використанням ґрунту існуючих селищ, бо вони містили більше органічних решток та давали більший вихід селітри, ніж давні городища. Саме тому «городищенський» селітряний промисел набув свого поширення на Лівобережжі України. «Курганний» спосіб видобування селітри використовувався на місцях поширення курганів (майданів), які давали можливість добути селітру миттєвим способом, без первинної підготовки. Головну роль у виборі місця розташування селітроварного комплексу з використанням «майданного» способу відігравав ресурсний чинник (знаходження кургану, валу чи культурного шару), враховувалася наявність паливної та водної сировинних баз. «Майданний» спосіб на землях України був єдиним у період з XVI по середину XVII ст., домінантним в другій половині XVII – на початку XVIII ст., упродовж першої половини XVIII ст. він «здає свої позиції» перед іншим – «буртовим». Застосування у комплексі з «городищенським» на першому етапі «майданного», а на другому – «буртового» способу, виробництво селітри вбачається можливим з другої половини XVII – першої половини XVIII ст. З першої половини XVIII ст. «буртовий» спосіб стає панівним, а наприкінці XVIII ст. єдиним на теренах України [17, с. 49-57]. Виробництво селітри з культурних нашарувань давніх городищ та земляних валів нічим не поступалося в рентабельності курганному способу.

В історії розвитку селітроварного промислу на Полтавщині виділяють шість етапів з різночасовою перевагою способів виробництва селітри (городищанського, майданного чи буртового). В. Шерстюк відзначає першу половину XVII ст. як початок видобутку селітри в Полтавському краї. Цьому підтвердження – суперечка між Г. Вишневецькою та Проскурами за «дроблення могили Скоробора на селітру», датована скарга 1622 р. [16, с. 205]. У 1620 р. на лівобережних українських землях була створена «Селітряна держава», що включала території з селітряним промислом. Потенційними місцями останнього називалися «поля дикі Білгородські і поблизу річок Псла, Ворскли...» [11, с. 282]. На території городищ на початку 1620-х рр. існували селітроварні майдани. Так, «князь Константин Вишневецький, користуючись тим, що в його земельному документальному наданні було відсутнє уточнення про належність цих об'єктів виключно до державної юрисдикції, захоплює «салетри біля річок: Хорола, Псла, Груні Великої (права притока Псла в м. Гадяч),

біля городища Більського» [14, с. 71]. В цей час існував «майданний» (курганний) спосіб добування селітри. Дим, який супроводжував випарювання селітри міг привабити кочівників. Постійні загрози їхніх набігів змушували змінювати місця селітроварного виробництва. Друга половина XVII ст. – другий період селітроваріння, позначається збільшенням кількості селітряних варниць, існуванням «майданного» й «городищенського» способів виробництва селітри, що фіксується розподілом етапів виробництва на селітроварному комплексі. Так, в урочищі Поле на Більському городищі було виявлено промислові та господарські об'єкти, споруджені для виварювання лугу, висушування готової селітри [18, с. 21]. Вилужування селітроварного ґрунту могло проводитися на місці, а лужна вода підвозилася на місця стаціонарних варниць. Перша половина XVIII ст. – третій період селітряного виробництва на Полтавщині, що характеризується поступовим переходом від «майданного» та «городищенського» способів до застосування «буртового», з ознаками налагодженого промислового виробництва селітри в 1710–1740 рр. У документі датованому 1752 р. зазначається, що у Апостолів між містечками Крилов і Кременчук було 2 селітряних майдани. Перший із них мав 8 казанів і церкву, де знаходився другий – невідомо. Відомо, що Апостол (його люди) обрали кілька курганів на південь від Кременчука з використанням «буртового» способу. Деякі з них відкрили селітроварні, але в зв'язку з Полтавською битвою 1709 р. «ці могили без дроблення селітри залишилися» [7, с. 198]. Північна війна 1700–1721 рр. та військова кампанія 1708–1709 рр. була причиною зменшення кількості варниць. Різкому збільшенню кількості селітряних заводів сприяла низка указів російського царя Петра I в 1711–1719 рр., що спонукало до розвитку приватних селітроварень. Одна із перших згадок про «бурти» на селітроварному заводі відноситься до початку 1720-х рр. (с. Веприк Зіньківського району) [7, с. 489-490]. Внаслідок сировинної переорієнтації селітроварників зменшується кількість промислових об'єктів. На зміну дрібним, численним «майданним» варницям приходять менш кількісні потужні й укрупнені селітряні заводи з «буртовим» виробництвом. Четвертий період – друга половина XVIII ст., час активного піднесення селітроварної справи в Україні за масштабами та об'ємами виробництва. Селітроварні з'являлися у великій кількості, завдяки ресурсній базі новостворених об'єктів при буртовому способі виробництва селітри. Постійний приплив дешевої сировини (культурні нашарування: сміття, перегній) забезпечує локалізацію селітряних заводів в межах чи на околицях міських поселень. Селітряні заводи Опішнянської компанії у 1750–1780-х рр. містилися у сотенних містечках Лівобережжя (Переяслав, Сенча, Вереміївка, Зіньків). Давні бурти і міські вали як сировину

використовували на заснованому в 1780 р. заводі в містечку Великі Сорочинці [18, с. 41-44]. Перша половина XIX ст. – п'ятий період, час активного наукового вивчення питань удосконалення процесу видобування та очищення селітри. Незважаючи на велику кількість нових методів, власники селітряних заводів користуються старими, звичними для них способами видобування селітри. Селітроварні заводи переміщуються з околиць великих міст до містечок й хуторів Полтавщини. Шостий період – друга половина XIX ст., припиняється виробництво селітри на місцевій сировині. Причина цього крилася в економічній нерентабельності: затрати на транспортування безмитної натрової селітри з Чілі (Аргентина), менші, ніж ті, які витрачалися на виробництво чи закупку сировини у приватних заводчиків. З розвитком наукових знань селітроварний промисел еволюціонує, змінюючи ресурсну спрямованість, способи виробництва, місця розміщення селітроварниць.

Дослідники В. Андрієнко [1], В. Городцов [4] доводять, що майдани – це залишки діяльності селітроварного виробництва. В. Городцов нарахував 24 майдани, які використовувалися селітроварами. В межах Полтавської області, станом на 1 вересня 1990 р., зареєстровано 242 майдани і майданоподібні споруди [1, с. 3-4]. Найбільше їх виявлено у Глобинському, Козельщинському, Оржицькому, Решетилівському, Семенівському, Хорольському, Зіньківському районах [6, с. 84]. За матеріалами геофізичних зйомок на території Більського городища (Котелевський район) знайдено 9 майданів пов'язані з видобутком селітри. Наприкінці XVIII ст. в Більську діяв селітряний завод: це три сараї: для зливання селітряної води, зберігання попелу, для колісної і бондарської майстерні, погріб для зберігання селітри, хати робітників, землянки де випікали хліб. Головною спорудою заводу була варниця з піччю й казаном, «надвірні» печі для висушування селітри, ями для збирання води, підготовки чорнозему до виварювання [14, с. 94]. Серед археологічних об'єктів округи Більського городища виділяється селітроварницький комплекс Скоробір відомий з XVII ст., площею 9 га підковоподібної форми Дніпровського Лівобережжя. В. Ляскоронський, відзначав на околицях Скоробору велику кількість майданів – розкопаних курганів [9, с. 43]. У XVIII ст. тут працював селітряний завод на: штучно створених земляних буртах із додаванням органічних речовин. Найбільший майдан України – Розрита Могила розташований за 2,5 км від села Лихачівка Котелевського району Полтавської області, згадується в 1627 р. як «Розритий Курган на Муравському шляху» [3, с. 29]. При дослідженні майдану В. Приймаком у 2007 р. знайдено рештки печей для виварювання селітри. Селітро-видобувні роботи на території майдану Розрита Могила проводилися з 1620-х рр. по

XVIII ст. «Селітроварам було наказано брати землю, заглиблюючись в курган, після чого вони повертали вправо і вліво від входу, йдучи по колу поступово утворюючи кільцевидну заглибину. Насипи поряд з курганами і відвали вибраного чорнозему складали на водотривкому ґрунті. Упродовж літа чорнозем поливали, кілька разів перелопачували, збагачуючи повітрям, змішуючи з грубозернистим піском, деревним вугіллям, шлаком, іншими речовинами. У землі викристалізувалася селітра, потім її виварювали. Зібраний на поверхні та дні казанів білий кристалічний порошок був стратегічною сировиною, задля якої перелопачували тисячі тон чорнозему, збирали в мішки та діжки, а далі у справу вступали торгівці та перекупщики» [3, с. 33].

Провідним регіоном видобутку селітри в Російській імперії стала Полтавщина, завдячуючи великій кількості селітровмісних ґрунтів та наявності водних і паливних ресурсів, необхідних для видобутку селітри. Зважаючи на це державні органи управління Польщі першими ніж Росія намагалася контролювати виробництво стратегічно важливого продукту. В зв'язку з воєнною потребою пороху польський король Сигізмунд III Ваза на Лівобережжі України створив промислову провінцію – «Селітряну державу», основне місце в якій належало Полтавщині, яка за доби козаччини стає одним з найбільших центрів селітроварного промислу на українських етнічних землях. Це утворення охоплювало територію: Дикого, Білгородського, Путивльського, Очаківського полів, біля річок: Псел, Ворскла, Орель де знаходилися придатні для видобутку селітри кургани й городища. Нею управляли комісари, які контролювали виробництво і розподіл селітри, оберігаючи державну монополію на її виготовлення і торгівлю. У 1630 р. королівському комісару, шляхтичу Бартоломію Обалковському була пожалувана «пуста слобода» Полтава з правом заснування містечок та слобод, із заборонаю добування селітри, оскільки воно контролювалося королівським привілеєм. Коли рішення про створення «Селітряної держави» було декретовано, вакантні полтавські староства були розділені між князем Костянтином Вишневецьким (Черкаси, Канів) та Янушем Заславським (Переяслав, Миргород). «Полтавські селетри» Костянтин Вишневецький здобув силою, і з 1630-х рр. Ярема Вишневецький прибрав селітряні промисли до своїх рук. Великі королівські селітряні заводи братів Кирякових, Балясних, І. Корецького працювали біля містечка Опішні, що належало до Гадяцького полку. Поблизу Диканьки діяв селітряний завод Василя Кочубея, в Бірках – завод генерального судді І. Черниша [16]. Виробництво селітри для потреб польського війська на Полтавщині призупиняється під час національно-визвольної війни 1648–1654 рр., переходить під контроль Гетьманщини. Після

Переяславської ради селітроваріння контролював московський уряд. Із 1710-х рр. селітроваріння підтримувалося на державному рівні: цар Петро I наказував: «селитренные заводы размножат и селитру всем варить без остановки» [7, с. 8].

Опішнянські селітровари видобували найбільше селітри в Російській імперії, з якої виготовляли порох для зброї. Це дало поштовх для кар'єрного росту власників селітряних заводів. Добиваючись вигідних умов для своєї діяльності та пільг від російського уряду в 1730-х рр. селітровари Опішні об'єдналися в Опішнянську селітряну компанію, яку очолив Яким Балясний. До її складу увійшли жителі Опішного, селітровари Гадяцького полку: Федір Кирилович, Яків Федорович, Іван та Олексій Кир'яки, Іван, Данило і Петро Тимченки, Григорій Коновалов, Яким, Роман, Федір і Петро Балясні. «За своєю організацією це утворення нагадувало форму монополістичного об'єднання малих підприємців – синдикат. Компаньйони зберігали власність на засоби виробництва, але втрачали комерційну самостійність у збуті селітри. В 1765 р. опішнянським селітроварам належало 29 селітряних заводів на 42 котли у полках Лівобережної й Слобідської України. Найбільше їх було в Полтавському (7), Миргородському (5) та Лубенському (5) полках», – зазначає А. Щербань [18, с. 29]. Опішнянська селітряна компанія, яка нараховувала до 20 селітро-заводчиків, зосередила виробництво селітри на Лівобережжі України. Виварену селітру компанії було запропоновано продавати на Шосткинський пороховий завод з випуску вибухових речовин та набоїв за ціною, встановленою контрактом (2 рублі за пуд). Селітроварники відмовилися продавати селітру за низькими цінами, а це спричинило проблеми з постачанням селітри на порохові заводи. До Канцелярії Головної Військової артилерії селітровари висували вимоги :звільнення їх від служб, надсилання на заводи робітників із Слобожанщини, щорічно видавати аванс у розмірі половини чи третини загальної суми одержаної за продаж селітри. Канцелярія відмовила Компанії, мотивуючи відмову тим, що ціна яку прохали селітровари занадто висока. Опішнянська селітряна компанія підлягала розпуску, кожен із селітроварів повинен був укласти з Канцелярією окремих контракт у 1787 р. Переговори про укладення нового контракту призвели до поступового розпаду Селітряної компанії через низьку ціну на стратегічний продукт – селітру. Останні відомості про Опішнянську селітряну компанію датовані 1790 р. поставкою до державної казни щорічно від 40 000 до 80 000 пудів селітри [18, с. 23].

Занепад українського селітроваріння прослідковується в ХІХ ст. через нерентабельність селітряного промислу зумовленого винайденням хімічного способу видобутку селітри, завезенням її із

зарубіжних країн. В 1842 р. російський уряд зменшив ціну на селітру, що стало приводом для незадоволення селітроварів, видав наказ про організацію закупки 50 тис. пудів селітри не у виробника, а через генерал-губернаторів. Це замовлення виконали Курська, Харківська, Чернігівська й Полтавська губернії. Не бажаючи йти на поступки селітрозаводчикам уряд установив ціну – 4 рублі за пуд селітри [7, с. 273]. Поміщики Полтавської губернії: Окаржинський (Прилуки), Барсуков (Гадяч), Оболонський (Хорол) відмовилися продавати селітру за такою ціною. Селітрозаводчики Зіньківського повіту запросили 5,6 рублі за пуд селітри. Така економічно не вигідна для виробників ціна на селітру стала однією з причин занепаду селітряного промислу в Україні: в 1852 р. нараховувалося 91 селітряний завод, у 1859 р. – 57, у 1894 р. – 18 селітряних заводів, з них 13 – у Полтавській губернії [16]. Із 1861 р. рятуючи від занепаду селітряну промисловість було впроваджено ряд державних нововведень: купівля селітри під час торгів; заводом визнається те підприємство, яке виготовляє до 700 пудів селітри в рік; контракти з селітроварами підписуються щорічно [14, с. 272]. В «Огляді Полтавської губернії» за 1879 р. є дані, що на Полтавщині у 1878 р. було 35 селітряних заводів, 1879 р. – 33; 1881 р. – 14; у 1884 р. – 13, а в Миргороді та Гадячі їх зовсім немає [10]. Відсутність селітряних заводів з 1884 р. говорить про занепад галузі економіки через нерентабельність селітряного промислу адже транспортування безмитної натрової селітри з Чилі було дешевшим ніж виробництво вітчизняного продукту, яке базувалося на вичерпних ресурсах, без існування альтернативних матеріалів, використання науки і техніки.

Отже, політика державної підтримки Росії селітроваріння в ХІХ ст., яка проявилася у замовленні сировини за низькими цінами, призвела до занепаду селітряного промислу на українських етнічних землях через дешевизну чилійської селітри, відкриття хімічного способу добування селітри, який ставав збитковим, що призвело до зникнення селітро-видобувної справи на Полтавщині, загалом в Україні.

Джерела та література

1. Андрієнко В. П. Майдани й майдановидні споруди України : навч. посіб. Харків : ХНПУ, 1971. Вип. 5. 76 с.
2. Апанович О. М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. [монографія] / Акад. наук Укр РСР, Ін-т історії. Київ : Наук. думка, 1969. 222 с.
3. Варвянська Т. В., Супруненко О. Б. «Розрита могила». Полтава : Вид. центр «Археологія», 1996. 48 с.
4. Городцов В. А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 г. Результаты археологических исследований на месте развалин г. Маджар в 1907 г. *Труды XIV Археологического съезда*. Москва: Тип. О-ва растр. полез. кн. преёмник В. И. Воронов, 1911. Т.3. 116 с.

5. Коротя О. В., Осадчий Є. М. Селітрований комплекс у Верхньому Посуллі. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч. 1. С. 44–48.
6. Коротя О. В. Неруйнівні методи вивчення пам'яток селітроваріння. *Козацькі старожитності Лівобережжя Дніпра XV–XVIII ст.* : зб. матеріалів І Міжрігеон. археолог. читань (м. Охтирка 19–20 жовт. 2015 р.). Суми: Сум. держ. ун-т, 2015. С. 80–84.
7. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648). Київ: Темпора, 2006. 496 с.
8. Кулатова І. Знахідки козацької доби з Більського городища. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч.1. С. 91–93.
9. Ляскоронский В. Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья. Москва : Тип. об-ва распр. полезн. кн. преемник В. И. Воронов, 1911. 82 с.
10. Обзор Полтавской губернии ...[по годам]. Полтава : Тип. Губ. Правления, 1879–1916 (за ряд лет). Приложение к Всеподданнейшему отчету Полтавского губернатора : изд. 1881–1882 г. без обл. и тит. л.
11. Осадчий Є. М. Пам'ятки селітроварного виробництва межиріччя Псла та Ворскли. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* : зб. наук. пр. Київ ; Полтава : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК, 2013. С. 280–286.
12. Осадчий Є. М. Селітроваріння на території Північно-Західної Слобожанщини XVII століття. *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 20. С. 116–125.
13. Приймак В. В. Дискусійні питання вивчення пам'яток козацької доби Більського городища і його округи. *Старожитності Лівобережного Подніпров'я* : зб. наук. пр. Київ ; Полтава, 2013. С. 42–50.
14. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В., Пуголовок Ю. О. Селітроварницький стан на Більському городищі : [монографія]. Київ : Вид. друк. компл. ун-ту «Україна», 2010. 96 с.
15. Шерстюк В. В. Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова, С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. 1. С. 47–53.
16. Шерстюк В. В. Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї. *Сіверщина в історії України* : зб. наук. пр. Київ : Центр пам'яткознава НАН України, УТОПК, 2013. Вип. 6. С. 204–208.
17. Шерстюк В. В. Характеристика способів видобування селітри на теренах України у XVII–XIX ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. пр. / О. М. Титова С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська та ін. Київ, 2013. Вип. 22. Ч.1. С. 49–57.
18. Щербань А. Л. Історія селітроваріння в Опішному. *Київська старовина*, 2009. № 5–6. С. 20–47.
19. Яремченко В. Професії та ремісничі спеціальності населення Полтавського полку у середині XVII століття (за писемними джерелами). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні* : зб. наук. статей. Київ, 2012. Вип. 21. Ч. II. С. 36–50.

ВИВЧЕННЯ ГОНЧАРНИХ ПРОБЛЕМ У ЗЕМСЬКИЙ ПЕРІОД НА ПОЛТАВЩИНІ (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.)

У доповіді йдеться про організаційні заходи Полтавського губернського земства по проведенню польових експедицій з вивчення гончарного промислу, наукові видання, методичні рекомендації з виготовлення черепиці.

Ключові слова: Полтавське губернське земство, організація досліджень, наукові видання, черепична справа.

На розвиток кустарних промислів України в останній чверті ХІХ – на початку ХХ століття впливали російські законоположення, інструкції, розпорядження. Загальнодержавні ініціативи спонукали Полтавське губернське земство самостійно здійснювати дослідницьку роботу з етнографічного обстеження території регіону, як важливого чинника націотворчого, економічного, соціального розвитку краю.

Предметом дослідження є організаційні заходи Полтавського губернського земства щодо вивчення проблем і значущості гончарства як поліфункціонального явища, засобу етнокультурної ідентифікації.

Для досліджуваного періоду характерним було наростання соціальних протиріч, посилення зубожіння основної маси населення, у тому числі ремісників, кустарів. Часи розквіту ремесел змінювалися роками нестабільного розвитку, а згодом і занепаду. Це примушувало урядові кола держави вживати певні заходи, реалізація яких зайняла чільне місце в діяльності Полтавського губернського земства. Земська стратегія передбачала втілення на практиці концептуальних напрямів щодо розвитку гончарного промислу зі збереженням його автентичності.

Постановою губернського земського зібрання від 4 вересня 1878 року було визнано за необхідне дослідити кустарні промисли за посередництвом створеної при Міністерстві фінансів комісії та надрукувати план дослідження, що був ухвалений губернською управою (викладений у звіті управи за 1879 р.), відповідно до якого планувалося провести дослідження й гончарного промислу [1, с. 70-71; 2, с. 149; 3, с. 176-177, 200].

Прикладом активних дій Полтавського губернського земства є постанова губернського земського зібрання 1899 року, в якій виокремлені три етапи послідовних дій. В першому пункті постанови йшлося про вивчення явищ економічного життя. Заходи проводилися на науковому рівні. Це був час інтенсивного і продуктивного розвитку української науки. Одним із факторів таких процесів є загальне піднесення суспільної свідомості народу. У цей час наука і культура,

унаслідок активізації її відродження, набула яскраво вираженого національного характеру, а інтелектуальна еліта поступово перетворювалася на українську [4, с. 355]. Саме тому 90-ті роки XIX століття часто називають першою хвилею науково-просвітницького руху в Україні. А етнографія в цей період, як важлива частина українознавчого циклу дисциплін, стає невід'ємною складовою культурного відродження української нації [5, с. 119].

На хвилі загального культурного піднесення Полтавським губернським земством було ініційовано утворення Кустарного комітету, як органу з вивчення культури та побуту місцевого населення Полтавщини. Крім губернського Кустарні комітети були утворені при повітових органах земського самоврядування.

До дослідницької роботи Полтавським губернським земством було запрошено професора Харківського університету Анастасія Зайкевича. Ним було обстежено економічні можливості та технологію виробництва у повітах: Миргородському, Лохвицькому, Зіньківському, Полтавському, містах Лохвиця, Зіньків, Лубни. А. Є. Зайкевичем були зібрані зразки глин (близько 200), придатних для гончарування, колекції глиняних виробів – до 300 одиниць [6, с. 1303]. 1881 року А. Зайкевич повідомив губернському земству, що роботи з дослідження гончарного промислу завершено [1, с. 71]. Губернській управі ним подано зразки орнаментів гончарних виробів (як додатки до звіту) [6, с. 1304], які увійшли до альбому «Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства» [7]. У тогочасній Росії це було перше такого роду видання (1882), у ньому подано 21 кольорову таблицю, де відтворено мотиви мискових орнаментів, основні форми гончарних виробів майстрів з Миргородщини, Лохвиччини, Зіньківщини (найбільше виробів гончарів з Опішного). В останній частині альбому викладено концептуальні міркування земців щодо перспектив розвитку гончарного промислу Полтавщини [8, с. 104]. Це було перше художнє видання за кошти Полтавського губернського земства, що відображало найприкметніші ознаки традиційних глиняних виробів гончарів Полтавщини, яке стало основним джерелом знань про мискову орнаментику гончарів й мало безумовну культурно-історичну цінність [9, с. 177], вирізнялося на той час новизною тематичної спрямованості. Коштував альбом Полтавському губернському земству 1078 руб. [1, с. 71]. А. Зайкевич отримав гонорар у сумі 300 руб. [1, с. 71]. Кошти на преміювання передбачалися і в наступні роки.

Полтавське губернське земство повідомило Комісії з дослідження кустарних промислів Росії (лист від 7.12.1883 р.), що справу обстеження промислів регіону, з метою більш поглибленого вивчення, продовжить працівник статистичного відділу губернської управи Віктор Василенко [10, арк. 58]. Дослідження здійснювалося упродовж 1884–1889 років. Учений розкрив широку картину становлення, розвитку та занепаду

промислів, подав конкретні пропозиції використання гончарства у формуванні господарського комплексу губернії, встановлення і зміцнення економічних і культурних зв'язків між різними регіонами через ярмаркову, виставкову діяльність.

Віктором Василенком були розроблені рекомендації щодо необхідності здійснення заходів з піднесення кустарництва (1884).

Результати дослідження були викладені у праці «Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской губернии: общие сведения о промыслах» (1887) [11]. У монографічному дослідженні «Местечко Опішня Зеньковського уезда Полтавской губернии: Статистико-экономический очерк» (1889) [12], дослідник звертав увагу, що наприкінці 80-х років XIX століття за розмірами гончарного виробництва Опішне займало перше місце в губернії. Промисел мав масовий характер. У містечку налічувалося 216 гончарів, враховуючи прилеглі села – 327 осіб, горшковозів зафіксовано 35 чол. Вирізнялися гончарним ремеслом жителі сіл Попівка, Міські Млини Зіньківського повіту [12, с. 28].

Виходячи з рекомендацій Віктора Василенка, 1887 року в доповіді Полтавської губернської управи губернському земству було запропоновано поетапно відкрити ряд професійних шкіл, у тому числі Опішненську гончарну майстерню й художньо-промислову школу в Миргороді [13, с. 901; 14, с. 19].

Вважаємо продуманими дії земства в питаннях організації обстежень ґрунтів на терені Полтавщини, результати яких були використані у розвитку, передовсім, гончарного промислу (Зіньківський, Миргородський повіти) [15, с. 12]. Висновки досліджень магістра геології й мінералогії Харківського університету Олександра Гурова викладені у науковій праці «Геологическое описание Полтавской губернии» (1888), яке побачило світ за кошти губернського земства, й підтвердило існування на Полтавщині майже усіх типів глин [16, с. 972]. Вони важливі не лише інформацією про якість глин, а й про технологію її добування, рекомендаціями щодо впорядкування розробки глин у таких гончарних осередках, як Опішне, Попівка Зіньківського повіту. За визначенням ученого, за вогнетривкістю опішненський «побіл» стоїть на межі між кращими бельгійськими глинами і богемськими каолінами [16, с. 999-1000]. Дослідник у висновках своєї роботи запропонував розвивати гончарний промисел у регіоні. Полтавське губернське земство високо оцінило практичне значення праці вченого. Це стало очевидним аргументом на користь можливого широкого використання природних ресурсів краю.

Для реалізації державної політики впродовж 1888–1890 років, стан гончарного промислу в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях досліджував професор Харківського університету Пилип Корольов [13, с. 939]. Обстеживши гончарство в Зіньківському й

Миргородському повітах, учений дійшов висновку, що кустарне виробництво гончарних виробів у Полтавській губернії заслуговує на особливу увагу в усіх його аспектах. Дослідник зазначив, що в гончарних осередках вищеназваних повітів можна зустріти майстрів, вироби яких задовольняли споживачів із розвиненим і вишуканим смаком; вніс пропозицію губернській управі щодо забезпечення гончарів кращими зразками виробів, необхідності кредитування кустарів, що позитивно впливало б на організацію збуту виробів через земську посередницьку організацію, на стан економіки в регіоні [17, с. 61].

Для інспектування результативності впливу земських настанов на гончарний промисел Полтавщини, визначення його реального стану, земство продовжувало організовувати дослідницькі роботи в польових умовах.

Вивчення економічної сторони гончарного промислу, за розробленою Полтавською губернською управою програмою, було доручено (1893) археологу, етнографу Івану Зарецькому. Дослідником зафіксовано подвірно 900 гончарських дворів, сімнадцяти поселень Полтавської губернії. Його наукова праця «Гончарный промысел в Полтавской губернии» [18] побачила світ за сприяння Полтавського губернського земства у 1894 році й має неоціненне значення в питаннях вивчення гончарства, всебічного обстеження центрів гончарного промислу, технології виробництва, побуту гончарів. Іван Зарецький ретельно вивчив географічне розташування цього виду промислу, дослідив характер глин, особливості полив, фарб, варіативність горнів, знарядь праці гончарів. Дослідник мав на меті простежити зв'язок тогочасного гончарства з гончарством доісторичних часів, але поставлена мета не була реалізована. У монографії широко відображено економічні (за завданням земства) й етнографічні (за ініціативою дослідника) аспекти функціонування традиційного ремесла, зазначено й негативні тенденції в його розвитку, порушено питання перед губернською управою про необхідність впровадження нових технічних і технологічних знань у середовище гончарів [19, с. 4].

Грунтовно досліджував економічну й етнографічну сторони розвитку гончарного промислу в Лохвицькому і Роменському повітах статист Статистичного бюро Полтавського губернського земства Сергій Лисенко (1899–1900).

Сергій Лисенко матеріали дослідження виклав у праці «Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской Губернии: Роменский уезд» (1900). 16 років минуло, як Віктор Василенко нарахував у Поставах Муках Лохвицького повіту 78 і в Лісовій Слобідці 3 гончарні господарства (1884). Відтоді, як зазначав С. Лисенко, чисельність гончарів збільшилася на 40%: зафіксовано 108 гончарських господарств [20, с. 47] це дає підстави стверджувати перспективність розвитку

гончарного виробництва у повіті. Дослідник помітив позитивний вплив на розвиток промислу Поставмуцької гончарної майстерні, але через навчальний заклад відбулося втручання в традицію – формування виробів із застосуванням гіпсових форм, завезених із заводу Фока (Новгородська губернія) [20, с. 62]. Сергій Лисенко дослідив технологічні особливості гончарного виробництва в кількох гончарних осередках (Постав-Муки, Сенча, Городище). Він звертав увагу на динаміку промислу. У Лохвицькому повіті у 1860-х роках йде згадка лише про 4 гончарів, а в 1900-х – число їх зросло до 200 [21, с. 182]. Дослідник звернув увагу земства на малозабезпеченість землею гончарських господарств, першим узагальнив розрізнені та неповні відомості про промисел цього повіту, поставивши у пряму залежність його рівень розвитку від важких соціально-економічних обставин народного життя, розкрив залежність виробництва продукції від якості глин. Загалом, С. Лисенко подав приклади тяжкої праці, постійного страху щодо можливого обкладання податком (як Зіньківське земство обклало горни в Опішному) [20, с. 63]. Його праці побачили світ за кошти Полтавського губернського земства. У них визначено позитивну динаміку розвитку гончарства в осередках названих повітів на початку ХХ століття.

За завданням Полтавської губернської управи упродовж 1898–1900 років була продовжена робота із статистичного дослідження кустарних промислів губернії. Складена Статистичним бюро програма ставила за мету дослідити загальні умови, в яких знаходилося кустарне виробництво: заготівлю сировини, технологічні можливості, збут виробів, яку роль відігравало виробництво у господарстві кожного кустаря. Особливе місце у програмі відводилося Опішному. Роботи з дослідження проводилися за участю статиста Статистичного бюро Полтавського губернського земства Сергія Лисенка та залучених осіб від волосних правлінь. Для дослідження художньої сторони промислу був знову запрошений Віктор Василенко. Відповідно до визначеного завдання В. І. Василенко зосередив увагу на дослідженні промислу в Зіньківському, Миргородському повітах, де зміг зібрати найбільш типові зразки українського орнаменту. Зібрана ним колекція зразків гончарних виробів була передана до Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства [22, с. 80-81]. Наявність даних про кількість гончарів, їх заробіток, сприяли переконанню губернської управи (доповідь 1899), що гончарний промисел надзвичайно важливий і поєднує інтереси не лише виробників, що знаходилися через малоземелля в скрутному економічному становищі, а й споживачів, які потребують якісних гончарних виробів, тому промислу потрібна підтримка зі сторони земства [23, с. 336].

Узагальнені матеріали дослідження були викладені у виданні «Кустари и ремесленники Полтавской губернии». Книга випущена

1901 року Статистичним бюро за кошти губернського земства в сумі 5000 руб. Видання було пов'язане з підготовкою до участі у Всеросійській кустарно-промисловій виставці у Санкт-Петербурзі (1901) [24, с. 130]. За даними досліджень: кількість кустарів і ремісників станом на початок 1900 року складала близько 80 тис. чоловік; реєстрація виявила їх збільшення за 15 років на 19,5 тис. осіб (1912 року чисельність майстрів склала 125 тис.) [25, с. 7]. Зібрані дані 1900 року дозволили скласти карту територіального розміщення кустарних промислів за спеціалізацією виробництв [26, с. 41].

У кошторисі губернського земства на 1902 рік переглядалися кошти на преміювання осіб за продовження дослідницьких робіт. Губернське зібрання позачергової сесії 1903 року доручило губернській управі підготувати загальний план опису кустарних промислів у 13 повітах (окрім вже описаних у Роменському та Лохвицькому повітах). Завдання вимагало змін щодо методів дослідження, а саме: більш детального опису характеру виробництв, зокрема: ступінь зайнятості кустарними промислами, технічний рівень знарядь праці, облік і збут виробів, форми і умови кредиту, списки найбільш відомих кустарів та інші [27, с. 130-135]. В основу цього дослідження було покладено матеріали досліджень 1898–1900 рр. Тож на додаткове дослідження і узагальнення матеріалів губернським земством витрачено 5500 руб., або близько 400–430 руб. на кожен повіт, де знаходило розвиток кустарне виробництво [24, с. 130].

На прохання губернської управи питання застосування глини у сільському будівництві вивчав учений, етнограф Михайло Русов (1902). Як зазначив дослідник, глину широко використовували в більшості повітів (окрім Лохвицького, Гадяцького і частини Лубенського). За сприяння губернського земства було надруковано «Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии» (1902). М. Русову належить етнографічний нарис на основі досліджень «Гончарство у селі Опошні, у Полтавщині» (1905) про витоки місцевих гончарних традицій Опішного і залежність промислу від економічних і суспільних відносин у земський період [28, с. 41-59]. Дослідник детально описав особливості добування глини, будови місцевого гончарного круга й горнів, інших гончарських інструментів, технологію підготовки формувальної маси, виготовлення, сушіння й випалювання посуду. Михайло Русов розкрив домашній побут гончарів, сімейний розподіл праці, ареали збуту виробів, а також проілюстрував графічними малюнками волоський гончарний круг, мисочне горно, гончарські інструменти [29; 8, с. 260].

Це були останні ґрунтовні видання Полтавського губернського земства, які засвідчували системність в роботі органів земського самоврядування з дослідження гончарного промислу в Полтавщині. В наступні роки (до 1918 р.) губернською управою видавалися брошури й різні рекламні видання.

Відділ з вогнетривкого будівництва, губернської управи, вивчаючи потребу у вогнетривкому будівництві, розробляв методичні рекомендації, пропонував різні технічні проекти, обрахунки, пояснення щодо облаштування черепичних майстерень і малих цегельно-черепичних заводів [30, с. 70]. У брошурі, виданій у зв'язку з участю у Катеринославській кустарно-промисловій виставці (1910), прогнозувалося губернською управою, що потрібно ще не менше шести років, щоб у кожному населеному пункті Полтавської губернії був хоча б один черепичний дах [31, с. 180]. На видання популярних брошур 1917 року губернським земством було виділено 2000 руб. [32, с. 76].

Видання К. Вебера, І. Малюги містили відомості з виробництва цегли та інших глиняних будівельних матеріалів. Вараскіним було видане практичне керівництво з виготовлення крісельної черепиці. Багато праць було видано М. Белавенцем, зокрема черепичне виробництво, де наводився опис виробництва татарської, голландської та марсельської черепиці на заводах з виробництвом від 30 тисяч до 2 мільйонів. М. Белавенцем був виданий кошторис на заснування черепичного заводу у 1912 році [33, с. 1003-1004]. Дані дослідження і видання користувалися попитом серед населення. Губернська управа в доповіді губернському земству (1902) наголошувала, що для покриття черепицею тільки щорічно збудованих будівель необхідно 34 млн. штук [34, с. 145].

Вищеназваними питаннями, в основному, завершилося наукове, ґрунтовне вивчення локальних особливостей економіки гончарних осередків, організоване Полтавським губернським земством, впровадження в життя заходів щодо розвитку гончарного промислу на Полтавщині. На рівні держави вивчався досвід його роботи з розвитку національних традицій, інтеграції у міжнародний культурний простір. Досвід Полтавського губернського земства є особливо актуальним на нинішньому етапі розбудови економіки, постають тотожні проблеми, зокрема зайнятості населення, збереження національної ідентичності, підтримка наукової і видавничої діяльності з відповідним фінансуванням.

Джерела та література

1. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1880 год. Полтава : Типография Н. Пигуренко. 1881. 99 с.
2. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XIV-го очередного созыва 1878 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. Полтава : Типография Н. Пигуренко. 1878. 283 с.
3. Свод журналов Полтавского губернского земского собрания, XV-го очередного созыва 1879 года. С приложениями к ним и докладами губернской управы. Полтава : Типография Н. Пигуренко. 1879. 254 с.
4. Коцур А. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII - початку XX ст. / А. П. Коцур. Чернівці : Золоті литаври, 2000. 423 с.

5. Микитчук С. Развитие этнографии в надднепрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX століття (історіографічний аспект) // Народна творчість та етнографія. 2009. № 4-5. С. 119–125.
6. Систематический свод Постановлений и распоряжений полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). Полтава : Типография Н. Пигуренко. 1886. Вып. II. 1686 с.
7. Мотивы малороссийского орнамента гончарного производства. Полтава : Типография Л. Фришберга, 1882. 2 с., XXI табл.
8. Опішнянська мальована миска другої половини XX століття (у зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) /Автор-упорядник Олесь позивайло, художник Юрко Пошивайло, фотограф Тарас Пошивайло. Опішне : Українське народознавство, 2010. 632 с.: іл.
9. Пошивайло О. Українська академічна керамологія ХХІ сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужиток, майбутній поступ. Книга 1. (2001–2005). Опішне : Українське Народознавство, 2007. 776 с.
10. Переписка с земствами и другими учреждениями о кустарной промышленности в Полтавской губернии. ПДІАЛ. ф. 1331. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 58.
11. Кустарные промыслы сельских сословий Полтавской Губернии / сост. В. И. Василенко. Полтава : издание Полтавской губернской земской управы, 1887. Вып. II. 55 с.
12. Василенко В. И. Местечко Опішня Зеньковского уезда Полтавской губернии: статистическо-экономический очерк / В. И. Василенко. Полтава : тип. Губернского правления, 1889. 40 с.
13. Систематический свод Постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за вторые четыре трехлетия (с 1883 по 1894 г. вкл.). Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. Вып. II. 1238 с.
14. Статистический ежегодник Полтавского Губернского Земства (Год пятый). Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1901. 161 с.
15. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865–1892 гг.) / Издание Полтавской губернской земской управы. Полтава : Типография Л. Фришберга. 1894. 246 с.
16. Гуров А. В. Геологическое описание Полтавской губернии. Харьков : Типография М. Ф. Зильберберга, 1888. VII с., 1010 с.
17. Сельский кредит в Полтавской губернии : Мелкий частный кредит. Полтава : Тип. Д. Н. Подземского, 1895. Вып. 2. 173 с.
18. Зарецкий И. А. Гончарный промысел в Полтавской губернии / И. А. Зарецкий. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1894. 3 нен., II, 126, XXIII, VI, 11 с.
19. О нуждах гончарного дела в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы губернскому земскому собранию ХХІХ очередного созыва. Полтава : Типо-литогр. Л. Фришберга, 1894. 292 с.
20. Лисенко С. И. Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии: Роменский уезд / С. И. Лисенко. Одесса : Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1900. Вып. 2. 540 с.
21. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения / В. В. Морачевский // Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В. П. Семёнова. СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1903. Т. VII. 518 с.
22. Отчет деятельности Полтавской губернской земской управы за 1898 год. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1899. 93 с.
23. Полтавское губернское земское собрание ХХХІV очередного созыва 20–30 января 1899 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1900. 570 с.

24. Полтавському губернському земському собранію XXXIX очередного созыва Губернской управы доклады 1903 г. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1903. Вып. I. 565 с.
25. Каталог изделий вырабатываемых кустарями Полтавской губернии и в земских учебных мастерских и продаваемой через земский склад. СПб. : Типография А. С. Суворина, 1912. 48 с.
26. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1900 год. Полтава : Типо-литография Л. Фришберга, 1901. Вып. I. 101 с.
27. Полтавському губернському земському собранію XXXIX очередного созыва Губернской земской управы доклады 1903 г. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1903. 478 с.
28. Русов М. Гончарство у с. Опшні, у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології, 1905. Т. VI. С. 41–59.
29. Русов М. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. Харьков : Типо-Литография «Печатное дело», 1902. 48 с.
30. Черговому Полтавському Губернському земському зібранню Губернської земської управи Доклади 1917 р. Полтава : Електрич. друкарня Л. Фрішберга, 1918. Вип. I. 274 с.
31. Полтавское губернское земское собрание 46 очередного созыва с 1 по 10 декабря 1910 года. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга, 1911. 696 с.
32. Объяснительная записка к смете губернских земских потребностей Полтавской губернии на 1917 год. Журналы Полтавского губернского земского собрания 52 очередного созыва, 1916 года. Полтава : Электр. Типо-Литография И. Л. Фришберга. 1917. 306 с.
33. Вопросы и ответы // Хуторянин. 1913. № 38. 19 сент. С. 1003–1004.
34. Полтавському губернському земському собранію XXXVIII очередного созыва Губернской земской управы доклады 1902 г. Полтава : Типо-Литография Л. Фришберга. 1902. 189 с.

УДК: 94(477.53-25)«1766/1766»:316.344.26-057.16

Юлія Безсмертна
(м. Полтава)

СЛУЖИТЕЛІ У МІЩАНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ МІСТА ПОЛТАВИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМ'ЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ)

У статті з'ясовуються особливостей найму служителів у середовищі міщан на прикладі полкового центру м. Полтава. Фактично, міщанство не було однорідним, тож задля детальнішого аналізу, виокремлю очільників домогосподарств, які наймали слуг серед: міських урядовців, купців, ремісників, підданих та посполитих. Така класифікація, на мою думку, якнайкраще характеризує тогочасну диференціацію у місті за займаною посадою, матеріальним становищем чи професійним заняттям. У роботі за матеріалами Румянцевського опису проведено підрахунки кількості слуг у господарствах представників вищезазначених груп. Також робиться спроба прослідкувати чи існує залежність між престижністю соціального статусу,

рівнем займаної посади та кількістю слуг у роботодавця. Піднімається питання причин, які спонукали господарів наймати слуг та статевої преференції при прийомі на службу.

Ключові слова: Гетьманщина, Румянцевський опис, міські урядовці, купці, ремісники, піддані, посполиті, служителі.

Розглядаючи соціальну структуру міст Гетьманщини другої половини XVIII ст., не можна не звернути увагу на малочисельну та маловивчену групу «служителів». Дослідження категорії слуг вже стали традиційними в європейській історичній науці і є невід'ємною складовою вивчення населення окремих країн. Серед вітчизняних дослідників ця тема викликала зацікавленість лише в кількох авторів. Питанням доходів слуг цікавився Тимофій Брік [1, 2]. Авторству Юрія Волошина [3, 4] належать кілька професійних розвідок, присвячених безпосередньо слугам. Вартий уваги й розділ про дитячу працю, у тому числі найману, у монографії Ігоря Сердюка [5].

Традиційно вважається, що слуги характерні лише для заможних господарств аристократії, однак облікові джерела Гетьманщини зафіксували «служителів» і «робітників» й у дворах міщан. Безумовно, головним джерелом, завдяки якому стало можливим зробити відповідні підрахунки, стала переписна книга м. Полтави, створена у 1765–1769 рр., у ході проведення Румянцевського опису Малоросії. Документ був опублікований 2012 року, що набагато спрощує доступ до нього дослідників [6].

Тож метою пропонованого дослідження є з'ясування особливостей найму служителів у середовищі міщан та чи існує залежність між професійним заняттям, рівнем займаної посади та кількістю слуг у роботодавця.

Для цього доцільно згадати особливості соціальної структури Гетьманщини XVIII ст. Міщанами називали тих мешканців міста, які підпорядковувалися магістрату. «Як і в решті міст Гетьманщини, полтавське міщанство складалося з кількох різних за економічним та соціальним статусом груп» [7, с. 96]. До цієї групи включають міських урядовців, купців, ремісників, підданих та посполитих. Саме вони забезпечували економічний фундамент держави, сплачуючи нарівні з селянами державні податки. Міщани, однак, мали більше майнових прав, були заможнішими і мали вищий статус [8, с. 42]. Та вони не були однорідною групою, серед них відбувалася значна диференціація викликана матеріальними та соціальними чинниками. Це яскраво прослідковується на прикладі категорії міських урядовців.

Усі особи, які у той час служили в магістраті мали доволі значний штат слуг – 67 осіб на 14 господарств (5,26% від усіх слуг у місті). Війт Петро Черниш наймав 5 осіб [6, с. 239]. Бурмистри Олексій Лук'янович [6, с. 153] – 11 слуг, Павло Маркевич [6, с. 89] – 9, Василь

Демченко [6, с. 71] – 6, Федір Чупруновський [6, с. 82] – 2. Серед райців найбільше слуг було у Григорія Паскевича – 7 [6, с. 136]. У райці Якова Пащенка [6, с. 167] було 4 слуг, у Павла Висоцького [6, с. 69] та Омеляна Малиховського [6, с. 221] по 3. Лавник Григорій Новомлинський [6, с. 56] мав 5 слуг. По 3 слуг наймали лавники Семен Биковський [6, с. 88] та Семен Воскобойник [6, с. 392], магістратський писар Григорій Рогуля [6, с. 50] та підкоморний Павло Кочубей [6, с. 64]. Очевидно, що ці особи були досить заможними, однак займані посади були почесними, й не несли матеріального доходу [7, с. 66]. Та під час служби вони не сплачували міських податків й не відбували повинностей, тому заняття торгівлею (більшість урядовців нею займалися) в таких умовах було досить прибутковим.

Переважна більшість дворів міських урядовців – 11 (56 слуг) розміщувалися в центральній частині міста. Ще 3 господарств були на форштадті. Там мешкало 11 слуг. У середньому у дворах урядовців мешкали 4,8 «робітників». Цікаво, що у жодному дворі не наймали лише 1 служителя. У 1 господарстві було 2 служниць, у 6 – по 3 слуг у інших від 4 до 11. Також бачимо значну перевагу, щодо найму жінок у цій категорії роботодавців (45 жінок, 22 чоловіків). Що до питання статевої преференції при прийомі на роботу, то перевагу надавали змішаному штату служителів – 65 осіб (97,02%). Лише 2 жінки наймалися окремо.

Ще однією категорією міщан, які наймали слуг були купці. Варто зазначити, що купецтво як стан не мало чітко окреслених меж [7, с. 96]. Про їх заняття часто дізнаємося з опису господарств, яких за підрахунками Ю. Волошина було 73 особи, серед яких 13 родин німецьких купців [7, с. 97]. Більшість із них – 61 двір (70,93% від усіх купецьких родин) наймали слуг. 47 із них (176 служителів) розміщувались у фортеці. Решта – 14 дворів (30 слуг) – у форштадті.

Як з економічного, так і з політичного погляду, міщани відчували себе дуже непевно. Українські міста були маленькими, деякі з них практично не відрізнялися від сільських поселень, тому потреба в спеціалізованих послугах, які могли запропонувати міщани, обмежувалась. Достаток багатьох міщан так само залежав від обробки полів, як від ремесла чи торгівлі. Заможні російські та грецькі купці мали можливість господарювати навіть ефективніше за своїх українських колег [8, с. 42].

Примітно, що за кількістю слуг у фортеці купці на другому місці після козацької старшини. Вони, вочевидь, належали до заможної частини городян, адже мали можливість наймати досить чисельний штат слуг – від 1 до 9 осіб. Хоча більшість – 38 дворів (62,29%), усе ж мали 1-3 служителів. При цьому, у 1,5 рази частіше наймали жінок (129 жінок, 77 чоловіків).

Іван Марченко [6, с. 92], Олексій Гавриленко [6, с. 112] та Роман Воскобойнік [6, с. 133] наймали по 9 слуг. Павло Руденко [6, с. 146] – 8. Степан Момонтов [6, с. 347], записаний калузьким купцем – 7. До речі, інший купець – іноземець Степан Аршинов [6, с. 365] мав лише 1 служителя. Михайло Марченко [6, с. 132] та Іван Сулима [6, с. 152] по 6. Петро Бобров [6, с. 73], Василь Белчанский [6, с. 130], Василь Пащенко [6, с. 157], Павло Паскевич [6, с. 157] та Федір Панасенко [6, с. 170] мали по 5 служителів. Ще 7 дворів наймали 4 «работників», 11 – мали по 3 слуг, у 10 господарствах мешкало по 2 особи і у 9 дворах – 1 служитель. Цікаво, що один із купців – Андрій Павленко [6, с. 104] навіть не мав власного двору, але при цьому наймав слугу.

Значна частина дворів – 12, належала купецьким вдовам. Загалом вони наймали 36 слуг. Найбільше – 8 служителів зафіксовано у дворі вдови купця Івана Сузенка Марини. Її родина нараховувала 10 осіб та чимале господарство: торгівлю вином у місті, ще один двір отриманий у спадок, 2 підварки на форштадті, солодовню, 2 хутори, 5 пашні, 10 сінокосів, 6 ділянок лісу за Ворсклою [6, с. 74-78]. То ж не дивно, що вдова потребувала додаткових робочих рук. Нажаль, подібні відомості записані лише щодо невеликої кількості дворів, тож порівняти залежність кількості слуг від розмірів господарства не маємо можливості.

Чимале господарство було і у вдови полтавського купця Петра Марченка Авдоті. Її діти займалися торгівлею – вивозили рогатих тварин у Шлезію, а звідти привозили тканини, які продавали на ярмарках оптом. Вдова володіла підварком та 5 бездвірними хатами на форштадті, хутором (разом з племінником полковим старшим канцеляристом Василем Марченком), млином при якому 8 бездвірних хат (теж володіння спільне з племінником), підварки в с. Мачухах та с. Пушкарівка, ліс на р. Головач. Її родина складалася з 5 осіб, на допомогу яким наймали 6 «работників». Також вказано, що в 5 бездвірних хатах на форштадті *«живут посполитие без платежа ... из единой токмо временем работы, то есть иногда привозить из лесу дрова, из хутора сено и хлеб и прочего...»* [6, с. 52-55]. Тобто можна припустити, що у господарствах заможних горожан працювали не лише записані в дворі служителі й «работники», а й інші посполиті, які могли проживати у іншій власності роботодавця, та випали із дослідження, адже документ не містив інформації про їх зайнятість. Шестеро вдів наймали від 2 до 5 слуг, четверо по 1 служниці. У середньому купці мали 3,38 слуг.

Ще однією досить поширеною групою міщан були ремісники. У більшості міст виникали цехи, але існували і позацехові конкуренти – нова шляхта, козаки і навіть клір, що займався виробництвом і торгівлею, не сплачуючи жодних міських або державних податків [8, с. 42]. Такі особи були переважно чиймись підданими, із заняття

яких чи вказівок про учнів можна встановити їх належність до ремісницького стану. Отож, окремо розглянемо ремісників, які офіційно входили до цехів, й окремо підданих та посполитих, адже окрім слуг обидві категорії мали ще й учнів, однак різнилися за юридичним статусом.

Загалом, у 69 дворах ремісників проживало 166 слуг (13,03%). Більшість господарств розташовувалося на форштадті (62 двори, 140 слуг), і лише 7 у середмісті (26 слуг). У XVIII ст. у Полтаві існувало 10 цехів: кравецький, різницький, шевський, ковальський, гончарський, ткацький, кушнірський, бондарський, колісницький та цех музик [9, с. 98]. Найбільше слуг було у шевців. У 25 ремісників цього цеху проживало 67 слуг, із них 14 учнів (середнє значення 2,68). Тринадцять кравців наймали 46 «робітників» (10 учнів та у середньому 3,5 особи на господарство). Наприклад, у Семена Швачки було 11 помічників [6, с. 224]. Він мав 5 малолітніх дітей, однак серед слуг було лише 2 жінки, усі інші – чоловіки, очевидно найняті для допомоги з ремеслом. Десять різників мали 19 слуг, й жодного учня (середнє значення 1,9). Вісім ковалів наймали 15 слугителів (1 учень, у середньому 1,86). У семи ткачів також були слуги, у більшості по 1 (середнє значення 1,14). Лише у Федора Андрієнка було 2 учнів [6, с. 367]. Четверо гончарів мали 9 слуг, із них 6 записані учнями (середнє значення 2,25). Лише по одному представнику від цеху бондарів та музикантів наймали по 1 служниці. Кушнірський і колісницький цехи серед наймачів слуг не значаться.

Як бачимо, найбільша кількість роботодавців для слуг виявилася із шевського цеху, що й не дивно, адже він був найчисельнішим у місті [9, с. 98]. Наступні за кількістю роботодавців цехи кравців, різників та ковалів. Однак, вирахувавши середню кількість слуг на господарство – 2,4 загалом для ремісників, найзаможнішими виглядають кравці. Вони мали у середньому 3,5 слугителів у господарствах. Шевці наймали 2,68 слуг, гончарі – 2,25, різники – 1,9, ковалі – 1,86, ткачі – 1,14. Можливо, кількість помічників визначалася не лише заможністю, а й специфікою професії, її востребованістю на ринку.

Специфікою цієї категорії роботодавців можна вважати значну частину чоловіків на службі – 115, й лише 50 жінок, стать 1 слуги не вказана. При цьому, перевага жінок збереглася лише в тих господарствах де наймали лише 1 працівника. В усіх інших випадках перевага на боці змішаного штату слуг (59,64 %), або чоловіків (27,71%).

У XVIII ст. з'явилася ще одна категорія населення – «підсусідки». Вони були зовсім безземельними й досить часто продавали свою працю. Однак, категорія підсусідків не обмежувалася козаками, до неї входили також міщани і навіть селяни [8, с. 41]. Інколи підсусідками ставали заможні козаки і міщани, які намагались уникнути сплати

державних податків та відбуття військової служби, адже лише 1734 р. підсусідків прирівняли до інших податних категорій населення (до цього вони податків не сплачували). У Румянцевському описі термін «підсусідки» не вживається. Однак Ю. Волошин вважає, що «укладачі опису називали «підданими» саме підсусідків» [7, с. 113].

Взаємовідносини між підсусідками та їхніми господарями ґрунтувалися на усних договірних умовах, у джерелі часто вказано *«живут без найму»*, або чітко названо чий саме підданий проживає у дворі. За користування житлом піддані-підсусідки відробляли в господарствах своїх хазяїв: *«живет без заплаты, за одной толко случающойся на хозяевь работи»* [6, с. 136], або займалися ремеслом під протекцією патрона. У таких господарствах вказані учні, хоча про заняття господаря й не згадується. Залежно від того, у чиєму дворі проживали піддані-підсусідки, вони називалися старшинськими, монастирськими, козацькими або посполитськими [10].

Слуги зустрічаються у всіх вище згаданих господарствах підданих. Так, у Полтаві двоє підданих Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря, очевидно були досить заможними ремісниками й мали чисельний штат слуг. Наприклад, Влась Бабанський жив у трьох хатах монастирського двору на форштадті й наймав 7 слуг, із них 4 були учнями *«на изучение портному майстерству беззаплати»* [6, с. 264]. Кондрат Крупенко, який мешкав у монастирському дворі у фортеці мав 5 учнів, а сам займався *«шитемь шуб и деланемь овчинь, а в цех не записань»*. При цьому, він платив монастирю по рублю щорік, а також робив *«разние поделки беззаплати»* [6, с. 130].

У 14 дворах жили піддані О. Розумовського, які наймали 31 слугу (середнє значення 2,2). Серед них теж були ремісники, адже у дворах записано 10 учнів, які вчилися шити взуття. Найбільше служителів було у Єфима Корженка [6, с. 270] – 6 (з них 3 учні). По 4 слуг було у Андрія Безпечного [6, с. 254] та Василя Мазуренка [6, с. 316], які теж мали учнів. Інші наймали від 1 до 3 слуг.

Шестеро підданих генерального обозного Семена Кочубея наймали 10 слуг (з них 5 учні). У 4 дворах жили піддані бунчукового товариша Федора Зенковського, які наймали 7 слуг (з них 6 учні). Четверо підданих Григорія Багінського мали 5 слуг (з них 3 учні). У обозного Андрія Руновського було шестеро підданих, які наймали 9 слуг (з них 5 учні). П'ять підданих мешкали у судді Сахновського та наймали 8 слуг (з них 2 учні). Троє підданих було у Дмитра Білушенка. Вони наймали 10 слуг (з них 2 учні). У сотника Семена Кулика теж мешкало троє підданих, що наймали 5 слуг (з них 3 учні). Також у одній з хат у підварку мешкала його піддана 65-літня вдова Параска Кобижчанка, яка наймала теж 65-літню служницю Тетяну. По

3 слуг було у підданих купця Івана Марченка, сотника Івана Черняка, підкоморного Федора Левенця, купця Федора Сушка. По 2 – у підданих Івана Богдановича, Івана Висоцького, Павла Кочубея. Піддана полтавського полковника Андрія Горленка вдова Тетяна Цебенкова теж наймала 2 служниць [6, с. 321]. В усіх інших мешкало по 1 служителю, серед них піддані ієрея, цехового шевця та козака. Вдова Аграфена Радіонова мешкала у дворі купця Івана Бужинського «без найму», однак наймала «работніка» Василя [6, с. 195].

Отже, як бачимо, серед цієї категорії роботодавців теж чітко простежується залежність між кількістю підданих (а також їх слуг і учнів) та соціальним статусом патрона. Загалом, у 66 дворах з підданими-підсусідками проживало 133 слуг (10,44%). Більшість господарств розташовувалося на форштадті (48 дворів, 88 слуг), та 18 дворів було у середмісті (45 слуг).

Серед підданих зустрічалися господарства і з досить чисельним штатом слуг – від 1 до 7. Однак рівно половина – 33 двори (49,25%), усе ж наймали 1 служителя. Ще 18 господарств (26,86%) мали по 2 слуг. Це середня кількість служителів для цієї категорії. Також, 9 роботодавців (13,43%) наймали по 3 помічників. Решта – 10,6% мали більшу кількість слуг.

Більшість підданих, що мали слуг, були ремісниками, тому потребували специфічної допомоги у ремеслі. Звідси, явна перевага чоловіків при наймі служителів певної статі (73 чоловіків (54,47%) і лише 21 жінка (15,67%)). Вона зберігалась навіть у дворах де наймали 1 слугу (18 чоловіків та 15 жінок). При цьому, у 3,3 разів частіше наймали саме чоловіків (103 чоловіків, 31 жінка). Лише у 30% випадків перевага була на боці змішаного штату слуг.

Говорячи про міщан у XVIII ст. варто пам'ятати, що їх статус міг різнитися в залежності від міста, у якому вони проживали. Частина міст Лівобережжя користувалася магдебурзьким правом (серед них і Полтава). «Такі міста вважалися привілейованими й мали свої самоврядування, судочинство, податкову систему, право на володіння землею, певні пільги для населення щодо ремесла й торгівлі» [11, с. 27]. Ратушні міста значною мірою залежали від старшинської адміністрації. Тож поняття поспилит могло трактуватися по різному. Наприклад, як виявив Олександр Гуржій полтавська старшина у ревізьких книгах позначала міщанами в першу чергу купців. «Решту, що не мала *«купеческого промысла к ратуши присутствующие, которые торг имеют соли, рыбою, також и содержат в домах своїх земель»*, писали посполитими» [11, с. 29-30].

Тож у Гетьманщині, щодо міських мешканців, «посполитий» певною мірою був синонімом слова «міщанин». Це підтверджується й чіткими вказівками в документі, щодо походження таких

«посполитих». Наприклад, щодо Василя Шаповала вказано, що він полтавський посполит, місцевий [6, с. 261]. А про посполита Радіона Бобущенка записано *«уродженець Миргородського полку з местечка Сорочинець»* [6, с. 162].

Загалом, у 30 дворах посполитих проживало 62 слуг (4,95%). Така невелика кількість господарств цієї категорії пов'язана скоріше не з меншими статками, а з кількістю посполитих в описі міста загалом. За підрахунками Ю. Волошина «у списку 1766 р. «посполитими» значаться 85 осіб» [7, с. 101]. Тобто, більше 30% (35,29%) дворів посполитих користувалися послугами служителів, що є досить значним показником. Більшість господарств розташовувалося на форштадті (21 двір, 39 слуг). Ще 9 дворів розташовувалося у середмісті (23 особи).

Серед посполитих зустрічалися господарства і з досить чисельним штатом слуг – від 1 до 9. Однак більшість – 25 дворів (83,3%), усе ж наймали 1-2 служителів. Найбільше – 9 служителів – було у дворі вже згадуваного Василя Шаповала. Серед них записано й 4 учнів *«на изучении шерстобоиничестве беззаплати»* [6, с. 261]. Семеро служителів проживали у дворі миргородського посполита Михайла Вязовського *«которой пробивает портным мастерством»*, та орендував половину двору полтавської соборної церкви Успіння Пресвятої Богородиці. Серед них також було 4 учні *«взяты для науки на хозяйское пропитание»*. При цьому інші його робітники мали досить значну заробітну плату – 5, 7, 9 рублів [6, с. 261]. Радіон Бобущенко наймав 6 слуг, двоє з яких отримували аж 16 рублів платні. На причини таких значних виплат ніщо не вказує, хіба що спільне з власником господарства походження із містечка Сорочинці [6, с. 162]. Василь Демченко и Карп Недоходенко були власниками одного двору й наймали 5 служителів, хоча й мали значні власні родини – 8 осіб [6, с. 307]. Ще 3 слуг проживало у дворі Єфима Федорова. Із них 2 хлопців *«взяты на изучение золотарскому маистерству беззаплаты»* [6, с. 182]. По 2 учнів було у Терентія Смержева, який навчав їх малярству [6, с. 309] та Михайла Хіміченка, єдиного хто навчав учнів-дівчат ткацькій майстерності [6, с. 322]. Четверо вдів наймали по 1 служниці.

Отож, як бачимо, серед посполитих теж було чимало позацехових ремісників, які мали учнів та наймали помічників. Незважаючи на це, кількість чоловіків та жінок на службі однакова (31 чоловік і 31 жінка). Перевага жінок явно простежується у дворах де наймали лише 1 слугу (17 жінок та 1 чоловік). Лише жінок також наймали у 19 господарствах (30,65%). Лише чоловіків у 12 (19,35%). При цьому, у 50% випадків перевага була на боці змішаного штату слуг. У середньому посполиті наймали 2,06 служителів на господарство.

За даними сповідних розписів наймана праця слуг використовувалася у 71 ремісничому дворі та 129 міщанських

[7, с. 179, 181]. Разом це близько 41,7% дворів, а саме 200 (усього за підрахунками Ю. Волошина у Полтаві налічувалось 132 ремісничих та 347 міщанських господарств [12, с. 47], разом 479). За Румянцевським переписом ця цифра склала 241 двір, або 56,97% від усіх дворів у місті, що наймали слуг.

Середнє значення кількості слуг серед міщан – 2-3 особи на господарство, хоча більшість дворів – 61,4% (148 із 241 міщанських дворів зі служителями) мали 1-2 слуг (*див. таблицю 1*). Варто уточнити, що серед ремісників, підданих, посполитих було у середньому 2 служителів, тоді ж як у купців і міських чиновників в середньому 3,4 та 4,8 слуг відповідно. Тобто, можна впевнено говорити що і серед міщан існувала залежність кількості слуг від майнового становища та соціального рангу роботодавця.

Таблиця 1 – Кількість слуг у дворах міщан

<i>Кількість слуг у дворах міщан</i>	<i>Кількість слуг</i>				<i>Разом</i>				
	<i>жінки</i>	<i>%</i>	<i>чоловіків</i>	<i>%</i>	<i>Слуг</i>	<i>%</i>	<i>Дворів</i>	<i>%</i>	<i>Середнє значення</i>
міських урядовців	45	7,10	22	3,47	67	10,57	14	5,83	4,8
купців	129	20,35	77	12,15	206	32,49	61	25,42	3,38
ремісників	50	7,89	115	18,14	166	26,18	69	28,75	2,4
підданих	31	4,73	103	16,25	134	20,98	67	27,50	2
посполитих	31	4,89	31	4,89	62	9,78	30	12,50	2,06
Усього	286	44,95	348	54,89	635	100,00	241	100,00	2,63

Можна прослідкувати і зміни щодо статевої преференції у різних категорій міщан. Так, міські урядовці і купці наймали приблизно вдвічі більшу кількість жінок, однак при цьому 97% та 80% їх господарств мали змішаний штат слуг. Серед ремісників перевага теж була на боці змішаного найму, однак кількість чоловіків удвічі переважала жінок на службі. Лише чоловіків наймали майже 28% роботодавців. Однак, серед ремісничих цехів теж не було однорідності у цьому питанні. При середньому значенні 2,4 служителя на господарство, для кравців цей показник становив, наприклад, 3,5, а для ткачів – 1,14. Подібна перевага у наймі саме чоловіків ймовірно була пов'язана із професійним заняттям роботодавця. Це підтверджується й показниками серед підданих і посполитих, у числі яких теж було чимало позацехових ремісників. У господарствах підданих чоловіків-служителів було більше у 3,3 разів. Вони також у більшості випадків наймали лише чоловіків (55%), а у складі змішаного штату працювали

близько 30% служителів. Щодо господарств посполитих, то у половині випадків наймали осіб обох статей.

Отож, говорячи про міщан в 60-х роках XVIII ст. як про роботодавців щодо служителів і «робітників» варто розуміти, що їх соціальний статус, а отже і майнова спроможність до найму слуг були досить диференційовані. Адже, на середину XVIII ст. міщани Гетьманщини не мали сталості й чітко окреслених характеристик соціального статусу. До цієї категорії відносилися купці та міські чиновники, які в зв'язку із займанням певних посад у магістраті мали деякі привілеї. Складна ситуація і з ремісниками, серед яких були записані в цехи, і ті хто займався ремеслом називаючись підданими чи посполитими. Однак служителів наймали усі категорії міських жителів.

Джерела та література

1. Брік Т. Доходи слуг в Гетьманщині: тест теорії людського капіталу та соціального статусу на прикладі міста Полтава [Електронний ресурс] / Historians.in.ua. – Режим доступу: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/2192-timofij>.
2. Brik Tymofii. Income and occupational inequalities in Premodern Ukraine: Cossacks, Peasants, and Unmarried girls [Електронний ресурс] / Forum for Ukrainian Studies. – Режим доступу: <http://ukrainian-studies.ca/2015/01/16/tymofii-brik-income-occupational-inequalities-premodern-ukraine-kossacks-peasants-unmarried-girls/#more-704>.
3. Волошин Ю. «Служителі» і «робітники» в домогосподарствах мешканців міста Полтави другої половини XVIII ст. // Patrimonium. Студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст. – Київ-Краків: LAURUS – Historia Iagiellonica, 2015. – С. 391–402.
4. Voloshyn Yuriy. Servants in the Hetmanate cities: the case of Poltava city during the 1760–1770 s. // Journal of Family History. – 2017. – № 42 (4). – р. 369–380.
5. Сердюк І. Дитяча праця // Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / Ігор Сердюк – Київ: К.І.С., 2018. – С. 299–340.
6. Місто Полтава в Румянцевському описі Малоросії 1765–1769 рр. / упоряд., вступ. ст. і ком. Ю. Волошина. – К.: Наш час, 2012. – 576 с.
7. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. / Юрій Волошин. – Київ: К.І.С., 2016. – 356 с.
8. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
9. Коваленко О. Полтава 17–18 століть. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.
10. Гуржій О. І. Підсусідки [Електронний ресурс] / Енциклопедія історії України. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Pidsusidky>
11. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. в 2 кн. – Кн. 2. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2018. – 580 с.
12. Волошин Ю. Двори мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису) // Краєзнавство. – 2011. – № 4. – С. 39–52.

ДО ІСТОРІЇ КОБЕЛЯЦЬКОГО МЛИНАРСТВА

Систематизовано та узагальнено відомості про розвиток млинарства у м. Кобеляках Полтавської області упродовж XVIII–XX ст. Констатовано випадки некоректного подання фактів та розбіжності у публікаціях, які торкаються проблеми дослідження.

Ключові слова: млинарство, млин, млини на Ворсклі, Кобеляки.

Млинарство – невід’ємна складова традиційного вітчизняного господарювання. Як зазначає В. Масненко, млинарство разом із землеробством складає константу української етнічності [13, с. 14]. Атрибутом пересічного уявлення про типовий український краєвид, поряд із білою хатою у вишневому саду та тополею край дороги, є вітряк. Однак, на думку більшості дослідників, раніше за вітряки з’явилися водяні млини. Припускають, що їх почали облаштовувати на українських землях у XII–XIII ст. За козацьких часів кількість водяних млинів поступово зростає, а найінтенсивніший розвиток будівництва водяних млинів припадає на першу половину XIX ст. [13, с. 15].

Звернення до історії млинарства у м. Кобеляках актуалізоване тим, що у цьому районному центрі Полтавської області досі підтримують пам’ять про останній тутешній млин на Ворсклі. З 2011 р. у Кобеляках щороку відбувається унікальне свято – День млина, навколо якого гуртуються не лише жителі міста, а й вихідці з нього, які нині мешкають у різних регіонах України та навіть за кордоном. Ґрунтовні дослідження історії кобеляцького млинарства досі не здійснювалися.

Мета статті – первинне узагальнення та залучення до широкого наукового обігу систематизованих даних про розвиток кобеляцького млинарства у XVIII–XX ст.

Найдавніші віднайдені документальні свідчення про кобеляцькі млини сягають першої половини XVIII ст. Так, В. Кривошея, базуючись на матеріалах збірки О. Лазаревського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, наводить інформацію, що раніше 1718 р. у Кобеляках діяли млини: 2 кола Петра Манця, 3 кола Мануйлихи, 2 кола священника рождественського Федора, 2 кола Захарчихи [9, с. 179].

Наступний перелік наведений у «Видении всего полку Полтавского, сколько есть мелниц по реце Ворскли, и весняних, и сколько в оних каменный мелних и ступ есть» (1722 р.). Цей опис був

укладений за розпорядженням очільника Малоросійської колегії С. Вельямінова для контролю за грошовими та натуральними зборами, які планувалося спрямувати до царської казни. Документ опублікований В. Модзалевським у другому випуску «Трудов Полтавской ученой архивной комиссии» 1906 р. [14].

Перелік млинів Кобеляцької сотні засвідчений сотником Савою Михайловичем (Таранухою), городовим отаманом Василем Рубаном та війтом Григорієм Кунашем. На Ворсклі знаходилися 3 потужні млини («мелниц три, а в них каменей шесть мелних и три колесе ступних» [14, с. 21-22]) сотника на верхній греблі та 8 слабших – на нижній греблі: «Тимоша Кривого з Мартином мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Сенжаровки мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Тимка Гори мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; в Матвейхи Крамарки мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; в Омелянихи Панасенкой мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное; Остапа Колодяжного мелниця, а в нем камень еден мелний; Андрея Петричного зятя мелниця, а в нем камень еден мелний; Омеляна Середи, зборщика, мелниця, а в нем камень еден мелний и колесо ступное» [14, с. 22].

У документі йдеться і про сезонні – весняні млини, які працювали у період зростання рівня води у річках за рахунок танення снігу. Із них 4 розташовувалися на Ворсклянській сазі (сажі): «Омеляна Середи мелниця на Ворскляной саже, а в нем камень еден мелний; Ярошихи вдови мелниця..., а в нем камень еден мелний; Харчихи вдови мелниця, а в нем камень еден мелний; Якова Кузуба мелниця..., а в нем камень еден мелний» [Там само]. На річці Кобелячку – невеликому правому допливі Ворскли, який і дав назву місту, було 3 весняні млини: млин сотника на два камені, «Конашки вдови мелниця..., а в нем камень еден мелний; Остапа Колодяжного мелниця..., а в нем камень еден мелний» [Там само]. Ще один весняний млин – «отца Іоана святопятницького на реце Бобровой, а в нем камень еден мелний» [Там само] (що це за водотік, нам невідомо. Імовірно, незначна ліва притока Ворскли). Отже, всього згадано 19 млинів загалом на 23 камені та 9 ступних коліс.

Другий випуск «Трудов...» є цілком доступним джерелом. Проте автори статті «Кобеляки» у полтавському томі «Історії міст і сіл УРСР» інформують, що «За даними 1722 року, на річках Ворсклі і Кобелячці було 15 постійних і весняних водяних млинів на 16 каменів та 9 – на ступних колесах для переробки борошна і круп» [11, с. 391]. В енциклопедичному довіднику «Полтавщина» про Кобеляки зазначено: «1722 за жителями міста записані 25 «постійних» та «весняних» млинів...» [19, с. 349]. Із огляду на

обмежений обсяг статті, не наводимо прикладів поширення даних (часом викривлених) із «Історії...» та «Полтавщини» у вторинних публікаціях. У монографії В. Кривошеї під 1722 р. уміщено відомості лише про кобеляцькі млини на Ворсклі та весняний млин сотника, решту млинів на Кобелячку та Бобровій автор не згадує [9, с. 179]. Таким чином, свідчення про млини у 1722 р. – чи не найвідоміша інформація з історії кобеляцького млинарства, яка, проте, після першої публікації подавалася здебільшого некоректно.

Про млини у Кобеляках у подальші роки до кінця XVIII ст. наразі маємо лише уривчасті дані. Так, В. Кривошея, посилаючись на документи зі збірки О. Лазаревського в ІР НБУВ, зазначає, що млин Колодяжного у 2 мучні кола на кобеляцькій греблі перейшов Андрію Довгополому і Луці Сухині, але на 1761 р. вони «крепостей» не мали [Там само]. У статті Є. Калашника, присвяченій аналізу відомостей про сотенні містечка Полтавського полку в описі маєностей Р. Воронцова 1762 р., згадано млин відставного хорунжого Полтавського полку Юхима Вовковняка на кобеляцькій греблі [5, с. 280].

На початку XIX ст. у Полтавській губернії загалом та у більшості її міст зокрема серед млинів переважали вітряки [24]. Проте у Кобеляках було 17 водяних млинів і лише 5 вітряків. Про це свідчать статистичні дані, зібрані 1804 р. за ініціативою візитатора Харківського навчального округу І. Тимківського [24, с. 91], та «Топографическое описание Полтавской губернии», виконане 1809 р. старшим учителем Полтавської гімназії Ф. Каруновським [25, с. 217]. За О. Фісенком, який дає побіжну характеристику Кобеляк початку XIX ст. у публікації з історії Кобеляцького повітового училища у 1808–1833 рр. за документами з архіву училища, на Ворсклі працювало 16 млинів [26, с. 388].

А до кінця XIX ст. ситуація геть змінилася: стаття «Кобеляки» у виданому 1895 р. томі «Энциклопедического словаря» Ф. Брокгауза та І. Єфрона, підготовлена В. Василенком, сповіщає, що у місті 9 водяних млинів і 20 вітряків [1, с. 492]. Чим же були викликані ці зміни?

Є. Колбовський указує, що оптимальними параметрами для побудови греблі млина є ширина річки від 20 до 50 м при падінні річки не менше 20 см на кілометр [7, с. 316]. Зауважимо, що падінням прийнято вважати різницю висот рівнинної поверхні води річки у двох різних точках, розташованих на певній відстані по довжині річки (повне падіння річки – різниця висот між витокком та гирлом); отже, падінням Є. Колбовський помилково назвав похил річки – відношення падіння річки до її довжини на визначеній ділянці. За М. Маркевичем, на середину XIX ст. ширина річища Ворскли біля

Кобеляк була 15 сажнів [12, с. 409], тобто близько 32 м. Після спорудження Дніпро-дзержинського водосховища похил Ворскли становив 0,3 м/км [19, с. 146] – при тому, що колишнє ворсклянське гирло поховане під рівнем водосховища на глибині майже 9 м [10], – отже, Ворскла мала сприятливі гідрологічні характеристики для будівництва водяних млинів.

За свідченням М. Маркевича, на Ворсклі у межах Полтавської губернії діяло понад півсотні млинів, вона була перегороджена численними греблями [12, с. 409-410]. Вочевидь, це уповільнювало течію та підточувало здатність річки до самоочищення, провокувало її обміління і заростання. До того ж, скупчення значної кількості млинів, імовірно, ускладнювалося регулювання режиму водонакопичення між власниками млинів на сусідніх греблях, складніше було й боротися із замулюванням зарегульованого греблями річища та з заростанням його водною рослинністю.

Ще одна причина занепаду водяних млинів полягала у архаїчності їхньої конструкції. Кобеляцькі млини були нижньобійними (інакше такий тип млинів називають підсубійними, підсубійниками, підслідниками, підливними): колесо-привід оберталося під тиском течії. Коефіцієнт корисної дії нижньобійних млинів був значно нижчим, ніж у верхньобійних (наливних, коречних, корчаків), на колесо яких вода подавалася згори по жолобу. Щоб його підвищити, колеса виготовляли широкими [13, с. 16]. Проте вдосконалення та стрімке поширення вітряків прискорили занепад проблемних млинів на річках.

Як зазначав М. Маркевич, «В старину, где была дождевая лужа, там была и мельница; ныне счет их очень уменьшился... Мы живём в веке открытий, расчётов и машин; мельницы, зависящие от воды, полгода не существующей, а полгода слабой, должно бы заменять теми, которые действуют силами ветра, животных и паров» [19, с. 452]. Йому вторить М. Арандаренко, який засвідчує, що на середину ХІХ ст. водяні млини витісняються вітряками: «Большая часть губернии, открытая для ветров, доставляет удобство для ветряных мельниц и потому здесь больше ветряных, нежели водяных. С недавнего времени начали строить ветряные мельницы по голландской системе» [2, с. 286].

Недосконалість водяних млинів, які побутували в Україні на початку ХХ ст., констатував у 1923 р. Є. Оппоков: «Поліпшене використання гідравличної енергії наших річок можливе при улаштуванні кращих (кам'яних) гребель замість теперішніх з гною та хмизу, при використанні, замість часто недотепних водяних коліс, корисніших водяних турбин, та при використанні того спадання води, якого ще не використовують теперішні млини» [15, с. 19].

Важливими джерелами з історії вітчизняного млинарства, які широко використовують дослідники, є «Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслобойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний» [6] (виходила друком у 1911 та 1912 рр.) та довідник до неї [23], упорядкований, як і карта, К. Мацяньським. Та, на жаль, щодо кобеляцьких водяних млинів даних на карті та в довіднику немає. На карті показані два млини у Кобеляках; відповідно, довідник інформує лише про газогенераторний млин Н. С. Мошкевича та паровий млин Ш. Я. Неймарка. Це були потужні виробництва, на яких за добу перемелювалося відповідно 1 500 пудів та 2 000 пудів, за рік – 450 000 пудів та 318 000 пудів [23, с. 130-131].

У передмові до довідника наголошено, що дані отримано шляхом письмового опитування (поштою) власників, інформація про яких була доступна у довідкових виданнях, та відвідин окремих підприємств, тобто інформація не претендує на вичерпність. Таким чином, причиною відсутності матеріалів про водяні млини в Кобеляках найімовірніше є відсутність даних про власників млинів в упорядника та видавця карти і довідника або ж небажання власників надавати відомості про своє виробництво.

Парадоксально, але про кобеляцькі млини ХХ ст. наразі в обігу менше достовірних документальних відомостей, аніж про млини ХVІІІ ст. У Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика зберігається рукопис учителя географії Кобеляцької середньої школи № 1 І. Пищити «Місто Кобеляки (промисловість, зв'язок, торгівля)», виконаний у першій половині 1960-х рр. Щодо початку ХХ ст. (до 1917 р.) на його першому аркуші зазначено: «Головною галуззю промисловості міста була харчова – млини і крупорушки. Підприємства борошномельної промисловості були дрібними, примітивними. На річці Ворскла працювало 7 водяних млинів... Найбільшим підприємством міста був паровий млин, який виробляв сортове борошно, що відправлялось до інших міст. (Власником цього млина був Неймарка). Другий паровий млин виробляв звичайне борошно простого помелу і мав невелику потужність».

Ветеран війни та праці О. Ільяшенко на п'ятому аркуші рукопису з тематично систематизованими відомостями про минуле Кобеляк (датований 2004 р., розрізнені аркуші знаходяться у Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика) свідчить: «На р. Ворскла діяло 6 водяних млини це на Подолі (вул. Островського) 3 млини, на Гатищі млин Упиря і млин Карнауха. І останній млин Мусієнка діяв за залізнодорожним насипом, майже всі були зруйновані в 1943 р. В місті діяли парові

млини на території теперішньої «Мрії» (ПрАТ Кобеляцький завод продовольчих товарів «Мрія» – Є.К.) млин Пасічника, який мав маслобійний цех і борошняний цех. Продукція славилась на всю Україну. Другий млин Неймарко діяв на території теперішнього промкомбінату. Славився мукомольний цех і цех по виготовленню Кобеляцького пива. Пиво навіть експортувалось за кордон. Діяли 2 вітряних млини один коло Кременчуцького мосту, другий на зарічці район теперішнього зарічанського клубу». Втім, у публікації 2003 р. О. Ільяшенко наводить дещо інші дані: «природним явищем були млини. В місті вони належали Пасічнику та Неймарку. Останній виготовляв не тільки борошно, а й пиво, що продавалось навіть за кордоном. Крім вітряних млинів п'ять розташовувалися на березі річки Ворскли й жилилися водою» [4].

Щодо млинів, які працювали на паливі, ситуація більш-менш зрозуміла. Це два млини, про які йшлося у довіднику К. Мацяньського. На час укладання карти та довідника вони були однакової потужності: і газогенераторний двигун млина Н. Мошкевича, і парова машина млина Ш. Неймарка мали потужність 50 НР (horsepower – кінська сила) [23, с. 130-131]. Млин Мошкевича схарактеризований як розтрусний вальцевий (імовірно, він виготовляв борошно нижчої якості), млин Неймарка – паровий вальцевий. Мошкевичу (а не Неймарку, як пише О. Ільяшенко) належав і пиво-медоварний завод, про який також інформує довідник К. Мацяньського [23, с. 294-295].

Про вітряк на західному в'їзді до міста згадує Б. Попруга. Його спалили гітлерівці при відступі у вересні 1943 р.: «Дуже палав вітряний млин, якому було, як говорили сиві чоловіки біля 200 років. Його побудував прадід Телятника Федора Івановича. Стояв млин на горбі, де тепер магазин «Людмила», на вул. Шевченка, недалеко від мосту через річку Кобелячку» [20, с. 5].

На Кобелячку на початку ХХ ст., найімовірніше, лишався усього один млин – Бабенків, який знаходився в урочищі Бабенкова яма. За усним свідченням Б. Попруги, млин припинив роботу орієнтовно 1907 р. через нестачу води. Під час робіт із розчищення та поглиблення річища у 2013 р. із донними відкладами бульдозер вигорнув на правий берег дерев'яні палі – залишки греблі млина. За знахідками монет поблизу решток греблі Ю. Попруга відносить виникнення млина на Бабенковій ямі до ХVІІ ст. [21]. Якщо місце було вдалим для облаштування млина, його дійсно могли використовувати упродовж тривалого часу, за потреби переобладнуючи.

У другій половині 1920-х рр. М. Гавриленко з тривогою писав: «Розглянувши більшу частину річок Полтавщини, мусимо підкреслити, що всі наші ріки наявно міліють. Це обмілення з

інтенсивною силою стало виявлятися в останні 2–2½ десятиліття років й особливо з 1918 та 1919 рр. ...Обмілення особливо яскраво можна спостерігати на невеличких річках, що крок за кроком гублять свої верхів'я. Причина такого катастрофічного обмілення річок є: греблі млинів, що так густо перегородили наші річки, розорювання схилів правого, високого берега, що дає можливість утворити силу ярів, які в свою чергу, збільшуючи площу випарювання весняних та дощових вод, заносять мулом річки, а також варварське вирублення лісів» [3, с. 12]. Очевидно, на Кобелячку негативні наслідки загачення млиновими греблями (уповільнення течії, відкладення мулу, заростання річища, зневоднення, заболочення) позначилися значно відчутніше, ніж на Ворсклі.

Найбільше інформації маємо про млини ХХ ст. на Ворсклі. Водночас вона найсуперечливіша. За даними Ю. Попруги [21] та Ю. Шипка [27], мережа кобеляцьких млинів за течією Ворскли виглядала так. Найвище знаходився млин Босого (за Ю. Шипком – навпроти газової труби, за Ю. Попругою – між Культурським пляжем і газовою трубою). Він занепав задовго до німецько-радянської війни. Як стверджує Ю. Шипко, навпроти промкомбінату стояв млин Нейморка, що був зруйнований у роки Української революції; Ю. Попруга не має ніяких свідчень, які б підтверджували існування цього млина.

Наступне місце, де розташовувалися млини, – урочище Рибалки. За Ю. Шипком, тут на трьох млинах працювали сім'ї Галушки, Луценка та Рибалків (утім, дещо раніше Ю. Шипко писав про один млин, який «збудував задовго до революції Іван Галушко, а допомагали йому Іван Луценко та Лука Рибалко...» [28]). За Ю. Попругою, млинів було два. Один, на три колеса, належав єврею Дуведу, а згодом його орендували Галушки, Луценки та Рибалки – три сім'ї переселенців із с. Панське на Черкащині, які прибули до Кобеляк у 1910 р. Інший, на два колеса, належав місцевому власнику Кучерові. Перший згорів у часи колективізації, другий існував до 1960-х рр.

Нижче за течією, на повороті річки, стояв млин Упиря. На згадку про нього лишилася тільки назва урочища – Упирева яма. Ще нижче стояв млин Карнауха; Ю. Шипко локалізує його за Сонечковим пляжем, Ю. Попруга – за Заїківським пляжем. За свідченням Ю. Попруги, старожили інформували про ще один млин між Упиревим та Карнауховим, та ніяких подробиць про нього невідомо.

Як пише Ю. Шипко, млин Карнауха, що перебував у оренді колгоспу імені Кагановича (згодом – «Прапор комунізму»), «виконував не тільки функції обмолоту круп і зерна, а й... подавав

електроенергію мешканцям, які були членами колгоспу» [27]: вода обертала дві металеві турбіни англійського виробництва. За Б. Попругою, турбіна Карнаухівського млина живила струмом і куток Зарічку в Кобеляках [20, с. 18]. Зрештою, на південній околиці міста, за залізничним насипом, на старому рукаві Ворскли, знаходився млин Мусієнка. Ю. Попруга зазначає, що його було спалено 1943 р. під час відступу німецьких військ.

Найдовше, до 1960-х рр., існував один із млинів на Рибалках, якому й присвячений День млина. Попри значну кількість кобелячан, які його застали, свідчення щодо його історії геть несуголосні. Так, А. Проскурня стверджує, що млин побудований родиною Рибалок 1914 р. [22, с. 169, 173]. За версією Ю. Шипка, це був млин Галушки. Іван Галушко за допомогою Івана Луценка та Луки Рибалка «задовго до революції» (у 1910 р. млин уже існував) побудував млин на два колеса: одне борошномельне, друге для товчіння сукна. Після смерті Галушки млин перейшов до родини Рибалок, згодом його взяв у оренду колгосп імені Кагановича. У 1941 р. гітлерівці обстріляли млин та підірвали у ньому гранату, але за кілька днів він поновив роботу. Після німецької окупації одне з коліс певний час використовували для виробництва електроенергії. У повоєнні роки друге колесо зняли, оскільки сукно вже не товкли. Після низки руйнівних повеней у 1950-х рр. колгосп відмовився від млина, бо не мав змоги щороку ремонтувати греблю. У 1960 р. млина розібрали та перевезли до київського музею [27; 28].

Геть інші дані наводить Н. Дрюк, листа якої опублікував Ю. Попруга. У 1910 р. до Кобеляк переїхали три сім'ї із с. Панського на Черкащині – Данило Галушка, Лука Рибалка та Андрій Луценко з дружинами. Вони спільно орендували у єврея Дуліта млина, де мололи борошно та валяли сукно: кожній родині по колесу. Неподалік був млин Кучера. В часи колективізації обидва млини стали колгоспними. Кучера розкуркулили: забрали майно і виселили. Невдовзі він застудився і помер. Сім'ї орендарів не зачепили, оскільки вони не були власниками млина. «Орендаторський» млин невдовзі згорів, а млин Кучера існував до 1963 чи 1964 року, коли його розібрали на дрова [21]. З огляду на те, що Наталія Дрюк є онукою двох орендарів млина – Данила Галушки та Луки Рибалки, її свідчення заслуговують на особливу увагу.

Додамо, що й один із найавторитетніших кобеляцьких краєзнавців – О. Кулик також вважав, що до 1960-х рр. у Кобеляках проіснував саме млин Кучера. У Кобеляцькому районному музеї літератури та мистецтва імені Олексія Кулика зберігається фото млина із написом О. Кулика на звороті: «Водяний млин Кучера (біля Рибалок). Фото 60-х рр.» (низка ознак, як-то два млинові колеса,

відсутність Дніпропетровського мосту, храми вдалині, засвідчує, що насправді фото зроблене до німецько-радянської війни).

Історія млинів на Рибалках є досить типовою. Законодавче регулювання діяльності млинів урядом УСРР у 1919 р. поклато початок стрімкій руйнації традиційного українського млинарства, оскільки не рахувалося з економічними реаліями та провокувало зловживання з боку влади [17]. Занепад шляхів сполучення (насамперед залізниць), розрив торговельних зв'язків та дефіцит палива у 1920-ті рр. на певний час вдихнули друге життя у водяні млини та вітряки. У №№ 4–5 за 1922 р. щомісячника «Хозяйство Полтавщины», який видавався Полтавською губернською економічною нарадою, уміщено матеріал «Про промисловість Полтавщины за 1921 рік», підписаний ініціалами «П. М.». Із нього зрозуміло, що на перше півріччя 1921 р. всі найбільші млини в губернії були націоналізовані, однак уже в другому півріччі значна частина цих млинів була віддана в оренду. Автор констатує: «в зв'язку з зменшенням і числа, і продукції млинів з паровими і нафтовими двигунами, значно більшу роль, ніж раніш, стали відогравати в народньому житті наші селянські вітряки та дрібні водяні млини, які не потребують для своєї продукції ні палива, ні привозних матеріалів» [16, с. 45].

Подальші роки не були для млинарів легкими. У травні 1925 р. газета «Більшовик Полтавщины» інформувала, що Полтавський окрвиконком віддає в оренду низку підприємств, у т.ч. «жорновий млин, бувш. Лубенського, в Кобеляках» [18]. А 13 серпня 1929 р. ухвалено постанову Раднаркому УСРР «Про ознаки куркульських господарств, на які ширяться правила Кодексу законів про працю УСРР», яка зараховувала селян до куркулів, «якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка... – під умовою вживання в перелічених підприємствах живої тяглової сили та механічних двигунів, а так само, якщо в господарстві є вітряк, або водяний млин з двома й більш поставами» [8, с. 106-107]. Традиційне млинарство занепало, а згодом і припинило існування.

Перспективи подальшого дослідження історії млинарства на Кобеляччині вбачаємо насамперед у роботі з архівними документами, що допомогло б заповнити прогалини та усунути неузгодженості у наявній інформації. Важливо також акумулювати та вивчати матеріали про кобеляцькі млини, наявні у низки представників покоління, яке ще застало млин на Рибалках, та у нащадків млинарських родів.

Джерела та література

1. В.В[асиленко]. Кобеляки. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Санкт-Петербург: Типо-литогр. И. А. Ефрона, 1895. Т. XVа. С. 492–493.

2. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренко, составленные в 1846 году. Полтава: Типогр. Губернского правления, 1849. Ч II. 385 с.
3. Збірник «Полтавщина» / упоряд. М. Філянський, Я. Риженко; під заг. ред. М. Криворотченка. Полтава, 1927. Вип. II. 420 с.
4. Ільяшенко О. Місто очима старожила. Колос. 2003. 19 липня. С. 5.
5. Калашник Є. С. Сотенні містечка Полтавського полку в описі маєтностей Р. Л. Воронцова 1762 р. Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. Київ-Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2016. С. 274–283.
6. Карта мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслoбойных и писчебумажных заводов и фабрик Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской губерний / [сост. К. К. Мацянский]. [1:1 050 000], 25 верст в дюйме. Киев: Типо-литогр. «Прогресс», 1911. 1 к.; 50x84 (74x107 см), в обл. 38x28 см.
7. Колбовский Е. Ю. Ландшафтоведение: учеб. пособие. Москва: ИЦ «Академия», 2006. 480 с.
8. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / упоряд. Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна. Київ: Наукова думка, 1992. 736 с.
9. Кривошея В. Українське козацтво в національній пам'яті. Полтавський полк: монографія: у 2 т. Чернігів: Вид. Лозовий В. М., 2014. Т. 2. 496 с.
10. Кушнір Л., Стецюк Н., Кушнір Л. З історії освоєння природи пониззя р. Ворскли. Краєзнавство. Географія. Туризм. 2003. № 17. С. 21–24.
11. Легенький І. Ю., Дубина А. І. Кобеляки. Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. Київ: Гол. ред. УРЕ, 1967. С. 389–407.
12. Маркевич Н. Реки Полтавской губернии. Записки Императорского Русского географического общества. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1856. Кн. XI. С. 337–461.
13. Масненко В. Млинарство, млини, мельники у часопросторі української традиційної етнокультури: перспективи для дослідження. Український млинологічний журнал. 2011. Вип. 1. С. 14–19.
14. Материалы для истории Полтавского полка / [публ. В. Л. Модзалевского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вип. 2. [Прил.]. С. 1–57.
15. Опоків Є. Меліорація та агрономічна допомога людності на Україні. Вістник сільськогосподарської науки. 1923. № 1–2. С. 16–20.
16. П. М. Про промисловість Полтавщини за 1921 рік. Хозяйство Полтавщины. 1922. № 4–5. С. 43–47.
17. Пащенко В. Законодавче регулювання діяльності млинів та підприємств із переробки зерна урядом УСРР у 1919 році. Український млинологічний журнал. 2019. Вип. 2. С. 234–236.
18. Полтавський окружний виконавчий комітет віддає в оренду... Більшовик Полтавщини. 1925. 24 травня. С. 4.
19. Полтавщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська Енциклопедія, 1992. С. 146–147.
20. Попруга Б. Дорогою життя. Кобеляки: КП «Вид-во «Кобеляки», 2016. 125 с.
21. Попруга Ю. Про кобеляцькі млини. Колос. 2014. 13 вересня. С. 2.
22. Проскурня А. М. І відгукнулась сива давнина. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2016. 188 с.
23. Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоваренных, маслoбойных и писчебумажных заводов и фабрик губерний Киевской, Волынской,

- Подольской, Черниговской и Полтавской / сост. К. К. Мацянский. Киев, 1912. 383 с.
24. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад / [публ. И. Ф. Павловского]. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава: Электр. типогр. Г. И. Маркевича, 1906. Вып. 2. [Прил.]. С. 59–163.
25. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської губернської гімназії Федором Каруновським 1809 року. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. Київ: Наукова думка, 1997. С. 192–229.
26. Фисенко А. Кобелякское поветовое училище (1808–1833). Киевская старина. 1887. Т. XIX. Октябрь. С. 387–398.
27. Шипко Ю. Водяні млини у Кобеляках: у різних джерелах – різна кількість. Колос. 2015. 8 липня. С. 3.
28. Шипко Ю. Спогади про млин серце гріють. Колос. 2013. 10 липня. С. 3.

УДК 355.34:94] [477] «1960/1980»

Дмитро Веденєв
(м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДРОЗДІЛУ КДБ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ПРОТИДІЇ «ІДЕОЛОГІЧНІЙ ДИВЕРСІЇ» (1960-ті – 1980-ті РР.)

На основі архівних документів радянських органів державної безпеки, ЦК Компартії України, спеціальної літератури органів КДБ автор висвітлює погляди радянського ідеологічного апарату та контррозвідки на поняття «ідеологічна диверсія», яке виникло в умовах запеклого міжблокового інформаційно-психологічного протистояння за доби «холодної війни». Досліджується створення, структура та функції 5-го Управління КДБ СРСР-Української РСР, діяльність якого спрямовувалася на «протидію ідеологічній диверсії», що передбачало посилення агентурно-оперативного контролю та застосування репресивних заходів проти ідейно-духовної опозиції. Розглядаються форми і методи оперативної діяльності «ідеологічної контррозвідки», зокрема – навколо відзначення 50-ї річниці Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: «холодна війна», контррозвідка, розвідка, органи держбезпеки, ідеологія, інформаційно-психологічне протиборство, дисидентський рух.

В післявоєнний період вузловим полем глобального протистояння між капіталістичним світом й соціалістичним табором (у першу чергу, їх лідерами – США та СРСР) стала ідеологічна та інформаційно-психологічна сфери.

У мірі розгортання «холодної війни» та поступового досягнення стратегічного ракетно-ядерного паритету між США та СРСР, акцент у глобальному протиборстві зміщувався на користь деструктивного інформаційно-психологічного впливу на населення країн-противників. Як писав німецький журнал «Веркунде», «сучасна війна ведеться не тільки у трьох традиційних сферах..., вона захоплює також і четверту сферу: духовний світ людини... Вона йде скрізь, де преса, радіо і кіно доходять до самих відділених поселень. У площині четвертого виміру

вже давно почалися бойовища третьої світової, а саме – боротьба за погляди людей нашого світу» [1, с. 176].

На відміну від СРСР, який вбачав сутність невоєнного протистояння у конкуренції ідеологій та соціальних рис суспільного ладу, його противники перенесли протиборотство здебільшого у площину інформаційно-психологічного впливу на свідомість й підсвідомість аудиторії. При цьому вони, будучи у цій царині поза конкуренцією з ідеократичним Радянським Союзом, ефективно використали солідні здобутки соціальної психології та етнопсихології, психоаналізу та НЛП, психолінгвістики, семантики, семіотики, потужного досвіду організації комерційної та політичної реклами тощо, а також власну відчутну ресурсну перевагу й консервативність радянської офіційної ідеологічної сфери, котра, по суті, гальмувала адекватний розвиток гуманітарної науки та аналітики.

З 1960-х рр. «ідеологічна диверсія» стала розглядатися західними спецслужбами як самостійний спосіб боротьби, набула рангу важливої зовнішньополітичної функції, почала скоординовано здійснюватися сукупністю державних та недержавних закладів. З 1960-х років офіційне схвалення в США набувають доктрини «гнучкого реагування», «наведення мостів», «тихої контрреволюції» тощо [2, с. 8-9, 16-17, 23-27]. Сутність нової стратегії дій проти СРСР надзвичайно влучно сформулював на початку 1960-х рр. один з керівників ЦРУ США: «Відтепер для розвідки головним стало не те, що ми здобуваємо у соціалістичних країн, а те, що ми туди вносимо» [3, с. 6].

За цих умов радянські органи держбезпеки, будучи певної мірою більш гнучкими у застосуванні службового інструментарію, аніж компартійний ідеологічний й агітаційно-пропагандистський апарат, намагалися збагнути реалістично сутність інформаційно-психологічного протистояння. Під «психологічною війною» як складовою «холодної війни» радянськими спеціалістами розумілося використання пропаганди, економічного і дипломатичного тиску, застосування розвідувально-диверсійних акцій, метою яких є управління поведінкою людей, розклад ідейно-політичної та моральної єдності громадян соціалістичних країн [4, с. 6].

Поступово (к середині 1960-х рр.) в практиці діяльності та закритій літературі органів держбезпеки (а згодом і радянській науковій літературі), утвердилося поняття «ідеологічної диверсії» – як визначення найбільш гострої форми психологічної війни Заходу проти СРСР та його союзників за доби «холодної війни». На думку радянських спеціалістів, вона являла собою «складну систему антикомуністичної діяльності, при котрій використовуються різносторонні по своєму змісту ідеї, погляди, уявлення, спеціально пристосовані противником для ворожого ідеологічного впливу на

громадян соціалістичних держав, а також форми і методи, розраховані на вчинення такого впливу, добування, аналіз та використання в підривних цілях соціально-політичної інформації про життя соціалістичних країн».

Підкреслювалося, що для ідеологічної диверсії властиві деструктивний вплив на свідомість людей, її ерозія, «ідеологічне переродження», маніпулювання почуттями й думками, підрив основ державного ладу, за своїми окремими характеристиками ідеологічна диверсія наближається до агентурної діяльності. Серед можливих ознак ідеологічної диверсії називалися підривна пропаганда, розвідувально-підривна діяльність зі створення та підтримки нелегальних груп для боротьби з існуючим державним ладом [2, с. 28; 5, с. 17].

У мірі активізації міжблокової інформаційно-психологічної війни, у структурі Комітету державної безпеки (КДБ) СРСР, його республіканських та регіональних органів, був створений (шляхом організаційного виокремлення з 2-го, контррозвідувального, Управління) спеціалізований контррозвідувальний й оперативно-розшуковий підрозділ – 5-те Управління.

Згадане управління охопило своєю компетенцією інформаційно-гуманітарну сферу радянського суспільства, ставлячи за мету протидію «ідеологічній диверсії» західних геополітичних противників. Пропонуючи у записці № 1631-А від 3 липня 1967 р. до ЦК КПРС створити у центральному апараті КДБ СРСР спеціалізований підрозділ з протидії «ідеологічній диверсії», Голова КДБ при РМ СРСР Ю. Андропов апелював до пріоритетності для західних спецслужб саме психологічної війни проти СРСР, активізації націоналістичних груп в СРСР. У 1965–1966 рр., зазначалося у документі, викрито до 50 «націоналістичних груп» з понад 500 учасниками.

При чому само поняття «націоналістичні» угруповання тлумачилося розмито, адже до їх складу потрапляли, скажімо, неформальні групи інтелігенції, які навпаки замислювалися (з позицій марксистсько-ленінської ідеології та конституційних норм СРСР) над корегування національно-гуманітарної політики й вирішенням проблемних питань міжнаціональних відносин в інтересах зміцнення радянської федерації та «відновлення ленінських норм національної політики». Так, за даними відомого своїми радикально-консервативними поглядами голови КДБ УРСР В. Федорчука, у 1967–1971 рр. було засуджено 87 та профілактовано (тобто офіційно попереджено про неприпустимість певних дій) органами КДБ в УРСР понад 6 тис. громадян, викрито 12 «націоналістичних груп» з 42 учасниками (всі засуджені), а серед вилучених документів називалися, наприклад, «Програма Української національної комуністичної партії» й «Тактичні основи демократичного руху Радянського Союзу» [6, с. 28].

Після схвалення пропозицій Політбюро ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР 17 липня 1967 р. прийняла рішення про створення 5-го Управління КДБ СРСР (на яке, зокрема, покладалося і розробка, спільно з зовнішньою розвідкою, «ідеологічних центрів противника, антирадянських і націоналістичних організацій за кордоном»).

Компетенція 5-го Управління відзначалася вельми широким охопленням «ліній» та «об'єктів» контррозвідального обслуговування. На республіканському рівні велася оперативна робота на каналах науково-культурного, студентського обміну з закордонними країнами, по іноземцях в Україні; проти «закордонних центрів ідеологічних диверсій» (спільно із розвідувальним управлінням); по лінії творчих спілок, науково-педагогічних колективів (3-й відділ); по лінії релігійних конфесій, нетрадиційних сект тощо (4-й відділ); із розробки єврейських («сіоністських») організацій. Важливе місце відводилося розшуку осіб, які виношували намір скоєння терористичних актів, виступали із анонімними погрозами представникам апарату КПРС та радянської влади, відверненню масових заворушень, контролю ЗМІ тощо.

Говорячи саме про «українську ділянку» контррозвідальної роботи в ідеологічній сфері, доцільно зазначити, що згідно наказу Голови КДБ СРСР № 0051-1967 р. «Про завдання органів державної безпеки з боротьби з ідеологічною диверсією противника» діяльність за «п'ятою лінією» мала спрямовуватися, не в останню чергу, на боротьбу з закордонними антирадянськими націоналістичними угрупованнями та їх емісарами в СРСР, хоча такі заходи необхідно було узгоджувати з підрозділами розвідки.

Згадані функції покладалися на 2-і відділи 5-х Управлінь-відділів у центрі, в республіках і областях. До 1982 р. у системі 5-го Управління в цілому по країні працювало до 2,5 тис. оперпрацівників. Крім того, в середньому в обласному Управлінні КДБ по «5-й лінії» працювало до 200 агентів. У червні ж 1973 р. до структури 5 Управління ввели 9-й відділ з розробки «антирадянських угруповань, що мають зв'язки з зарубіжними центрами ідеологічної диверсії» та 10-й відділ (проникнення й виявлення, спільно із зовнішньою розвідкою, планів зарубіжних спецслужб та ідеологічних центрів з метою їх нейтралізації) [7, с. 28].

В цілому в СРСР з кінця 1970-х рр. все більше уваги стало приділятися т.зв. «контрпропаганді», що торкнулося і діяльності органів КДБ. Наказ Голови КДБ СРСР Ю. Андропова № 0250-1977 р. надавав право керівникам самостійних підрозділів КДБ використовувати свої матеріали у відкритій пресі та інших ЗМІ. Наказ Голови КДБ СРСР № 20с-1979 р. дозволяв створювати прес-групи для координації контрпропагандистської діяльності та інших інформаційних заходів (до числа успішних, зокрема, чекісти України

відносили організацію авторських публікацій Івана Дзюби із засудженням своїх же поглядів, «покаянні» заяви Зиновії Франко (онуки видатного письменника) тощо) [8, 1983, № 10, с. 38-40].

З ініціативи першого заступника голови КДБ УРСР Б. Шульженка в КДБ та АН УРСР почали приділяти підвищену увагу аналізу преси і літературних видань діаспори, з якими знайомили і партійних функціонерів, готувалися солідні наукові праці, в яких з марксистських позицій критикувалися ідейні засади і тактика діяльності українських націоналістичних організацій [9, с. 352]. Водночас, йшлося в працях співробітників КДБ, контрпропаганді був властивий цілий ряд недоліків: замовчення важливих суспільно-політичних подій без пояснення причин їх замовчення; запізнення в реагуванні на західну пропаганду та невміння припиняти й випереджувати провокаційні інформаційні кампанії; «відсутність теоретичних розробок і методичних рекомендацій в області організації контрпропаганди»; незграбне використання суспільної думки [8, 1983, № 9, с. 60].

Вказівка Голови КДБ СРСР від 3 листопада 1980 р. № 75 «Про подальше покріплення зв'язків органів державної безпеки з трудящими» спрямовувала на удосконалення інформаційно-пропагандистського забезпечення «чекістських заходів для захисту радянських людей від ворожого інформаційно-психологічного впливу». Приписувалося, зокрема, з санкції партійних органів створювати групи з підготовки відкритих інформаційних матеріалів у складі керівника 5-го підрозділу органу КДБ, оперативних співробітників з конкретної ділянки роботи, агентури з числа наукових і творчих працівників (для закритого рецензування, підготовки відповідальних фрагментів праць і публічних заходів тощо), представників науки, творчого середовища, ЗМІ [8, 1982, № 8, с. 59-61].

Необхідно зазначити, що попри незмінність ворожого ставлення правлячої Компартії до «буржуазного націоналізму» та будь-яких інших альтернативних марксизму-ленінізму проявів ідейно-духовного життя, органи держбезпеки намагалися застерегти Компартію України від брутального поводження із національною інтелігенцією, поставити процеси в її середовищі не тільки під негласний контроль, але й вплинути у потрібному для влади напрямку на схильних до «дисидентства» митців, починається гальмування суспільно-економічного розвитку, зростання кризових явищ у різних сферах життя суспільства, включаючи область міжнаціональних зносин.

За даними КДБ СРСР, які наводилися у спеціальних виданнях, лише у 1967 р. відбулися «масові заворушення з важкими наслідками» у Прилуках, Слущку, Степанакерті, Чимкенті, Фрунзе. У 1968 р. кількість викритих органами держбезпеки націоналі-патріотичних організацій в Україні, Вірменії, республіках Балтії зросло у порівнянні з 1964 р. у два рази. Набув поширення рух дисидентів, переважна

більшість з яких намагалася добитися у рамках існуючого в СРСР конституційного поля поліпшення становища у сфері функціонування національних культур. КДБ констатував, що «націоналістичні елементи активно діють» навіть у Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Миколаївській, Хмельницькій областях УРСР.

Володіючи достатньо повною інформацією про процеси у національно-культурному середовищі, зазначає у спогадах один з керівників 5 Управління КДБ М. Гавяз, чекісти доходили висновку, що «будь-які репресивні заходи лише активізують або штовхнуть людей до нелегальної діяльності. Керівництво Комітету знову і знову порушувало питання про необхідність кардинальної перебудови ідейно-політичної роботи, усунення все більш наявних помилок і вад, насамперед у мовній політиці України... Але ніяких суттєвих змін не відбувалося. Компартія з багатьох причин була нездатна реагувати на процеси у суспільстві і невпинно йшла до своєї кризи». Більше того, згадуваний генерал Б. Шульженко та нетривіально мислячі співробітники 3-го відділу (робота у середовищі творчої молоді та інтелігенції) 5-го Управління КДБ УРСР організувала неформальну зустріч в будинку КДБ у Києві із письменниками-«шестидесятниками» Л. Костенко, Д. Павличком, І. Драчем, М. Вінграновським, Б. Олійником.

Однак арешти в серпні-вересні 1965 р. групи українських дисидентів відбулися за прямою вказівкою ЦК КПУ і під тиском обкомів західних областей УРСР (тоді ж 21 особа була засуджена до різних термінів ув'язнення). Росту неявної «опозиції» грубій політиці КПУ відносно національної інтелігенції, зазначає М. Гавяз, сприяв прихід до відповідних підрозділів КДБ «молодих, із сучасним мисленням оперативних працівників», хоча в його лавах одночасно залишалося чимало офіцерів «які жили старими уявленнями, не спроможні адекватно оцінювати зміни в суспільстві і сприяти впровадженню нових методів роботи...». Контррозвідники попереджали ЦК КПУ, що «будь-які репресивні заходи лише активізують або штовхнуть людей до нелегальної діяльності. Керівництво Комітету знову і знову порушувало питання про необхідність кардинальної перебудови ідейно-політичної роботи, усунення все більш наявних помилок і вад, насамперед у мовній політиці України... Але ніяких суттєвих змін не відбувалося. Компартія з багатьох причин була нездатна реагувати на процеси у суспільстві і невпинно йшла до своєї кризи» [9, с. 371-372].

Враховувалося і посилення уваги західних спецслужб до гуманітарно-творчої сфери, носіїв демо-ліберальних поглядів серед представників науково-технічної та творчої інтелігенції, котрі «задають тон, вплив яких проникає в керівні сфери, університетське середовище, студентське життя та інші суспільні шари держави» [8, 1983, № 9, с. 54].

Поступово оперативна розробка середовища дисидентів та правозахисного руху перетворилася на провідну ділянку агентурної роботи 5-го Управління КДБ. До розробки дисидентського руху залучалися і значні сили 7-го Управління КДБ УРСР з візуального спостереження та оперативної установки, оперативно-технічних підрозділів із прихованого прослуховування й спостереження, контролю на поштово-телеграфних каналах тощо.

Як правило, агентурно-оперативні заходи проти дисидентського руху носили характер комплексних групових розробок, серед яких найбільш відомі справи «88» та «Блок» (адже йшлося, на думку чекістів, про блокування українських, кримськотатарських, єврейських та інших дисидентів на спільній опозиційній платформі).

Об'єктивно, боротьба з «ідеологічною диверсією» вимагала від контррозвідників неабияких інтелектуальних здібностей, загальної освіченості, ерудиції, солідних гуманітарних знань. За даними КДБ УРСР, з 1958 до 1965 р. частка інтелігенції серед «націоналістично налаштованих» збільшилася з 13 до 75%. До дисидентів у 1969–1970 рр. було «зараховано» 37 членів Спілки письменників України, 262 працівника культури, 136 співробітника ЗМІ та видавництва [10, спр. 490, арк. 291, 301].

Крім того, КДБ УРСР здійснював і пряму контррозвідувальну (агентурно-оперативну) роботу на «об'єктах оперативного обслуговування», до яких відносилися відомства культури, вищої освіти, Державні комітети з телебачення, радіо, кінематографу, спорту, творчі союзи, спілки, секція суспільних наук АН УРСР, науково-дослідні заклади гуманітарного профілю, Публічна бібліотека АН УРСР, вищі навчальні та деякі середні спеціальні навчальні заклади, ЗМІ. Під егідою партійних органів і КДБ створювалися «групи ідеологічної протидії» в провідних вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Одеси та інших великих міст, авторські колективи на громадських засадах з числа відомих вчених та літераторів для підготовки праць «з викриття підступів спецслужб капіталістичних держав та інших підривних центрів» [8, 1983, №9, с. 42-45].

Однак подібні заходи навряд чи могли оздоровити суспільні настрої за умов принципового небажання КПРС та КП України розробляти й впроваджувати новітню гуманітарну політику, адекватну реаліям розвинутого радянського суспільства та модерних процесів на світовій арені.

Радянська контррозвідка жваво реагувала на радикальні зміни в стратегії «неоконсерваторів» США по відношенню до СРСР (включаючи активне залучення політичних організацій української діаспори та еміграційних громад інших народів СРСР), яка особливо активізувалася із приходом до влади президента Рональда Рейгана. На засіданні 3 квітня 1984 р. Колегія КДБ СРСР ухвалила рішення (віддане наказом № 0042-1984 р.) «Про заходи удосконалення агентурно-

оперативної роботи органів КДБ з боротьби з антирадянської націоналістичною діяльністю. Передбачалося, зокрема:

- просування до зарубіжних центрів ОУН оперативної вигідної інформації та дезінформації, яка б спонукала їх функціонерів відмовитися від «екстремістських дій»;

- відволікти їх увагу та зусилля на «спеціально підготовлені агентурні позиції» (тобто конфідентів КДБ в Україні);

- здобувати дані про організаційну структуру, тактику кадри, заплановані акції з «ідеологічної диверсії»;

- створювати в СРСР легендовані агентурні групи під виглядом «інакомислячих», зусиллями 1-го (зовнішня розвідка) та 5-го Управлінь КДБ просувати кваліфіковану агентуру за кордон для осідання та проникнення до «організаційних ланок націоналістичних центрів» [8, 1985, №11, с. 56-65].

Як приклад довгострокових оперативних, «активних» та інформаційно-аналітичних заходів КДБ УРСР стосовно діаспори можна навести узгоджену з КДБ СРСР операцію «Фарисеї», яка націлювалася на проведення спеціальних заходів, «спрямованих на зрив розв'язаної зарубіжними центрами ОУН під керівництвом ЦРУ США антирадянської кампанії» з приводу 50-ї річниці Голодомору в Україні у 1932–1933 роках [11, оп. 13 (1989), спр. 3, арк. 15].

Документи КДБ УРСР свідчать про достатньо широкі оперативно-інформаційні можливості радянської спецслужби, зокрема – в плані розробки та моніторингу ситуації та процесів в діаспорному середовищі. Так, нею своєчасно здобувалися дані про підготовку певних інформаційних матеріалів для поширення у міжнародних організаціях та публікації в зарубіжних ЗМІ; підготовку до видання праці Д. Мейса (у співавторстві) «Терор колективізації»; підготовку присвячених Голоду конференцій і симпозіумів громадсько-політичних організацій, вищих навчальних закладів США, Канади, Франції та публікацію їх матеріалів; організацію масових акцій протесту, радикальні акції проти представництв СРСР тощо. Виявлялися прізвища парламентських зарубіжних діячів, які згодилися лобіювати політико-пропагандистські заходи націоналістичних організацій, пов'язані із ювілеєм Голодомору 1932–1933 рр. [11, оп. 9 (1986), спр. 8, т. 1, арк. 232; спр. 9, арк. 155; спр. 10, арк. 32].

Можливості КДБ використовувалися для підготовки «антигеноцидних» статей, книг, матеріалів, спрямованих на компрометацію і спростування друкованих видань і кіно-фотопродукції, пов'язаної із пропагандистськими кампаніями навколо Голодомору. У зарубіжні ЗМІ по оперативних каналах просувалися відповідні матеріали.

Відповідні висновки робилися і для посилення контррозвідувального режиму в УРСР. Так, 1 червня 1983 р. КДБ УРСР

повідомив ЦК КПУ, що закордонні «оунівці вдаються до спроб через родинні та інші зв'язки, що проживають в УРСР, збирати дані про осіб, що померли в 1932–1933 рр., для включення їх у списки «жертв штучного голоду». Відтак вживаються заходи з недопущення «витоку за кордон» відомостей, які можуть бути використані у «провокаційній кампанії». 28 червня того ж року 1-м Управлінням КДБ УРСР був розроблений відповідний план оперативно-службових заходів для основних оперативних підрозділів КДБ [11, оп. 9 (1986), спр. 10, арк. 178].

В цілому радянською спецслужбою для інформаційного протиборства навколо проблеми Голодомору 1932–1933 рр. застосовувався комплекс агентурно-оперативних та контрпропагандистських методів:

- спроби внесення розколу в українські націоналістичні організації за кордоном;

- намагання блокувати організаційні механізми проведення акцій з проблеми Голодомору;

- підготовка «контрпропагандистських» видань, спрямованих на спростування та дискредитацію аргументів прихильників концепції «штучного голоду в Україні»;

- просування «через оперативні можливості» літератури та іншої інформації із спростування версії «штучного голоду» в Україні;

- компрометація діячів діаспори, членів урядових структур і парламентів країн, які ініціювали, організовували та підтримували політизовані заходи з вшанування пам'яті жертв Голодомору тощо.

В період «перебудови» 1987–1991 рр. радянська політична контррозвідка намагалася вплинути на розвиток процесів у середовищі націонал-демократичної та націоналістичної опозиції в УРСР. Зокрема, у квітні 1989 р. в КДБ УРСР відбулася нарада щодо «нейтралізації антисуспільної діяльності» Української Гельсінської Спілки (УГС). В Управлінні «З» (захист конституційного ладу, в яке перейменували 5-те Управління КДБ) створили відповідні оперативно-слідчі групи – з розробки власне УГС, і другу – для «контррозвідувальної роботи» по інших самодіяльних політизованих об'єднаннях (Українська народно-демократична ліга, Український християнсько-демократичний фронт, Комітет захисту української католицької церкви). В обласних УКДБ на цій лінії працювало по 2-4 оперативні співробітники, агентурний апарат був поповнений за рахунок «перспективних джерел з лідерів та активістів самодіяльних об'єднань і груп» [12, №139, с. 19].

КДБ УРСР займався також «попередженням створення самодіяльних об'єднань антиконституційної спрямованості». Застосовувалися такі випробувані чекістські прийоми як внесення розколу й суперечностей у лави політичних противників. Так, у жовтні 1989 р. від УГС відокремилася група Григорія Приходька (до 20 осіб),

які створили «націоналістичну альтернативу» – Українську національну партію (1989–1992 рр. існування) [12, №139, с. 19-20; 13, с. 285-286].

Підсумовуючи зазначимо, що діяльність «ідеологічної контррозвідки» радянської спецслужби була закономірним наслідком перенесення тяжиння глобального міжблокового протистояння у світі. При цьому радянська спецслужба потрапляла у структурно-логічну пастку між професійною необхідністю протистояти власне спецслужбам противника (які вправно експлуатували хиби ідеологічної й національної політики в СРСР, новаторські використовували неурядові організації, новітні технології й потужний інформаційний апарат) та необхідністю виконувати контрольну-репресивну функцію у цій сфері, тим самим ще більше радикалізуючи проблему та консервуючи її конструктивне вирішення.

В умовах науково-технічної революції та бурхливого розвитку маніпуляції свідомістю доби постмодерну, радянська влада ще більше відштовхувала від себе інтелігенцію, в той час, коли спецслужби її противників кваліфіковано залучали інтелектуалів до царини інформаційного протистояння (до 1975 р., наприклад, ЦРУ в різний спосіб брало участь у виданні лише російською мовою понад 1500 книг радянських та російських еміграційних авторів) [8, 1984, №12, с. 68].

Інформаційно-аналітична продукція спецслужби виявилася безпорадною в умовах неспроможності правлячої партії до реформування закоснілої ідеологічної сфери. У цьому відношенні інтерес становить направлений Президентом АН УРСР Б. Патонем в ЦК КПУ 17 лютого 1984 р. документ під назвою «Пропозиції Секції суспільних наук АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КПУ, Вищої партійної школи при ЦК КПУ, Міністерства вищої освіти УРСР з удосконалення ідейно-виховної роботи в республіці» [14].

Містилася інформація про неспроможність ортодоксальних «класових підходів» до аналізу соціальної структури радянського суспільства. У 1960–1970 рр. в СРСР, зазначалося у записці, відбувалося поступове подолання соціально-класових розбіжностей, формування перехідних соціальних груп, різнорідних у соціальному відношенні сімей, зростали й диференціювалися духовні та матеріальні потреби людей. Зростало значення освітньо-професійного рівня людини, культурно-побутових відмінностей, особливостей національної психології (при одночасному формуванні політичної, або громадянської спільноти – радянського народу), «традицій сприйняття і передачі ідеологічної інформації».

Наводився вражаючий висновок про те, що « у розпорядженні ідеологічних працівників практично відсутні наукові дані про *специфіку духовних потреб і попитів* (курсив наш – *Авт.*) різних груп трудящих». Констатувалося, що бурхливий розвиток технічних засобів поширення інформації призвів до «посилення елементів стихійності у духовному

впливі на свідомість і поведінку радянської людини». Визнавалася ефективність т. зв. соціологічної пропаганди з-за кордону (пропаганди певного рівня, способу, стандартів життя та життєвих цінностей).

Висловлювалися рекомендації про те, що при розробці «технології» ідеологічної роботи необхідно враховувати багатосторонній характер аудиторії, багатоманітність інтересів і попитів людей, психологічні особливості соціально-демографічних і соціально-професійних груп. Вказувалося на необхідність позбавити ідеологічних працівників от «просвітницьких ілюзій», прищепити їм розуміння «складного механізму перетворення ідей і знань, що пропагуються, у глибоке внутрішнє переконання людей». По суті, йшлося про відірваність офіційної пропаганди від суспільно-психологічних потреб та культурно-освітнього рівня людей, справжньої соціальної радянського суспільства.

Попри певні кваліфіковані та алармістські попередження КДБ на адресу правлячої КПРС [про це, зокрема, докладно писав останній керівник Аналітичного управління КДБ СРСР, генерал-лейтенант М. Леонов: 15] та КП України стосовно негативних й загрозових для суспільно-політичної стабільності в ідеологічній сфері спецслужба не в змозі була розв'язати складний комплекс суспільно-політичних та ідейно-ментальних проблем в той час, коли не тільки була відсутня цілеспрямована політика їх усунення, але й саме їх існування офіційно заперечувалося.

Джерела та література

1. Римаренко Ю. И. По следам «снежного человека»: (О причинах национализма в СССР). М.: Молодая гвардия, 1989. 241 с.
2. Бобков Ф. Д., Сидоренко А. Г. Общая характеристика идеологической диверсии империалистических государств против СССР. М.: РИО ВКШ КГБ СССР, 1976. 128 с.
3. Никулкин П. С. Организация разведкой США идеологической диверсии против СССР. (Некоторые вопросы теории и практики): Автореф. дисс. канд. юрид. наук. М.: ВКШ КГБ СССР, 1979. 16 с.
4. Современный антикоммунизм и борьба органов государственной безопасности с идеологической диверсией. М.: ВШ КГБ при СМ СССР, 1964. 133 с.
5. Камінський Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму. К.: Наукова думка, 1983. 137 с.
6. Федорчук В. Борьба с враждебной деятельностью националистов – важная задача органов госбезопасности // Сборник КГБ при СМ СССР. 1972. № 2. С. 24–36.
7. Бобков Ф. Как готовили предателей. Начальник политической контрразведки свидетельствует... М.: Эксмо, Алгоритм, 2011. 220 с.
8. Сборник Высших курсов [КГБ СССР в г. Киеве].
9. Борис Шульженко. Особистість і час: Документи, спогади, матеріали / Упор. В.Б.Шульженко; За заг. ред. Ю. І. Шаповала. К.: АДЕФ-Україна, 2006. 440 с.
10. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 490.
11. ГДА СБУ, ф.16.
12. Сборник КГБ СССР. 1989.

13. Римаренко Ю. И. Перестройка международных отношений в СССР (Уроки прошлого, противоречия, обновление, перспективы): Теоретико-методологический анализ. К.: НИ и РИО КВШ МВД СССР, 1991. 685 с.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.32, спр.2129, арк. 2–44.
15. Леонов Н. С. Лихолетье. Последние операции советской разведки. М.: Алгоритм, 2015. 530 с.

УДК 355.092:355.462.7(477.53)

Сергій Соколюк
(м. Київ)

ОФІЦЕРИ-ПІДВОДНИКИ – УРОДЖЕНЦІ ПОЛТАВЩИНИ

Висвітлено життєвий та службовий шлях офіцерів – уродженців Полтавського краю, пов'язаних із підводною справою на початку ХХ ст. Відображено їх соціальний стан, в яких навчальних закладах вони отримували освіту, де проходили службу і на яких посадах. З'ясовано їх роль та місце у розвитку справи підводного плавання, розробку тактики підводних човнів, новоствореного на той час роду сил флоту, а також у розвиток підводного кораблебудування, у т. ч на теренах України. Досліджено участь деяких із них у буремних подіях 1917–1921 рр., а також їх діяльність до II-ї Світової війни і в радянський період.

Ключові слова: *Морський генеральний штаб, Морський технічний комітет, Корпус корабельних інженерів, Морський корпус, Учбовий загін підводного плавання, Морське інженерне училище, Окремі гардемаринські класи, командир підводного човна, помічник командира підводного човна, корабельний інженер, Полтавська губернія, потомственный дворянин, козак.*

В умовах підступно розв'язаної всупереч нормам міжнародного права і двостороннім державним угодам Російською Федерацією збройної агресії проти України у лютому 2014 року, наслідком якої стала окупація території Автономної Республіки Крим, частини території Донецької та Луганської областей і загибель близько п'ятнадцяти тисяч громадян нашої країни, а також втрата більшості корабельного складу та системи базування Військово-Морських Сил Збройних Сил України (далі – ВМС) у Криму, незважаючи на різноманітні перепони і труднощі, триває копітка робота з відродження їх спроможностей. Виходячи з уроків 2014 року та подій, що їм передували, надзвичайно важливою є робота з військово-патріотичного виховання громадян України, особливо серед молоді, морально-психологічна підготовка захисників Батьківщини. Разом із тим, вихід узбережжя України до Чорного моря з береговою лінією протяжністю 1629 км, наявність 13 морських портів і надзвичайно важливе значення морегосподарської діяльності для економіки нашої держави, а також існуючі та потенційні загрози національній безпеці з морського напрямку актуалізують формування у населення та

військово-політичного керівництва України справжнього морського мислення та усвідомлення себе як морської нації з давньою і славною військово-морською історією.

Ураховуючи, що Росія з метою повернення України до імперського полону продовжує посилювати культурну (гуманітарну) експансію, поширювати ідею «русскава міра», спотворювати історію України на свою користь та утвердження комплексу меншовартості серед населення нашої країни, зокрема, у військово-морській справі. Виходячи з цього, актуальним бачиться залучення широкого загалу до студіювання вітчизняної військово-морської історії у всіх її вимірах – будівництві флоту, розвитку морських озброєнь, військово-морської теорії та військово-морського мистецтва. Достатньо цікавим у цьому напрямку є також, на нашу думку, висвітлення ролі та місця полтавців, які так чи інакше були пов'язані з підводною справою.

До питання висвітлення ролі і місця полтавців у розвиток підводної справи опосередковано зверталася незначна кількість дослідників, зокрема, російські історики Е. Ковальов та А. Пожарський. В Україні життєвий і службовий шлях фахівців підводної справи початку ХХ ст., вихідців із Полтавщини, практично не досліджувався, за виключенням О. Сандурської, яка у численних публікаціях висвітлила сторінки життя та діяльності уродженця полтавської землі видатного інженера-кораблебудівника В. Костенка.

Відтак, метою дослідження обрано висвітлення життєвого шляху пов'язаних із військово-морською справою, зокрема, з будівництвом субмарин чи службою у підводних силах на зорі їх створення на початку ХХ ст., уродженців Полтавського краю та тих офіцерів, які мешкали на його теренах.

У колишньому полковому містечку Лохвиці у родині козака Івана Підгорного 1 листопада 1877 р. народився син Яків. Отримавши освіту «шхіпера» далекого плавання [1, с. 400] із зарахуванням в запас флоту 7 серпня 1900 р., у квітні 1902 р. склав іспит на звання капітана 1-го розряду. Рівно через рік при Морському корпусі **Яків Підгорний** склав іспит на чин підпоручника запасу флоту, а з 30 березня 1904 р. був призваний на дійсну військову службу у флот із подальшим зарахуванням до 8-го флотського екіпажу. І одразу місяць провів у плаванні на портовому судні «Лоцман» виконавцем гідрографічних робіт. 3 травня 1904 р. протягом року прослужив вахтовим начальником допоміжного крейсера «Донь» [15, Арк. 6-11].

7 травня 1905 р. був призначений помічником командира міноносця (ПЧ) «Кефаль» і незабаром у складі екіпажу разом із човном спеціальним поїздом залізницею попрямували із Лібави до Владивостока, куди прибув 7 липня [5, с. 633]. Спущений на воду 8 серпня, човен опосередковано брав участь у бойових діях на морі на

завершальному етапі Російсько-японської війни 1904–1905 рр., виходячи в дозор на підходах до Владивостока, щоправда, бойових зіткнень із противником не мав [3, с. 90; 8, с. 107].

З 1.01.1906 р. І. Підгорний виконував обов'язки командира субмарини, а з 1.01.1907 р. був призначений її командиром, на посаді якого прослужив до 1 липня 1907 р. Одночасно, залишаючись на посаді командира ПЧ «Кефаль», у зв'язку із некомплектом кадрів, виконував обов'язки командира ПЧ «Щука» (22.10.1906–24.03.1907 рр.) і командував ПЧ «Палтусь» (8.06–1.07.1907 рр.). За успіхи в службі 6 грудня 1906 р. був підвищений у чині – до поручника по адміралтейству [19, Арк. 170-171].

У липні 1907 р. відбув до Санкт-Петербурга, де в грудні був зарахований в офіцери підводного плавання і вільним слухачем мінного офіцерського класу [3, с. 90]. З травня по жовтень 1908 р. перебував у плаванні на учбовому судні «Николаев», після чого, як такий, що успішно склав теоретичні та практичні іспити, у якості винятку, був зарахований у мінні офіцери 2-го розряду [5, с. 633].

У період із 15.10.1908–1.08.1910 рр. служив помічником і старшим помічником командира ПЧ «Аллигаторь». 29.03.1909 р. за успіхи в службі отримав військове звання «штабс-капітан» по адміралтейству. Був переведений у флотські лейтенанти з одночасним призначенням 26.07.1910 р. командиром ПЧ «Крокодилъ», яким командував до 1 березня 1915 р. Одночасно, протягом 1914 – березня 1915 рр. виконував обов'язки командира ПЧ «Кайманъ» [1, с. 400; 28, Арк. 70]. За успіхи в службі 6 грудня 1914 р. отримав військове звання «старший лейтенант». 12 січня 1915 р. був призначений командиром ПЧ «Гепардъ» на етапі добудови і випробувань. З прийняттям човна до складу Балтійського флоту 12 липня 1916 р., командував ним до липня 1916 р. [3, с. 9], коли був списаний зі складу дивізії підводних човнів Балтійського моря за станом здоров'я (важка форма ревматизму) і переведений на посаду помічника відділу підводного плавання Головного управління кораблебудування (ГУК) [30, Арк. 2]. З вересня 1917 р. до кінця січня 1918 р. обіймав посаду начальника мінно-артилерійської частини ГУК, з якої був звільнений в запас за хворобою у чині капітана II рангу, який отримав 28.07.1917 р. за успіхи в службі [31, Арк. 299; 37, Арк. 2-10]. Нагороджений кількома орденами та медалями [5, с. 634].

Перебував у запасі нетривалий час і з 24 жовтня 1918 р. розпочав службу на військово-морських посадах у Добровольчій армії. Обіймав посади у Морському відділі Всевеликого Війська Донського у Новоросійському військовому порту штаб-офіцером для доручень, із січня 1919 р. – переведений в Донську артилерію, а з квітня по грудень – начальником морської важкої артилерії Річкових сил Півдня Росії

(м. Таганрог). У червні 1919 р. наказом Донського Отамана Я. Підгорному було присвоєне звання капітана 1 рангу [37, Арк. 11-16].

Чудовий організатор та досвідчений моряк, із грудня 1919 р. до кінця січня 1920 р. виконував посаду начальника всього морського транспорту, призначеного для евакуації із Таганрогу. до початку березня перебував на посаді начальника 2-го загону суден Азовського моря [3, с. 91]. Надалі – призначений комендантом англійського пароплава «Brownfels», а з кінця травня – по серпень 1921 р. – командиром транспорту «Dolland», на якому разом із усім флотом у листопаді 1921 р. евакуювався до Костянтинополя, а звідти – до Марселя [5, с. 634].

Із середини 1920-х років мешкав у Франції, у Чехословаччині (Пльзень, Прага), протягом 1928–1931 рр. очолював редакцію часопису «Зарубежный морской сборник», у 1939 р. був начальником 6-го відділу Російського Загальновійськового Союзу мав [3 с. 91]. У травні 1945 р. зі вступом радянських військ до Праги був арештований органами СМЕРШ «за належність до білоемігрантської терористичної організації», доправлений до Москви, де й помер у в'язниці під час слідства [1, с.400].

Походженням із дворян Полтавської губернії, уродженець наддніпрянського села Лецьки, що на Переяславщині (нині – Київської обл.), **Бохановський Ілля Ілліч** (17.08.1888–1975?), після закінчення 2-ї Київської гімназії, у вересні 1906 р. поступив до Морського інженерного училища в Санкт-Петербурзі, кораблебудівний відділ якого закінчив у квітні 1910 р. Проходив службу на посадах молодшого офіцерського складу на кораблях та частинах Балтійського і Чорноморського флотів, 8.11.1911 р. був зарахований слухачем офіцерського класу Учбового загону підводного плавання в Лібаві, який закінчив 31.08.1912 р. і 29 вересня був зарахований до офіцерів підводного плавання. 6 грудня 1912 р. був переведений в поручники Корпусу корабельних інженерів [5, с. 112; 18, Арк. 221].

Отримавши призначення у 1-й дивізіон бригади підводних човнів Балтійського моря 15.02.1913 р., із серпня по жовтень тимчасово виконував обов'язки корабельного інженера з'єднання. До кінця року тимчасово виконував обов'язки помічника ПЧ «Минога» на період його плавання, з 27.02 по 5.08.1913 р. – на ПЧ «Макрель», і 3.09–13.09 – на ПЧ «Акула» [12, Арк. 1-4].

У жовтні 1913 р., отримавши призначення на посаду молодшого помічника суднобудівника Севастопольського порту (14.10.1913–17.02.1914), через недостачу офіцерського інженерного складу одночасно виконував посаду корабельного інженера дивізіону ПЧ

бригади підводних човнів Чорного моря до 25.04.1914 р. та на період плавання ПЧ «Карась» [22, Арк. 1-2].

26 квітня відбув до Кронштадта, на посаду старшого помічника суднобудівника Кронштадського порту. Утім, у фортеці І. Бохановський довго не затримався, і всього через тиждень був призначений на посаду флагманського корабельного інженера бригади підводних човнів до Ревеля, а з 1.05.1915 по 26.12.1917 рр. – флагманського корабельного інженера дивізії ПЧ Балтійського моря [22, Арк. 3-6].

З 1.05.1914 по 31.12.1915 плавав на ПЧ «Каймань». 6.12.1914 р. був переведений в штабс-капітани Корпусу корабельних інженерів. Маючи високі знання та значний досвід, у 1915–1917 рр., офіцер читав лекції з теорії і влаштування ПЧ слухачам офіцерського класу Учбового загону підводного плавання. Одночасно І. Бохановський виконував обов'язки спостерігача за будівництвом кораблів для Балтійського моря 28.11.1916–11.01.1917 рр., помічником спостерігача за будівництвом субмарин на заводі «Ноблесснер» у Ревелі (11.01–26.12.1917) [22, Арк. 7-14].

Повернувшись на Полтавщину, з 13.04.1918 р. І. Бохановський був зарахований на службу до флоту Української держави у відділ підводного плавання Головного морського штабу [10, Арк. 92-96].

Утім, із 28.01 по 23.03.1919 рр. перейшов на службу на посаду флагманського корабельного інженера бригади тралення мін Чорного моря. З 31.08.1919 р. був призначений на посаду флагманського корабельного інженера дивізіону підводних човнів Білого флоту. Протягом вересня – жовтня плавав на посаді мінного машиніста – кондуктора на ПЧ «Утка», а з 25.10.1919 р. по листопад 1920 р. – служив знову на посаді флагманського корабельного інженера дивізіону ПЧ. У листопаді 1920 р. на ПЧ «Утка» евакуювався до Константинополя. На переході ПЧ «Буревестник» до Бізerti (Туніс) протягом листопада 1920 – січня 1921 рр. виконував обов'язки трюмного механіка. У подальшому, в листопаді 1921 р. відбув із родиною із Тунісу до Франції, де й мешкав довічно у м. Тулон до 1975 р. [5, с. 113].

Уродженець Полтавської губернії, **Лисенко Микола Дмитрович**, народження 14 листопада 1890 р., із потомствених дворян, після закінчення Владикавказького реального училища, навчався у Технологічному університеті Імператора Миколи I в Санкт-Петербурзі. По його завершенню 17.09.1913 р. був зарахований юнкером флоту по морській частині у 2-й Балтійський флотський екіпаж [16, Арк. 1-2]. Із жовтня по травень наступного року плавав на крейсері «Олець» і в червні того ж, 1914 р., був переведений до Окремих гардемаринських класів, після закінчення яких 30.01.1916 р. йому було присвоєно звання мічмана [32, Арк. 23, 55]. Прослуживши

рік у 1-му Балтійському флотському екіпажі, був призначений вахтовим начальником лінкора «Полтава». У вересні 1917 р. мічман Лисенко М. був призначений вахтовим начальником ПЧ «Пантера» і зарахований слухачем коротких офіцерських курсів підводного плавання [5, с. 493; 33, Арк. 164; 34, Арк. 227]. У січні 1918 р. був зарахований у запас чинів флоту, проте уже у вересні того ж року пішов служити до Добровольчої армії, а з 23 жовтня по 14 грудня – в Донській військовій флотилії та частинах Південної армії [36, Арк. 1-6]. Протягом 1919 р. проходив службу у морській важкій артилерії Річкових сил Півдня Росії та флагманським штурманом Донської військової флотилії. У подальшому був секретарем комісії з питань відновлення водного транспорту, у березні 1920 р. отримав чин лейтенанта [39, Арк. 1-2, 22]. на транспорті «Дооб» у листопаді 1920 р. з родиною евакуювався із Севастополя до Константинополя, а звідти – до Бізerti [41, Арк. 113]. Далі його життєвий шлях губиться на манівцях еміграції у Франції [5, с. 494].

Полтавщина – козацький край. Але на її теренах мешкали не тільки нащадки запорожців та реєстрових козаків, а й інших козацьких спільнот. Так, у містечку Хорол 11 липня 1885 р. у родинному маєтку учасника Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. сотника Донського козачого полку та майбутнього коменданта столиці Війська Донського м. Новочеркаська Леоніда **Поздєєва** народився син **Микола**. Звісно, що юнак отримав відповідну освіту, закінчивши у 1903 р. Донський Імператорський Олександра III кадетський корпус [15, Арк. 8-9]. Утім, у вересні того ж року він був зарахований до молодшого спеціального класу Морського корпусу, який закінчив у травні 1906 р. корабельним гардемариним [15, Арк. 10-11]. З плавання протягом року на ескадреному броненосці «Цесаревич» розпочалася флотська корабельна служба М. Поздєєва. З присвоєнням чину мічмана отримав призначення до Владивостока на Сибірську флотилію, де протягом року служив вахтовим начальником на есмінцях «Безшумный» і «Твердый» [24, Арк. 13 зв.; 17]. У листопаді 1907 р. мічмана М. Поздєєва призначено у дивізіон міноносців (підводних човнів). Спочатку помічником командира на ПЧ «Налимъ», а з липня 1908 р. – на ПЧ «Фельдмаршал Граф Шереметев», де тимчасово виконував обов'язки командира [20, Арк. 1]. Допущений до виконання обов'язків ротного командира на ЕМ «Грозный», одночасно служив на посаді флаг-офіцера загону підводного плавання в Тихому океані [3, с. 91]. У жовтні 1909 р. він був зарахований слухачем офіцерського класу Учебного загону підводного плавання (УЗПП) [21, Арк. 1-2]. У квітні 1910 р. був підвищений у чині до лейтенанта і в жовтні після закінчення навчання в УЗПП був зарахований в офіцери підводного плавання і переведений із Сибірської флотилії на Балтійський флот

[26, Арк. 285]. З листопада 1910 р. по квітень 1912 р. перебував на посаді старшого помічника ПЧ «Миного». І з травня 1912 по березень 1913 р. лейтенант М. Поздєєв командував на ПЧ «Щука» Сибірської флотилії у Владивостоці [4, с. 124; 5, с. 643].

З переведенням на Балтику у квітні 1913 р., після нетривалої служби на кораблях допоміжного флоту, М. Поздєєв у листопаді того ж року за сімейними обставинами був звільнений в запас [29, Арк. 1-2], де передувати, утім, не довелося тривалий час. Із початком Першої світової війни у серпні 1914 р. за мобілізацією був призваний із запасу, два роки командував ротою в Окремих гардемаринських класах [11, Арк. 284]. У серпні 1917 р., невдовзі після відрядження до Морського Генерального штабу, отримав звання старшого лейтенанта [27, Арк. 4].

Утім, вже з грудня того ж року проходив службу у Добровольчій армії при штабі генерала М. Алексєєва і в Морській роті. З 1918 р. служив у Донській армії, де був учасником 1-го Кубанського («Льодового») походу у штабі генерала Корнілова [1, с. 401; 9, Арк. 20; 24, Арк. 262 зв.]. За деякими відомостями, у період із 1921 по 1923 р. знаходився в еміграції в Китаї. А в 1925–1935 рр. працював на алмазних родовищах в Африці у верхній частині річки Касаї у Бельгійському Конго [3, с. 91; 4, с. 124; 5, с. 644]. Далі шлях підводника-хорольця губиться на манівцях життя.

8 вересня 1881 р. у с. Великі Будища Зіньківського повіту Полтавської губернії у родині земського лікаря народився майбутній видатний інженер – кораблебудівник **Володимир Полієвктович Костенко** (8.09.1881–14.01.1956, м. Ленінград). Закінчивши в 1900 р. із золотою медаллю класичну гімназію в м. Белгороді, у вересні того ж року він вступив до Морського інженерного училища в Санкт-Петербурзі, яке закінчив у 1904 р. із золотою медаллю і з занесенням його прізвища на Мармурову дошку училища [14, Арк. 6]. Під час навчання, за оригінальний дипломний проект полегшеного швидкісного броненосного крейсера отримав книжкову премію [6, с. 131].

Після закінчення навчання був призначений помічником суднобудівника ескадреного броненосця «Орел» училища [14, Арк. 6], а з його добудовою здійснив плавання у складі 2-ї ескадри флоту Тихого океану в якості суднового корабельного інженера (2.10.1904–15.05.1905) [5, с. 426; 6, с. 135]. 15 (27) травня 1905 року у Цусимській протоці Жовтого моря між російською та японською ескадрами відбувся морський бій. Саме в цьому бою 2-га Тихоокеанська ескадра зазнала поразки і була майже повністю знищена японцями. Володимир Полієвктович з пораненою ногою проявив неабияку мужність в Цусимському бою. Він виявився єдиним корабельним інженером, хто

зміг вижити. Задля збереженості «Орла» на плаву, він уперше застосував на практиці таблиці непотоплюваності, розроблені О. М. Криловим. За час переходу вчений зміг розрахувати і завчасно навчив особовий склад броненосця правильно заповнювати забортною водою під час бою відсіки, протилежні пошкодженим, завдяки чому броненосець в момент можливого перекидання уцілів, за що згодом корабельника було нагороджено орденом Святої Анни. Із травня 1905 р. по лютий 1906 р. Володимир Полієвктович разом з іншими членами екіпажу «Орла» перебував у японському полоні, де продовжував вести щоденник з описом ушкоджень, отриманих в бою і аналізуючи тактику використання корабля і його техніки. Особливою цінність авторських записів склала чітка фіксація ситуацій, що відбувалися в бою, а також їх вплив на подальшу роботу і плавучість корабля [6, с. 135].

Після визволення у січні 1906 р. через США і Європу молодий корабельний інженер повернувся на батьківщину, де знову був призначений у портову контору Санкт-Петербурга, в якій з квітня 1906 р. по липень 1907 р. служив помічником будівельника ескадреного броненосця «Андрей Первозванный» [14, Арк. 8].

Отримавши певний бойовий досвід служби в якості корабельного інженера, В. Костенко наполегливо продовжував освоювати кораблебудівні науки та прагнув поліпшити якості бойових кораблів шляхом удосконалення їх конструкції. Відтак, на нараді керівного та командного складу флоту, представниками Миколаївської Морської академії, Морського Технічного Комітету Санкт-Петербурзького і Кронштадського портів молодий інженер виступив з доповіддю, в якій висунув низку пропозицій з удосконалення конструкції кораблів, забезпеченню їх непотоплюваності, поліпшення живучості, які отримали високу оцінку керівництва технічних служб флоту [2, с. 188; 5, с. 426].

З отриманням 19 березня 1907 р. звання поручника Корпусу корабельних інженерів, В. Костенко був призначений на Балтійський суднобудівний і механічний завод, де супроводжував будівництво та ремонт крейсера «Рюрикъ» [14, Арк. 9]. За дорученням ТВО голови Морського технічного комітету О. М. Крилова (3.08.1863–26.10.1945 рр.) інженер розробив проект модернізації лінійного корабля «Слава» та неодноразово відряджався до Англії на суднобудівні заводи фірм «Vickers», «John Brown» та «Harland and Wolff», де знайомився з організацією проектування та будівництва бойових і цивільних суден [2, с. 188]. Результатом поїздок стала підготовлена та проголошена ним у присутності морського міністра віце-адмірала С. А. Воеводського (3.04.1859–18.08.1937 рр.) та товариша морського міністра віце-адмірала І. К. Григоровича

(26.01.1853–3.03.1930 рр.) – майбутнього останнього морського міністра Російської імперії – доповідь «Про організацію приватних англійських суднобудівних заводів», яка отримала їх високу оцінку [5, с. 427].

Цікаво, що з 1902 р. В. Костенко брав участь у революційній підпільній роботі, був членом партії соціалістів-революціонерів (есерів), за що у липні 1911 р. був звільнений з військової служби та засуджений до 6 років каторги, яка, утім, за клопотанням О.М. Крилова та морського міністра І. К. Григоровича була скасована [2, с. 189]. У 1912 р. за протекцією О. М. Крилова був призначений на службу до Миколаївського акціонерного товариства заводів і верфей, де протягом 15.04.1912–29.08.1917 рр. очолював технічну суднобудівну контору [2, с.19; 19, Арк. 170-171]. 28 квітня 1917 р. був призваний на дійсну службу з відставки з переведенням у капітани Корпусу корабельних інженерів на посаду головного корабельного інженера в АТ Миколаївських заводів і верфей [23, Арк. 1]. За час роботи в АТ керував розробкою понад 150 проектів і робочих креслень військових кораблів та комерційних суден. Найбільш відповідальні з них – 2-х лінкорів, крейсера, 12-ти есмінців, 12 підводних човнів трьох типів, підводного мінного загороджувача «Крабь» – інженер виконував особисто [5, с. 427; 23, Арк. 2-5].

Завдяки свої неординарним якостям, людяності, В. Костенко здобув високий авторитет і повагу серед мешканців м. Миколаєва, які двічі, у серпні 1917 р. і в грудні 1918 р. обирають його міським Головою. Зі встановленням у Миколаєві радянської влади, з 3 березня 1919 р. він працює головним інженером Миколаївського суднобудівного заводу «Наваль» і через рік, у березні 1920 р., був призваний на військову службу по мобілізації із зарахуванням у розпорядження штабу Морських сил Чорного моря. Призначений на посаду члена правління з технічної частини Об'єднаних Миколаївських державних суднобудівних заводів. у період 14.04.1920–15.09.1922 рр. В. Костенко очолює роботи з озброєння кораблів і бронепоездів, ремонту, переобладнання і добудові кораблів різних типів, серед яких – добудова ПЧ «АГ-23», «АГ-24», «АГ-25» і капітальний ремонт ПЧ «Нерпа» [38, Арк. 1].

Після звільнення в запас у березні 1923 р., працював на посадах, пов'язаних із суднобудуванням. Утім, його «есерівське» минуле не залишилося поза уваги всесильного ГПУ і, за сфабрикованим звинуваченням у справі «Суднотресту», 28.12.1928 р. був арештований, а 15.07.1929 р. був засуджений за статтею 58-7 КК РРФСР до вищої міри – розстрілу, із заміною ув'язненням у концтаборі на 10 років, а потім доправлений до Соловецького табору особливого призначення [42, Арк. 2] (згадаймо останнього кошового

Запорізької Січі – Івана Калнишевського, який 25 довгих літ провів у катівнях на Соловках). Переведений спочатку до Харкова, де займався проектуванням в Особливому технічному бюро ОГПУ, наприкінці жовтня 1930 р. був поміщений у будинок попереднього ув'язнення [42, Арк. 3]. Повторно, 30.04.1931 р., був засуджений постановою Колегії ОГПУ до розстрілу за ст. 58-6, 58-7 і 58-11 КК РРФСР, із заміною ув'язненням у концтаборі терміном 10 років, а незабаром – висланням у м. Сормово на той же термін [5, с. 428; 42. Арк. 4].

Звільнений із ув'язнення умовно-достроково 15.07.1935 р., пропрацювавши керівником проектів суднобудівних заводів у м. Комсомольськ-на-Амурі, м. Молотовськ (нині – Северодвінськ та добувочно-ремонтної бази в Советській Гавані, інженер В. Костенко опікувався розробкою проектів модернізації та реконструкції суднобудівних заводів у Ленінграді, Миколаєві та Владивостоці. 26 лютого 1941 р. за ст. 58-1а та 58-7 КК РРСФР у черговий раз був арештований УНКВС Ленінградської обл., а в липні 1941 р. через обставини воєнного часу був етапований до в'язниці м. Златоуста, з якої був звільнений у червні 1942 р. [42, Арк. 5-9]. Працював на керівних посадах в науково-дослідних установах суднобудування та обирався членом науково-технічних рад провідних проектних інститутів та установ проектування та кораблебудування. За заслуги у вітчизняному суднобудуванні був відзначений Державною премією 2-го ступеню та державними нагородами. Автор низки праць у галузі суднобудування. Постановою Військової Колегії Верховного суду СРСР від 16.10.1964 був повністю реабілітований [5, с. 429].

Непростий життєвий шлях пройшов Володимир Полієвктович Костенко – знаний у наукових колах корабельний інженер, винахідник, публіцист. Проте, у різний час і за різних обставин, ставлення до його особистості за весь період його життя було зовсім неоднозначним. Будучи кавалером ордену Святої Анни, він був засуджений до каторги і помилуваний імператором Миколою II, його засуджували як «ворога народу», та його ім'я Сталін особисто вніс до списку лауреатів Державної Сталінської Премії, а пізніше В. П. Костенко обіймав високі пости при владі Комуністичної партії; він передбачив загибель «Титаніка» і початок Другої Світової Війни. Утім, через цензуру і політичні переконання Володимира Полієвктовича, його ім'я довгий час знаходилося під забороною, тому він досить маловідомий співвітчизникам. Його внесок у розвиток вітчизняного кораблебудування важко переоцінити, адже, ним вперше було на практиці використано «Таблиці непотоплюваності» О. М. Крилова, розроблено принципово новий тип суднобудівного заводу. Окрему увагу В. П. Костенко приділяв питанням броньового захисту кораблів та живучості судна [6, с. 130]. У його працях всебічно розглядаються питання теорії судна, хвильового опору, бойового

захисту військових кораблів, еволюції в питаннях розвитку суднобудівної промисловості [7, с. 325].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, можна зробити наступні **ВИСНОВКИ**:

1. Полтавська земля дала світу багато видатних постатей, які принесли славу не тільки державі, якій вони служили, а й своєму краю. Зокрема, Полтавщина стала місцем народження багатьох військових моряків, офіцерів-підводників, які брали участь у будівництві, проектуванні та застосуванні нової на початок ХХ ст. зброї флоту – підводних човнів, зокрема, І. І. Бохановського, В. П. Костенка, М. Д. Лисенка, Я. І. Підгорного, М. Л. Поздєєва.

2. Командирами субмарин стали Я. Підгорний (січень 1906 – червень 1907 р. – командир ПЧ «Кефаль», «Щука», липень 1907 рр. – ВО командира ПЧ «Щука», «Палтусь», липень 1910 – березень 1915 рр. – командир ПЧ «Крокодил») та М. Поздєєв (липень – жовтень 1908 р. – ВО командира ПЧ «Фельдмаршал Граф Шереметев», травень 1912 – березень 1913 рр. – командир ПЧ «Щука»). І якщо шлях М. Поздєєва загубився в еміграції десь на алмазних родовищах в африканських лісах, то Я. Підгорний у 1920 – початку 1940-х роках займався активною громадською діяльністю серед емігрантів у Чехословаччині, організував видання часопису «Зарубежный морской сборник», але у травні 1945 р. зі вступом радянських військ до Праги був арештований органами СМЕРШ та загинув у кремлівських катівнях.

3. Корабельними інженерами на підводних човнах та кораблях служили І. І. Бохановський, М. Д. Лисенко. І. Бохановський брав участь у будівництві субмарин у Ревелі, протягом 1918 р. служив у відділі підводного плавання головного морського штабу Української держави, потім на інженерних посадах підводних сил Білого флоту на Чорному морі, виводив кораблі та човни в еміграцію. М. Лисенко у буремні революційні роки примкнув до «білого» руху і служив у Добровольчій армії та Донській військовій флотилії, емігрував із Севастополя до Франції.

4. Найбільш неоднозначно склалося життя у В. П. Костенка: корабельний інженер з глибокими знаннями та допитливим розумом, патріот флоту, учасник Цусимського бою, пройшовши крізь японський полон і повернувшись на батьківщину, був засуджений до каторги за участь в революційному русі та помилуваний імператором, нагороджений орденом за внесок у підвищення бойової стійкості та живучості кораблів у бойовій обстановці, у радянський час був засуджений як «ворог народу» й удостоєний Державної Сталінської Премії та обіймав високі пости, зробив значний внесок у розвиток вітчизняного кораблебудування.

В умовах триваючої гібридної війни Росії проти України, однією із складових якої є гуманітарний (інформаційний) чинник, найбільш важливим сьогодні є подолання комплексу меншовартості в українському суспільстві та утвердження самосвідомості українців як нації зі славною військово-морською історією, до творення якої долучилися і вихідці з Полтавського краю – флотські офіцери, інженери, першопрохідці підводної справи.

Джерела та література

1. Ковалев Э.А. Рыцари глубин: Хроника российского подплава. – ЗАО Центрполиграф, 2005. – 445 с.
2. Крылов А.Н. Мои воспоминания. Изд. 7-е. Л., 1979. 480 с.
3. Морские записки. Т XVI. Нью-Йорк, 1958. № 1 (46).
4. Морские записки. Т. XXII. 1965. № 1 (59).
5. Пожарский А. М. Подводное плавание в России. 1834–1918. – СПб.: Русско-Балтийский информационный центр «Блиц», 2011. – 1024 с.
6. Сандурська О. В. Броненосець «Орел» – початок інженерної кар'єри видатного корабельника В.П. Костенка / О. В. Сандурська. // Вісник НТУ «ХП». Серія: Історія науки і техніки. – Харків : НТУ «ХП», 2014. – №59 (1101). – С.130–136.
7. Сандурська О. В. Становлення та розвиток вітчизняного суднобудування в роботах Володимира Полієвктовича Костенка // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2014, вип. 41. С.323–326.
8. Соколюк С. М. Застосування підводних човні на Тихоокеанському театрі воєнних дій під час російсько-японської війни (1904–1905 рр.) (закінчення) // Воєнно-історичний вісник. – 2018. – №3(29). – С.106–116.
9. Государственный архив Российской Федерации (далі ГАРФ), Ф. Р-5903, оп. 1, спр. 606.
10. ГАРФ, оп. 2, спр. 137.
11. Российский государственный архив Военно-морского флота (далі РГА ВМФ), Список л/с Морведа 1916 г.
12. РГА ВМФ. ф. 406. оп. 9. спр. 373.
13. РГА ВМФ, спр. 3283.
14. РГА ВМФ. Ф. 406. оп. 9. спр. 2004.
15. РГА ВМФ, спр. 3271.
16. РГА ВМФ. ф. 406. оп. 10. спр. Л45.
17. РГА ВМФ. ф. 417. оп. 3. спр. 2673;
18. РГА ВМФ, спр. 3459.
19. РГА ВМФ, оп. 4. спр. 2145.
20. РГА ВМФ, ф. 432. оп. 2. Спр. 1659.
21. РГА ВМФ, спр. 1660.
22. РГА ВМФ. ф. 434. оп. 2. спр. 230.
23. РГА ВМФ, спр. 954.
24. РГА ВМФ. ф. 507. оп. 1. спр. 4.
25. РГА ВМФ. ф. 873. оп. 15. спр. 262.
26. РГА ВМФ, спр. 285;
27. РГА ВМФ. ф. 933. оп. 2. спр. 126.
28. РГА ВМФ. ф. 967. оп. 1. спр. 308.
29. РГА ВМФ. ф. 1219. оп. 1.

30. РГА ВМФ. ф. Р87. оп. 1. спр. 8.
31. РГА ВМФ, спр. 29.
32. РГА ВМФ, спр. 50.
33. РГА ВМФ, спр. 54.
34. РГА ВМФ, спр. 92.
35. РГА ВМФ, спр. 99.
36. РГА ВМФ, спр. 100.
37. РГА ВМФ, спр. 148.
38. РГА ВМФ. ф. Р-72. оп. 1. спр. 27.
39. РГА ВМФ. ф. Р117. фп. 3. спр. 1.
40. РГА ВМФ. ф. Р187. оп. 1. спр. 11.
41. РГА ВМФ, спр. 90.
42. РГА ВМФ. ф. Р2192. оп. 2. спр. 495.

УДК 94(477.53)«1918»

Ольга Вільховик, Леонід Кушнір, Наталія Кузьменко
(м. Полтава)

ГЕТЬМАНСЬКА ВЛАДА У ПОЛТАВІ 1918 р. ОЧИМА УКРАЇНСЬКОГО ВОЯКА

У статті аналізуються мемуари стрільця Окремої сотні козаків у Полтаві, свідка й учасника події доби Гетьманату 1918 р., уродженця Косівщини Івана Вінтоняка. Виокремлено ключові аспекти спогадів про гетьманський режим у Полтаві, розкриваються прикметні риси тодішньої губернської влади, характер взаємодії українських і німецьких союзницьких військ, а також відношення до подій цього періоду мешканців міста.

Ключові слова: Полтава, Окрема сотня козаків у Полтаві, отаман Роман Самокішин, губернський комендант Павло Кудрявцев, гетьманська влада, губернський комендант Петро Жуков, німецьке військово командування.

Чимало подій Української революції 1917–1923 рр. ще й досі залишаються білою плямою в новітній історії України, особливо тих подій, що стосуються її регіонального виміру. Серед них – діяльність органів губернської влади доби Гетьмана Павла Скоропадського у м. Полтаві, про що маємо доволі скупу інформацію. З огляду на це власну цінність мають рідкісні спогади, враження й особисті коментарі щодо згаданих подій їх сучасників, безпосередніх свідків, представників різних соціальних станів, серед яких політичний діяч Віктор Андрієвський [1], письменник Володимир Короленко [2], земський лікар Олександр Несвіцький [3], інструктор Полтавської спілки споживчих товариств Дмитро Соловей [4] та ін.

Матеріалом мемуарного характеру, що дозволяє частково відтворити атмосферу зміни у Полтаві кількох владних режимів, є маловідомі спогади очевидця, рядового стрільця, уродженця

Косівщини Івана Вінтоняка [5, с. 97]. Вони були опубліковані у 13–16 числах журналу для військовополонених Української Галицької Армії «Український Скиталець» за 1922 р. [6, 7, 8, 9], що видавався у таборі для інтернованих «Йозефів» (Чехія) у 1920–1923 рр. Спогади написані українською мовою з великою кількістю галицьких діалектизмів, що ускладнює роботу з джерелом. Але свіжі, ще незамулені роками враження роблять текст дуже цікавим з боку розширення уявлень про події періоду Української революції 1917–1923 рр. у Полтаві.

Свою розповідь І. Вінтоняк (на той момент австрійський військовополонений) розпочинає з вступу до Полтави українсько-німецьких союзницьких військ¹. Він згадує, що за більшовицької влади у Полтаві панувало цілковите беззаконня, насильство, грабунок та вбивства. Самочинні суди і розстріли, що тероризували населення міста, сягнули небачених масштабів. Тодішня Полтава завмерла і не проявляла найменших ознак життя: будинки і крамниці стояли зачинені, а їх мешканці боялися виходити на вулиці [6, с. 2].

Ситуація докорінно змінилася з приходом сюди союзницьких українсько-німецьких військ, хоча різні соціальні верстви містян сприйняли це по-своєму. Про настрої інтелігенції маємо уявлення зі щоденника письменника В. Короленка, який, посилаючись на інформацію, що ширилася тоді містом, пише загально про грабунки і реквізиції, про випадки побиття нагайками і шомполами та розстріли запідозрених у більшовизмі [2, с. 97, 98, 99, 107-108].

Приблизно у ті ж дні полтавський земський лікар О. Несвіцький у своєму щоденнику занотує, що арештам і побиттю шомполами були піддані саме більшовики та євреї [3, с. 45, 48, 49, 50], проте не уточнює чи йдеться про одних і тих же осіб. За Несвітським, екзекуції відбувалися переважно у стінах Віленського училища, будівля якого правила українським воякам за казарму². Про розстріли у цей час він нічого не згадує, хоча неодноразово надавав тоді лікарську допомогу постраждалим від побиття і, як лікар, мав би знати про фатальні випадки. Із його ж записів дізнаємося, що на другий день по приходу союзницьких військ у місті було відновлено роботу слідчих органів, прокуратури, судів і нотаріальних контор, закритих більшовиками [3, с. 48].

Попри загальну стабілізацію ситуації у місті, значна частина проросійськи вихованої інтелігенції упереджено поставилася до української влади. Як писав у своїх спогадах про ті дні у Полтаві В. Андрієвський: «Відразу забулися убивства, «реквізиції», труси, арешти, большевицькі тортури» [1, с. 24], бо українське військо

¹ У щоденнику лікаря О. Несвіцького ця подія датується 29 березня 1918 р. [3, с. 45].

² Йдеться про будинок по вул. Сквороди 1/3, що нині є навчальним корпусом №1 ПДАА.

дозволило собі «страшні й нечувані злочини», випоровши шомполами кількох місцевих євреїв-більшовиків. Згадує він і про єдиний випадок розстрілу українським патрулем якогось Товкача, який мав при собі посвідку про службу у більшовиків [1, с. 25]. Загалом, як писав уже І. Вінтоняк, прихід до міста українських військ поклав кінець атмосфері терору і диктату, що панувала у місті за більшовицького режиму [6, с. 3]. Населення швидко повернулося до своїх повсякденних справ і життя увійшло у звичне русло.

Тодішній німецький гарнізон Полтави складався з підрозділів 17 кінної пруської дивізії. Від німецької сторони функції військової влади у місті та його окрузі виконувала «Etappenbataillonskommando № 67» [6, с. 3]. Чи перебували на цей момент у Полтаві відділи Армії УНР – Вінтоняк у своїх мемуарах не згадує, хоча акцентує увагу на тому, що вся влада у тодішній Полтаві була у руках патріотично налаштованих українців, серед яких губернський комендант отаман Павло Кудрявцев та комендант міста сотник Самійленко.

І. Вінтоняк стверджує, що місцеве населення сприйняло союзницьке військо як окупаційне і поставилося до нього відверто вороже. Не лише приховані, але й явні виступи проти німців були тоді звичним явищем. Траплялося, що безслідно зникали цілі німецькі патрулі. З метою наведення порядку, командування німецького гарнізону Полтави прийняло рішення створити охоронний курінь із колишніх австрійських вояків-галичан, які перебували у місті у статусі військовополонених [6, с. 2].

Уже другого дня по прибуттю союзницьких військ до Полтави у місті з'явилися заклики до галичан вступати до української козацької сотні. Зі свого боку німецьке командування оголосило, що німецькі й австрійські піддані протягом 48 год. мають прибути до збірного пункту для постановки їх на військовий облік. Німці дозволили галичанам сформувати окрему бойову сотню, але передбачалося, що цей відділ існуватиме тимчасово.

Поки колишні полонені німці й австрійці, які перебували на той момент у Полтаві та її околицях, обмірковували німецький наказ, галичани-українці поспіхом записувалися до козацької сотні. Саме із цих галицьких добровольців сформувався окремий український курінь у складі 180 вояків. Ініціатором створення, організатором і командиром куреня, що отримав назву *Окрема сотня козаків у Полтаві*, став Роман Самокішин¹. Спочатку підрозділ

---

¹ Самокішин (Самокишин) Роман Іванович (1885–1971) – повстанський отаман, організатор Вільного козацтва. Навчався у Печеніжинській 4-класній школі (Коломийщина). Служив старшиною в австрійській армії. Учасник Першої світової війни. Упродовж 1915–1917 рр. – у російському полоні. З квітня 1918 р. – командир Окремої сотні козаків у Полтаві. З листопада 1918 р. – організатор Вільного Козацтва на Катеринославщині й Херсонщині, полковник Армії УНР.

підпорядковувався безпосередньо міській владі, а згодом – командуванню полтавського гарнізону. Його першочерговим завданням стала охорона військових складів і військового майна та підтримання порядку в Полтаві. Для несення такої служби відряджали зазвичай 50–80 вояків. У цей час решта особового складу займалася військовим вишколом. Окрема сотня була озброєна австрійськими гвинтівками, керувалася австрійським стройовим статутом і дотримувалася у службі залізної дисципліни.

Ситуація у місті складалася на користь існування галицької сотні. Вороже ставлення полтавців до союзників ставало дедалі очевиднішим. Убивства німецьких солдат частішали не лише в місті, але й по селах. Окрема ж сотня козаків у Полтаві успішно несла охоронну службу, підтримувала правопорядок і користувалася прихильністю з боку полтавців. Зміцненню її авторитету значно сприяв візит до Полтави принца Оскара Пруського, сина німецького імператора Вільгельма II, який інспектував тоді гарнізон міста. Принц Оскар особисто спілкувався з Р. Самокішиним, з яким зустрічався ще в 1916 р. під час огляду відділів Українських Січових Стрільців (УСС) на галицькому фронті [6, с. 3].

Починаючи з березня 1918 р., після повернення до Полтави губернських очільників, призначених Українською Центральною Радою (УЦР), і до травня життя у місті спливало буденно і жодних прикметних подій за цей час не трапилося. Однак у перший день травня, за версією І. Вінтоняка, війська отримали наказ про заборону їх участі у будь-яких громадських заходах і маніфестаціях із нагоди Дня праці. За цим же наказом військо мало відзначати цю дату за своїм регламентом окремо від населення міста [7, с. 9].

Згадує у своєму щоденнику про цей наказ і О. Несвіцький. З його слів, губернський комендант отаман П. Кудрявцев запровадив цим документом воєнний стан, дізнавшись про невизначеність військово-політичної ситуації у Києві. Полтавцям заборонялося з 11 год. вечора до 5 год. ранку покидати свої помешкання, влаштовувати мітинги, маніфестації, зібрання на вулицях. Армії заборонялося брати участь у політичних справах, бо вона «повинна стояти на сторожі законів» [3, с. 55].

Уранці 1 травня на Соборній площі Полтави вишикувалися у чотирикутник українські сотні, що прибули сюди з різних кутків міста для участі в урочистостях. Піхотинці, кулеметники, кіннотники зайняли призначені для них місця, відстояли богослужіння і панахиду за загиблими за волю України. У тому чотирикутнику перебувала й Окрема сотня козаків у Полтаві під командуванням Р. Самокішина.

Після служби війська строем рушили до своїх казарм. Їм назустріч у напрямку Соборної площі рухався величезний потік

українського громадянства. За спогадами І. Вінтоняка, рух полтавців скидався тоді не на робітниче свято, а на національну маніфестацію. Над великим людським морем, що поволі стікалося до площі, пропливали портрети Т. Шевченка, хвилювалися *синьо-жовті* стяги та голосно лунали народні патріотичні пісні. Сотня Р. Самокішина крокувала їм назустріч із галицькою піснею «Гей, там на горі Січ іде» [7, с. 9].

Цього ж дня вояків – учасників першотравневих урочистостей, неофіційно повідомили про повалення й арешт УЦР та встановлення влади Гетьмана Павла Скоропадського. На той момент Полтавському губернському комендантові надійшла офіційна телеграма зі столиці про проголошення нової влади з відозвою виконувати її накази. Телеграмою у відповідь П. Кудрявцев повідомив «добродієві Скоропадському», що він і вся Полтавщина палає обуренням, не визнає самозванців і вважає єдиною вищою владою в Україні Центральну Раду¹. Місцева влада намагалася приховати це повідомлення, але воно швидко дійшло до загалу. Реакція полтавців на цю скупку новину була вкрай суперечливою. До того ж телеграма не давала жодних пояснень ні щодо причин перевороту, ні щодо його подробиць. Місто повнилося чутками: одні полтавці висловлювали гучні протести проти насильства, проти нехтування волею народу; інші – відмовлялися вірити у цю новину, вважаючи її пліткою, провокацією, нерозсудливим кроком ворогів, приреченим на невдачу; решта – тихцем потирала долоні від радості.

Отаман Кудрявцев скликав термінову нараду всіх командирів українських частин, де було вирішено запровадити у місті посилені заходи безпеки, укріпити відділами українського війська усі важливі залізничні станції, поштові, телеграфні і телефонні точки, всі військові інституції, а по всіх вулицях міста пустити патрулі.

Проти ночі на 2-е травня було призупинено поштовий рух приватної кореспонденції, заборонено телеграми й телефонні розмови та запроваджено на них сувору військову цензуру. Силами Окремої сотні козаків було взято під сувору охорону обидва залізничні вокзали (харківський і київський), пошту, телеграф, телефонну станцію, військові магазини і склади з боєприпасами у районі Шведської Могили [7, с. 9].

Тим часом із Києва надійшла звістка про роззброєння у столиці УСС. Це поставило особовий склад Окремої сотні перед складним вибором – що робити у випадку, коли німці втручатимуться до процесу зміни влади у Полтаві: скласти зброю, як це зробили УСС у Києві, чи служити далі, тепер вже Українській Державі

---

¹ У своїх спогадах І. Вінтоняк наголошує, що особисто читав зміст телеграми отамана П. Кудрявцева новопроголошеному гетьманові П. Скоропадському, будучи на той момент командиром охорони телеграфу.

П. Скоропадського? Було скликано старшинську раду, яка прийняла рішення: зброї не складати, щоби не дати більшовикам шансу прийти до влади і не допустити роззброєння інших українських сотень. Вагомий вплив на таке рішення галичан мав заклик делегації українського населення Полтави, яка саме тоді звернулася до старшин Окремої сотні з аналогічною пересторогою і проханням. До цього звернення делегації мешканців міста дослухався і губернський комендант УЦР отаман П. Кудрявцев, погодившись тимчасово і надалі виконувати свої обов'язки. Утім, на подив усім, німецьке військово командування до процесу зміни влади у Полтаві втручатися не квапилося. Як з'ясувалося невдовзі, причиною його пасивності на той момент було банальне пошкодження ліній телефонного і телеграфного зв'язку з Києвом [7, с. 10].

Напруження і невизначеність, зумовлені зміною української влади у Києві, зберігалися в Полтаві і по губернії до 5 травня. Ніхто не знав чого очікувати далі. Теренами краю ходили чутки про загальноукраїнське повстання проти нової влади, про швидке падіння Гетьмана. На місцях гетьманського уряду не визнавали, а законною владою і надалі вважали Українську Центральну Раду [7, с. 10].

Уранці 5 травня на Великдень на всіх вулицях Полтави несподівано з'явилися посилені німецькі патрулі. Окремі з них оперативно оточили міську пошту, телеграф, телефонну станцію та обидва залізничні вокзали, увійшли до них і наказали охороні з козаків Окремої сотні залишити всі об'єкти. Зброї в українців не відбирали. Збентежені галичани покинули свої пости і рушили до казарм. Із цього моменту німці взяли під свій контроль телефонний і телеграфний зв'язок. Місто перебувало у невизначеному становищі, його вулиці контролювали одночасно посилені німецькі й українські патрулі. Мешканці Полтави перебували у великому напруженні [7, с. 10].

Пополудні 5 травня до розташування Окремої сотні козаків прибуло двоє німецьких офіцерів із метою з'ясувати відношення її особового складу до нової української влади та німецького командування. Українські старшини відповіли їм, що сотня служить Україні та своєму народові і не вважає себе наймитами будь-якої влади. Німецьке командування у Полтаві сприйняло таку відповідь із недовір'ям, бо знало про рішучий спротив київських вояків УСС новій владі, про їх відмову від подальшої служби при Гетьманові, про роззброєння та арешти. Проте, не спостерігаючи ніякої загрози з боку українських частин міста, залишили їх у спокої. Однак спокою не було. Ходили вперті чутки про можливий арешт отамана П. Кудрявцева та всіх прихильників Центральної Ради. Вулицями Полтави весь час курсували кінні українські патрулі, що навідувалися навіть до ближніх сіл [7, с. 10].

Зранку 6 травня Полтаву облетіла звістка, що вночі арештували й відправили до Києва губернського коменданта П. Кудрявцева. Під арештом опинився сотник Самійленко, якого утримували в місцевій в'язниці. У відповідь німці не дорахувалися кількох десятків вояків, яких знайшли мертвими на вулицях Полтави. Командування німецького гарнізону очікувало тієї ночі на більший спротив зі сторони невдоволеного українства, причому як з боку прихильників УЦР, так і з боку прихильників більшовиків. Однак українська залога міста завчасно упередила ці загрози. З огляду на цю обнадійливу обставину німецьке військове командування повністю передало українським підрозділам охорону міста й забезпечення у ньому громадського порядку. Вже до вечора 6 травня порядок у місті було відновлено. Крім того німці звернулися до сотника Р. Самокішина з пропозицією обняти посаду губернського коменданта, яку той рішуче відхилив з огляду на арешт ними П. Кудрявцева. Однак, коли до Самокішина звернулася делегація впливових полтавців із проханням прийняти цю пропозицію (бо, мовляв, цим він принесе велику користь Полтаві і Полтавщині), він погодився [7, с. 10].

Тим часом гетьманська влада стала набирати сили по всій Україні і в Полтаві зокрема. Місто миттєво облетіла звістка про нового коменданта «гетьманця». Колишні царські офіцери й урядовці, які до того моменту не мали ніякого заняття, хіба що працювали як звичайні робітники на військових складах, наперебій поспішили до губернського коменданта Р. Самокішина. Одні з проханням прийняти їх на військову службу, інші – з пропозицією своїх послуг та з метою одержання посади. На кандидатів очікувало тяжке розчарування: першою умовою зарахування на службу Самокішин поставив вільне володіння українською мовою, яку останні відверто зневажали. Окрім того, в перші дні свого урядування він видав наказ, яким заборонив носити старорежимні військові відзнаки. Невдоволені й обурені офіцери агітували полтавців проти нового коменданта, називаючи його австрійцем та чужинцем. При цьому «чужинець» Р. Самокішин користувався неабиякою симпатією українського населення міста [7, с. 10].

На той момент до Полтави стали масово прибувати січові стрільці, роззброєні перед тим у Києві. Одні з них залишалися у місті і поповнювали ряди Окремої сотні Р. Самокішина, інші – прямували у Харків до дивізії Олександра Натієва. У Полтаві їх зібралось стільки, що зусиллями губернського коменданта з них організували додатково дві сотні – піхотну і кулеметну. У такий спосіб у Полтаві повстав цілий українсько-галицький курінь, до складу якого ввійшло понад 400 вояків. На той момент це була неабияка мілітарна сила [7, с. 10].

Отаман Самокішин перебував на посаді губернського коменданта лише близько трьох діб. Уже 9 травня пополудні до

Полтави з Києва прибув новий губернський військовий комендант генерал Петро Жуков, який приступив до виконання своїх обов'язків за наказом гетьманського уряду [7, с. 10]. З його приїздом у місті розпочалися великі зміни. Вже сама церемонія зустрічі генерала видавала неабияку пихатість та гордовитість новоприбулої персони, що, на думку учасника події І. Вінтоняка, «не мали нічо[го] спільного з демократичним ладом у державі. Про Україну знав мало, українським життям ніколи не займався, а на новий український рух дивився оком сердитого вовка» [7, с. 11].

Одразу по прибутті П. Жуков здійснив огляд усіх українських частин, які вийшли йому назустріч. Сотні полтавської залоги вишикувалися на площі перед українським і німецьким командуванням. Приймаючи рапорт, генерал Жуков оглянув війська та звернувся до стрільцтва з традиційним старорежимним вітанням: «Здорова, молодці!». Першим стояв українсько-галицький курінь на чолі з Р. Самокішиним. За ним – юнацька сотня, а далі кінні й піші сотні. Перше звернення стосувалося галичан, але ті на вітання коменданта не відповіли. Невдоволений генерал удруге привітався з козацтвом російською мовою, але відповіді не отримав. Самокішин, не бажаючи доводити справу до крайності, сказав генералові, що галичани, мовляв, не знають звичаю вітатися з комендантами. Украй невдоволений Жуков відповів: «Следует научить их!», і пішов далі. Кінна сотня Ігнатієва, що вишикувалася неподалік, вдруге не відповіла на привітання Жукова російською мовою. Сотник Ігнатієв також поінформував інспектуючого, що українські козаки, нібито, не вміють вітатися російською. Опанувавши себе, вкрай розлючений генерал звернувся українською: «Здраві, козаки!», тоді у відповідь пролунало: «Здоров будь, пане отаман!» [7, с. 11]. Огляд військ закінчився, але прийом не вдався і наслідки не забарилися.

У кабінетах полтавської губернської адміністрації, де до приїзду П. Жукова панував виключно український дух, уже на другий день розпочалося нове життя. З усіх кутків міста поспішали туди колишні царські офіцери, які вже з ранку заповнили коридори губернського правління «по самі береги». За спогадами І. Вінтоняка, публіка ця була в однострої із золотими погонами, кокардами, шпорами, деякі з білими аксельбантами, а дехто навіть із шаблею при боці. Бундючні, горді й веселі, вони очікували на прихід губернатора та розмовляли між собою російською мовою. На той момент у будівлі правління скрізь ще виднілися таблички зі зверненням до відвідувачів: «Говорити лише українською», але нових гостей вони вже не зобов'язували [8, с. 9].

Як згадував І. Вінтоняк, прикро було дивитися на «інтелігентний» натовп офіцерів, який з іронією читав ті написи та кепкував з української мови. Особливо прикрими видалися йому тоді сцени глуму прибулих над тими, хто перебував тут як службовець

Армії УНР. Їх однострої розглядали з уїдливіми жартами, піднімали на сміх, усіляко ганьбили, змушували зривати із себе петлиці і тризуби. Цю вакханалію зупинив прихід П. Жукова, що також не обійшовся без казусу. Через російський однострій і російську мову вартувий біля кабінету коменданта не признав у генералові нового начальника, не пускав Жукова до його ж кабінету, багнетом боронив пост, чим довів очільника губернії та його відвідувачів до повної люті [8, с. 10]. «Непорозуміння» вдалося залагодити галицькому сотникові та німецькому лейтенантові, які вийшли на галас. Остання подія переповнила чашу терпіння нової губернської адміністрації і ще до полудня того самого дня галичан у варті замінили «благодійними» юнкерами. Що ж до відсторонених галичан, то їх із того моменту комендант П. Жуков почав ненавидіти та всіляко переслідувати.

Не краще він ставився і до інших українських сотень, що квартирували у Полтаві на момент його приїзду. Натомість генерал ініціював процес формування у місті нових полків, у яких гуртувалися маси російських офіцерів. Усі вищі й відповідальні установи також було обсаджено російськими старшинами та представниками старої генерації, які і чути нічого не хотіли про Україну, зате всіляко намагалися повернути у сфери своєї діяльності «старорежимний російський дух». Розпочалася повторна русифікація, що поширювалася переважно на військові інституції [8, с. 10]. Уже за кілька днів після свого приїзду до Полтави новий губернський комендант П. Жуков скасував наказ колишнього коменданта П. Кудрявцева про заміну вивісок українською мовою, а губернський староста Сергій Іваненко видав наказ про повернення поміщикам пограбованого у них майна [3, с. 56].

Про антиукраїнський курс гетьманських державних адміністрацій на місцях згадує у своїх спогадах і Д. Соловей. Він пише, що тодішнє начальство – «від найнижчого до найвищого – належало або до відкритих, або до прихованих прибічників «єдиної неділимої». (Про заміну їх службовцями-українцями годі було й думати, бо відповідних кадрів просто не існувало). Представника української установи стрічали урядовці неприязно й помагати не поспішали, швидше навпаки» [4, с. 100].

Попри це життя не стояло на місці. Нові гетьманські полки, до формування яких удався губернський комендант П. Жуков, мали утворити 6-й армійський корпус, повністю лояльний до Гетьмана П. Скоропадського. У його рядах повинні були служити лише виключно сини багатих землевласників. Відразу поставити цей корпус «на ноги» полтавська влада не змогла, бо у тодішній Полтаві не було жодної казарми, де можна було б розквартирувати бодай частину особового складу такого військового угруповання [9, с. 3].

Установлення гетьманської влади у Полтаві 1918 р. супроводжувалося й іншими важливими моментами, прикметними для тієї доби. Як згадував І. Вінтоняк, тоді з Києва надходили досить сприятливі для українства накази і розпорядження. Серед таких, зокрема, він згадує урядову вимогу до чиновництва користуватися у державному адмініструванні та діловодстві виключно українською мовою. А оскільки більшість із тих, хто уособлював тоді нову губернську владу державною мовою не володіли, то вони були вимушені приймати на роботу україномовних полтавців [8, с. 10].

Не зважаючи на відверто неприязне ставлення нового губернського начальства, українсько-галицький курінь Р. Самокішина і надалі продовжував нести службу у Полтаві. Наприкінці липня 1918 р., у зв'язку з тривалою відпусткою, Р. Самокішин тимчасово передав курінь сотникові В. Сенікові, який командував ним до вересня. За весь цей час ані старшина, ані козацтво не одержали ніякої платні. Рядами козацтва ширилося явне невдоволення, чим скористалися недоброзичливці із губернської військової адміністрації. Галичанам фактично поставили умову: усім виплатять повну платню за чотири місяці і нададуть необхідні документи, якщо вони добровільно залишать Полтаву. На цей адміністративний примус частина стрільців відповіла переходом до дивізії О. Натієва, що дислокувалася на той момент у м. Харкові. 60 вояків поїхали до м. Білої Церкви, де формуватися тоді відділи УСС. Дехто із стрільців подався до залізничних відділів охорони прикордонних територій, переважно на Харківщину. На кінець вересня особовий склад галицького куреня скоротився до 150 вояків, а згодом «змілів» до 90, яких було приділено до юнацької сотні, що квартирувала у будівлі єпархіальної дівочої школи. З цього моменту залишки куреня перестали існувати як самостійна галицька частина [9, с. 2].

Зі звісткою про розпад Австро-Угорської імперії й українсько-польську війну у Східній Галичині, галичани, що розсіялися по всьому Придніпров'ю, виявили бажання знову долучитися до визвольної боротьби за Батьківщину. У Полтаві було організовано збірний пункт для охочих їхати на Галицький фронт. Організатором цього збору легіонерів у Полтаві був хорунжий Черняк, який зі своїми людьми до останнього служив при тутешній юнацькій сотні [9, с. 3].

Проголошення гетьманської грамоти до всіх громадян і козаків України від 14 листопада 1918 р., де, зокрема говорилося про федеративний зв'язок Росії з Україною і відновлення Великої Росії, викликало, за словами Вінтоняка, неабияке пожвавлення серед російського офіцерства. З'явилися озброєні загони «добровольчої армії». Галичанин описує парад цих частин, коли із музикою вони бундючно прямували на Соборну площу, де відбулося богослужіння,

огляд військ та церемоніальний марш. Свідкам події той парад видався незвичайним. Найзагадковішою була та обставина, що на вітання командування всі парадні відділи відповідали: «Слава Україні, гетьману слава!». Далі всі відділи рушили з однією батареєю гармат по вулицях міста. У тому святі не брала участі жодна українська сотня. Після цієї події у Полтаві завмерло українське життя, а натомість лунали російські пісні, гриміли царські гімни [9, с. 3].

Події падіння гетьманської адміністрації в Полтаві Вінтоняк описує уривками, з погляду рядового їх учасника. Особливо він наголошує на нейтралітеті німецького гарнізону та на провідній ролі повстанців з навколишніх сіл у антигетьманському виступі [9, с. 3-4].

Як бачимо, реальні події періоду гетьманського режиму у Полтаві 1918 р., відображені у мемуарах І. Вінтоняка, багато в чому нагадують сьогодення українського національного руху, сучасні суперечливі процеси творення і відстоювання Української держави, що постійно проходять випробовування на зрілість реальними подіями вітчизняної історії. У мемуарах об'єктивно згадані ключові події доби Гетьманату у Полтаві, розкриваються прикметі риси тодішньої губернської влади, характер взаємодії українських і німецьких союзницьких військ та місцевих повстанців, а також відношення до подій цього періоду мешканців міста, що робить мемуари цінним джерелом інформації для дослідників.

Джерела і література

1. Андрієвський В. З минулого : у 2 т. [Текст]. – Берлін : Видавництво «Українське слово», 1921–1923. Т. 2: Від Гетьмана до Директорії : [у 2 ч.]. – 1923. – (Бібліотека «Українського Слова»; ч. 41). Ч. 1. Гетьман. – 1923. – 262, [2] с.
2. Короленко В. Г. Дневник. Письма. 1917–1921 [Текст] / Составитель В. И. Лосев. – М : Советский писатель, 2001. – 543 с.
3. Несвіцький О. Полтава у дні революції та в період смути 1917–1922 рр. : історична література [Текст] / Державний архів Полтавської області, Полтавське крайове об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка. – Полтава : [б. в.], 1995. – 278 с.
4. Соловей Д. Розгром Полтави. Спогади з часів визвольних змагань українського народу 1914–1921 [Текст]. – Вінніпег : Видавнича Спілка «Тризуб», 1974. – 207 с.
5. Пелипейко І. Містечко над Рибницею. Книжка про Косів [Текст] / І. Пелипейко. – Косів : Писаний Камінь, 2004. – 572 с.
6. Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. [Текст] / Іван Вінтоняк // Український Скиталець. – Йозефів. – 1922. – Ч. 13. – С. 1–3.
7. Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. [Текст] / Іван Вінтоняк // Український Скиталець. – Йозефів. – 1922. – Ч. 14. – С. 9–11.
8. Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. [Текст] / Іван Вінтоняк // Український Скиталець. – Йозефів. – 1922. – Ч. 15. – С. 9–11.
9. Вінтоняк І. Укр. галицький курінь у Полтаві 1918 р. [Текст] / Іван Вінтоняк // Український Скиталець. – Йозефів. – 1922. – Ч. 16. – С. 2–4.

ЧОРНУХИНСЬКИЙ РАЙОН ПІД ПРИЦІЛОМ ОДПУ (1920-ті рр.)

Висвітлюється діяльність радянських спецслужб у межах Чорнухинського району, що на Полтавщині, спрямовану на контроль суспільно-політичної ситуації на селі, суспільно-політичних настроїв селянства впродовж 1920-х років.

Ключові слова: селянство, суспільно-політичні настрої, Чорнухинський район, ОДПУ, командно-репресивна система управління.

Упродовж останніх десятиріч істориками-професіоналами виявлено, опрацьовано та введено до наукового обороту значний пласт досить своєрідного, і, до певної міри, унікального документального матеріалу, що раніше входив до розряду самих таємних. Мова йде про інформаційні відомості і огляди, тематичні довідки і аналітичні доповіді, що надавалися спецслужбами вузькому колу осіб державного і партійного керівництва і, які містили в собі інформацію про становище і настрої населення, про політичні події, як в місті так і в селі – інформацію, що постійно збиралися в масштабі цілої країни. Усе це в комплексі складало цілу систему політичного контролю.

Інформативно-аналітичні матеріали спецслужб свідчили про становлення і розвиток системи жорсткого політичного контролю у радянській державі. У той час як у демократичних країнах функції політичного контролю полягають у піклуванні за безпекою держави, її громадян. Для комуністичного режиму в СРСР політичний контроль був невід'ємним елементом політичного нагляду за поведінкою громадян, суспільних рухів, унеможлилював становлення громадянського суспільства і утвердження демократії, грубо порушував права людини.

Яскраво підтверджують діяльність радянської таємної служби по відстеженню суспільно-політичних настроїв на території Чорнухинського району, що на Полтавщині, впродовж 1921–1927 рр., матеріали, які до початку (1941 р.) радянсько-німецької війни зберігалися в архіві ОДПУ Чорнухинського району Полтавської області. Згодом ці і їм подібні документи (зокрема, «Смоленський архів») після завершення Другої Світової війни потрапляють на Захід.

Ці документи були вперше опубліковані у США, у 1957 році [1]. Наступна публікація цих документів здійснюється на Заході у 1985 році [2], яка стає згодом «доступною» радянському історичу через читальні зали спецховів.

Подібне джерело, яке розкриває на практиці особливості функціонування системи політичного контролю по відстеженню

суспільно-політичних настроїв селян Полтавщини, в силу політики закритості радянської держави, не могло бути до певного часу відомим широкому загалу, і радянським історикам, зокрема.

Сергій Максудов (Олександр Бабьонішев) – історик, демограф, математик. У 1960–1970-ті роках активний учасник правозахисного руху в СРСР. У 1981 році емігрував до США. Викладав і здійснював дослідницькі проекти в Гарвардському і Бостонському університетах (США), Українському інституті Едмонтона (Канада) у передмові до публікації документів на Заході у 1985 році наголошував на тому, що ці документи, потрапивши на Захід, не були піддані радянській «обробці», а тим паче не могли бути знищеними. Автор вдається до фантастичної аллегорії відомого письменника: «Министерство Правды» в романе Орвелла миттєво приступало к преобразованию исторической картины после очередного изменения политической обстановки. Документы переписывались, перекраивались, срочно изымались и уничтожались. В СССР аналогичный процесс происходит не столь торопливо, но не менее фундаментально. Общеизвестные факты постепенно забываются, уходят в прошлое, становятся как бы «не бывшими», документы, рассказывающие о них, наглухо запираются в архивы, прячутся в подвалы, теряются, уничтожаются. Тем драгоценнее те немногочисленные бумаги, которым удалось вырваться из хранилищ. Говоря об отдельных эпизодах, описывая случайные происшествия, они помогают восстановить картину происходившего в стране» [3, с. 141].

Усього дане видання містить 36 документів. Зокрема – це розпорядження партійних і радянських органів, накази ОДПУ, що розповідають про події в Чорнухинському районі Полтавської області впродовж 1921–1927 рр. Джерело у першу чергу цікаве, тим, що на прикладі, здавалося б, самого яскравого українського закутку спонукає простежити в дії «очі і вуха» радянського режиму, щупальці якого проникали в одвічний світ думок українського селянина.

Сучасна історіографія має певні напрацювання щодо залучення документів, які в силу власних функціональних обов'язків формували спецслужби. Важливим фундаментом сучасних та майбутніх історичних досліджень тематики суспільно-політичного життя українського доколгоспного села слугує фундаментальна чотири томна документальна праця «Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939 гг.», за редакцією А. Береловича (Франція) і В. Данілова (Росія) [4]. Крім того, подібний вид історичного документу ставить перед дослідниками серйозну проблему джерелознавства і археографії [5, с. 8]. З огляду на історичну та регіональну специфіку розвитку суспільно-політичних настроїв українського селянства доколгоспного періоду, опрацювання

історичних документів сформованих органами спецслужб на місцях, сприятиме розумінню процесів формування системи політичного контролю в СРСР, становленню командно-репресивної системи управління українським селом, фундування радянського тоталітарного режиму як у цілому так і в конкретно-історичному аспекті.

Досліджувану групу документів об'єднує одна спільна риса, а саме: прагнення радянських, партійних, каральних, органів спецслужб запровадити політичний контроль над усіма формами економічного і суспільно-політичного життя села. Подібним документам характерний наказно-розпорядчий стиль і у такий спосіб їх дія розповсюджується по вертикалі. Розпорядження і накази, згідно адміністративного поділу, спускалися згори вниз округовим, районним, повітовим виконавчим і партійним органам, низовому партійно-радянському керівництву, а також органам ВЧК, згодом реорганізованим в ОДПУ. Всі ці органи і організації, особи яким адресувалися накази-розпорядження до виконання залишалися опорою радянського політичного режиму на селі: партячейки, сільські ради, комбіді, комнезами, комсомол, місцеві органи міліції, каральні загони ВЧК (ОДПУ), районні резиденти, сільські інформатори і т.д.

Значна частина розпоряджень надсилалась під грифом «таємно», «зовсім таємно», а також під кодами «Інтернаціонал», «Поселенець». Адже уся таємна пошта в СРСР, у тому числі і міжпартійна кореспонденція, доставлялась кур'єрською службою ОДПУ. Через це поступово впроваджувалися різні ступені утаємничення, коди, шифрування, тощо [6, с. 188].

Матеріали ОДПУ Чорнухинського району розкривають динаміку політичного становища села, реакцію його мешканців на політику радянської держави, а також є слушним ілюстративним матеріалом в конкретно-історичному аспекті. В системі взаємин органів ДПУ з сільськими мешканцями досить помітна одноманітність: доносительство, погрози, арешти, застереження не послабляти політичний нагляд за мешканцями, не упускати політичну ситуацію із-під контролю з тим наміром, щоб у слушний час зайнятися репресіями над визначеними заздалегідь особами, занесеними до списку неблагодійних.

Уже у перші дні 1921 року офіційні політичні і радянські органи визначали ворогів радянської влади. Так, голові Чорнухинського волкомбїду та секретарю Чорнухинської волком'ячейки повітвиконкомом була направлена з цього приводу роз'яснююча директива: «... не пізніше трьох днів надіслати в Лохвицький повіткомбїд поіменно списки всіх буржуїв і селян-власників, які мали до революції більше 12 десятин землі і використовували найману працю батраків. Ці списки необхідні нам для вирішення питання про

конфіскацію їх майна і передачі його в користування місцевих комбідів» [7, с. 143].

У такий спосіб культивувалася у суспільстві зневага до приватної власності, яка століттями у вільному світі сприймалася як засадничий постулат головних прав і свобод громадянина.

Ворогами радянської влади вважалися: члени небільшовицьких партій, куркулі та ті, хто до революції використовував працю найманих батраків, сільське духовенство, колишні дореволюційні службовців. У наказі всім райрезидентам Лубенської округи вимагалось: «З метою повсюдного упорядочення обліку і ... спостереження за політичними неблагонадійними і соціально-чужими елементами населення ОДПУ УРСР запропонувало окрвдділам в місячний термін закінчити оформлення справ на тих К.Р. (контрреволюціонерів – Г.К.), які підлягали нагляду, згідно запропонованої схеми:

- а) політичні партії, організації, союзи;
- б) співробітники і службовці активної служби царизму;
- в) прикриті вороги радянської влади» [8, с. 159].

Політичний контроль – невід’ємна частина функціонування суспільства. В демократичному суспільстві політичний контроль здійснюється гласно, через опозиційні засоби масової інформації, демократичну виборчу систему і т.д. Збір же закритої інформації про особу в демократичних країнах ґрунтується на зводі законів, які захищають права людини.

В умовах відсутності політичної опозиції, гласності політичний контроль обов’язкова умова формування, розвитку і зміцнення авторитарних і тоталітарних режимів. Система політичного контролю антидемократичного суспільства формується згори до низу. ДПУ усіляко підтримувало створення широкої мережі інформаторів, як джерела первинної інформації для низових (первинних) зведень органам. Про це у наказі начальника Лубенського округового відділення ОДПУ всім головам РВК Лубенської округи від 29 липня 1923 року: «Днями відряджаємо в кожний район округи райрезидента, ... наші райрезиденти не будуть перебувати на становищі офіційних співробітників ОДПУ, ... для повноти строгої конспірації і успішної роботи райрезидент повинен виконувати (без оплати) будь-яку роботу в підзвітному вам закладі району... райрезидент повинен бути забезпечений такою роботою, яка б дозволяла йому вільно пересуватися по району..., безперешкодно користуватися всіма можливими транспортними засобами райвиконкомів» [9, с. 154]. Зв’язок органів ОДПУ з райрезидентами здійснювався через секретарів райкомів партії [10, с. 155].

В обов'язки райрезидента входило формування агентурної сітки на селі. Як показав аналіз наступних документів, інформатори, особливо на селі, не відігравали помітної ролі. Про це говорять і досліджувані нами джерела: «Робота по організації мережі інформаторів в районах округу проходить зовсім погано...» [11, с. 156]. Вербування інформаторів проводилось різними способами. Однак відмова від співпраці зі спецслужбами не проходила непоміченою. Так, артистам Юрію Кир-Киченко і Оксані Красовській «за відмову співпрацювати з Чорнухинським ОДПУ була заборонена артистична діяльність» [12, с. 169]. Про це зазначав начальник Лубенського округового відділення Двіанінов у таємному листі до райрезидента ОДПУ Чорнухинського району: «У Чорнухах поселився і працює касиром райвиконкому Юрій Кір-Кіченко, а з ним перебуває і його дружина Оксана Красовська. Пропонуємо негайно установити за ними особливе спостереження та інформувати КРВ (контрреволюційний відділ – Г.К.), чим займаються у вільний час. Головним чином – чи часом вони не займаються артистичною діяльністю у районі. Пара ця у минулому за професією – артисти, але за відмову від співробітництва з ОДПУ їм була заборонена будь-яка артистична діяльність» [12, с. 169].

Робота райрезидентів, інформаторів визначалася загальною партійно-державною лінією щодо села. «Новий курс» партії на селі проголосив гасло «Обличчям до села!» були внесені корективи і в систему політичного контролю. Свідченням цього є цікавий документ – розпорядження начальника Лубенського окрввідділу ОДПУ (червень, 1925 р.) «Всім Р.Р. ОДПУ Лубенської округи»: «Як стало відомо контрреволюційні організації і угруповання на Україні добре поінформовані про те, що ОДПУ в даний момент змушене на...деяку пасивність, викликану, як НЕПом, так і рішеннями уряду вищого порядку.

Про те, що таке становище тимчасове знає кожен із нас... У зв'язку з цим ОДПУ не повинно упускати важливого моменту для демаскування наших ворогів, щоб потім у належний момент нанести їм непоправного удару... Біжучий момент дає нам в руки такі виключні можливості по виявленню контрреволюціонерів серед всіх прошарків населення. Особливо підкреслюємо, що такий момент можливо більше в нашій історії не повториться» [13, с. 174].

У полі зору органів спецслужб поставало завдання викорінення української національної ідентичності, а саме: слова, історії, традицій, звичаїв, української звитяги. У розряд табуйованих зараховували наукові доробки професора Грушевського. У серпні 1925 року усім райрезидентам Лубенської округи надіслано наказну депешу, у якій зазначалося: «Історія України – Руси» ідеолога українського націоналізму проф. Грушевського визнана ворожою і шкідливою для

радянської влади лженауковою історією. Питання про заборону цієї книги наразі розглядається урядом СРСР і ОДПУ у Москві. А на сьогодні пропонуємо райрезидентам фіксувати усіх тих, хто проявляє інтерес до згаданої книги і розповсюджує її серед населення. Інформуйте про це наших сільських секретних співробітників та зобов'яуйте їх посилити спостереження за такими особами» [13, с. 175].

Під заборону підлягали і народні забави, коріння яких сягали героїчних часів Козаччини. Спеціальним розпорядженням уряду скасовувались «кулачні бої», які були неодмінними атрибутами різдвяно-новорічних свят. Совітська влада трактувала подібні дійства як «пережитки рабства та дикості», адже ця традиція сягає часів Козаччини та «не сумісна з духом часу і повсюдно підлягає забороні» [14, с. 157].

Невід'ємною складовою українського селянського повсякдення залишалась церква. Нещодавні події Української революції закарбували в історичній пам'яті народу природне прагнення відродити національну державу. В умовах втрати державності автокефальна українська церква власною духовною позицією залишалась ваговою ланкою збереження національної ідентичності у загальному ланцюжку високого українського духу. Більшовицька держава, будучи свідомою існування цього феномену, у 1920-ті роки прагнула бути щонайбільше поінформованою щодо діяльності української автокефальної церкви та її митрополита Василя Липківського, щоб згодом завдати цій духовній інстанції непоправного нищення. У жовтні 1924 року у листі до райрезидентів ОДПУ Лубенської округи звернено увагу на «ріст впливу серед українського населення т. зв. Української автокефальної церкви, очолюваної Київським митрополитом Василем Липківським. Давно уже відомо, що Липківський та його сподвижники є прихованими пропагаторами українського сепаратизму..., проповідують різні ворожі радянській владі ідеї українського націоналізму» [15, с. 166].

Діяльність української автокефальної церкви набирала особливо небезпечного значення для влади. Через це ОДПУ УСРР вимагало від окривдділів:

«1) широко висвітлювати у політоглядах усі сторони життя та діяльності цієї церкви. Звертати особливу увагу на проповіді священників, що проголошуються у церквах.

2) Посилювати антирелігійну пропаганду через округові ради безбожників.

3) Збільшувати числа сільських інформаторів із числа віруючих і залучення для агентурної роботи в ДПУ самих священників» [15, с. 166, 167].

Функції правової держави, а значить і незалежний суд більшовики підміняли власними аморальними уявленнями про

справедливість та принципами революційної доцільності. Більшовицька партія тотально підпорядковувала собі функції та інституції державности. У вересні 1924 року Бюро Лубенського округового партійного комітету заслухали Голову Округового суду винесло наступну ухвалу: «Політично злочинно і абсолютно незадовільно проведені вибори народних засідателів Нарсудів в Лубенській окрузі. Недотримано основного принципу підбору нарзасідателів із числа осіб соціально близьких радянській владі прошарку населення» [16, с. 164-165].

Виходячи з цього округовий партійний комітет зобов'язав кишеньковий округовий суд у місячний термін усунути недоліки, у майбутньому широко застосовувати практику показових судів, виносячи звинуваченням щонайсуровіші терміни покарання по тій чи іншій статті КК. Округовим виконавчим комітетом надані відповідні вказівки про перевибори народних засідателів [16, с. 165]. Попри незначний хронологічний відтинок 1920-х років, який переживало українське село, на практиці суспільно-політичне життя відзеркалювало соціально-економічну і політичну динаміку насадження більшовиками власних стандартів політичного режиму: відхід від жорстких заходів періоду «воєнного комунізму» до впровадження певною мірою ліберальних принципів НЕПу із багатоукладною економікою, вільною торгівлею, відносною економічною свободою.

Однак, утворені у 1918 році органи ВЧК, незважаючи на реорганізацію (ОДПУ) і зміну економічного вектору держави, шліфували власну «майстерність», відстежували і накопичували інформацію, справно здійснюючи політичний контроль, щоби у слушний час зміни політичного курсу держави на практиці застосувати набутий багаж та бути активними учасниками процесу становлення командно-репресивної системи управління, який започатковує сталінська директива від 5 січня 1928 року і яка висуває на перший план «командно-репресивне» рішення хлібозаготівельної проблеми. «У ній фактично, – як зазначив видатний дослідник-аграрник професор Віктор Данілов, – вперше була викладена програма принципово нового ставлення до селянства, зламу непу і широкого застосування репресій на селі, аж ніяк не обмеженої куркулями і спекулянтами. Почалося створення командно-репресивної системи управління» [17, с. 38].

Джерела та література

1. Р. Lykho. Sovetskaia Vlast`na mestakh. Ukr. Zbirnyk. 1958. № 8. Р. 99–172.
2. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921 – 1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т.14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С.141–180.
3. Сергей Максудов. Введение. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 141–142.

4. Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД. 1918–1939. Документы и материалы в 4-х тт. Под. ред. А. Береловича (Франция), В. Данилова (Россия). Москва: РОССПЭН. 1998 – 2012.
5. В. Данилов. Введение // Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ. Т.1. 1918–1922. Документы и материалы. Москва: РОССПЭН. 1998. С. 1012.
6. Примечания. Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 188.
7. Секретно 13 января 1921 года. Председателю Чернухского Волкомбеда тов. Кирьян копия: Секретарю Чернухской Вол. комячейки тов. Цензурову // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т.14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 143.
8. Совершенно секретно Шифровано код «Интернационал». Февраль м-ц 1924 года. Всем Р.Р. Лубенского округа Чернухский район тов. Шаревскому // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 159–161.
9. Совершенно секретно 29 июля 1923 года. Всем председателям РИКов Лубенского округа Чернухский РИК лично тов. Сагура. Для сведения копия: Секретарю Райкома КП (б) У тов. Орлову // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 154–156.
10. Совершенно секретно Август м-ц 1923 года. Всем Р.Р. Лубенского Окр. отд. ОГПУ м. Чернухи райрезиденту тов. Шаревскому // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. Ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 155.
11. Совершенно секретно шифровано код «Поселенец». Август м-ц 1923 года. Всем Р. Р. Лубенского Окр. отд. ОГПУ м. Чернухи райрезиденту тов. Шаревскому // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 156.
12. Секретно Январь м-ц 1925 года. Р. Р. ОГПУ Чернухского района тов Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 169–170.
13. Сов. секретно Шифровано код «Интернационал». Июнь м-ц 1925 года. Всем Р.Р. ОГПУ Лубенского округа м. Чернухи тов. Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 174–175.
14. Совершенно секретно Декабрь м-ц 1923 года. Всем председателям РИКов Лубенского округа копия: Начальникам Районных Милиций // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. / В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 157.
15. Сов. секретно Шифровано код «Интернационал» Октябрь м-ц 1924 года. Всем Р.Р. ОГПУ Лубенского округа Чернухский район тов. Л-ий // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 166–167.

16. Совершенно секретно. Сентябрь м-ц 1924 года. Всем Нарсудам Лубенского округа Нарсудье 13-го участка м. Чернухи тов. Козинец // Из архива ОГПУ Чернухского района. 1921–1927 гг. // В кн.: СССР. Внутренние противоречия. Т. 14. Под общ. ред. Валерия Чалидзе. CHALIDZE PUBLICATIONS. 1985. С. 164–165.
17. В. Данилов. Введение // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939.: В 5 т. / М.: Изд-во РОССПЭН, 1999. – Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929 / В. Данилов (отв. ред.) В. Виноградов, Л. Виола и др.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ

УДК 930 (476+477)

Алена Барсук
(г. Мазыр, Беларусь)

АБ ГІСТАРЫГРАФІЧНЫХ КАНЦЭПЦЫЯХ ХІХ СТ. САЦЫЯКУЛЬТУРНАГА РАЗВІЦЦА БЕЛАРУСКІХ І УКРАЇНСКІХ ЗЯМЕЛЬ У ХVІ – ХVІІІ СТСТ.

Вызначаны асноўныя падыходы да вывучэння гісторыі Беларусі і Украіны ў ХІХ ст. у межах праваслаўнай і каталіцка-ўніяцкай традыцый і ва ўмовах барацьбы дзвюх вялікадзяржаўных канцэпцый – вялікапольскай і вялікарускай, якія адмаўлялі існаванне самастойных этнасаў беларусаў і ўкраінцаў і абумовілі фарміраванне афіцыйнай ідэалогіі заходнерусізму і маларасійства, з аднаго боку і нацыянальнай ліберальнай і народніцкай гістарыяграфіі, з другога. Даследаванне праводзілася пры падтрымцы Беларускага рэспубліканскага фонда фундаментальных жаследаванняў.

Ключавыя словы: *Рэч Паспалітая, беларусь, Украіна, гістарыяграфія ХІХ ст. праваслаўная і каталіцка-ўніяцкая гістарыяграфічныя традыцыі, вялікапольская і вялікаруская канцэпцыі.*

На працягу ХІХ ст. гістарыяграфічныя канцэпцыі ў Расіі засяроджалі ўвагу на сацыякультурным і палітычным аспектах развіцця Беларусі і Украіны, абумоўленыя неабходнасцю абгрунтавання далучэння новых зямель да імперыі ў канцы ХVІІІ ст. Найбольшую цікавасць выклікала канфесійная гісторыя як прыкмета агульнага і асобнага жыцця народаў. Да сярэдзіны ХІХ ст. склалася два асноўных падыходы да вывучэння гісторыі міжканфесійных адносін на беларускіх і ўкраінскіх землях: праваслаўны і ўніяцкі (станоўчай ацэнкі царкоўнай уніі ў захаванні самабытнасці беларусаў і ўкраінцаў). Гістарычнай асновай негатыўных ацэнак канфесійнага жыцця ў Рэчы Паспалітай у расійскай гістарыяграфіі стала рэлігійна-палемічная літаратура другой паловы ХVІ–ХVІІ ст. Вялізная дакументальная база дазволіла даследчыкам сканцэнтраваць увагу на крытыцы каталіцтва і ўніяцтва на беларускіх і ўкраінскіх землях і сфарміраваць праваслаўную гістарыяграфічную традыцыю.

Адной з першых такіх работ было даследаванне М. Бантыш-Каменскага, які выклаў доказы «притеснення «благочестивих» каралём Жыгімонтам ІІІ і дапамогі «рускім» з боку «грэчаскіх

епіскапаў», якія «пастаўлялі святароў пастве, што засталася без іерархіі». Ён сцвярджаў, што царкоўная унія – ёсць вынік імкнення Рыма падпарадкаваць праваслаўе, а яе наступствы – раскол грамадства, а галоўную ўвагу засяродзіў на скаргах праваслаўнага насельніцтва і маскоўскім заступніцтве за «единоверных и единоплеменных своих» [1, с. 50, 405].

Іншага пункту гледжання прытрымліваліся прафесары Віленскага ўніверсітэта Я. Ярашэвіч і Т. Нарбут, якія разглядалі ўніяцтва як рэлігію, што садзейнічала захаванню самабытнасці народа [2, 3].

Аднак пануючае месца ў расійскай гістарыяграфіі другой паловы XIX ст. займала афіцыйная канцэпцыя праваслаўнага «триединого русского народа» (вялікаросы, маларосы, беларусы), якая супрацьстаяла вялікапольскай канцэпцыі (палякі, ліцвіны, русіны). Ва ўмовах барацьбы гэтых дзвюх канцэпцый нацыянальнага будаўніцтва ўніяты не мелі права на ўласную ідэнтычнасць. У сувязі з гэтым расійская гістарычная навука ў 80-90-я гг. XIX ст. імкнулася сфарміраваць адмоўныя адносіны да ўніятаў, вызначыўшы пракаталіцкі і прапольскі характар іх гісторыі.

Гэтую пазіцыю якрава адзначыў М. Каяловіч: «Давняя историческая борьба между Русскими и Поляками обнаружила ясно различия между ними... Но между этими двумя народностями – между Русскою и Польскою – находятся еще Белорусы и Малоросы... Людям, близко знающим Россию и Польшу, понятно и ясно как божий день, что оба эти племена – Белорусы и Малоросы – тот же русский народ, что они не могут быть причисляемы к Польскому народу... менее было бы странно, если бы Поляки старались группировать в одно чисто польский народ в областях чисто польских: но они постоянно бросаются на чужую почву, на почву Русскую – в Западную Россию, на почву, которую русский народ никогда не уступит. Незнание этой истины может повести к неизмеримой трате сил к неисчислимым последствиям как для России, так и для Западной Европы, и все это для того только, чтобы убедиться, что польский вопрос напрасно переносится на чужую почву» [4, с. 6-8]. М. Каяловіч першым зрабіў праваслаўную канцэпцыю Берасцейскай уніі сістэматызаванай і навуковападобнай, прааналізаваў вытокі ўніяцтва і сродкі яе рэалізацыі, сцвярджаў, што казакі абаранялі ўласную веру і царкву ад іншаверцаў, у вайне XVII ст. у Рэчы Паспалітай вінаваты каталікі. У сваіх працах прафесар акрэсліваў асаблівасці канфесійнай сітуацыі, зазначаў, што дзяржаўная рэлігійная палітыка ў Рэчы Паспалітай была даволі паспяховай, «сопровождавшейся отторжением от праотеческой веры высших классов литовско-русского общества и даже значительной части народа». Ён зробіў выснову, што «соединение не могло проникнуть вглубь местной русско-народной жизни» [5, с. 11].

Кіеўская праваслаўная традыцыя знайшла сваё ўвасабленне ў працы Аскачэнскага, прысвечаная выключна гісторыі г. Кіева і навучальных устаноў. Аўтар прыводзіць характарыстыку праваслаўных вучылішчаў: Астрожскага, Львоўскага, Віленскага, Луцкага і брацкай школы ў Магілёве. На думку аўтара, іх нельга было параўнаць з каталіцкімі ўстановамі (Замойскай акадэміяй, Любранскай калегіяй у Познані, калегіямі Мільгараты ў Ліпцы, Хелмскай над Віслай і інш. [6, с. 41-42]. Цэнтрам адукацыі ён называў Кракаўскую Акадэмію (Ягелонскі ўніверсітэт), па ўзоры якой будавалася адукацыя ў Кіеўскай калегіі. Дзіўна, што падрабязна апісвалася структура навучання і ўнутраны распарадак універсітэта і бурсы (інтэрната), вызначалася першапачатковая верацярпімасць, аднак пасля пашырэння дзейнасці іезуітаў «дети Церкви православной, поступая в это училище, выходили оттуда или открытыми папистами, как Потей или некрепкими в православии, как Смотрицкий» [6, с. 54].

Сярод прадстаўнікоў царкоўнай гістарыяграфіі грунтоўнасцю вызначалася праца мітрапаліта Макарыя (Булгакава). Ён упершыню скарыстаў тэрмін «заходнеруская царква» у сваёй шматтомнай працы, імкнуўся прааналізаваць прычыны заняпаду праваслаўнай царквы, выявіць асаблівасці стану праваслаўнай царквы ў XVI – сярэдзіне XVII ст. Макарыў упершыню звярнуў увагу на заняпад праваслаўнай царквы ў Кіеўскай мітраполіі, выкліканы, перш за ўсё, магчымасцю свецкай улады ўмешвацца ў справы царквы, што скарысталі «іезуиты, пользовавшиеся большим влиянием при короле Сигизмунде III». Аўтар распавядаў пра міжканфесійныя адносіны і барацьбу супраць Берасцейскай уніі, прыводзіў звесткі пра збліжэнне духавенства заходнерускай мітраполіі з Маскоўскім патрыярхатам у канцы XVI – XVII ст. і рэформы Пятра Магілы [7].

Выдатнымі прадстаўнікамі дзяржаўнай школы гістарыяграфіі былі выкладчыкі Санкт-Пецярбургскай і Кіеўскай духоўных акадэмій П. Жуковіч, С. Голубеў, І. Чыстовіч, К. Харламповіч. [8, 9; 10, 11].

Ідэалогія заходнерусізму знайшла сваё ўвасабленне ў работах выкладчыка Літоўскай духоўнай акадэміі Г. Я. Кіпрыяновіча. Ён даў негатыўныя ацэнкі пашырэнню каталіцтва, пазней – уніяцтва, лічыў, што унія разумелася не ў сэнсе хрысціянскай еднасці і ўзаемнай павагі, а ў сэнсе заняволення «братъями-поляками братьев западно-руссов» [12, с. VIII]. Ён вызначаў этапы зацвярджэння праваслаўя і каталіцтва ў Паўночна-Заходнім краі. Яго праца ўтрымлівае звесткі пра колькасць храмаў і вернікаў і дапаўняецца «Сводом догматических и главных обрядовых разностей, отличающих западную церковь от восточной».

Кіпрыяновіч вызначаў колькасную перавагу праваслаўных да канца XVI ст. (каля 700 парафіяльных касцёлаў і праваслаўных

цэркваў не менш 10 тысяч), аднак «польско-католики» панавалі ў кіраванні дзяржавай, асцерагаліся, каб рускія з часам не вярнуліся пад уладу вялікай Расіі. На яго думку, моц праваслаўнай царквы падрывала і садзейнічала пашырэнню уніі практыка патранату [12, с. 62]. На пачатку XVII ст. у сувязі з пашырэннем уніі захавалася толькі дзве праваслаўныя епархіі: Львоўская і Перамышльская. На варце веры знаходзіліся праваслаўныя брацтвы. Асобнае значэнне меў Віленскі манастыр Святога Духа, які ніколі не быў адняты ўніятамі [12, с. 94-95; 92, 94].

Пасля афіцыйнага аднаўлення праваслаўнай іерархіі ў 1632 г. Кіпрыяновіч адзначаў ажыўленне праваслаўнага жыцця і будову 12 новых праваслаўных манастыроў у прыватных уладаннях [12, с. 97-100]. Аднак, згодна з прывілеям Уладзіслава IV ад 14 сакавіка 1635 г., уніяты атрымалі мітраполію, Полацкае архіепіскапства, 4 епархіі: Пінскую, Уладзімірскую, Холмскую, Смаленскую з 10 манастырамі і маёмасцю, праваслаўным забаронены набажэнствы ў Віцебску, Полацку і Навагрудку [12, с. 101]. Кіпрыяновіч не гаворыць пра тое, што згодна з гэтым жа прывілеям праваслаўныя таксама атрымалі 4 епархіі: Львоўскую, Перамышльскую, Луцкую, Мсціслаўскую (Магілёўскую), магчыма таму, што іх епіскапы за выключэннем апошняй прызналі ўніяцтва [7, с. 508-510].

Сярэзіна – канец XVII ст. на думку Кіпрыяновіча – гэта час абароны веры, аднаўленне праваслаўя і знішчэнне уніі ў 1654–1656 гг., часовыя ільготы і ўступкі праваслаўным пасля вайны Расіі з Рэччу Паспалітай. Аўтар засяроджвае ўвагу на канфесійным фактары супраціўлення: «белорусские крестьяне, побуждаемые воззваниями Хмельницкого жгли усадьбы панов и истребляли всех неправославных», а падчас вайны з Рэччу Паспалітай Аляксей Міхайлавіч заклікаў падданных караля паўстаць «на досадителей святой восточной церкви греческого закона». Р. Я. Кіпрыяновіч станоўча ацэньваў вынікі вайны: «Москва перестала бояться Польши, которая успела наделать так много вреда в смутное время самозванцев» [12, с. 106-108; 110].

У канцы XVII – пачатку XVIII стст. бядотнае становішча праваслаўных і далейшае пашырэнне ўніяцтва аўтар тлумачыў пераходам большасці шляхты ў каталіцтва, прыняццем на Соймах «весьма стеснительных» для праваслаўных пастаноў, таму што палякі асцерагаліся магчымасці далучэння «рускіх» зямель да «единоверной и единоплеменной» Расіі, пашырэннем дзейнасці Базыліянскага Ордэна. Нягледзячы на пераход у унію народа, ён, на думку аўтара, «под покровом унии хранил следы православия, древние отеческие предания» [12, с. 117, 123-124, 111]. Р. Я. Кіпрыяновіч разглядаў унію

ў рамках традыцыі як часовую меру, неабходную для пераходу праваслаўных у каталіцтва. Для паспяховай рэалізацыі задумы «польска-католікаў», лічыў Кіпрыяновіч, неабходна было даць уніі «окрепнуть, развиться, потом приняться за превращение ее в латинство». Унія з рэшткамі праваслаўя і рысамі рускай народнасці «не внушала искреннего доброжелательства и уважения польско-католика», не здзейсніліся надзеі ўніяцкіх іерархаў зраўнавацца ў правах з каталіцкімі біскупамі, мець разам з імі месца ў Сенаце [12, с. 118, VIII, 121, 119].

Нягледзячы на даволі значнае павялічэнне колькасці касцёлаў, Кіпрыяновіч паведамляў, што на абшарах Віленскай епархіі, губерняў Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай існавалі нешматлікія касцёлы, штучна злучаныя деканатамі. Некаторыя деканаты «заключали огромное пространство», напрыклад, Аршанскі з 17 касцёламі аб'ядноўваў 5 павеатаў, Бабруйскі з 13 касцёламі займаў больш паловы Мінскай губерні і частку Магілёўскай [12, с. 140]. На жаль, аўтар не паведамляў пра крыніцы сваіх звестак і не ўдакладняў іх час. Сцвярджаючы невуцтва каталіцкага святарства, ён узгадваў пра заснаванне місій, якія пераязджалі з аднаго горада ў другі, вучылі народ правілам веры і маральнасці і прыводзіў звесткі пра колькасць школ у Паўночна-Заходнім краі ў пачатку XIX ст. Пры каталіцкіх кляштарах каля 40 «польских школ», за выключэннем езуіцкіх, базыліянскіх свецкіх – 12, піяраў – 10, дамініканцаў – 9, францысканцаў – 2, трынітарыяў – 2, бернардзінцаў – 5, кармелітаў – 3, канонікаў рэгулярных – 4, аўгусцінцаў – 1, місіянераў – 5. Але гэтыя школы неслі небяспеку паланізацыі, таму што касцёл узяў на сябе справу развіцця і пашырэння ўжытку польскай мовы, што ў сваю чаргу дало плён: з сярэдзіны XVII ст. рымска-каталіцкая вера «слилась окончательно с польской народностью» [12, с. 143, 159, 147]. Аднак Кіпрыяновіч зрабіў слушную заўвагу, што канфесійная прыналежнасць не з'яўляецца этнавызначальнай прыкметай, таму што значная частка беларусаў зрабілася ахвярамі «лацінства», трымаюцца касцёла, хоць размаўляюць па-руску, і захоўваюць шмат рускіх паданняў і звычаяў, зведзеныя з уніі ў лацінства беларусы прастадушна завуць сябе палякамі, а веру – польскай [12, с. XI].

Такім чынам, «Р. Я. Кіпрыяновіч напаўняў пэўным зместам афіцыйную канцэпцыю заходнерускага народа, адданага праваслаўю і процідзейнага каталіцтву на Захадзе. Далучэнне беларускіх земляў да Расійскай імперыі ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай і знішчэнне ўніяцкай царквы, на думку аўтара, азначала аднаўленне гістарычных правоў праваслаўных у заходнерускіх губернях.

Сярод прадстаўнікоў гістарыяграфічнай школы дакументалістаў большай грунтоўнасцю, выкарыстаннем багатага фактычнага

матэрыялу і крытычнага да яго стаўлення вызначаецца Уладзімір Антановіч, прафесар Кіеўскага ўніверсітэта. Даследчык даў агульную характарыстыку канфесійнага становішча, асобна вызначыў гісторыю Кіева і ўплыў праваслаўя на грамадскае жыццё. Палітыка дыскрымінацыі праваслаўных і пашырэння ўніяцтва, на думку У. Б. Антановіча, мела мэтанакіраваны характар. Пераход праваслаўных у унію меркаваўся толькі ў якасці «першага дзеяння рэлігійна-палітычнай драмы, за якім павінна вынікаць другое дзеянне – пераход уніятаў у лацінства» [13, с. 262]. Гісторык вылучыў некалькі этапаў канфесійнай палітыкі дзяржавы ў канцы XVI–XVIII стст., вызначыў сродкі і формы рэлігійнай барацьбы.

Першы этап пашырэння уніі (1596–1648 гг.) меў характар «частных насилій и правительственных интриг» [13, с. 271]. За гэты час не было прынята ніводнай пастанова на шкоду праваслаўю. Шматлікая праваслаўная шляхта сваім уплывам у Сенаце і голасам на Сойме прымушала каралёў пры кожным зручным выпадку гарантаваць свабоду веравызнання [14, с. 283]. Аднак каралі Рэчы Паспалітай надзялялі «усялякімі бенефіцыямі» толькі католікаў, праваслаўныя шляхецкія роды бяднеюць ці не вытрымліваюць і паддаюцца прывабнай іезуіцкай прапагандзе, падмацаванай марай на «мирские блага». У гэты час міжканфесійная барацьба засяродзілася пераважна ў праваслаўных брацтвах. Па словах Антановіча, спачатку іх галоўнай задачай было «попечение о благочестии и сохранении во всей чистоте христианской нравственности», атрыманне брацтвамі стаўрапігіі вызваліла іх ад залежнасці ад мясцовых іерархаў [14, с. 285]. Казацтва паўстала ў абарону праваслаўя. Намагааннямі гетмана Пятра Канашэвіча Сагайдачнага ў 1620 г. неафіцыйна была адноўлена праваслаўная іерархія, якая была зацверджана каралём Уладзіславам у 1632 г. Таму У. Б. Антановіч робіць высновы, што значэнне ўніяцкай іерархіі было «низведено до незавидного положения неудавшейся попытки и насильственного, безуспешного никем не признанного домогательства» [14, с. 285-286]. Цікавую выснову ён робіць пра падзеі 1648–1667 гг.: «где казачество торжествовало – исчезала возможность установить унию», згодна са Збароўскай і Гадзяцкай дамовамі царкоўная ўнія ліквідавалася, а кіруючыя колы Рэчы Паспалітай «отделались от беды уступкой левого берега Днепра, пользуясь мягкостью русского правительства».

Наступны этап палітыкі насаджэння ўніяцтва пачаўся пасля заключэння Андросаўскага перамір'я, яе ўзмацнення пасля Люблінскага Сойма 1681 г. і працягваўся да Замойскага Сабору 1720 г. За гэты час унія пашырылася значна болей, чым за папярэднія 100 год, што было абумоўлена «отклонением от братств наиболее влиятельных членов и неясностью программы» [14, с. 311]. Соймавай пастановай

1686 г. прываслаўныя брацтвы павінны былі падпарадкавацца епіскапам, прываслаўным вернікам забараняўся ад'езд за мяжу і «зносіны з патрыярхам» [14, с. 289]. Прываслаўная шляхта складала «ничтожное меньшинство» на павятовых соймах, а былы абаронца – казацтва засталася на левым беразе Дняпра. Цяпер абаронцамі прываслаўнай веры выступілі святарства, мяшчане і сяляне. Антановіч характарызаваў міжканфесійную барацьбу ў Рэчы Паспалітай як «бесконечный ряд отдельных случаев и отдельных административных преследований и поощрений», калі ўлады абмінаюць адкрытае супрацьстаянне, прыкрываюць свае дзеянні таямніцаю, недагаворанасцямі, наўмысным неразуменнем тэрмінаў, не патрабуюць агульнай згоды на унію, тым самым не даюць магчымасці для галоснага пратэсту [14, с. 295]. Антановіч сцвярджаў, што «власть как будто забывает отличия между униатами и православными и названия: уния, дизуния, схизма – исчезают из административного лексикона почти до середины XVIII в.». На яго думку, да пачатку XVIII ст. у Рэчы Паспалітай засталася толькі адна сапраўдная прываслаўная епархія – Беларускай, у астатніх трох – Луцкай, Перамышльскай і Львоўскай – улада знаходзілася ў руках «тайных униатов, лжеправославных епископов». Аднак епіскапы аддаленай Беларускай епархіі не здолелі кіраваць усёй прасторай літоўска-рускіх земляў, таму што сустракалі перашкоды з боку Кіеўскіх мітрапалітаў, якія прызналі ўладу Маскоўскага патрыярха і імкнуліся яе пашырыць на памежныя тэрыторыі [14, с. 295-296]. Калі да Замойскага Сабору (1720 г.) насаджэнне уніі і пераслед прываслаўных меў характар асабістага самадурства, то пасля яго – ператварылася ў агульную паўсюдную з'яву, сваеасаблівы крыжовы паход, які здзяйсняецца з благаслаўлення рымскіх папаў, што здабывалі сабе выратаванне шляхам гвалту над бязбройнымі сялянамі [14, с. 326]. Гісторык сцвярджаў, што становішча прываслаўных было цяжкім, калі яны сталі мішэнню для шляхецкага свавольства, «гнет не вытекал из определенной программы, не был однороден и не давал возможности предугадать опасность», лёс прыхода залежаў ад капрызу і карыстальнасці землеўласніка, падарожных жаўнераў ці шляхціца, ксяндза бліжэйшага касцёла [15, с. 397, 407, 95, 153, 232, 243, 275, 304-309; 16, с. 300]. Робіць высновы, што прычынамі такога становішча былі не толькі рэлігійны фанатызм, але і магчымасць атрымаць матэрыяльныя выгады шляхам рабавання маёмасці і захопу земель [14, с. 301]. Прываслаўе не знікла, дзякуючы трываласці сялян, заступніцтву Расіі і разбешчанасці шляхецкага грамадства ў XVIII ст.

У пэўнай ступені Антановіч падзяляў афіцыйную канцэпцыю заходнерусізма, сцвярджаючы, што галоўная памылка ініцыятараў уніі ў тым, што яны не звярнулі ўвагі на галоўную рысу будовы

праваслаўнай царквы – саборнасць і непрызнанне сляпога падпарадкавання іерархіі ў справах веры, адсутнасць цэнтралізацыі ўнутры іерархіі.

Арэст Левіцкі на падставе вывучэння дакументаў па гісторыі канфесійных адносін на беларускіх і ўкраінскіх землях у робіць высновы пра нацыянальны характар канфесійнага супрацьстаяння, параўноўвае яго з ростам нацыянальнай і саслоўнай самасвядомасці і барацьбой за адпаведную ідэнтыфікацыю ў Заходняй Еўропе. Па вобразным выразе А. Левіцкага, праваслаўе было «хранилищем народного духа», яго абарона атаясамлівалася з абаронай асноў рускай народнасці і была пастаўлена ў жывую арганічную сувязь з надзённымі інтарэсамі палітычнага, грамадскага, эканамічнага жыцця краю [16, с. 2]. Берасцейскую рэлігійную унію ён разглядаў як адзін са сродкаў барацьбы за нацыянальную ідэнтыфікацыю, даводзіў, што ўрад Рэчы Паспалітай разлічваў скарыстаць унію для з'яднання народнасці з карэнным (польскім) насельніцтвам і павелічэння яго палітычнай моцы [16, с. 6]. У той жа час рускае (праваслаўнае) насельніцтва дзяржавы пад сцягам абароны веры бараніла недатыкальнасць сваіх правоў і інтарэсаў. Гісторык вызначаў пашырэнне ўніяцтва як вялізарны царкоўна-грамадскі пераварот, які з'яўляецца вынікам парушэння ладу жыцця грамадства [16, с. 3, 8]. Ён не падзяляў негатыўную ацэнку вынікаў уніі і адзначаў, што яна прынесла бедствы і карысць – правяла мяжу паміж сапраўднымі змагарамі праваслаўя і яго ворагамі, стала «очистительным клапаном, открывшим исток для накопившихся веками нечистых соков» [16, с. 18]. Арэст Лявіцкі даводзіў, што распаўсюджанне уніі было абумоўлена гістарычнымі перадумовамі і сістэмным крызісам Царквы (праваслаўнай і каталіцкай), якая страчвала аўтарытэт ў вачах сучаснікаў, хварэла на цяжкі «недуг» [16, с. 18, 16]. На стан Царквы значна паўплывала Рэфармацыя, якая разладжвала вераванні, выклікала абьякавасць і вальнадумства, шкодзіла каталіцтву, але нанесла «урон православ'ю» і палегчыла задачу іезуітам» [16, с. 19, 43-44, 9, 47]. У гэтым пункце гледжання Лявіцкі згаджаўся з мітрапалітам Макарыем. Садзейнічала пашырэнню ўніяцтва таксама «тесное сближение Литвы с Польшей, наплыў польска-шляхецкіх звычаяў, умяшанне ўяўленняў і ўзораў чужога нацыянальнага, грамадскага і эканамічнага ладу. Гэтыя запазычаныя садзейнічалі засваенню польскай адукаванасці, мовы і звычаяў, тэрміны «русь» і «ляхі» зліваюцца ў адно паняцце «шляхта і рыцарства закону грэчаскага і рымскага» (у сучаснай гістарыяграфіі прыняты тэрмін народ шляхецкі паспаліты). Шляхта змяняла «старую рускую веру» на новую «шляхецкую, каталіцкую» [16, с. 20, 46].

Прынцып адзінаўладдзя ў іерархічнай структуры каталіцкай царквы адрозніваўся ад саборнага пачатку праваслаўнай царквы, які

вызначаў выбранне іерархаў, шырокі ўдзел вернікаў у справах царквы і практыку склікання праваслаўных Сабораў. [16, с. 26, 27]. Тэзісы ініцыятараў уніі пра бясспрэчнае падпарадкаванне вернікаў сваім пастырам і ніжэйшага святарства – сваім іерархам, безумоўны аўтарытэт уніяцкіх пастыраў і месца ў Сенаце пасля прызнання падданства рымскаму папе, шырока выкарыстоўваліся ва ўніяцкай палеміцы [16, с. 104, 89-90]. Менавіта, саборны прынцып, на думку А. Лявіцкага, захаваў праваслаўную царкву падчас скасавання іерархіі [16, с. 111, 112].

На думку Лявіцкіага, здзяйсненне уніі «мелочна прыписываць ісклучительно козням и проискам иезуитов», спасылкі на сістэматычны пераслед праваслаўных не пацвярджаюцца дакументальна, недахоп адукацыі назіраўся да ўніі і пасля яе. Аднак даследчык згаджаўся з думкай расійскіх гісторыкаў, што адной з прычын прыняцця уніі было т. зв. права «подавання» [16, с. 8-10]. Па меркаванні Лявіцкага, асноўныя прычыны пашырэння уніі знаходзіліся ўнутры самой царквы. Дэарганізацыя царкоўна-іерархічных адносін прывяла да злоўжыванняў у вышэйшай іерархіі, выпадкаў узурпацыі свецкімі асобамі царкоўных пасадаў, іх куплю-продаж. Менавіта, патранатства, па выразе Левіцкага, двухбаковавострая зброя для абароны і нападу – зброя самавольства, продажу святарскіх пасадаў, адабрання земляў, зачынення храмаў, стала «благодатной почвой взращения униии», таму што быў выпрацаны прынцып: «чыё падаванне, таму і паслушэнства святароў». З-за гэтага клір раздзяліўся на дзве групы: вышэйшую іерархію, якая адносіла сябе да шляхецтва духоўнага стану і ніжэйшае святарства – паспалітага стану [16, с. 47-48, 50]. Царкоўныя іерархі па багацці раўнаваліся з вяльможамі, імкнуліся весці раскошнае і вясёлае жыццё, парушалі царкоўныя каноны, грэбавалі пастырскімі абавязкамі» [16, с. 58, 61, 11]. Сярод ніжэйшага духавенства было пашырана невуцтва, грубіянства і нядбайнасць [16, с. 10, 53]. Вернікі пачалі разглядаць унію як сродак дысцыплінаваць мясцовую іерархію і прывесці да ладу царкоўныя адносіны.

Прычынай пашырэння уніі, на думку навукоўца, была таксама рэарганізацыя дзейнасці праваслаўных брацтваў, якія імкнуліся ўплываць на царкоўныя іерархаў [16, с. 12, 14, 76, 80]. Таму незадаволеныя кантролем з боку прыхаджан, епіскапы накіраваліся дамаўляцца наконт уніі. Яны не жадалі «сносить контроль церковных братств, которые в шляхетских глазах были не более, как сборищем «хлопов, шевцов, седельников и кожемяков». Левіцкі адзначаў барацьбу ўнутры праваслаўнай царквы, таму што па ініцыятыве брацтваў і прыхаджан пачалося «церковно-преобразовательное движение», якое выклікала супрацьдзеянне вышэйшай іерархіі. Вынікам стаў раскол на дзве плыні: іерархічную, што далучылася да

лацінства, і саборную [16, с. 100, 102]. Гэты раскол параўноўваўся з расколам у Рускай дзяржаве і вызначаліся адрозненні. У Паўночна-Усходняй Русі раскол быў выкліканы «грубымі невуцкімі адносінамі народнай масы і ніжэйшага святарства да прадметаў веры і царкоўных абрадаў» падчас рэформаў Нікана. У Паўднёва-Заходняй Русі супраць рэфармавання выступілі вышэйшыя царкоўна-грамадскія колы пад уплывам Рэфармацыі [16, с. 17]. Берасцейская унія замацавала раскол і стала сімвалам іерархічнага паўнаўладдзя ў царкоўных адносінах, выключыла права на самавызначэнне ў справах веры і самакіравання як рэлігійна-грамадскай арганізацыі. Унія, пачала набываць падтрымку ў асяроддзі рускай шляхты.

Такім чынам, на працягу XIX ст. гістарыяграфічныя канцэпцыі сацыякультурнага развіцця Беларусі і Украіны прайшлі эвалюцыю ад цікавасці да краязнаўства і гісторыі, спроб вызначэння нацыянальнай ідэнтычнасці ва ўмовах барацьбы дзвюх вялікадзяржаўных канцэпцый – вялікапольскай і вялікарускай і фарміравання афіцыйнай ідэалогіі заходнерусізму і маларасійства ў другой палове XIX ст. да зараджэння ліберальнай і народніцкай гістарыяграфіі.

Крыніцы і літаратура

1. Бантыш-Каменский Н. Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии, с показанием начала и важнейших, в продолжение оной чрез два века, приключений, паче же о бывшем от Римлян и Униятов на благочестивых тамошних жителей гонении. – М.: Синодальная тип., 1805. – 454 с.
2. Jaroszewicz J. Obraz Litwy pod wzgľadem jej cywilizacji, od czasow najdawniejszych do konca wieku XVIII. – Wilno, 1844–1845. Cz. I-III.
3. Narbutt T. Dziejstarozytne narodu Litewskiego. T. 9: Panowanie Zygmuntew. – Wilno, 1841.
4. Коялович М. История русского самосознания по историческим памятникам и научным сочинениям / М. О. Коялович. – Изд. 3-е. – СПб.: Типография Суворина, Эргелев пер., д. 13.
5. Коялович М. О. Документы объясняющие историю западно-русского края и его отношения к России и Польше. – СПб.: типография Эдуарда Праца, 1885. – С. III. – CLXXVII.
6. Киев с древнейшим его училищем Академией. Соч. В. Аскоченского. – Киев: университетская тип., 1856. – 123 с.
7. Макарий (Булгаков М. П.). История русской церкви: в 9 т. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994–1997. – Т. 5: Период разделения русской церкви на две митрополии. – 1996. – 559 с.
8. Жукович П. Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией (до 1609 года). – СПб.: Типогр. Гл. упр. Уделов, 1901. – XXI, 594 с.
9. Голубев, С. Т. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – Т. II. – vii, vi, 524, 12, 4, 498 с.
10. Чистович, И. А. Очерк истории западнорусской церкви: в 2 ч. – СПб.: Тип. Департамента уделов, 1882–1884. – Ч. 1. – 1882. – 220 с., 1884. – Ч. 2. – 419 с.
11. Харлампович К. В. Западнорусские православные школы XVI в. и начала XVII в., отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле

- защиты веры и церкви / К. В. Харлампович. – Казань: Типо-литография Императорского ун-та, 1898. – 525, 54 с.
12. Киприанович Г. Я. Исторический очерк православия, католичества и унии в Белоруссии и Литве с древнейшего времени до настоящего времени. – 2-е доп. Изд. Вильно, 1899. – 288 с.
  13. Антонович В. Б. Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII столетия // Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – С. 265–278. – Киев: типография Е. Я. Федорова, Крещатицкая площ., 1885. – 351 с.
  14. Антонович В. Б. Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви / Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. Т. 1. – С. 279–342. – Киев: типография Е. Я. Федорова, Крещатицкая площ., 1885. – 351 с.
  15. Акты, относящиеся к истории Западной России, собр. изд. Археогр. Комиссией: в 5 т. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1846–1853. – Т. 4: 1588–1632. – 1851. – 317 с.
  16. Левицкий О. Предисловие / Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 1 Т. 6: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 г.). – 1883. – 939 с.

УДК: 94(477):930.25:323.2«19/20»

Олександр Ігнатуша
(м. Запоріжжя)

ПОЛІТИЧНІ ЧИННИКИ ТРАНСФОРМАЦІЙ АРХІВНОЇ ГАЛУЗІ В УКРАЇНІ ХХ–ХХІ ст.

Охарактеризовано зв'язок між державною політикою та станом архівної справи в Україні протягом ХХ – початку ХХІ ст. Висвітлено етапи і тенденції змін в архівній сфері у залежності від політичних пріоритетів влади. Показано гальмівний вплив компартійної системи та російських національно-політичних чинників на архівне середовище України. Унаочнено форми українського національного архівного будівництва.

Ключові слова: архівна справа, державна політика, джерела, комуністична партія, ідеологія, Національний архівний фонд.

У політично структурованому суспільстві виникло чимало варіантів формування та використання архівів, а відтак – і традицій забезпечення їхнього існування, розвитку, і, навіть, припинення діяльності.

Проблема забезпечення ефективної діяльності архівів розділилася на кілька важливих: створення умов для комплектування архівів необхідними документами і матеріалами, забезпечення їх фізичної схоронності, запровадження обліку та науково-довідкового апарату, визначення та дотримання алгоритму використання архівних джерел, створення страхового фонду тощо.

Складність політичної боротьби в Україні і почергова зміна політичної влади показали різність варіантів і пріоритетів побудови національної архівної системи.

Першим державним органом управління архівною справою в Україні був Бібліотечно-архівний відділ Департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Народної Республіки, очолюваний О. С. Грушевським, який почав працювати над створенням Національного архіву [1].

Ці напрямки національної архівної реформи поглибив архівно-книжно-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури Міністерства народної освіти Української Держави, очолюваний В. Л. Модзалевським.

За часів Директорії діяльність архівних установ УНР спрямовувала Архівна комісія Міністерства народної освіти під керівництвом професора П. В. Клименка.

Таким чином, українські уряди почали розбудову національної архівної справи, керуючись національно-державними, національно-культурними й національно-освітніми пріоритетами.

Принципово іншу філософію архівного будівництва запропонували більшовики, які стали переможцями у боротьбі за владу в Україні.

Їхньою мотивацією для збереження архівів була не традиція шанобливого ставлення до культурної спадщини попередніх поколінь, а політична ідея – пропаганди антинародної сутності царського режиму, його соціальної політики та своєї політичної правоти.

Як відомо, 1 червня 1918 р. голова Ради народних комісарів РРФСР В. Ленін підписав декрет «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в Російській Соціалістичній Федеративній Радянській Республіці». Він проголосив всенародною власністю документальні матеріали державних установ. Знищувати їх без відома і дозволу державних архівних органів заборонялося [2, с. 383-385]. За логікою радянського будівництва, цей декрет «загальнофедеративного значення» поширювався й в Україні. Згодом з'явилося українське радянське законодавство у цій сфері. Але воно повністю копіювало російську практику.

У вересні 1921 р. на базі Архівного відділу Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини сформували Головне архівне керування (Головарх). Воно нетривалий час продовжувало діяти при Народному комісаріаті освіти УСРР. Завідував ним М. О. Скрипник. На місцях, з початку 1922 р., почали створювати губернські архівні управління – «губархи», а в їхньому віданні – губернські історичні архіви. У столиці – Харкові – та Києві створили центральні історичні архіви. Проте, не дивлячись на наявний

професійно-науковий і національно-патріотичний потенціал працівників архівної галузі, сама система не дозволяла владі реалізації її історико-політичних завдань. Тому неминучими виявилися подальші неодноразові реорганізації цієї системи, позбавлення її інтелектуальних, українських національно-патріотичних сил, і включення її у більш жорсткий зв'язок з комуністично-партійними, адміністративно-управлінськими ланками держави і, навіть, із силовим її блоком, про що зазначимо далі.

Що ж до архівів державно-політичних противників радянської влади – Української Центральної Ради та Гетьманату та їх місцевих органів – то їх документи також мали бути зосереджені в радянських державних сховищах. Очевидно, що радянська влада не хотіла, аби ці архіви стали неконтрольованими. Обмежений доступ до цих документів дозволявся лише за клопотанням державної установи чи навчального закладу з наявністю відповідного рівня «допуску», що видавався «спецвідділом», який аж до розпаду СРСР контролювався КДБ. Це забезпечувало політичну лояльність історика.

31 жовтня 1922 р. Рада Народних Комісарів УСРР прийняла постанову «Про охорону архівів». Ця постанова декларувала створення «єдиного державного архівного фонду», розуміючи під ним закінчені діловодством «справи, документи й листування всіх скасованих і тепер існуючих урядових і громадських установ» [3, с. 804].

Постанова ВУЦВК та РНК УСРР від 16 грудня 1925 р. «Про єдиний державний архівний фонд УСРР» лише підтверджувала основні положення урядової постанови від 31 жовтня 1922 р., вносячи зміни щодо системи управління галузі, уточнювала поняття «єдиного державного архівного фонду УСРР». Обумовлювалася роль Головного архівного управління (до 1925 р. – «керування») та місцевих архівних органів у системі зберігання, переміщення, знищення архівних документів [4, с. 1430-1433].

Позитивні результати для розвитку галузі принесло заснування періодичних видань: «Бюлетеня Укрцентрархіву» (1925–1931) та журналу «Архівна справа» (1925–1930 рр.). Проте політизація активно наступала й по архівно-видавничій лінії, що унаочнили зміни назв згаданого журналу. У 1931–1932 рр. він виходив під назвою «Радянський архів», а 1932–1933 рр. – «Архів Радянської України», згодом взагалі припинивши існування.

Специфіка радянської політичної системи, що була жорстко централізована і забезпечувала монополію комуністичної партії на владу, в архівній сфері проявилася виокремленням системи партійних архівів. Її центральною ланкою був Всеукраїнський істпарт – комісія з вивчення історії Жовтневої революції та історії Комуністичної партії,

створена у Харкові 1921 року при Наркоматі освіти УСРР. Її прототипом був московський Центральний істпарт. Проте вже з березня 1922 р., за російським аналогом, Всеукраїнський істпарт підпорядкували ЦК КП(б)У, а з 1929 р. реорганізували в Інститут історії партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У. На місцях діяли губернські, а пізніше – окружні та обласні відділи істпарту на правах відділів комітетів КП(б)У.

Після реорганізації істпартів роль центральної установи по архівно-партійній лінії перейняв Центральний партійний архів при ЦК КП(б)У. Він був вищою інстанцією для партійних архівів обласних комітетів КП(б)У, що були пов'язані з місцевими партійними організаціями районів, міст, державних виробничих об'єднань, підприємств, органів влади, установ, радгоспів, колгоспів тощо. Відповідальні за архіви на місцях – здебільшого секретарі партійних організацій, забезпечували впорядкування, оформлення і передачу документів на зберігання до відповідного центрального чи обласного партійного архіву. Експертиза цінності і передача документів на постійне зберігання до партійних архівів здійснювалася за іншими приписами, аніж до державних архівів. Часто низові партійні документи не відображали реального стану справ, але встановити це у партійних органів бракувало можливостей. Наприклад, у період брежнєвського «застою» документи низових партійних осередків, а особливо – партійних зборів і засідань бюро, – часто були витвором фантазії секретарів парторганізацій, вимушених здавати до архіву такі «документи». Так творилася і підтримувалася ілюзія «бурхливої діяльності» партійних організацій, які давно були вражені формалізмом.

Система партійних архівів не підпорядковувалася правилам роботи державних архівів України. Це означало, що її облік, порядок оформлення справ, довідковий апарат, а також правила доступу до джерел інформації могли бути іншими, ніж у державних архівах України.

Чи не найпоказовішою з адміністративно-політичних змін стало ввірення архівної системи у 1938 році Народному комісаріатові внутрішніх справ (НКВС). Звільнили її від цього тягаря лише у 1961 р., коли Архівне управління підпорядкували Раді міністрів УРСР. Варто пригадати, що саме на 1937–1938 рр. в Україні припадає пік політичних репресій, масового винищення потенційних противників радянської влади, виконавцем яких були саме органи НКВС. Тому це підпорядкування було своєрідною мобілізацією на виявлення політичних ворогів.

Керівництво архівних установ не обиралося, а призначалося «зверху». І тут «верхи» керувалися політичною доцільністю, а не ідеєю збереження культурної спадщини чи соціальним прагматизмом.

Обмеження і контроль за видавничою діяльністю знову поєднали з політичними замовленнями архівістам. Варто пригадати потужну політичну кампанію, якою стало відзначення 40-річчя перемоги більшовицької революції. По всій Україні було організовано і профінансовано видання збірників архівних документів і матеріалів з нагоди цієї події [5-11]. Причому це політичне замовлення несло і російські національні форми, більшість збірників документів, їх археографічна частина була російськомовною.

Архівісти центральних установ мусили долучитися до пропагування 300 річчя «возз'єднання України з Росією», наслідком чого стала підготовка і випуск збірників «Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы» [12], «Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг.» [13].

Логіка суспільного розвитку 60-х рр. ХХ ст. привела до створення двох нових центральних архівів – Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва УРСР (1966 р.) та Центрального державного архіву науково-технічної документації УРСР (1969 р.).

У 60-х рр. більшість центральних і обласних архівів України впорядкували та опублікували свої путівники, відкривши тим самим ширші можливості для істориків, дослідників у вивченні та осмисленні архівної спадщини [14-16].

Особливо ангажованою стала кампанія залучення архівістів до підготовки і проведення ювілейних заходів, присвячених 100-річчю з дня народження В. Леніна. Всі центральні і обласні архіви отримали завдання виявляти документи і матеріали про діяльність В. Леніна. Рапортували, що виявили і взяли на спеціальний облік понад 7 тис. таких документів [17, с. 26-27]. Бутафорія рапортів, звітування про опрацювання мільйонів справ і сотень тисяч томів друкованих видань, почесні грамоти, урочисті збори – типові ознаки тієї політичної кон'юнктури, якою жили архіви України другої половини ХХ ст.

Великим позитивом стала участь архівістів у науковому проекті 60-х – початку 70-х рр. ХХ ст., який, безумовно, не обійшовся й без яскравої політичної складової, – створенні 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» [18].

70-ті роки ХХ ст. знову посилили партійно-бюрократичне регулювання архівної сфери в Україні. Політика «застою» консервувала зміст роботи архівних установ, повертала їх до пропаганди, ювілейних заходів, експлуатування ідеологічних міфів, довідково-інформаційної служби, продукувала «малі форми використання архівних документів в політичних та народно-господарських цілях».

Актуальні суспільно значущі наукові проекти і якісна перебудова української національної архівної системи, принципова зміна її пріоритетів стали можливими лише зі здобуттям Україною державної незалежності.

Ці зміни забезпечило українське законодавство і, зокрема – «Закон України про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. Він впровадив нове поняття – «Національний архівний фонд України». Концептуально змінювалася філософія вітчизняної архівної справи. Чітко задекларовано зміст державної політики у сфері архівної справи: «Ст. 3. Держава гарантує умови для зберігання, примноження та використання Національного архівного фонду, сприяє досягненню світового рівня в розвитку архівної справи і веденні діловодства» [19].

Його принциповими положеннями стали деполітизація, департизація, декомунізація, політичний плюралізм, рівне ставлення до різних ненасильницьких ідеологій та усіх форм власності, відкритість архівів.

Потужного розвитку набув науковий напрям діяльності архівної системи. 1 листопада 1994 р. почав свою роботу Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства (УНДІАСД).

Сприяючи розвиткові громадських ініціатив, постала Спілка архівістів України.

Було дозволено створення організацій, спілок, підприємств з правом надання архівних послуг.

З'явилися нові наукові видання, ініційовані архівістами у співпраці з істориками закладів науки і освіти, державними установами, громадськими організаціями тощо. Деякі з цих видань отримали високий рейтинг визнання у фаховому середовищі, як то: «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки», «Сумський історико-архівний журнал». Останній, зокрема, увійшов у список чинних фахових видань Міністерства освіти і науки України 2020 року.

Суттєвими стали здобутки диджиталізації центральних і обласних архівів останнього десятиліття, створення електронних архівів, електронних копій архівних документів для фонду користування тощо.

Величезний прорив у дослідженні вітчизняної історії ХХ ст. забезпечило відкриття користувачам Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Урядовою постановою від 21 грудня 2016 р. утворено окрему цивільну державну установу – Галузевий державний архів Українського інституту національної пам'яті, якому будуть передані носії архівної інформації репресивних органів за 1917–1991 роки [20]. Все це прояви і наслідки якісних політичних змін в українській державі, неоціненні кроки на шляху демократизації суспільства, забезпечення незворотності його поступу.

Таким чином, історія архівної справи в Україні ХХ–ХХІ ст. демонструє інтегральний зв'язок між нею та державно-політичними і

суспільними трансформаціями. Радянська політична система ідеологізувала архівну галузь, навантажувала архіви обслуговуванням політичних інтересів, вимагала від них підтвердження політичних міфів, обмежувала творчу ініціативу. Демонтаж цієї системи став чинником реальних змін у суспільстві та архівній галузі зокрема. Архіви показали свою спроможність ефективно сприяти цим позитивним змінам.

Джерела та література

1. Історія і сьогодення. URL: <https://archives.gov.ua/ua/історія-і-сьогодення> (останній перегляд: 27.03.2020)
2. 1 июня. Декрет о реорганизации и централизации архивного дела. *Декреты Советской власти*. Том II. 17 марта – 10 июля 1918 г. Москва: Гос. издат-во полит. литературы, 1959. С. 383–385.
3. Про охорону архівів. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1922. № 46. Ст. 681. С. 804–805.
4. Про єдиний державний архівний фонд УСРР. *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1925. № 101. Ст. 556. С. 1430–1433.
5. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сб. документов и материалов. В 3-х т. Киев: Госполитиздат, 1957.
6. Борьба за власть рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): документи й матеріали. Хмельницький: Хмельницьке обл. газетне вид-во, 1957. 308 с.
7. Борьба работников і селян за встановлення й зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917–1920). Кіровоград: Обл. вид-во, 1957. 350 с.
8. Борьба за Советскую власть в Крыму: документы и материалы. Т. 1. (март 1917 г. – апрель 1918 г.). Симферополь: Крымиздат, 1957. 320 с.
9. За власть Советов. Сб. документов и воспоминаний о борьбе трудящихся за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. Запорожье: Запорожский облгиздат, 1957. 278 с.
10. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. Полтава, 1957. 228 с.
11. Трудящиеся Сумщины в борьбе за власть Советов (1917–1920 гг.). Сб. документов и материалов. Сумы, 1957. 392 с.
12. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы / Ред. П. П. Гудзенко и др. 3 т. Москва: Из-во АН СССР, 1954.
13. Документы об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. / АН Украинской ССР, Ин-т истории; Сост. А. З. Барабой и др. Киев: Наук. думка, 1965. 828 с.
14. Державний архів Полтавської області. Путівник / Відп. за випуск А. Г. Момот. Харків: Харків. книжк. вид-во, 1959. 244 с.
15. Вінницький обласний державний архів. Путівник / Упоряд.: А. Г. Бабенко та ін. Вінниця: Вінниц. обл. книжк.-газетне вид-во, 1960. 318 с.
16. Волинський обласний державний архів у місті Луцьку. Путівник / Упоряд.: П. В. Кашевський та ін. Львів: Каменяр, 1964. 251 с.
17. Державні архіви Української РСР / Відп. ред. О. Г. Мітюков. Київ: Наук. думка, 1972. 200 с.

18. Верменич Я. В. «Історія міст і сіл Української РСР». *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й* / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Istorija_mist_i_sil_URSР (останній перегляд: 27.03.2020)
19. Закон України про Національний архівний фонд та архівні установи. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12/ed20140419> (останній перегляд: 30.03.2020)
20. Про створення галузевого державного архіву Українського інституту національної пам'яті. Постанова Кабінету Міністрів України від 21 грудня 2016 р. № 1000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-2016-p> (останній перегляд: 30.03.2020).

УДК 930.253:627.8(477.53)

Олег Бабенко
(м. Кропивницький)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДжЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ГІДРОВУЗЛА

Йдеться про джерельну базу досліджень історії спорудження Кременчуцької ГЕС, зокрема й документи Державного архіву Полтавської області, що відображають деякі важливі аспекти процесу будівництва гідровузла. Документи стосуються головними чином проблеми переселення мешканців зони затоплення водосховища ГЕС, санітарної очистки дна майбутнього водосховища, проблеми створення захисних дамб для обмеження зони затоплення та порятунку населених пунктів, територій та промислових об'єктів.

***Ключові слова:** історія України, Кременчуцька ГЕС, Полтавська область, документальні джерела.*

Кременчуцька гідроелектростанція, побудована у 1955–1960 рр., на момент початку експлуатації була одним з найбільших промислових об'єктів, зведених у післявоєнний період в Українській РСР. При цьому водосховище, що виникло внаслідок будівництва станції, було також найбільшим у республіці [1]. Масштабне будівництво вимагало мобілізації фінансових і трудових ресурсів фактично усієї республіки, а стосовно кваліфікованої робочої сили гідробудівельників – і всього Радянського Союзу [2].

Загалом, економічний ефект від пуску в експлуатацію КремГЕС отримала майже уся Україна. Проте під час її спорудження найбільше навантаження від втрат соціально-економічного та витрат фінансового характеру припало на долю Кіровоградської, Полтавської та Черкаської областей, що безпосередньо прилягали до зони будівництва, у зв'язку з чим їхні значні території були затоплені чи підтоплені рукотворним Кременчуцьким морем. Важкий тягар

будівництва ліг і на плечі простих трудівників – жителів пристанційних масивів зазначених областей, які, як свідчать нарративні джерела, сприймали своє життя розтягтим між «до-» і «після-» «того» будівництва.

Документи, які є основною джерельною базою для дослідження історії спорудження КремГЕС, містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, м. Київ, Центрального державного архіву вищих органів влади України, м. Київ, Центрального державного науково-технічного архіву України, м. Харків, Державного архіву Кіровоградської області, м. Кропивницький, Державного архіву Черкаської області, Державного архіву Полтавської області, а також колекціях та фондах музейних установ, особливо тих сучасних адміністративно-територіальних одиниць України, населені пункти яких знаходилися безпосередньо в зоні масштабної новобудови [3].

У фондах названих архівних установ та музеїв зберігаються різного роду і походження документи, що відображають як особливості самого перебігу будівництва станції, так і різноманітних процесів, що його супроводжували, а також наслідки створення величезного промислового об'єкта для Кіровоградської, Черкаської та Полтавської областей, окремих їхніх районів. Усі вони, у своїй сукупності, створюють цілісну панорамну картину життя (у певному хронологічному періоді) обширного регіону Середньої Наддніпрянщини, адміністративно поділеного між трьома областями, підпорядкованого небаченому раніше за своїми масштабами будівництву.

Слід зауважити, що комплекс документів, пов'язаних з будівництвом КремГЕС, що зберігається у Державному архіві Кіровоградської області, є дещо повнішим, ніж в інших архівах України, оскільки до нього належать не лише документи партійних і радянських органів різного рівня, зокрема і зумовлених їхньою територіальною приналежністю, а й фонд «Управління будівництвом Кременчуцької гідроелектростанції «КременчукГЕСбуд», у якому містяться документальні матеріали щодо усього процесу будівництва: від задуму й комплексу усіх проектних рішень – до пуску в промислову експлуатацію об'єкта грандіозної новобудови незалежно від місця територіально-адміністративного розташування її складників [4].

Процеси й проблеми трансформаційного характеру в соціально-економічному житті Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей у зв'язку зі спорудженням КремГЕС, а значить і завдання, які виникали перед їхнім партійно-радянським керівництвом, були здебільшого однаковими з огляду на ідеологічні домінанти тогочасної політики «радянського будівництва» й «розбудови» народно-

господарського комплексу країни. Відповідно й основний зміст комплексів документів, пов'язаних з будівництвом КремГЕС, що зберігаються в державних архівних установах цих областей, є приблизно однаковим.

Передусім йдеться про документи, що стосуються переселення людей із чаши майбутнього Кременчуцького водосховища, а також санітарної очистки зони затоплення та підтоплення, будівництва захисних споруд тощо. Зазначені документи відображають конкретні адміністративно-управлінські рішення керівництва областей та районів, перебіг переселення, вирішення проблем переселенців, насамперед, стосовно побудови помешкань на новому місці, а також наділення їх землею, скасування податків на втрачені землі та отримання компенсації, містять різноманітні розрахунки фінансового характеру. Саме цього роду документи дають можливість дослідникам сприймати загальні процеси, пов'язані з будівництвом КремГЕС, через ті чи інші заходи, події і приклади, долі окремих людей, що були не лише окремими «гвинтиками» чи «коліщатами» в державному механізмі, а й заручниками ситуацій, що склалися. З огляду на це кожен документ, зокрема й збережений у фондах Державного архіву Полтавської області, набуває неабиякого значення як ілюстрація чи одиничного (виняткового), чи типового для розуміння узагальнених речей небезболісних процесів будівництва гідровузла, ніби окремих промовистий штришок, без якого барвисте багатопланове художнє полотно епохи втрачає і цілісність, і сенс, і виразність масштабів.

Безпосередньо у Державному архіві Полтавської області основний корпус джерел з історії будівництва КремГЕС міститься в фонді виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих (Р-4085), зокрема в його описі № 10. У зазначеному описі накопичені документи Градизького, Оболонського, Кременчуцького та Кишеньківського районних виконавчих комітетів Полтавської області, які, в основному, стосуються все тих же проблем переселення мешканців зони затоплення. У справах опису представлені штатні розписи та різноманітні фінансові документи оціночних комісій, плани відселення й переселення, відповідні рішення виконкомів, матеріали обговорення проблемних питань та інші документи, пов'язані з проблемою можливого затоплення й підтоплення району Кременчук–Крилів, а також різноманітні контрольні документи, що стосувалися виконання рішень з переселення та використання фінансів тощо [5].

Однією з важливих проблем, яка виникла у наслідок первісних проектних прорахунків щодо меж і формування чаши майбутнього водосховища та затоплення пристанційних територій, стала необхідність порятунку значних лісових масивів та населених пунктів лівобережної низовини. На території Полтавської області це передусім стосувалося Оболонського масиву. Обговорення та шляхи вирішення

проблеми висвітлені у одиниці зберігання № 19 згаданого опису, у якій з-поміж іншого міститься протокол засідання комісії Держбуду УРСР та міжвідомче листування щодо питань будівництва захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі.

Оболонський масив знаходиться на лівому березі р. Сула між селами Оболонь та Мозоліївка в межах Полтавської області. Для захисту масиву від затоплення спорудили 8 низьконапірних дамб, що з'єднали окремі острови й півострови. Перекидання води з річки Крива Руда здійснено завдяки каналу з насосною станцією. Слід зазначити, що об'єктивні свідчення наявних документальних джерел відповідають наративам, із якими автор цих рядків мав контакт на зазначеній території ще в роки своєї шкільної юності. Греблею захистили також і м. Крюків, що нижче від Кременчуцької ГЕС за течією Дніпра і не перебуває безпосередньо в зоні водосховища.

20–25 листопада 1959 року в м. Кременчук відбулася чергова нарада під головуванням начальника управління промислових будівель, організації та економіки будівництва Держбуду УРСР І. Даниловича. У нараді взяли участь заступник голови Полтавського облвиконкому І. Хименко, голова Кременчуцького міськвиконкому Д. Скринник, головний спеціаліст управління планування та забудови міст Держбуду УРСР І. Кирилов, старший інженер Держплану УРСР В. Чухманенко і ще 18 відповідальних фахівців обласних та районних управлінь [6, арк. 1].

На нараді констатовано невиконання постанови Ради Міністрів УРСР від 10 серпня 1959 року № 1253 про заходи в частині захисту Кременчука-Крюкова від затоплення та підтоплення у зв'язку зі збільшенням потужності Кременчуцької ГЕС та будівництва Дніпродзержинської ГЕС. Після обміну думками та розгляду проектів і макетів, а також вивчення наявного рельєфу в потенційній зоні затоплення та підтоплення, було ухвалено низку рішень, що мали прискорити будівництво необхідних захисних споруд [6, арк. 2].

Насамперед були уточнені обов'язки різних інститутів Держбуду УРСР, що мали негайно підготувати необхідну документацію; посилено координацію між різними установами, які на той момент навіть не уклали між собою відповідні угоди, без яких унеможлиблювалося виконання урядової постанови № 1253. Також вказано на необхідність уточнення меж зони затоплення у районі «Занасип». При цьому категорично стверджувалося, що у районі, насиченому різноманітними підприємствами та житловою забудовою, недоцільно і неможливо будувати окремі захисні споруди для кожного з підприємств там розташованих, а потрібно будувати одну греблю. Зауважено, що залишити Кременчуцьку пристань для вантажних операцій на попередньому місці також було неможливо, а потрібно було будувати її на новому місці [6, арк. 2-3].

Строк розробки робочих креслень по Занасипській дамбі визначався до 1 травня 1960 р., у тому числі креслення з намиву дамби до 1 лютого того ж таки року. Виконати проектне завдання як одне з першочергових потрібно було до 1 квітня 1960 р., а повністю закінчити зведення дамби – до 1 червня 1960 року. Відповідальним за розробку документації було призначено Укргідропроєкт, а виконання усіх робіт покладено на КременчукГЕСбуд [6, арк. 3].

Загальну вартість робіт визначили у 67,2 млн. карбованців. При цьому 26,3 млн. крб. мав витратити КременчукГЕСбуд, 11,8 млн. крб. виділялося за рахунок народногосподарських планів на закінчення Крюківських водозахисних дамб, 19,6 млн. крб. викроїли за рахунок капітального будівництва підприємств [6, арк. 4].

Тільки деякі ділянки цих дамб укріпили залізобетонними плитами, адже при їхньому спорудженні використано «новаторський» досвід зведення Тясминської захисної та 680 м Черкаської дамб: розчин та бетонну суміш у тіло дамби розгортали бульдозерами. Ними бетон і трамбували. Попри це було застосовано величезну кількість ручної праці. Саме в такий спосіб майже по всій довжині крутих схилів дамб встелявся щебінь та бутовий камінь. Його об'єми, що пройшли через руки будівельників, сягали багатьох десятків тисяч тонн.

При проектуванні дамб враховували той факт, що висота хвилі у водосховищі не може перевищувати 2,6 м біля гирла Тясмину та 1,9 м біля м. Черкаси, тож дамби мали вивершуватися над поверхнею водосховища до 3 метрів. Важливу роль також відігравала якість ґрунту, що вкладався у дамби, тому якість намиву дамб контролювала Науково-дослідницька станція Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту. Лаборанти здійснювали регулярні заміри якості всіх робіт на дамбах, починаючи від вивчення стану підосви дамби та усіх намивних ґрунтів – до гребеня насипу включно. Вкладену в дамби землю перевіряли після кожного ярусу намиву товщиною в 0,8-1 м та через кожні 50-100 м вздовж греблі. Всього за час з 1955 по 1957 рр. здійснили взяття майже 29 тис. проб вкладених у загати ґрунтів. Усі ті площі, що не відповідали технічним вимогам, прибиралися і замінювалися потрібними [7, с. 89].

Іншою проблемою стала санітарна очистка майбутнього дна величезного водосховища. Полягала санітарна очистка у ліквідації усього, що могло б стати джерелом будь-якого зараження води – сміттєзвалища, поховання, гноярки, скотомогильники, ліси тощо. Про це вже мовилося в наших публікаціях [8].

Зазначимо, що у Полтавській області було проведено заходи аналогічні до тих, що мали місце на Кіровоградщині та Черкащині. Серед них передбачалися санітарна очистка території під дворами та садибами, зокрема розрівнювання будівельного сміття, засипка криниць, льохів, очистка відхожих місць. Також мала бути зачищена

територія під державними кооперативами та громадськими будівлями, колгоспними будівлями, тваринницькими дворами, літніми стійбищами худоби та іншими господарчими спорудами. Мали бути оброблені та укріплені могильники худоби. Також мали бути перенесені поховання трирічної давнини і старші, братські та одиночні могили воїнів Червоної Армії з одночасним встановленням обелісків на нових місцях. На ці потреби з бюджету області виділялося 619439 крб. [9, арк. 1].

Іншою проблемою стало переселення людей із зони затоплення водосховищем. При цьому переселенці повинні були отримати певну компенсацію, а також необхідні матеріали для будівництва житла та господарства на нових місцях. Переселенці мали бути і працевлаштовані. Та дуже часто вони зустрічали бездушне або прямо вороже ставлення з боку різнокаліберного начальства на нових місцях. Подібні явища спостерігалися не лише в Полтавській області, хоч вони більш детально зафіксовані у численних документах, утворених саме на її території. Так, в одній із архівних справ дізнаємося: 8 травня 1958 року після численних скарг від переселенців на керівництво колгоспу «Більшовик» Кременчуцького району та районні організації, що не реагували на скарги переселенців, до колгоспу прибула комісія у складі завідуючого інструкторським відділом Полтавського облвиконкому О. Богуна, секретаря Градизького райкому КПУ І. Костогриза, заступника голови райвиконкому з переселення І. Пшенишного. У присутності заврайвідділом з будівництва у колгоспах Кременчуцького району Щербаліста, старшого районного землевпорядника Пугача, голови колгоспу «Більшовик» Куприка та старшого інженера обласного управління з будівництва в колгоспах Ворони було проведено опитування переселенців з Жовнинського району Полтавської області [10, арк. 6-7].

Комісія з'ясувала, що у 1956-57 рр. на переселення до колгоспу «Більшовик» було загітовано 57 сімей. Від кожної сім'ї на будівництво будинків було виділено по одній працездатній людині. Оціночна комісія Градизького району виплатила сім'ям переселенців 50% суми компенсації, а райвиконком виділив будівельні матеріали на будинки для нових членів колгоспу [10, арк. 8]. Проте комісія зафіксувала бездушне ставлення та численні зловживання з боку голови колгоспу Куприка по відношенню до переселенців. Зокрема, Куприк примусив переселенців, що приїздили до колгоспу, будувати житло й одночасно працювати в колгоспі, у результаті чого протягом майже двох років переселенці не могли побудувати житло або змушені були будувати його в неробочий час так, щоби не знав голова колгоспу. Навіть ті, хто починав будувати у 1956 році не змогли закінчити його на 100% [10, арк. 8-9].

У той же час за «ухиляння» від роботи у колгоспі правління відбирало у переселенців присадибні ділянки. Тому, відпрацювавши мінімум 250–280 трудовнів, переселенці так і не могли добудувати свої домівки. Окрім того, будівельні матеріали, що були виділені для переселенців, використовувалися правлінням колгоспу на свій розсуд. Зокрема ці матеріали отримали колгоспний бухгалтер, який побудував собі паркан, та касир, який будував собі житло. Сам голова колгоспу не тільки збудував собі житло з матеріалів за заниженими цінами, виділених для переселенців, але й використовував переселенців на його будівництві, розраховуючись з ними дешевше, ніж з власними колгоспниками. Як результат – 24 будинки для переселенців ще у 1956 року мали досить високий стан готовності, але не були завершені навіть в осінньо-зимовий період 1957-58 рр. [10, арк. 9, 11].

Сараї та ін. господарські будівлі біля помешкань переселенців не будувалися. Переселенцям було заборонено користуватися старими присадибними ділянками, у той час, коли правління «Більшовика» не надало їм нових. Місця, передбачені під присадибні ділянки переселенців були виділені «своїм» колгоспникам. Окрім того, 15 колгоспників-переселенців отримали присадибні наділи у районі с. Чечелеве на місці, що затоплюється під час повені [10, арк. 10-11].

Про результати перевірки комісія вирішила поінформувати обласний комітет КПУ та виконавчий комітет обласної ради, вказавши на незадовільний стан справ щодо переселення мешканців зони затоплення та підтоплення і необхідність притягнення правління колгоспу «Більшовик» до найсуворішої відповідальності [10, арк. 12].

З огляду на викладене можемо зробити висновок про те, що документи Державного архіву Полтавської області є надзвичайно важливим джерелом для дослідження як історії будівництва Кременчуцької ГЕС і, особливо, створення величезного за розмірами пристанційного водосховища загалом, так і локальної історії втрачених і перенесених населених пунктів, окремих родин і людей, що втратили могили предків, поля, переліски й левади, сповнені перших стежок з босоногого дитинства. Схожість проблем і шляхів їхнього вирішення, які були актуальними для сусідніх областей, були відображені у відповідних фондах державних архівів Кіровоградської, Черкаської і Полтавської областей. Проте кожен з цих фондів, зокрема й документальний комплекс Державного архіву Полтавської області, містить унікальні документи, без вивчення яких дослідникам важко зробити об'єктивні висновки про виняткове і типове як в процесах, пов'язаних із спорудженням Кременчуцького гідровузла, так і в житті тогочасної України.

Джерела та література

1. Бабенко О. Будівництво Кременчуцького гідровузла (за документами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2016. – 210 с. тощо.

2. Бабенко О. Особливості формування й діяльності колективу будівельників та працівників Кременчуцької ГЕС (Oleg Babenko. Specific Features of Formation and Activities of the Body of Builders and Personnel of the Kremenchuk Hydraulic Power Station)./ Oleg Babenko // Spheres of Culture. Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Skłodowska University in Lublin. Volume XVII, 2018/ – P. 369–378.
3. Бабенко О. Архівні документи про будівництво Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України. – 2019. – Вип. XI. – С. 105–118.
4. Бабенко О. Джерела з історії будівництва Кременчуцької ГЕС / Олег Бабенко // Архіви України. – 2017. – № 5-6. – С. 199–206.
5. Державний архів Полтавської області, Ф. Р-4085, оп. 10. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих.
6. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. Ф. Р-4085, оп. 10, спр. 19. Протокол засідання комісії Держбуду УРСР та листування по питанням будівництва захисних споруд на Кременчуцькому водоймищі.
7. Хвощевский Н. В., Губина Н. И. Инженерная защита в зоне водохранилища / Н. Хвощевский, Н. Губина // Энергетическое строительство. Сборник посвящен строительству Кременчугской гидроэлектростанции. Вып. 23. – М.-Л.: Государственное энергетическое издательство, 1961. – С. 86–95.
8. Бабенко О. Доля пам'ятників радянським воїнам та кладовищ, що потрапляли у зону затоплення водосховищем Кременчуцької ГЕС (За матеріалами Державного архіву Кіровоградської області) / Олег Бабенко // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Історичні науки. – 2016. – № 2 (42). – С. 7-13 тощо
9. Державний архів Полтавської області. Ф.Р-4085, оп. 10, спр. 38. Кошторисно-фінансові розрахунки на затрати по саночистці населених пунктів, що відходять під водосховище, благоустрою райцентра Градизьк.
10. Державний архів Полтавської області, м. Полтава. Фонд Р-4085, оп. 10, спр. 16. Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Інформації, довідки райвиконкомів й інших організацій про хід переселення населення із зони затоплення водосховища Кременчуцької ГЕС.

УДК 821.161.2.09(092)(477.53)

Тетяна Чешко
(м. Кобеляки, Полтавська обл.)

ЖИТТЄВІ ДОРОГИ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО НА РІДНІЙ КОБЕЛЯЧЧИНІ

Висвітлено біографічні дані письменника – земляка Павла Загребельного (25.08.1924–03.02.2009), Героя України, його тісний зв'язок з рідним краєм, відстежено вплив оточення і життєвих обставин на формування характеру і творчий потенціал майбутнього класика української літератури. Матеріал систематизовано на основі спогадів самого письменника, його тітки Ганни Загребельної, сина письменника Михайла Загребельного, шкільного товариша Михайла Ткаченка, односельця Михайла Задорожнього, сусідів, людей

Кобеляцького краю. У статті дається хронологія подій на пошанування пам'яті Павла Загребельного на Кобеляччині.

Ключові слова: село Солошине, село Озера, Кишеньківський район, село Сокілка, місто Кобеляки.

Село Солошине. 1924–1938

В особливо живописному куточку нашого краю 25 серпня 1924 року в селянській родині Варвари Кирилівни та Архипа Панасовича Загребельних народився син Павло. З'явився хлопчик на світ у придніпрянському селі Солошине Кишеньківського (нині Кобеляцького) району. Хрестили батьки свого первістка 29 серпня того ж року.

Що значить народитися в часи, яким передували Перша світова війна, епоха, коли змінився державний устрій, зламався старий світ. Ці історичні події не оминули і наш край, залишивши по собі неймовірну убогість і розруху... Павло Архипович ось так згадує свою малу батьківщину: «Я народився на Полтавщині, в селі Солошиному... над Дніпром. Це козацьке село. Воно було на кордоні земель Війська Запорізького і царської імперії. І на цьому кордоні зібралися люди, що втікали як з одного, так із іншого боку. Це було гігантське село, тягнулося воно на 15 кілометрів уздовж Дніпра, і населяло його десять тисяч людей. У селі майже не повторювалися прізвища. Це теж свідчило про те, що люди туди збігалися. А коли люди збігаються, то вони, як правило, незалежні, бо кожен із них утік – хто від пана, хто від хама, хто від переслідування, хто від неправди...

Моє село – це своєрідна українська Америка... Серед таких людей я народився і виріс, пережив колективізацію, голод 33-го року... Ці люди дуже бідували, але в душах їхніх була незалежність. Це, очевидно, передалось і мені» [1, с. 15].

У листі до Олексія Кулика, фундатора Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва, тепер його імені, Ганна Панасівна Загребельна, тітка письменника пише: «Я про його дитинство краще знаю, ніж він сам, бо я його доглядала з самого дитинства» [2, с. 1]. Ось що вона пише у своїх спогадах «Дитячі та юнацькі роки Павла Архиповича Загребельного»: «Ми, його тітки, дуже були раді появі на світ першого племінника. Всі рідні називали його Павлуньою і так він у моїй пам'яті і до цього часу є Павлуня. Павлуня ріс скоро і розвиток у нього був ранній, ще не було йому й року він дещо говорив. Був такий випадок, укинув собі у вушко кукурудзинку і мама його може і не помітила, але Павлуня став їй говорити «у вушку курузка». Коли стало Павлуні 2-3 роки, він усім цікавився, особливо любив слухать дідусеві казочки, легенди, бувальщини і так їх запам'ятовував, що й сам їх розказував. Виховання було домашнє, дитясел і дитсадків тоді не було, ходив, гуляв собі з сусідськими дітьми, але був

дисциплінований, бо мама його тримала в руках. В 4-5 років Павлуня знав азбуку і помаленьку читав, а в 6 років пішов до 1 класу... На уроках у школі був уважний і дуже пам'ятливий. Коли вчителі читають урок, то Павлуня може зразу все переказати і дома він майже не читає, а все знає.

Та недовго Павлуні довелося зазнати мамину ласку, в 1931 році, після тяжкої хвороби, померла його рідна матуся і залишився Павлуня напівсиротою. В сім'ї появилася мачуха, яка мала своїх 3-ох дітей. Хоч діти мачухи були вже дорослі і жили окремо, але мачуха приділяла більшу увагу своїм рідним дітям. Батькові не було часу приділяти належної уваги своєму синові, бо працював у той час головою колгоспу. І от завдяки таланту, здібностям Павлуня, пішовши до школи, став найкращим учнем... Одержував Похвальні листи, а також подяку від учителів його батькам. Під час літніх канікул працював у колгоспі на різних роботах, особливо любив працювати на кінній гребці в жнива.

У Павлуші була мрія стати військовою людиною... У час його навчання в Солошинській семирічній школі, в Озірській середній школі та в Дніпропетровськiм університеті він ніколи не гаяв часу на всякі прогуляння, а лише читав книжки, журнали, газети» [3, с. 1-5]. Таким Павла Загребельного запам'ятали рідні, земляки.

До спогадів тітки додамо, що мама Павлуші була жінкою неграмотною, як і дев'яносто відсотків населення в селі. Коли створили гуртки ліквідації неписьменності, його мама ходила на навчання й брала сина з собою. «У п'ять років я вже прекрасно читав», [4, с. 32] – згадує Павло Архипович. А читання в той час було єдиною можливістю розширення кругозору, збагачення інтелекту та поглиблення своїх знань. Отож, розумний і допитливий хлопчина на все життя потоваришував з книгою. Вона стала світом його захоплень і власним самовираженням. Неймовірна бідність, спротив самому оточенню – це й сформувало його внутрішній світ, міцний життєвий стержень, бажання хапати знання де тільки можна. Загребельний говорить: «Бо якби я ріс, скажімо, в розкоші чи в якихось гарних умовах, то, очевидно, був би іншим» [1, с. 9].

У центрі села Солошиного стояла велика церква Різдва Пресвятої Богородиці, допоки в 20-их роках минулого століття на Україні не розпочалася хвиля антирелігійної істерії. Мама Павла була прихожанкою церкви. Влітку на причастя племінника до храму вели батькові сестри – Поліна, Ганна, Маня. Вранці мама причепурювала хлопця, вдягала нові штанці та сорочечку. До кінця 20-их було зруйновано патріархальний побут Солошиного. З церкви скинули хрести, куполи - зробили зерносховище. «Маленькому Павлу доручали сушити вишні на даху нового зерносховища. Всередині будівлі ще

лишалися старовинні ікони. Він годинами роздивлявся їх» [4, с. 31]. Пізніше, вже будучи письменником, він докладно змалює той час в «Тисячолітньому Миколаї».

Коли задумуєшся над його страдницьким життям, нав'язується думка, що доля посилала йому такі випробування, бо знала наперед: далі буде ще тяжче. Що значить шести – семирічній дитині лишитися без мами, її ласки, тепла... Це дитяча трагедія, надлом. Довелося хлопчику скуштувати на смак гірку сирітську сльозу. Це був 1931 рік.

У 1932–1933 роках майже три чверті солошинців вимерли від голоду. Тому перші роки навчання в Солошинській школі були затьмарені трагічними втратами друзів – однокласників. Адже і учні, і вчителька приходили на заняття пухлими. Кожного ранку учнів у класі ставало все менше. Якщо когось не дораховувалися зранку, знали – помер. Як було дитині вчитися, які внутрішні сили треба було мати, коли першочерговим було просто вижити. Він пройшов і через ці страхітливі жорна голодомору. Дивує внутрішня сила і величезний потяг до знань. Всупереч труднощам кожного року – Похвальний лист, відмінні знання. Ще в цій школі він на «відмінно» опанував німецьку мову.

Село Озера. 1938–1941

Закінчивши у 1938 р. Солошинську семирічку, Павло Загребельний продовжує навчання в Озирській середній школі (на той час Кишеньківського району) за 12 кілометрів від дому. У спеку, осінній холодний дощ і різкий придніпровський вітер він кожного дня пішки долав цю відстань з мрією про здобуття середньої освіти. Дорога ж була ґрунтовою, і в негоду ноги не витягнеш з чорнозему. А квартирував у Озерах тільки взимку. Мабуть, сучасним учням ця ситуація здається нереальною. А в ті часи це було типовим і він це все пережив і відчув на собі. Бути сильним, прагнути знань, досягати мети стало філософією його життя.

«Школа містилася в колишньому поміщицькому будинку. Тому там був чудовий більярд, який Загребельний освоїв на відмінно. Як і шахи», [4, с. 35] – пише зі слів батька Михайло Загребельний, син письменника.

Про навчання в одному класі з Павлом згадує Михайло Ткаченко: «Він був скромний, наполегливий і працелюбний хлопець, вирізнявся серед інших великими здібностями до навчання. Ми з ним товаришували. Усі три роки навчання в старших класах він був круглим відмінником. Особливо вирізнявся своїми знаннями з літератури. Пам'ятаю його прекрасну доповідь про творчість Тараса Шевченка, з якою він виступив на літературному гуртку. Мав чудову пам'ять. Прочитану книгу міг переповісти в найменших подробицях» [5, с. 29]. Відомий той факт, що Загребельний з шкільних років багато і

швидко читав, а головне – запам'ятовував і міг переказати близько до тексту. Оповідач з нього був чудовий, хлопці-однокласники з захопленням слухали Павла. Уже тоді у нього проявився цей талант. Та в юнака була мрія – стати військовим. Про письменницьку долю він геть не думав.

21 червня 1941 року на випускному вечорі медаліст Павло Загребельний отримує атестат з оцінками «відмінно» з усіх предметів. А вже 22 червня хлопець по радіо почує страшне повідомлення... Війна... Вранці 23 червня 1941 року, вчорашній випускник, у віці 16 років 10 місяців, вистоявши чергу з добровольців та призовників у Кишеньківському райвійськкоматі (зараз село Кобеляцького району), отримає направлення до Києва, навчатися на артилериста.

Війна була ще одним важким випробуванням надлюдських сил. Павло Архипович вижив після двох тяжких поранень і кількох таборів, пройшов через децимацію – страту кожного десятого. Моторошно уявити, що він стояв у цій черзі «за смертю». На щастя, він був восьмим. Попри все, доля врятувала нам великого письменника.

Німеччина. 1945

3 квітня по листопад 1945 року П. Загребельний працював офіцером зв'язку при радянській військовій місії в британській окупаційній зоні Німеччини. А Марія Григорівна Воскобойник (1920–2005), жителька села Солошине, проходила так звану фільтрацію під наглядом Міжнародної місії з питань переміщених осіб. «Одного дня Марія Григорівна зайшла в кабінет слідчого, за столом сидів молодий чоловік у військовій формі. Коли вона назвала своє прізвище, він уважно подивився на неї. Марія майже крикнула: «Павлушо, це ти?» То був Павло Архипович Загребельний. «Марусю, ти скоро будеш дома. Передай моїм батькам, що я живий і скоро повернусь додому» [6, с. 1]. В Солошиному Марія і Павло жили неподалік і добре знали одне одного. Повернувшись з Німеччини, Марія відвідала Архипа Загребельного, порадувала його звісткою, що син живий. Це була велетенська радість для батька, адже в село прийшло повідомлення про його загибель на війні.

Солошине. 1946

У січні 1946-го його звільняють. Формально демобілізують «по хворобі». Він мріє про домівку...

У 1999 році Павло Архипович міркує: «Я вам скажу більше щодо цього, прив'язаності людини до предків, до своєї землі. Скажімо, я в 45-му році, уже після війни, я там мав досить велику свободу пересувань по Європі... Я міг не приїхати додому. Я знав, що я приїду – мене посадять. І мене таки посадили. Але я поїхав додому... І для мене ідеал – не ті люди, хто тікає з дому, а ті, хто тікає додому»

[4, с. 48]. Повернувшись у рідне Солошине, Павло шукає роботу. Рідний дядько, редактор районної газети відмовляє Павлові: «Був у полоні – значить, зрадник Батьківщини» [4, с. 49]. І хлопець влаштувався працювати в конторі колгоспу. Та демобілізований лейтенант Загребельний мріє про навчання. «Після війни він їде в Дніпропетровськ, щоб поступить в університет, але свідоцтва про закінчення середньої школи не було, в час війни пропало. Павлуня пише від руки свідоцтво (атестат. – прим. автора), бувші його вчителі підписують, нотаріус завіряє і він вступає до університету» [3, с. 4-5].

Солошине – Сокілка. 1948

Влітку під час канікул Загребельний завітав до свого шкільного товариша Михайла Ткаченка. Це вони вперше побачились після війни, і хлопці на велосипедах поїхали за 15 кілометрів у село Сокілку, бо там з тіткою відпочивала Елла Щербань, одногрупниця, в яку так щиро був закоханий Загребельний. Це заради неї Павло вирушив у велосипедну подорож рідним краєм, а вірний друг склав компанію. І все було не марно... у 1951 році молоді побралися.

Солошине. 1957

Сьогодні у селі пам'ятають про свого відомого земляка. Михайло Задорожній (1946 р. н.) передав музею свої спогади, як уперше побачив знаменитого земляка: «Весна 1957 чи 1958 року принесла велику дніпровську повінь. Вода прибувала стрімко, заповнювала балки й низини в розташуванні села Солошиного...» [7, с. 1]. Михайло з друзями пішли подивитися на греблю, там побачили, як застрягла легкова машина кофейного кольору. Спочатку на допомогу пригнали пару колгоспних волів... Не допомогли. Проте налагодився трофейний грузовик «Форд» і зарадив лихові. Усі троє пасажирів легковика були «одягнені по-городському». Один із старших хлопців упізнав приїжджих, «...то Павло, син діда Архипа, комірника» [7, с. 1]. То дійсно був Павло Архипопич, а люди в селі говорили, що приїздив у гості до батька разом з відомим поетом Павлом Тичиною. А ще М. Задорожній пише: «батько Архип Панасович Загребельний проживав на той час в старім Солошиному, куток Дворянівка, поруч стояла Різдвобогородицька церква. Тут же неподалік стояла хата діда Панаса» [7, с. 2] (діда Павла Загребельного. – прим. авт.).

Батьківська земля – це завжди щемке повернення в дитинство і юність, повернення до свого початку, коли подумки ще раз проживаєш і переоцінюєш свої дитячі стежки й дорослі биті шляхи. У цій землі корінь його роду, тут бере початок дорога у широкий і глибокий світ його книжок, до сердець мільйонів читачів, які й сьогодні, уже без нього, називають Загребельного улюбленим письменником.

Кобеляки. 1979–1981

У районному центрі розпочато роботу по збору матеріалів для створення музею літератури та мистецтва. Пошуком та систематизацією матеріалів займався Олексій Іванович Кулик (нині його ім'я носить наш музей), саме він вів переписку з першим секретарем Спілки письменників України П. А. Загребельним з метою отримання необхідних матеріалів про життя та творчість як самого Павла Архиповича, так й інших письменників, вихідців із кобеляцького краю. У музеї зберігаються матеріали цієї переписки.

Зв'язки з рідним краєм були тісними, відомого письменника земляки вітали з ювілеями, святами, з присудженням Державної премії, завжди цікавились творчим доробком Павла Архиповича. У різні роки районна газета «Колос» опубліковувала статті, фотоматеріали різних авторів, світлини художніх робіт О. Кулика, присвячені Павлу Архиповичу.

17 травня 1981 року ще не відкритий і не до кінця оформлений музей відвідав Павло Архипович і передав музею свій портрет, власні книжки з дарчим підписом для земляків, інші матеріали. Вони сьогодні в експозиції й нагадують про той час, коли О. Кулик проводив екскурсію по музею літератури для славетного письменника – земляка Павла Загребельного. У ті дні Олексій Кулик зробив багато фотознімків, які розповідають про перебування Павла Архиповича у рідному краї (18 травня 1981 р.): у батька в Солошиному, у Кобеляках, рідній Озірській школі, Солошиному (старе село), де стояла батьківська хата, а неподалік – діда Панаса. На щастя чи на пам'ять саме ці місцини не були затоплені водами Кам'янського водосховища, хоча велика площа колишнього Солошиного пішла під воду. Вода так близько підступила до колишнього обійстя Архипа Загребельного, що, здається, ще кілька метрів – і вода захопить у своє царство цей горбик – попелище – все, що залишилось від тієї хати, в якій з'явився на світ Божий майбутній патріарх української літератури. Загребельний постояв на цьому святому для нього місці, заглибився в свої думки... Його мала батьківщина тепер ділить межу з цим водоймищем. Потім так само мовчки присів біля самого краю берега і довго мовчав, усі присутні відійшли, залишивши його усамітненого, наодинці зі щемливими спогадами про ті часи, коли бігав босоногим хлопчиком у полотняних штанцях по кутках цього розлогого придніпряньського села, яке з діда – прадіда ярмаркувало зерном, рибою, кавунами. У цій задумі він і залишився на світлинах, які зберігаються у фондах музею.

Солошине (нове село)

На початку 60-их Архип Панасович, як і всі переселенці, будує хату на новому місці – народжується нове Солошине. Павло уже міцно стояв на ногах і допомагав батькові фінансово. Сьогодні ця хата привітно зустрічає гостей села, у ній ви побачите цікаву конструкцію

печі, яка є своєрідним атрибутом оселі й мовчазною згадкою про тих, хто топив її дрівцями. Своім теплом вона зігрівала і Павла Архиповича, коли він, уже іменитий письменник, приїздив на гостину до батька. Мені довелося слухати спогади старожилів Солошиного: «Коли Павло приїздив до батька, бачили: ходив селом, шанобливо вітався зі старшими людьми, називаючи їх по імені та по батькові». Павло Архипович захоплювався незліченною кількістю прізвищ, якими було наповнене його село: Власенко, Цьона, Дудка, Яременко, Нестеренко, Загреба, Загривий, Супрун, Проскура, Довжий, Надутий, Давиденко, Ільченко, Литовченко, Тимошенко, Федоренко, Циганко, Швірник... Багато з перелічених прізвищ солошинців пішли у забуття, але залишилися в пам'яті читачів завдяки творам письменника-земляка.

Чи пам'ятає Загребельний своє село? Так! Солошинці пишаються тим, що у романі «Розгін» Павло Архипович згадує топоніми старого Солошиного: Дворянівка, Бульшівка, Колони, Кругле, Гладиреве, Дворниківка, Фені, Яковенки, Рогачики, Педанівка, Тахтайка, Кучугури, Шматкове... У цьому та інших творах залишив письменник – земляк і опис свого села.

Перегонівка – Київ – Кобеляки. 2008

Мабуть, останнім із земляків, хто мав бодай якийсь зв'язок з Павлом Загребельним, був Валентин Платонович Голяник (1938 р. н.), житель села Перегонівки (Кобеляцький район). У 2008 р. у Київському Університетському видавництві «Пульсари» вийшло третє доповнене видання книги Валентина Голяника «Трагічні сторінки моєї Вітчизни. Голод 1932–1933 рр. у Кобеляцькому районі на Полтавщині», випущене на замовлення Українського інституту національної пам'яті. Нове видання було доповнене уривком з роману Павла Загребельного «Тисячолітній Миколай». Цю книгу через Спілку письменників передав автор Павлу Загребельному, не сподіваючись на зворотній зв'язок. Та одного разу до Валентина Платоновича зателефонували з районної газети «Колос». Як виявилось, Павло Архипович вислав рецензію на книжку земляка і свої книжки в подарунок. Ось фрагмент цієї рецензії: «Не письменник, не журналіст, не кар'єрний історик із столичного інституту національної пам'яті..., а простий шофер з села Перегонівки Кобеляцького району сів на велосипед, об'їздив усі села свого району, за площею більшого, ніж велике герцогство Люксембургське, знайшов там ще живих свідків Голоду 33-го, написав їхні розповіді, уклав списки померлих і за сприяння нашого славетного народного лікаря Миколи Касьна видав книжечку з іменами тих, хто вже ніколи не заговорить, не обізветься до нас, не назове світові своїх батьківських прізвищ.

Павло Загребельний, березень 2008 р.» [8, с. 224]

Погодьтеся, цей факт багато про що говорить...

Солошине. 2010–2019

Чи пам'ятають сьогодні односельці Павла Архиповича? Безсумнівно! 1 вересня 2010 року з ініціативи вчителя української літератури О. І. Наволочко в Солошинській ЗОШ І-ІІ ст. була відкрита Світлиця Павла Загребельного. Мисник і стільці, килим і серветки належали батькові письменника Архипові Панасовичу. Тут і дерев'яні ночви, в яких купали немовлям майбутнього класика української літератури. Учні та вчителі школи збирають матеріали про свого знаменитого земляка, підтримують зв'язки з дружиною письменника Еллою Михайлівною, яка передала до музею школи рукопис оповідання «Град златоверхий», замальовки до творів, фотографії, книги, посуд, ікону.

З ініціативи односельця Павла Загребельного Михайла Задорожнього у серпні 2012 року на батьківському будинку з'явилася меморіальна дошка письменника. Кілька своїх поезій Михайло Іванович присвятив пам'яті свого знаного в світі земляка Павла Архиповича, з захопленням говорить про його твори.

4 лютого 2016 року сесія Григоро-Бригадирівської сільської ради прийняла рішення про перейменування вулиці Леніна у селі Солошиному на вулицю Павла Загребельного. Під номером 13 на ній стоїть батьківська хата Павла Загребельного. Сам письменник тут не проживав, але бував у гостях у батька. В пам'ять про земляка в Солошиному у 2014 та 2019 роках проводились урочистості. Активну участь в організації і проведенні заходів взяли на себе вчителі та учні школи, її директор І. В. Циганко. Матеріальну підтримку надали керівники СФГ «Шанс» В.М.Струк, О.І.Ткаченко, голова ТОВ «Дніпро» А. І. Голубицький. Вагомий доробок у справу увічнення пам'яті Павла Загребельного внесли вчителі Солошинської ЗОШ І-ІІ ст. О. О. Ісаєва, учитель української мови та літератури, учитель – методист, В. М. Свириденко, учитель історії, старший учитель, керівник зразкового краєзнавчого музею школи. Колеги самотужки виготовили посібник «Письменник Божою милістю» до 95-річчя письменника – земляка Павла Архиповича Загребельного.

Образ земляка не залишив байдужим місцевого художника С. М. Брайка, написаний ним портрет Павла Загребельного подарував Солошинській школі (2014 р.)

Кобеляки. 2014–2019

Кобеляцький районний музей літератури та мистецтва імені Олексія Кулика

У 2014 році пройшов літературно-мистецький захід на відзначення 90-річчя від дня народження Павла Загребельного. В урочистостях активну участь взяли учні старших класів Кобеляцької

ЗОШ №3 (Директор Т. О. Масич, учителі Н. І. Радченко, С. Г. Пилипенко).

За матеріалами музею у співпраці з Кобеляцьким районним методичним кабінетом (завідувач А. Н. Мужайло, методист С. Г. Левченко) пройшло ряд заходів на відзначення 95-ої річниці від дня народження класик української літератури: обласний семінар для методистів РМК (ММК, МЦ ОТГ) «Літературний місток пам'яті: краєзнавчий аспект (до 95-річчя П. А. Загребельного)» та районний семінар-практикум для учителів української мови та літератури. Увазі учасників семінарів було запропоновано тематичну лекцію-екскурсу «Дотик до особистості», яку провела директор музею Т. М. Чешко.

Додам, що одним із улюблених письменників Загребельного був земляк – кобелячанин Володимир Кашин.

Отаке життя йому судилося... Попри все...

Павло Архипович Загребельний, всотавши народну глибинність патріархального села в дитинстві, став патріархом української літератури.

Не вмер письменник,
В тихий час приліг, здається, на хвилину...
Павло живе тут, поміж нас,
В романах, працях і світлинах.

Михайло Задорожній, с. Солошине. 2012 р. [9, с. 25]

Джерела та література

1. Загребельний П. Думки нарозхрист 1974–2003. – 2-е вид., доп. – Київ: Університетське видання Пульсари, 2008 – 240 с.
2. Матеріали Павла Архиповича Загребельного // Основний фонд Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика. Інв. №268. Тр. зб.
3. Матеріали Павла Архиповича Загребельного // Основний фонд Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва імені Олексія кулика. Інв. №24. Тр. зб.
4. Загребельний М. Павло Загребельний. Знамениті українці. – Харків: Фоліо, 2013. – 121 с.
5. Ткаченко М. Ми вчилися в одній школі. Січеслав. Літературно-мистецький та публіцистичний часопис Національної Спілки письменників України. 2009. №3(21). С.29–34.
6. Матеріали Павла Архиповича Загребельного // Основний фонд Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика. Інв. № 3018. Тр. зб.
7. Матеріали Павла Архиповича Загребельного // Основний фонд Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика. Інв. №3019. Тр. зб.
8. Голяник В. Трагічні сторінки моєї Вітчизни. Голод 1932–1933 років у Кобеляцькому районі на Полтавщині. – 4-е вид. доп. – Кобеляки: Видавництво Кобеляки, 2013. – 231 с.
9. Задорожній М. Над Дніпром, над степом... – Кобеляки: Видавництво Кобеляки, 2014. – 126 с.

10. Задорожній М. Наше Солошине. Від давнини до сьогодення / Свириденко В. – Полтава: Полтавська думка, 2015. – 68 с.
11. Задорожній М. Наше Солошине. Від давнини до сьогодення / Свириденко В. – 2-а кн. – Кременчук: Кременчуцька міська друкарня, 2019. 133 с.

УДК 930(477)(092)»20»

Ірина Діптан
(м. Полтава)

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ ПРО В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО ЯК ПОЛІТИЧНОГО МИСЛИТЕЛЯ

В історіографічній розвідці розкривається аналітика, оціночні судження, висновки І. П. Лисяка-Рудницького стосовно політико-теоретичної спадщини В. Липинського. Закцентовується на внескові мислителя першої третини ХХ століття в розвиток політичної думки українства; наголошується на необхідності критичного осмислення його наукового доробку.

Ключові слова: Іван Лисяк-Рудницький, Вячеслав Липинський, політична доктрина, консерватизм, «класократична держава».

«Він прагнув бути політичним лідером, державним діячем. Він дивився на свою працю дослідника й публіциста як на допоміжну до політичного покликання. Але йому не вдалося відіграти вирішальної політичної ролі, а його неминущим внеском виявилися твори. Він був людиною пуританської моральної чистоти, нетерпимою до підлості та дрібного крутійства, що перешкоджало йому стати політиком у повному значенні слова» [2, с. 154].

Йдеться про В'ячеслава (Владислава) Липинського (1882–1931) – історика, політичного теоретика, знакову постать у розвою політичної думки українства. Йому та Михайлові Драгоманову присвятив низку напрочуд змістовних, науково виважених, оригінальних за інтерпретацією статей український інтелектуал другої половини ХХ століття, котрий волею долі жив і творив на чужині, Іван Лисяк-Рудницький.¹

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоби розкрити сутність доктрини та політичної програми В. Липинського в баченні І. Лисяка-Рудницького (з огляду на регламентований обсяг статті змушені оминати характеристику його як історика). Джерельне підґрунтя роботи склали відповідні статті вченого, вміщені в другому томі збірника «Історичні есе» [3].

---

¹ Див.: Діптан І. (2013). Суспільно-політичні погляди М. П. Драгоманова; візія І. П. Лисяка-Рудницького. Рідний край, 1(28), 165-186; стислий історіографічний огляд публікацій про І. П. Лисяка-Рудницького на 166 сторінці.

Позаяк І. Лисяк-Рудницький ідентифікує В. Липинського як «... безспірного лідера та ідеолога українського консервативно-монархістичного руху...» [1, с. 134], доречним бачиться звернення до витлумачення вченим сутності консерватизму. В широкому розумінні це – «... духовна настанова, що бачить особливу цінність у традиційному ладі й у традицією освячених установах і формах життя, і тому бажає їх зберегти. У вузькому... – політична течія, що постала на переломі 18 і 19 віку як реакція на французьку (політичну) і на англійську (індустріальну) революції» [4, с. 125]. Якщо в 19 столітті протиставленням консерватизму був політичний і економічний лібералізм, то «згодом створилася ... синтетична форма «ліберального консерватизму», який [...] відстоював ідею інтеграції сучасного нового з обмежено створеним історією минулим» [4, с. 125].

Консерватизм по-українському «... виявився у ... збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного й громадського життя. Така настанова, – стверджує І. Лисяк-Рудницький, – допомогла зберегти українську національну ідентичність в умовах бездержавності й чужоземних окупацій» [4, с. 125]. Історик унаочнює мовлене: «на консерватизм спиралася реакція проти наступу польської цивілізації у 16-17 стол. [...]. В історії Держави Війська Запорозького зустрічаємо поруч консервативні, ліберальні та революційні первні [...]. Політична думка козацької верстви хиталася між лібералізмом (нахили до республіканства та конституційно-представницького устрою) і консерватизмом: зусилля надати гетьманській владі монархічно-спадкового характеру..., посилення на традиції Київської Русі та державно-правовий легітимізм...» [4, с. 125-126].

Т. Шевченко та кирило-мефодіївці започаткували в підросійській Україні «модерний український національний рух ... у річищі народництва й соціального радикалізму...». Натомість «... консерватизм виступав ... то як опозиція до сучасної української «гайдамаччини» (П. Куліш), то як нахил до поміркованості...». З поміж «представників виразно консервативної думки» другої половини 19 – початку 20 століть дослідник виокремлює Г. Галагана, В. Тарновського, І. Милорадовича, Ф. Уманця, В. Горленка, А. Стороженка та М. Стороженка, П. Дорошенка; підсумовує: «... з цих кіл вийшов і майбутній гетьман П. Скоропадський» [4, с. 126]. Слабкість консерватизму в Росії зумовлювалася тим, що «... ритм її політичного життя хитався між крайностями революції й реакції». Як наслідок – «... українські консервативні діячі знаходили своє політичне оформлення на базі російського реакційного консерватизму..., часто не втрачаючи почуття свого етнічного походження та українського територіяльного патріотизму...» [4, с. 126].

У південно-західній Україні «... консервативні елементи суспільства знаходили духовну й організаційну основу в ... Греко-

Католицькій церкві...» Українські священники «... постійно маніфестували свою лояльність до габсбурзької династії, що особливо виразно виявилось в 1848–1849 роках [4, с. 127]. Але коли в 60-х роках 19 століття австрійський уряд порозумівся з поляками за рахунок українців «святоюрці» переорієнтувалися на царську Росію. Так постало «москвофільство», котре до 80-х років мало перевагу над народовецьким табором. Останній «... мав у собі консервативні елементи, репрезентовані діячами типу І. Борискевича, Ю. Лаврівського, Д. Танячкєвича, С. Качали, братів Володимира й Олександра Барвінських, що намагалися зробити народовецтво «респектабельним» [4, с. 128]. Відгомін консерватизму в народовецтві – у діяльності Християнсько-суспільної партії, деяких кіл Націонал-Демократичної партії.

Здійснивши екскурс у минуле українського консерватизму, вчений уважає, що впродовж 1917–1920 років «... прийшло відродження національного змістом організованого українського консерватизму. Це ... виявилось у державно-політичній (Українська Держава з гетьманом П. Скоропадським на чолі) і в ідеологічній площині (праці В. Липинського)» [4, с. 128]. На переконання І. Лисяка-Рудницького постать В. Липинського – центральна в процесі оформлення української консервативної доктрини (як аргументи: програму для Української демократично-хліборобської партії (Лубни, 1917 рік) опрацював В. Липинський; він же – серед організаторів Українського союзу хліборобів-державників (Відень, 1920 рік); і, найважливіше, що «... створена Липинським у «Листах до братів хліборобів» ідеологія «клясократичної», трудової й діничної монархії надали українському консерватизмові нового обличчя, що протиставляло його як демократичному республіканству, так і диктаторсько-тоталітарним («охлократичним») течіям [4, с. 128]. Історик наголошує, що ідеологія модерного українського консерватизму дала «... поштовх до постання цілої школи консервативних істориків і публіцистів (Д. Дорошенко, С. Томашівський, В. Кучабський, Т. Коструба, О. Назарук, Б. Гомзин та ін.). Історичні праці Липинського в 1920-х роках були досить відомі на радянській Україні, де залишили певний слід на думанні ряду українських істориків» [4, с. 128-129].

Коли ж і за яких обставин В. Липинський прилучився до політичного консерватизму а, згодом, сформував його український варіант? І. Лисяк-Рудницький уважає, що «вирішальна подія у житті Липинського сталася на останньому році його навчання у гімназії» [2, с. 149] в Києві. Відтоді як «... пристав до української середньо-шкільної громади... він почув себе національно свідомим українцем...» [1, с. 131]. З'ясовуючи витоки українофільства В. Липинського, вчений нагадує, що, «впродовж усього ХІХ століття серед... польської

меншості [Правобережжя] були помітні прояви українофільських тенденцій...» [2, с. 149] («українська школа» польської романтичної поезії, діяльність окремих політичних груп. На загал полякам-українофілам властиве було поєднання двох своїх лояльностей – українського територіального (регіонального) патріотизму і польської національної свідомості. Лише «хлопомани» на чолі з В. Антоновичем повністю ідентифікували себе з українцями. До цієї «незвичної» традиції приєднався юний В. Липинський [2, с. 149-150].

Дослідник наголошує на суттєвій різниці між В. Липинським і його попередниками. «Світогляд «хлопоманів», – пояснює І. Лисяк-Рудницький, – мав народницьку основу: свій поворот до українства вони розуміли як служіння соціальним інтересам простолюддя, сполучене з відривом від традицій шляхетського стану, що з нього вони вийшли». Натомість Липинський «... хотів, щоб шляхетська верства стала українською в своїй політичній свідомості, без деклясації, без втрати свого корпоративного існування» [1, с. 132]; вірив, що, «приєднавшись до українського... руху, вона дала б йому еліту, якої він потребував» [2, с. 150]. Вчений констатує, що «безпосередній успіх зусиль Липинського був обмежений» [1, с. 131], бо не зумів повернути до своєї справи навіть братів, дружини та доньки.

Наріжною проблемою наукових розвідок І. Лисяка-Рудницького, присвячених В. Липинському, є інтерпретація його доктрини. На гадку вченого, В. Липинський зазнав впливу ряду тодішніх західних, головню – французьких соціологів (Жорж Сорель, Вільфредо Парето, Гюстав Лебон, Шарль Морас, Роберт Міхельс), але адаптував їх ідеї до українського досвіду – боротьби за національну державність упродовж 1917–1920 років. Учений визнає, що головний політичний трактат В. Липинського «Листи до братів-хліборобів» (Відень, 1926 рік), не був системно науковим, але думки, висловлені в ньому, «... укладаються в струнке історіософічне, соціологічне та політичне вчення, яке в розвитку новітньої української суспільної мислі творить унікальне явище» [1, с. 139-140]. Професор зазначає, що твір писався частинами. Перші дві – це політичний трактат про проблеми Української революції. У ньому автор із консервативних позицій критикує українську революційну демократію – режими Центральної Ради та Директорії. Найважливішою є третя – політико-філософська частина. У четвертій частині основоположні ідеї Липинського застосовано до проблеми українського державного будівництва. Вступ був написаний останнім [2, с. 156].

Ключовою для Липинського-теоретика була соціологія держави та політики. Згідно з ним, держави постають шляхом завоювання («зовнішнього» або «внутрішнього»); всім державам притаманне існування влади та провідної верстви, як її носія («аристократії»); в суспільстві наявні три джерела влади (сили: мілітарна, економічна та

інтелектуальна), яким відповідають три основні типи соціальної антропології («войовники», «продуценти» та «інтелігенти») [1, с. 140].

«Найоригінальнішим вкладом Липинського в політичну науку, – зацентовує І. Лисяк-Рудницький, – слід вважати його типологію форм державного устрою». Це – «клясократія», «демократія», «охлократія» (функціонують як понадчасові). Вчений застерігає: «для правильного розуміння концепції Липинського необхідно мати на увазі, що його термінологія не завжди покривається з загальноприйнятою» [1, с. 140]. Зокрема, «кляси» – всі, що об'єднані виконанням спільної функції, без уваги до ієрархії (так, до «промислової кляси» належать і робітники, і технічний персонал, і «капітани індустрії»). Попри конфлікти між «верхами» і «низами» у рамках однієї «кляси», об'єднавчі моменти все ж є визначальними [1, с. 140-141].

Устрій «клясократії», котрому симпатизує В. Липинський, відзначається рівновагою між владою та свободою, між силами консерватизму і прогресу. Економічно, культурно та політично вільне громадянство дисципліноване авторитетом сильної і стабільної державної влади. Суспільство – клясово диференційоване; зверхні групи всіх кляс входять до загальнонаціональної провідної верстви, основний стрижень якої – «войовники-продуценти». «Клясократичний устрій, – викладає думки В. Липинського дослідник, – допускає свободу критики та опозиції... Але наявність опозиції не приводить до революційних зламів, бо опозиція діє в рамках традиційного правопорядку... Найздібніші виходці з соціальних низів асимілюються з національною аристократією... Спадкова й конституційна монархія, що символізує тяглість і понадклясовий характер державної влади, найбільше співзвучна клясократії» [1, с. 141]. Демократія в баченні В. Липинського характеризується порушенням рівноваги між владою та свободою на користь останньої «Державна влада при демократії стає знаряддям приватних інтересів... (багатіїв-плутократів)... Роздрібнення партій позбавляє їх почуття політичної відповідальності. Історичні приклади демократії в розумінні Липинського: – підкреслює І. Лисяк-Рудницький, – атенська й римська республіка доби занепаду, Франція Третьої республіки, польська шляхетська Річ Посполита, російська керенщина та її українські відповідники» [1, с. 141].

Охлократія за В. Липинським – це «... абсолютистичне панування войовників непродуцентів, з повним придушенням свободи та самодіяльності громадянства» [1, с. 141]. В охлократичному устрої нема місця легальній опозиції, а громадянство перетворене на пасивну, аморфну юрбу. «Юрба по-грецьки «охло»; охлократія – це не панування юрби, чого, на думку Липинського ніколи не буває, а панування над юрбою» [1, с. 142]. І. Лисяк-Рудницький зауважує на специфічні риси охлократичної системи, що їх виокремлює Липинський: нахил до теократизму (концентрація політичної та духовної влади в одних руках

або ж монополія на ідеологію); господарське життя бюрократично регламентоване і в більшій чи меншій мірі одержавлене (В. Липинський зараховував до охлократій старі орієнтальні деспотії, європейський «освічений абсолютизм» 18 ст., революційні диктатури, модерний фашизм і більшовизм. «У Східній Європі головним представником охлократії була і є Росія – як у своїй царській, так і в радянській фазі» [1, с. 142]).

Дослідник указує на виявлену Липинським закономірність почергової змінюваності типів державної організації: «... ослаблена надмірним розвитком матеріального добробуту, клясократія вироджується в демократію, що її гробокопом стає охлократія, в боротьбі проти якої знову гартується клясократія». Важливо, що Липинський в цьому історичному коловороті заперечував безумовний детермінізм, «... завжди підкреслював вагу свободної волі, яка своїми рішеннями спроможна скерувати розвиток подій у нові річища» [1, с. 142]. Актуальною є теза мислителя, підкреслена І. Лисяком-Рудницьким: немає автоматичного прогресу, позаяк кожне наступне досягнення людства окуплене гірким трудом, жертвами; здобутки прогресу – повсякчасно zagrożені, їх треба раз у раз відстоювати («земного раю» – не існує і майбутня самостійна Україна ним не стане) [1, с. 136].

Вчений аналізує погляди В. Липинського на роль релігії в громадському житті та проблему церковно-державних відносин. Указує що, будучи віруючим і практикуючим католиком латинського обряду, він не був клерикалом. Його настанови, в інтерпретації І. Лисяка-Рудницького, такі: оптимально, якщо церква і держава – автономні у своїх сферах («... був противником політиканства в церкві та церковщини в політиці» [5, с. 204]); значення релігії не зводиться до утилітарних суспільних завдань, бо «... тільки релігія спроможна наснажувати громадянство духом самопошви та ідеалістичного пориву, що творить моральний клімат, необхідний для державного будівництва» [1, с. 144] (тенденцію до повної секуляризації суспільства поціновував як симптом його розкладу); українську національність не можна ототожнювати з віровизнанням («Православний, уніят, латинник, євангелік – усі можуть бути однаково патріоти!») за збереження релігійного плюралізму, визнання, «... що з історичної точки зору православ'ю належить перше місце між українськими конфесіями»; критична оцінка Берестейської церковної унії 1596 року («... викликала серед українського народу внутрішній релігійний конфлікт, консервативну православну стихію заганяла в обійми Москви, а сама опинилася в залежності від чужої польської влади» [5, с. 204]; водночас, усвідомлення, що Греко-Католицька церква знаціоналізувалася в Галичині і для західної гілки українства стала

традиційною (місіонерство її на Правобережній Україні вважав небажаним).

На підвалинах своєї теоретичної доктрини мислитель окреслив засадничі положення конкретної української політичної програми. І. Лисяк-Рудницький наголошував, що В. Липинський сповідував моральний імператив державництва (без власної держави Україна приречена на злиденну вегетацію між національним буттям і небуттям). Вчений указує на заклик-заповіт В. Липинського: «...українці мусять пам'ятати, що власної держави їм ніхто не подарує – ні ласка сильних світу цього, ні автоматизм суспільних процесів; вона мусить бути виборена ними самими» [1, с. 143]. Критично поцінуючи перспективи національного державоствердження (української нації в повному значенні ще нема), він наголошував на ролі державницької політики.

І. Лисяк-Рудницький з'ясовує складники творення української нації у баченні В. Липинського. По-перше, консолідація її на базі «територіального патріотизму» без уваги на соціальну приналежність, віровизнання, етнічне походження і навіть національно-культурну свідомість; по-друге, «... передумовою успіху українських визвольних змагань є поворот до українства... традиційних горішніх соціальних шарів, які до 1917 року стали на ґрунті російської або польської національно-культурної та політично-державної свідомості [...]». Носіями українського визвольного руху мусять стати не тільки... пацифістичні інтелігенти, але... також організатори хліборобства, індустрії та військовості...»; по-третє, «українство мусить знайти свій організаційний вияв не так у політичних партіях, як передусім в органічних клясових (професійних) об'єднаннях, що при їх допомозі можна буде перебороти соціальну розпорошеність і... політичну безсилість...»; по-четверте, «кожна реальна нація мусить бути соціально диференційована і охоплювати як прогресивні, так і консервативні елементи. Народи, що не вміють витворити власних «панів» себто власної провідної верстви, засуджені на те, щоб навіки коритися панам чужим» [1, с. 144].

І. Лисяк-Рудницький наголошує, що, згідно з В. Липинським, незреалізованість українського національного відродження була зумовлена не так низьким рівнем свідомості мас, як квалістю соціально-політичних й інтелектуальних верхів. Звідси – висновок про необхідність відродження рідного консерватизму, під яким розуміється не реставрація старих, віджилих форм суспільного устрою і «... не прив'язання до декоративних, бутафорійних рис національної традиції («гилики та шаровари»). Радше йдеться про утвердження в середині українського громадянства організованих сил авторитету, дисципліни, правопорядку, політичної культури, раціональної та відповідальної думки, які були б здатні стати в майбутньому носіями української державної влади...» [1, с. 145].

Історик з'ясовує те, як В. Липинський розв'язував проблему правильних форм і методів політичної організації. «На його думку, ані демократична, ані охлократична система не відповідають вимогам українського державного будівництва» [1, с. 145]. (в одному з листів до О. Назарука він підкреслював: «... ані демократією, ані охлократією України не збудуємо!» [5, с. 192]). Професор аналізує колоритні аргументи В. Липинського: «революційна демократія здатна тільки до опозиції російським і польським інституціям в Україні; охлократія, властива Росії з її азійськими політичними традиціями, веде в Україні до поглиблення внутрішнього розбрату («Українські «ліві» охлократикомуністи здатні правити свою країною тільки як ставленники Москви; тому державність УРСР є фікцією» [1, с. 145]. Цікаво, що на «правих» охлократів-націоналістів (ідеолог – Д. Донцов) автор «Листів до братів-хліборобів» дивиться як на провідників примітивізації українського суспільно-політичного життя.

«Правильний шлях для України, продовжує вчений, – це, згідно з думкою Липинського, метода клясократії. Для цього необхідна консолідація міцних клясових – хліборобських, робітничо-промислових, інтелігентських тощо – об'єднань на територіальній базі. Кристалізаційним пунктом для цього процесу... повинна послужити установа спадкової і правової, «трудової» монархії [1, с. 145]. Хоча В. Липинський не ідеалізував гетьманський режим 1918 року, та все ж уважав, що, позаяк новітня Гетьманщина була відродженням української державності в традиційній формі, то варто прив'язати майбутній розвиток вітчизняного монархізму та консерватизму до цієї вихідної точки [1, с. 145-146].

Дослідник аналізує погляди мислителя на зовнішньополітичні виклики для України. Вказує, що для Липинського «... найбільшу загрозу являє... ситуація, коли вона стає тереном суперництва російського та польського імперіялізмів...». Відтак – несприйняття «петлюрівської» концепції, тобто ідеї боротьби проти Росії в оперті на Польщу, коштом відступлення останній західноукраїнських земель (нагадує Андрусівське перемир'я 1667 року та Ризький договір 1921 року). І. Лисяк-Рудницький посилається на такі аргументи В. Липинського: «оскільки західні... землі... найбільш «європейська» частина України, їхня політична приналежність... є абсолютною передумовою для всякої серйозної розгри з Москвою; «... культурно-національні... відмінності між українським і російським народами не настільки радикальні й непримиренні, щоб можна було змобілізувати українські маси проти Москви під гаслами націоналістичної виключності та расової зненависти. Окремішність України від Росії полягає в першу чергу в інших традиціях політично-державної організації, які в Росії є азійськими, охлократичної, а в Україні – європейськими, клясократичними» [1, с. 146]. Політик-історик був

переконаний, що лише власна держава уможливить завершення процесу відросійщення українства.

«Історичну місію України Липинський бачив у тому, – підсумовує І. Лисяк-Рудницький, – щоб... створити органічну синтезу західних, європейських та східних, гелленістично-візантійських культурних первнів» [1, с. 146]. Учений підкреслює, що Липинський завжди визнавав в українському церковному житті примат східного благочестя. Натомість традиції українського державного устрою пов'язані з Окцидентом (відсутність цезаропапізму, засадничу близькість Галицько-Волинського королівства, Великого князівства Литовського, Гетьманщини європейським країнам того часу). І. Лисяк-Рудницький наголошує, що «український месіанізм» за Липинським полягав у гармонійній сполуці «східних і західних культурних первнів» [1, с. 146-147].

Після скрупкульозного аналізу політичної філософії та програми В'ячеслава Липинського, учений пропонує своє критичне бачення його спадщини: «... «що живе і що мертво»... з перспективи нашого часу» [6, с. 159]. Передусім дослідник визнає, що в «Листах», написаних у 1919–1926 роках, порушується низка питань нині безнадійно застарілих (зокрема – прагнення оперти українську державність на верстві заможних селян; їх в Радянській Україні – знищено, до того ж, унаслідок індустріалізації, українська людність – переважно міська). Водночас, І. Лисяк-Рудницький переконаний, що ідеї мислителя, «... коли розглядати їх уважніше, до великої міри зберігають свою доречність і силу. Їх треба... перекласти мовою нашого часу,... переформулювати відповідно до сучасних умов» [6, с. 159].

Звісно, розкриваючи аргументацію дослідника, ми усвідомлюємо, що від часу написання його статей у світі відбулися кардинальні зміни і теза про життєвість проблеми Української держави, котра була центральною для В. Липинського, здається вже не актуальною. Думається, що це лише на перший погляд. Насправді ж перед теперішньою Україною – низка викликів, адекватна відповідь на які має забезпечити її як демократичну і вповні незалежну державу українського народу. А тому роздуми вченого над політичною спадщиною В. Липинського мають далеко не академічний інтерес.

І. Лисяк-Рудницький вважає, що найвагомим і незнищеним унеском політика-теоретика було «... його розуміння того, що устрій майбутньої української держави... повинен бути плюралістичним» [6, с. 160]. При цьому плюралізм мислився наскрізним, який би охоплював різні сфери життя.

По-перше, суспільний плюралізм. Учений зазначає, що, якщо для країн із західною культурою він сприймався як річ самозрозуміла, то для української думки це було радикальне нововведення (народництво другої половини ХІХ ст., й інтегральний націоналізм міжвоєнної доби

були моністичними ідеологіями, позаяк «... дотримувалися концепції однорідного суспільства, не допускаючи різноманітності соціальних верств і політичних напрямів» [6, с. 160]. Натомість «В. Липинський, – підкреслює автор «Історичних есе», – гостро критикував моністичні, редуccionістські ідеології, які виключали великі частини населення України – чи то як т. зв. класових ворогів, чи то як нібито етнічно чужі елементи, – насправді увічнювали неповноту нації, а відтак її постійну бездержавність» [6, с. 160]. Учений виокремлює головний, чинний і на сьогодні його аргумент: «... українські самостійницькі змагання соціально мають опиратися на ті класи – сільськогосподарський, промисловий або на обидва, – які контролюють матеріальне виробництво...» [6, с. 161]. Інтелектуали, котрі не мають безпосереднього доступу до важелів економічної та військової влади, погано придатні до політичного керівництва й управління; натомість «... вони повинні творити й охороняти культурні вартості та формулювати суспільно-політичні ідеології» [6, с. 162].

По-друге, проблема аристократії, її місця в національному будівництві. Здавалося б, «вся ця проблема застаріла, – розмірковує вчений, – оскільки аристократія в Україні... повністю зметена... Проте... яке значення мала концепція Липинського в контексті його часу? І чи можна її, відповідно доповнивши, якимось застосувати до теперішніх умов?» [6, с. 162].

В. Липинський уважав, що залучення осіб аристократичного походження до державних справ «... могло передати ненавченим і недосвідченим лідерам українського визвольного руху крихту традиційної політичної культури...» «Тому важко не згодитися з Липинським, – визнає І. Лисяк-Рудницький, – що українська народницька інтелігенція допустилася серйозної помилки, відштовхнувши від себе українофільських представників історичної аристократії, замість спробувати притягнути їх на свій бік» [6, с. 163].

Дослідник зауважує, що аргументацію для своїх концепцій Липинський черпав зі своїх досліджень доби Хмельниччини, досвіду всесвітньої історії, покликався на російську революцію; погоджується з тезою мислителя, «... що більшовицький провід здобував всій безпомилковий інстинкт до влади й політичний досвід від еліти імперської Росії» [6, с. 164]. Далі, осучаснюючи міркування свого умоглядного візаві, висновує: «... самостійна українська держава змогла б відродитися тільки за активної підтримки значної частини українського радянського «служилого дворянства», тобто тих українців, які обіймають відповідні посади в комуністичній партії, адміністративному й економічному керівництві Української РСР і Радянській армії. [...] Є підстави припускати, що, незважаючи на позверхній конформізм, багатьом із них не бракує почуття української ідентичності...» [6, с. 164]. Маємо констатувати, що це припущення

стало пророцтвом, яке, хай і не вповні успішно, та все ж здійснилося при проголошенні незалежності та в перші літа новітньої Української держави.

По-третє, обстоюваний В. Липинським політичний і релігійний плюралізм. Майбутня Україна, як і будь-яка інша держава, не буде досконалою. Для виправлення помилок, зловживань і несправедливостей потрібна опозиція. Легально визнана, вона «... є механізмом, який забезпечую безперервне відновлення національної еліти завдяки припливу свіжої крові» [6, с. 165].

«Найпоказовішою для розуміння Липинським політичного плюралізму, – оповідає дослідник, – є його дискусія з Осипом Назаруком стосовно стратегії, яку треба прийняти щодо представників українських лівих сил» [6, с. 165]. Сутність її – не «... руйнування надбань минулого, навіть якщо вони односторонні й подекуди незадовільні», не «убиття попередників» [5, с. 196-197]; не приниження революційного авторитету таких велетів, як Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Франко, а витворення позитивної консервативної думки («щобвилічити... смертельну однобічність нації...» [6, с. 165] та «... узгодити між собою декілька суперницьких течій у рамках об'єднаної політичної системи під владою спільного для всіх закону» [6, с. 166].

Вчений підкреслював, що В. Липинський був плюралістом і в справах церковної політики: обстоював рівність усіх віросповідань, був переконаний, що цивілізована політика базується на християнських засадах, але відкидав прирівнення національності до конкретного віросповідання, рішуче протистояв клерикалізмові, змішуванню політичних і церковних справ. З іронією дослідник відзначає: «... хоч як парадоксально, серед усіх українських політичних мислителів саме антидемократ Липинський був найпослідовнішим плюралістом» [6, с. 166].

Висновуючи, І. Лисяк-Рудницький висловлює побажання: «... ідеї Липинського про потребу політичного плюралізму та значення легально визнаної опозиції зберігають свою чинність для сучасного і майбутнього. Посткомуністична Україна повинна мати плюралістичну політичну структуру, щоб не стати ще однією диктатурою» [6, с. 166]. Принаймні це сподівання вченого здійснилося в політико-партійному сьогоденні України.

По-четверте, монархія як інституція, що має забезпечити політичний плюралізм. І. Лисяк-Рудницький указує на це положення, як на найбільш спірне в програмі В. Липинського: «не може не викликати здивування, чому ця винятково розумна людина так пристрасно боронила ідею монархічного ладу у формі спадкового гетьманату для майбутньої української держави». Водночас, учений дає цьому пояснення, мовлячи, що «між плюралізмом Липинського і його

монархізмом існує глибинний зв'язок. Саме тому, що Україна... мала бути соціально і політично здиференційованою, цей плюралізм вимагав задля рівноваги принципи єдності» [6, с. 166]. Річ у тім, що саме власні історичні дослідження переконали В. Липинського в цьому. Відтак, «уроки історії» було застосовано до сучасної йому ситуації: держави народжуються з воєн і революцій і задля їх ствердження необхідно, щоб уряд, який уживає сили, був легітимним. Історично саме інституція монарха улегітимнює надскладне та суперечливе державне будівництво.

Історик порівнює доказову базу стосовно легітимності влади у двох західних теоретиків 20 ст. – іспанця Хосе Ортеги-і-Гассета й італійця Гулієльмо Ферреро – з конструкцією В'ячеслава Липинського і приходять до висновку: «... повністю збігаються [...]. Основну розбіжність можна знайти в оцінці сучасного й майбутніх перспектив» [6, с. 167-168]. Ортега і Ферреро вважали, що в 20 ст. легітимною є влада, здобута демократичним шляхом. В. Липинський це заперечував. І. Лисяк-Рудницький умотивовував це такими чинниками: по-перше, песимістичною оцінкою української та російської демократії 1917 року; по-друге, критичною настановою щодо західних ліберальних демократій, які, здолавши консервативно-монархічну Німеччину, не спромоглися створити життєздатний і стабільний післявоєнний порядок; по-третє, відданістю Липинського ідеї влади закону а, відтак, запереченням «революційного» (диктаторсько-тоталітарного) розв'язання проблеми державного ладу, яке в українській політиці представляли комуністичний та інтегрально-націоналістичний рухи [6, с. 168].

Пояснюючи монархічний вибір В. Липинського, історик повсякчас наголошує, що він «... аж ніяк не був прихильником абсолютної монархії. [...] Тип монархії, яку він обстоював, – це «законом обмежена і законом обмежуюча», тобто... конституційна монархія. Липинський не раз покликався на приклад Англії як на модель режиму, до якого мала б змагати Україна. Він вірив, що Гетьманщина XVII–XVIII ст. еволюціонувала в напрямку цього типу політичної системи» [6, с. 168]. Водночас, зазначаючи, що «...його концепція української монархістичної держави була конституційним монархізмом, з використанням деяких традиційних рис гетьманщини XVII–XVIII століть» [5, с. 194]. І. Лисяк-Рудницький зауважує, що сам термін «Конституційна монархія» В. Липинський не вживав, натомість мовив про «клясократичну монархію». Річ у тім, що на його гадку, наприкінці XIX – на початку XX ст. в Європі відбулося ослаблення монархій (упадковий, злібералізований монархізм), а тому обстоював погляд, що «... в майбутній гетьманській Україні законодавче тіло (парламент) повинно репрезентувати не політичні партії, але соціально-економічні з'єднання, «кляси» [5, с. 194].

В. Липинський усвідомлював, що дух його доби був недоброзичливим до принципу монархічної легітимності, та все ж сподівався, що цю складність удається здолати актуалізацією традиції – не творенням нової династії, а реставрацією тієї, претензії якої освячені історичним прецедентом. За тодішніх умов це означало звернення до постаті Павла Скоропадського. Він не ідеалізував його режим, критикував деякі його політичні кроки. «Але він твердив, – продовжує дослідник, – що гетьманат 1918 р. ... був найкращим наближенням до тієї форми управління, яка була бажаною для України, і до того ж найліпшим шансом установити життєздатну... державу в революційну добу...» [6, с. 169].

І. Лисяк-Рудницький, критично поцінуючи монархічну концепцію В. Липинського, розглядає її двоаспектно – з перспектив Української революції 1917–1921 років і сьогодення.

«Існують поважні докази того, – мовить історик, – що протягом ХІХ ст. і перших років ХХ ст. монархічний лоялізм стихійно-наївного типу був дуже поширеним серед українського народу» [6, с. 169]. В. Липинський, напевне, мав рацію, твердячи, що українські маси вбачали державу в живій батьківській постаті (цареві/цісареві). «Отже, видавалося розумним прив'язати відроджену... державу до традицій старої козацької державності» [6, с. 169-171].

На противагу зазначеному аргументові вчений окреслює тогочасні реалії: головна течія Української революції – народницька та соціалістична; режим УНР мав ширше соціальне опертя, ніж Гетьманат П. Скоропадського; в Україні не існувало місцевої монархічної традиції; Гетьманат ХVІІ–ХVІІІ століть був виборний і напівреспубліканський. «Отже, – висновує історик, – квазідинастичних претензій гетьмана Павла Скоропадського було не досить, аби надати його правлінню аури легітимності». До того ж і зовнішньополітична ситуація для Гетьманату П. Скоропадського була вкрай несприятливою: «... імперська Німеччина зазнала поразки, на Заході перемогла ліберально-демократична Антанта, а більшовицька революція затопила Росію і вилилася на Україну, [...] Польща та Фінляндія, які первісно планувалися як конституційні королівства, перейшли до республіканських форм правління» [6, с. 170].

Визнаючи слушність різкої критики В. Липинським української «революційної демократії», І. Лисяк-Рудницький вважає, що він помилявся, трактуючи ці хиби як вислід демократичного характеру УНР. «Їх радше варто діагностувати, – пояснює вчений, – як «дитячі хвороби», спричинені незрілістю й політичною недосвідченістю українського національного руху – спадщиною... самодержавства...». Таку інтерпретацію підтверджує досвід ЗУНР «Західноукраїнська держава, – аргументує дослідник, – дотримувалася загалом тієї ж...

демократично-народницької філософії... Відрізняло галицьких українців те, що вони пройшли через школу конституціоналізму. Уряд... [ЗУНР] мав незаперечну відданість усього українського населення й успішно підтримував закон і порядок на всій території, що перебувала під його контролем» [6, с. 170]. Цікаво, що В. Липинський визнавав легітимність уряду ЗУНР, а це означало, що, навіть згідно з його розумінням, стабільний український демократичний режим не був неможливим у принципі.

І. Лисяк-Рудницький, розмірковуючи над перспективами монархічної форми правління в Європі по завершенню Першої Світової війни, висновує: «... королі в наш час стали видом, якому загрожує вимирання. Цей напрям... не варто вітати як неминуче «прогресивний». У більшості випадків на зміну монархіям прийшли не стабільні демократії, а диктатури й тиранії...» (учений згадує Росію, Німеччину, Іран). У тих країнах, де монархії ще існують, то швидше «... з почуття поваги й любові до традиції і як символ національної тяглості». До того ж у цих державах монарх є церемоніальним головою держави, неполітичною, надпартійною силою. «Недаремно ті європейські країни, в яких вижили інституції монархії – Британія, три скандинавські королівства, Нідерланди, Бельгія, належать до країн із найвищим рівнем політичної культури і мають найкраще захищені, найзабезпеченіші громадянські свободи. Це стосується також Японії, під багатьма оглядами найрозвинутішої нації Азії». Водночас, сама по собі монархія не легітимізує владу; радше вона потребує легітимізації народною волею (в разі падіння – не підіймається; виняток у новітній історії – Іспанія). Монархічні перспективи таких країн «... як Україна, весь традиційний уклад яких був перевернутий догори дном і повністю знищений десятиліттями комуністичного правління...», вчений оцінює як нульові [6, с. 171].

І. Лисяк-Рудницький припускає, що, попри догматичний монархізм, В. Липинський незадовго до своєї смерті не тільки утратив віру в справу П. Скоропадського, а мав сумніви щодо підставової обґрунтованості власної концепції. Свою гадку дослідник підтверджував тим, що в «... останніх писаннях Липинський... проголосив, що визначення форми правління майбутньої... держави мало б бути прерогативою установчих зборів. Це було рівнозначним визнанню демократичного принципу народного суверенітету – принципу, який він раніше так палко відкидав» [6, с. 172]; див. також [1, с. 135-137] і [2, с. 153].

На завершення свого історико-політологічного дискурсу, вчений висновує: «Великою і невмирущою заслугою.. [його] є те, що він був першим українським політичним мислителем, який сформулював проблему легітимності влади. [...] Липинський єдиний розумів, що,

аби не бути деспотичною і тиранічною, влада держави повинна засновуватися на принципі легітимності й ним обмежуватися. Саме тому українська демократія повинна намагатися вчитись у Липинського, водночас пропонуючи інші розв'язання» [6, с. 172].

Думається, що не лише як висновок, сформульований на основі глибокого аналізу теоретичного доробку непересічної особистості, але і як своєрідну настанову для сучасних істориків і політологів варто сприймати такі слова І. Лисяка-Рудницького: «На мою думку, за останні сто років Україна дала двох великих політичних мислителів – Драгоманова та Липинського. Вони уособлюють два різні полюси української думки – лівий і правий, соціал-демократичний і консервативний. Без повної інтеграції спадщини цих двох людей – маю на увазі критичну оцінку, а не сліпе сприйняття – поступ української політичної думки неможливий» [2, с. 157-158].

Джерела та література

1. Лисяк-Рудницький І. (1994). Вячеслав Липинський. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 131–148.
2. Лисяк-Рудницький І. (1994). Вячеслав Липинський – державний діяч, історик та політичний мислитель. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 149–158.
3. Лисяк-Рудницький І. (1994). *Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 573 с.
4. Лисяк-Рудницький І. (1994). Консерватизм. *Лисяк-Рудницький. Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 125–129.
5. Лисяк-Рудницький І. (1994). Назарук і Липинський: історія їхньої дружби та конфлікту. *Лисяк-Рудницький. Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 173–245.
6. Лисяк-Рудницький І. (1994). Політичні ідеї Липинського з перспективи нашого часу. *Лисяк-Рудницький. Історичні есе*: В. 2 т., Київ, Основи, т. 2, 159–172.

УДК 027.53.021-051(477.53-25)ПОУНБ(092)

Марина Федорова
(м. Полтава)

ЖИТТЯ, ПОВ'ЯЗАНЕ З ЄДИНОЮ БІБЛІОТЕКОЮ

Йдеться про науково-практичну діяльність Валерія Дмитровича Загорулька, бібліотекознавця, заслуженого працівника культури України, директора Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського у 1978–2003 роках.

Ключові слова: Валерій Загорулько, директор, бібліотекознавець, Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського, бібліотека, будівництво приміщення.

У квітні 2020 року Полтавська ОУНБ ім. І. П. Котляревського святкує 125-річний ювілей. За увесь період своєї діяльності на чолі бібліотеки були відомі особи, як, наприклад, Володимир Короленко, так і менші відомі широкому загалу, але залюблені у свою роботу та віддані їй до кінця. Приміром, не багато знайдеться людей, які знають ім'я Валерія Дмитровича Загорулька, а ще менше тих, хто знає, що саме завдячуючи Валерію Дмитровичу вже протягом чверті століття працює у власному великому та світлому приміщенні головна науково-культурна установа області – Полтавська обласна універсальна наукова бібліотека імені І. П. Котляревського. Народився Валерій Дмитрович Загорулько 10 лютого 1946 року у м. Полтава. Після закінчення школи № 6 він навчався у Полтавському педагогічному інституті ім. В. Г. Короленка, а пізніше – у Харківському державному інституті культури за спеціальністю бібліотекознавство (закінчив у 1970 році). Трудову діяльність розпочав у 1965 році в Полтавській ОУНБ ім. І. П. Котляревського. Спочатку був на посаді бібліотекаря, в подальшому – старший бібліотекар, старший методист, завідувач науково-методичного відділу, заступник директора з наукової роботи. З 1978 р. по 2003 р. – директор Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського [1, с. 51]. В. Д. Загорулько був всебічно освіченою людиною і знаним фахівцем бібліотечної справи. Маючи власне бачення подальшого стратегічного розвитку бібліотечної галузі, він активно брав участь у законотворчих процесах, вносячи принципово важливі пропозиції до проектів законодавчих документів галузі. Наприклад, перебуваючи у березні 1990 р. у Києві, Валерій Дмитрович під час зустрічі з міністром культури УРСР Ю. О. Олененком, висловив пропозицію про розробку державної програми технічного оснащення бібліотек з виділенням на це додаткових асигнувань. Дана пропозиція була не тільки розглянута, але й дістала схвалення і отримала всебічну підтримку. Так, було дано доручення відповідним підрозділам міністерства культури розробити таку програму й підготувати пропозиції Раді Міністрів УРСР про виділення додаткових коштів [2, с. 8]. Директор також брав участь у розробці «Основ законодавства про культуру» та Закону України «Про бібліотеки і бібліотечну

Валерій Дмитрович Загорулько,
директор Полтавської ОУНБ
ім. І. П. Котляревського
з 1978 по 2003 р.

справу». Чимало правок та зауважень, внесених саме В. Д. Загорульком, були закріплені у даних законодавчих актах [3, с. 56].

Валерій Дмитрович залишив численний науковий доробок, який складають науково-методичні, науково-бібліографічні видання (де він виступає автором чи відповідальним редактором), оглядово-аналітичні матеріали та публікації з теорії і практики бібліотечної діяльності. Ним розроблено і реалізовано концепцію координованого комплектування бібліотечних фондів, яка увійшла до підручника для вузів «Бібліотечні фонди».

Поряд з цим, В. Д. Загорулько активно сприяв розбудові і визнанню Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського як науково-методичного та просвітницького центру громади. Він дбайливо підбирав бібліотечні кадри, брав активну участь у формуванні бібліотечних фондів та спонукав співробітників бібліотеки до просвітницької діяльності.

На заваді здійснення грандіозних планів очільника наукової бібліотеки стояла банальна проблема – відсутність приміщення. Ту будівлю, яку займала бібліотека протягом 45 років (по вулиці Шевченка, 3) важко було назвати пристосованою. Фонди бібліотеки були частково розпорошені по сховищах по всьому місту, частково складено у підвалах житлових будинків. Природньо, що це утруднювало, а інколи унеможлилювало доступ читачів до книжкового фонду. Приміщення абонементу, до речі, було віддалено від основної бібліотеки і сприймалося як окрема структура. Словом, багато питань у розвитку бібліотеки гальмувалося відсутністю приміщення.

Тож не дивно, що будівництво нової споруди стало одним із пріоритетних завдань Валерія Дмитровича. У 1984 році він особисто брав участь у проектуванні та будівництві книгозбірні на 800 тис. томів. Хоча воно мало розпочатися ще у 1969 році. «Той рік, можна сказати, був історичний, – розповідає В. Д. Загорулько, – святкувалося двохсотріччя з дня народження І. П. Котляревського. Із цієї нагоди відбулося урочисте закладання каменю на Івановій горі, на якому значилося, що на цьому місці буде збудовано наукову бібліотеку... Минали дні, минали роки. Будівництво відкладалося, тричі змінювалося його місце ведення. Камінь врешті-решт таємниче зник з Іванової гори...» [4, с. 1].

І лише у листопаді 1986 року розпочалися будівельні роботи. Споруда мала зводитися два роки, наприкінці 1988 року будівельники повинні були вручити ключі. Але пройшло ще п'ять довгих років чекань, коли бібліотека нарешті змогла переселитися до нової будівлі.

1986–1992 рр. Будівництво нового приміщення Полтавської ОУНБ ім. І. П. Котляревського

Яким же планувалося нове приміщення?

«Гарна, білостінна, п'ятиповерхова споруда, загальна площа якої – близько 6 тис. м². На першому поверсі – просторе фойє, гардероб, лекційний зал на 160 місць з кіноапаратною. Книгосховище міститиметься на цокольному, першому і п'ятому поверхах. Другий поверх – зали каталогів і картотек, де експонуватимуться нові надходження літератури. Поряд – абонемент, відділи – інформаційно-бібліографічний, науково-методичний, комплектування та обробки книжок, сектор обмінного фонду. Третій поверх матиме два зали – універсальний читальний зал на сто місць і поточної періодики на п'ятдесят місць, відділ мистецтв з фонотекою, лінгафонним кабінетом і кімнатою гри на музичних інструментах. На четвертому поверсі міститимуться відділ технічної літератури, обслуговування працівників сільського господарства, лінгафонні кабінети іноземних мов. П'ятий поверх – відділ міжбібліотечного абонементу, краєзнавчої літератури, кімната для зберігання і читання мікрофільмів і мікрофіш. Передбачається і лабораторія мікрофотокопіювання. Це необхідне, особливо, для газетного фонду, що швидко псується. Нова бібліотека матиме репродукційно-множувальну лабораторію, де кожен читач за незначну суму зможе одержати копію будь-якого матеріалу, що зберігається у бібліотеці чи замовленого по обміну», – читаємо в його

інтерв'ю за 1987 рік! [4, с. 1]. Власне, майже такою вона і відкрилася для читачів 5 червня 1993 року.

А вже у жовтні 1994 року на базі обласної бібліотеки відбулася Всеукраїнська науково-практична конференція «Роль бібліотек у відродженні національної культури», на якій обговорювалися питання формування бібліотечних фондів, стабільності функціонування бібліотечної мережі тощо. Всі учасники конференції схвально оцінили роботу обласної книгозбірні та визнали її однією з кращих в Україні! [1, с. 52].

Все своє життя Валерій Дмитрович пов'язав з єдиною бібліотекою, реалізуючи на її теренах мрію свого життя - створення бібліотеки нового типу. Завдячуючи Валерію Дмитровичу, у бібліотеці проведена оптимізація структури бібліотеки до сучасних умов, створено Канадсько-український бібліотечний центр, відділи краєзнавства та масової роботи. Почала працювати локальна автоматизована інформаційно-бібліотечна система на базі персональних комп'ютерів. Уведено в дію підсистеми «Обробка літератури», «Краєзнавство», «Бібліографія», створюються електронні каталоги книг та періодики. Бібліотека мала у власному розпорядженні засоби сучасного зв'язку (факс, телетайп, модем, внутрішню АТС, електронну пошту), копіювальні апарати, сканер, лазерний принтер, відеотехніку... Під керівництвом В. Д. Загорулька був підготовлений проєкт «Інтернет для читачів публічних бібліотек», який здобув грант Посольства США в Україні та багато іншого [5, с. 4].

Свою професійну діяльність він завжди поєднував з громадською роботою, серед його численних громадських обов'язків була і посада голови обласної організації Конгресу української інтелігенції. Валерій Дмитрович гідно представляв бібліотечну справу України в Америці, Канаді, Болгарії.

Заслуги Валерія Дмитровича були відзначені на обласному та всеукраїнському рівнях. У 1970 р. він був нагороджений грамотою Міністерства культури УРСР і республіканського комітету профспілки працівників культури за багаторічну і самовіддану працю. У 1974 р. нагороджений значком «Переможець у соціалістичному змаганні 1974 року», а у 1976 р. відзначений значком Міністерства культури СРСР «За отличную работу». 1 червня 1998 року Валерію Дмитровичу Загорулька було присвоєно звання «Заслужений працівник культури України» [1, с. 51].

Актуальною й на сьогодні залишається думка Валерія Дмитровича, висловлена ним в одному з інтерв'ю: «Так завжди було: в роки революційних потрясінь, глибоких економічних реформ чомусь недооцінювалася культура, занепадали книговидавництво й книгорозповсюдження. А так не повинно бути.... Важливу роль відіграють бібліотеки – зберігачі й популяризатори документальної

пам'яті людства, духовних, культурних і наукових надбань нації, bastiони цивілізації» [5, с. 4].

26 липня 2003 року на 58 році життя після тяжкої хвороби Валерій Дмитрович відійшов у інший світ. Бібліотека, яку він очолював 24 роки, втратила людяного, компетентного, талановитого керівника. Але людина, яка будує бібліотеку, забезпечує безсмертя як собі, так і тому місту, де зберігається цей скарб. Тож і ми, бібліотекарі, віримо в те, що науковій бібліотеці зі 125-літньою історією ПРОДОВЖУВАТИ жити, творити, служити вірою і правдою як полтавській громаді, так і всьому українському суспільству!

Джерела і література

1. Влезько Н. В. Від бібліотекаря – до директора [В. Д. Загорулько] / Н. Влезько // Біб. форум України. – 2016. – № 1. – С. 51–52.
2. Відділ бібліотек «СК». Наприкінці березня в Києві відбулася нарада директорів державних обласних бібліотек, присвячена переходу книгозбірень на нові умови господарювання : [у т. ч. про виступ дир. ПОУНБ В. Д. Загорулька] / Відділ бібліотек «СК» // Соціалістична культура. – 1990. – № 8. – С. 8.
3. Валерій Дмитрович Загорулько : [директор ПОУНБ: 1946–2003: некролог] // Бібліотечна планета. – 2003. – № 3. – С. 42. : фот.
4. Жолдак В. Починалось аж у 1969-му : [з історії будівництва нового приміщення ПОУНБ] / В. Жолдак // Культура і життя. – 1987. – 23 серп. (№ 34). – С. 1.
5. Загорулько В. Bastiони цивілізації : бібліотеки і бібліотечна справа / В. Загорулько ; бесіду вів О. Гурин // Полтавщина. – 1996. – 26 лип. – 1 серп. (№ 30). – С. 4.

УДК 94(477.53-22):738(92)«1894-1947»

Віктор Міщанин

(сmt Опішне, Полтавська обл.)

ДМИТО БІЛИК – ОДИН ІЗ РЕПРЕСОВАНИХ ОПІШНЯНСЬКИХ ЛІВИХ ЕСЕРІВ (ЖИТТЄВІ ШТРИХИ)

На основі архівних матеріалів, спогадів його доньки та родичів висвітлено окремі сторінки з біографії директора гончарної школи в столиці українського гончарства Опішному середини 1920-х років Дмитра Аврамовича Білика (1894–1947), який був репресований за приналежність до партії українських лівих есерів (боротьбистів).

Ключові слова: Дмитро Білик, український лівий есер (боротьбист), директор гончарної школи, сторінки біографії.

Дмитро Аврамович Білик народився 1894 року в містечку Опішному Опішнянської волості Зіньківського повіту Полтавської губернії в багатодітній сім'ї незаможного столяра. Окрім нього були ще такі діти: Антон, Іван, Яків, Михайло, Марія, Євдокія, Марина, Тетяна.

Батько Дмитра був знаним в окрузі майстром, свідченням чого є, зокрема, відзначення його за участь в Опішнянській виставці кустарних виробів, садівництва, городництва, шовківництва і насіння, яка проходила в містечку 1890 року. За підсумками виставки *«Аврам Павлович Белик, из м. Опошны»* був удостоєний *«денежной награды в 5 руб., за раздвижной стол»* [13, с. 52].

Під час Першої світової війни Дмитро Білик був у діючій армії, дослужився до офіцера. В його сім'ї довгий час зберігалось фото, де він був зображений у офіцерській формі. Воно було вилучене під час його арешту в 1937 році [10].

Повернувшись із фронту в рідне містечко, Дмитро Білик потрапляє у вир місцевих революційних подій. В Опішному діяла й мала велику підтримку серед населення організація лівих есерів (боротьбистів), до якої належав і Дмитро Аврамович.

В архівно-кримінальних справах репресованих мені вдалося віднайти згадки про те, що Дмитро Білик був членом ЦК партії.

Колишній директор Опішнянської семирічної трудової школи Володимир Рошинський на допиті зазначав: *«Со слов Гопкало и бывшего члена ЦК эсеров Белика Дмитрия мне известно, что они, Белик и Гопкало, были друг с другом связаны и часто встречались»* [1, арк. 1].

У заключній постанові по справі Павла Левіна, зокрема, зазначено: *«В 1918–1920 годах Левин Павел Григорьевич состоял в партии левых эсеров и был руководителем Опошнянской эсеровской организации. До последнего времени поддерживал связь с бывшим членом ЦК левых эсеров Беликом Дмитрием Аврамовичем»* [2, арк. 13].

Влітку 1919 року, з наступом денікінських військ на Опішне, Дмитро Білик та інші місцеві активісти – представники партій лівих есерів і більшовиків відступають з містечка разом із червоноармійським кавалерійським дивізіоном у напрямку на Зіньків і Гадяч. Згодом частина з них залишає загін і повертається додому, а 11 осіб (серед них і Дмитро Білик) продовжують відступ аж в Орловську губернію. Звідти, після двотижневої перерви, кавдивізіон під командуванням земляка і однопартійця Дмитра Білика – Тимофія Кочерги, вирушає в партизанський рейд денікінськими тилами в Україні. За спогадами останнього, вони звільнили від денікінців чимало сіл, а потім Лебедин, Чупахівку, Зіньків, Куземен, Більськ, Опішне (де простояли три дні), Великі Будища, Диканьку, а згодом, з'язавшись із повстанським загоном Матяша й Огія, який перебував у Стасях, зайняли й Полтаву, яку утримували кілька днів до приходу регулярних червоноармійських частин. За словами Тимофія Кочерги, з приходом *«регулярних військ я здав свій кавдивізіон у 46-й полк»* [19, арк. 4].

По аналогії з Тимофієм Кочергою можна говорити про те, що бойовий шлях Дмитра Білика завершився також у Полтаві. У загоні він

перебував на командній посаді. Про це також згадано в спогадах Тимофія Кочерги:

*«Вважаю необхідним вказати склад штабу нашого отряду:
Командір дивізіону тов. Кочерга Т.
Начальник штабу тов. Федорченко І.
Ад'ютант тов. Білик» [7, арк. 23].*

Також підтверджують участь Дмитра Білика в партизанському загоні матеріали до протоколів засідань Полтавської окружної та Опішнянської районної партизанських комісій по визнанню колишніх червоних партизан за 1928 рік.

Ім'я Дмитра Білика зазначене в списку *«червоних партизан та червоногвардійців Опішнянського району Полтавської округи»: «Партійність – п/п», «в яким отряді чи частині перебував та приймав участь в горожанській війні – В 2-ому Окремому Кін. дивізіоні партизан», «Скільки часу був партизаном чи червоногвардійцем – 1919 р.», «Чи був ранений та контужений – не був», «Місце постійного мешкання – м. Опішня», «Примітка – визнать червоним партизаном» [16, арк. 8].*

Про участь Дмитра Білика в партизанському загоні свідчив і його колишній командир Тимофій Кочерга:

«Свідчення

Я, Кочерга Тимофій Данилович, як бувший командір 2-го Особого Кав. дивізіону цим свідчу, що т. Білик Дмитро Аврамович дійсно перебував в 2-му Особому Кав. дивізіоні ад'ютантом, а також займав цю посаду коли дивізіон був призначений в партизанство на Україну і виїшов виконуючи призначення. Свідчу на підставі видання мені документів І-ю бригадою 5-ї стрілкової дивізії 5/VIII 1919 року.

30/VIII 28 року. /підпис/» [16, арк. 20].

Чи повернувся після партизанського рейду денікінськими тилами в Опішне Дмитро Білик невідомо. На початку 1920-х років, за спогадами доньки, він мешкав у Полтаві. *«Про цей період життя нашої сім'ї нічого не знаю, я народилася в Опішні в 1928 р.»* Ймовірно, що вже після полишення війська він одружився на уродженці Опішного Марії Пантелеймонівні Семеновій. У Полтаві, 6 травня 1921 року, у них народився син Юрій [10].

Чим займався Дмитро Білик у Полтаві невідомо, як невідомо й коли він повернувся в Опішне та де спочатку працював.

Згодом, *«восени 1925 року в м. Опішні, центрі кустарно-керамичної промисловости Полтавської округи, засобами Опішнянського РВК було відчинено керамічну кустарно-промислову школу, яка мала утримуватися почасти на здобутки керамічної майстерні при ній, почасти на кошти РВК» [11, арк. 4].*

Її директором було призначено Дмитра Білика. Призначення це було не випадковим. Є інформація, що він нібито навчався в Глинській гончарній школі [8].

Але невдовзі виникли проблеми з фінансуванням на утримання школи в Опішному, про що засвідчують архівні документи. Зокрема, на засіданні малої президії Полтавського окрвиконкому 06.04.1926 року «Слухали: 25. Про відпуск субсидії Опішнянській кустарно-промисловій керамічній школі на допомогу по утриманню школи. Ухвалили: 25. Підняти клопотання перед НКО про відпуск субсидії на утримання зазначеної школи. Інспектурі освіти скласти відповідну докладну записку» [11, арк. 3].

У листі Полтавського окрвиконкому до наркомосвіти від 11.05.1926 року з цього приводу, зокрема, говорилося: «Перебудування районного бюджету, в зв'язку з підвищенням ставок норм зарплатні, привело до скорочення асигнувань школі від Опішнянського РВК на 1161 карб., що поставило школу під загрозу зачинення. Надаючи великого значіння існуванню керамічної кустарно-промислової школи в м. Опішні, яке є осередком кустарно-керамічної промисловости не тільки Полтавської округи, а значної території Лівобережної України, ОВК вважає за необхідне звернути увагу НКО на необхідність зберігання Опішнянської керамічної школи, яка має на меті підготувати кадри художньо вихованих кустарів-керамічників і тим сприяти розвиткові української художньої кераміки. Не маючи можливости виділити будь-яких коштів з округового бюджету на асигнування допомоги Опішнянській керамічній кустарно-промисловій школі, ОВК підносить клопотання про призначення НКО субсидії цій школі в розмірі 1200 карбованців» [11, арк. 4].

У відповідь з Харкова до Полтави було підготовлено такого листа: «Фін-економ управління Наркомосу повідомляє, що дати будь-яку грошову допомогу Опішнянській керамічній кустарно-промисловій школі з коштів держбюджету поточного року через декількоразове скорочення бюджету НКО неможна, але НКОС матиме цю школу на увазі при складанні кошторису на наступний 1926/27 бюджетовий рік» [11, арк. 2]. Але потім слова «але НКОС матиме цю школу на увазі при складанні кошторису на наступний 1926/27 бюджетовий рік» було закреслено.

Проблеми з фінансуванням гончарної школи призвели до її закриття на початку нового навчального року.

На засіданні президії Опішнянського райвиконкому 11.09.1926 року серед інших нагальних справ розглядалося питання, що виникло у зв'язку з закриттям гончарної школи. У протоколі, зокрема, зазначено: «Слухали: [...] 3. Біжучі справи: [...] е) Акт, складений членом РВК т. Ярьсько та зав. керамічною школою т.

Біликом, про прийняття т. Яреськом від т. Білика майна керамічної школи, згідно матеріальної та інвентарної книжки, та акту про підрахування виробів школи.

Вирішили: Акти про прийняття майна керамічної школи та про підрахунки виробів останньої затвердити. Зав. школою т. Білика рахувати звільненим з сьомого цього вересня» [15, арк. 3].

Гончарна школа в Опішному відновила свою діяльність восени 1927 року, з новим керівником Іваном Бойченком. Але це вже інша тема. Що ж стосується Дмитра Білика, то, за спогадами знаменитої опішнянської малювальниці Мотрони Назарчук, він «*займався ліпкою, відливкою форм гіпсових*» у гончарній майстерні, що була при школі й відносилася до «*Кустарь-Кредиту*» [9]. Мотрона Назарчук прийшла туди працювати в 1927 році. Отож, ці слова дають підстави говорити про те, що в другій половині 1920-х років Дмитро Білик упродовж певного часу був пов'язаний із гончарством.

Але згодом він змінює місце роботи і переходить працювати в Опішнянську семирічну трудову школу. Можна з впевненістю говорити, що вже на 1930 рік він працював там. Відомо два документальних підтвердження цього факту. Одне із них – фото, датоване 17.01.1930 року, на якому Дмитро Білик зображений разом із іншими вчителями та учнями сьомого класу. Друге – довідка від 19.09.1930 року, яка зберігається в архівно-кримінальній справі Володимира Роцинського – колишнього директора Опішнянської семирічної трудової школи [3].

«Довідка

Дається ця довідка Роцинському Володимирі Федоровичу в тім, що він перебував зав. і учителем Опішнянської 7 річної опорної школи з 1923 року 1 листопаду до 9/IX вересня 1930 року. Перебуваючи завід. опорної школи т. Роцинський виконував роботу голови рай метод бюро, що й свідчить. Залишив школу по власному бажанню з переходом до м. Полтави.

*Зав Опішнянської 7 річки /С. Сморг/
Діловод /Д. Білик/» [16].*

За спогадами доньки, на час арешту в 1937 році Дмитро Білик працював учителем математики в Опішнянській середній школі. В квартирі, яка знаходилася в шкільному приміщенні, він і мешкав разом із сім'єю.

Ольга Дмитрівна запам'ятала як «*після роботи папа або сидів за книжкою, або розмовляв чи грав в шахи з кимось із друзів, або йшов на репетицію театрального гуртка. Він був активним учасником цього гуртка. Одного разу і мене взяли на виставу. Ставили п'єсу Корнійчука «Платон Кречет», де в папи була роль Береста*» [10].

Трагічні події, пов'язані з арештом батька, залишили свій слід у душі й пам'яті доньки на все життя.

«Якось приходимо з братом з уроків і бачимо перед вікнами нашої квартири велика купа наших речей. Речей, правда, у нас було небагато, в основному книжки. Ми в розгубленості, нічого не розуміємо, двері в квартиру заперті, батьків немає.

Просиділи з братом біля речей до вечора, поки з роботи не повернулася мама. Переночували в маминої знайомої портніхи, що жила недалеко від школи. А ранком прийшов папа, обличчя опухле, синє, очі червоні. Що він мамі розповідав не знаю.

Просипаюсь вночі наступного дня і бачу посеред кімнати на табуретці сидить папа в нижній білизні. В кімнаті двоє чоловіків в чорних блискучих куртках, на кашкетах виблискують зірочки, перебирають папери, рвуть книжки. Вся підлога всяяна листками. Якесь тривога, страх наповнили кімнату, світло лампи тускле, все нереальне. Багато чого не пам'ятаю, а ця картина так і стоїть перед очима. Потім чоловіки пішли разом з папою і більше ми його не бачили» [10].

Дружина Дмитра Білика працювала в артілі імені Крупської заввиробництвом коврів і вишивок. «Мама відповідала не лише за якість виконаної роботи, а й за малюнок, кольори і т. п. Ночами мама сиділа за відповідними ескізами. А час же був тоді особливий, допусти найменшу помилку (напр. в малюнках не допускався хрест, кольори сині, жовті) і тюрма <...> Відношення начальства на роботі було негативне, насторожене, так і чекали невірною кроку. Десь в кінці 1938 р. бухгалтер і начальниця таки підставили маму. І хоча мама ні в чому не була винувата, ніхто не став розбиратися і мама попала в тюрму. Мій старший брат Юра (йому тоді було 17 років) написав листа Сталіну. От так! Наївний був, був відданий комсомолец. Кому попав той лист невідомо, але з справою мамі розібралися, виправдали і після 3-х місяців тюрми мама повернулася додому і на роботу» [10].

Юрій Білик загинув у перші тижні німецько-радянської війни. «Восени 1940 р. забрали брата в армію, і він попав в зенітне училище в м. Брянськ. В травні-червні 1941 року військова частина брата була на навчаннях в лісах біля м. Крупки БРСР, п/я 106. Так що війна обрушилася на нього всією силою. Відступаючи, тягли прямо на собі свої зенітки і в середині липня добралися до Смоленська. А даліше відомості про брата знаємо з листа його друга. Лист був на клаптику паперу, написаний олівцем, прізвище не розібрати, лист потерся за роки війни і не зберігся.

Зенітна батарея брата стояла на мосту через Дніпро, захищаючи від німецьких літаків відступ військ в Смоленськ. Німецькі літаки, як чорні ворони, кружляли над військами і мостом, пікірювали прямо на міст, безперервно стріляючи і кидаючи бомби. Друг писав,

що був суціль ад і після бою не залишилося ні мосту, ні зеніток з зенітчиками, все було знищене і потонуло в воді» [10].

У 1942 році Дмитро Білик, несподівано для рідних, з'явився додому. «Вигляд в нього був як у каторжника, яких колись гнали в Сибір. Розповів, що він увесь час був в тюрмі в Харкові, звідки вийшов з приходом німців. Де він був між звільненням з тюрми і поверненням додому не пам'ятаю, а може і не знала», – пригадувала Ольга Дмитрівна [10].

Дмитро Білик упродовж нетривалого періоду в 1942 році працював завідувачем відділу освіти Опішнянського району. Цьому є кілька підтверджень.

У Державному архіві Полтавської області зберігається український часопис «Голос Полтавщини», в якому повідомлялося: «Внаслідок наполегливої роботи Опішнянського районного відділу освіти (керуючий т. Білик) та активної допомоги старост громадських дворів, в районі закінчено ремонт всіх народніх шкіл. До 20 липня проведено облік дітей шкільного віку» [17, с. 3].

Підтвердження про роботу Дмитра Білика на посаді заввідділу освіти можна також знайти в архівно-кримінальній справі колишньої учительки Опішнянської початкової школи періоду німецької окупації Параски Петрівни Ширай. На допиті 17.07.1946 року, відповідаючи на запитання слідчого, вона повідомляла: «С началом учебного года, в сентябре 1942 года, я явилась к заведующему отделом обучения Бильку Дмитрию Абрамовичу, сменившего Косоногову, и спросила, какой мне дадут класс для обучения. Бильк мне предложил вести преподавание немецкого языка в 3-х – 4-х классах» [4, арк. 17]. Але вже на середину жовтня 1942 року на цій посаді працювала інша людина.

Донька Дмитра Білика у своєму листі до мене стверджувала, що «через деякий час він зник. Папа зник ще до холодів, і зиму 1942–1943 р. ми прожили з мамою вдвох» [10].

Згодом Дмитро Білик був мобілізований у Червону армію. Підтвердженням цього є, зокрема, посвідчення від 29.09.1944 року, видане йому за підписами командира в. ч. п. п. 92663 гвардії майора Затонського й гвардії старшого лейтенанта Малявкіна.

«Удостоверение

Выдано ряд. Белику Димитр. Абр. в том, что он состоит с 23 сентября 1943 г. на военной службе в Красной Армии.

Удостоверение выдано на получение установленных законодательством Союза ССР для военнослужащих и их семей льгот по налогам и госпоставкам и других, если семья т. Белика Д. А. отвечает условиям, которые по действующему законодательству даёт право на получение этих льгот.

Удостоверение действительно по 1-е августа 1945 г.» [14].

Після повернення з фронту Дмитро Білик працював деякий час бухгалтером в Опішнянському райвідділі народної освіти, свідченням чого є два накази.

Наказ від 21.08.1945 року: «Наказ № 226

Опішнянський РВНО призначає тов. Білик Д. А. на посаду бухгалтера з 21/VIII-45» [12].

Наказ від 05.02.1946 року: «Наказ № 4

За розпорядженням РВК бухгалтера РВНО Білика Д. А. з посади звільнити з 5/II-46 р. На посаду бухгалтера призначити Клименко Ліду Олекс. з 5/II-46 р. Передачу справ закін. до 5/II-46 р.» [12].

З наказу видно, що Дмитра Білика було звільнено з роботи не з ініціативи завідуючого РВНО, а за розпорядженням Опішнянського райвиконкому. Причин для цього могло бути кілька: його робота під час німецької окупації, його колишня приналежність до партії лівих есерів, а також те, що він був репресований як колишній лівий есер у другій половині 1930-х років. Про те, що в перші повоєнні роки влада продовжувала переслідувати колишніх лівих есерів, свідчать, зокрема, матеріали з архівно-кримінальної справи однопартійця Дмитра Білика – Петра Ширая.

Матеріали з справи Петра Ширая також підтверджують те, що в перші повоєнні роки Дмитро Білик мешкав у Опішному, а потім виїхав у Західну Україну. Так на допиті 24.02.1949 року Петро Ширай говорив, що «в 1947 году Билык выехал в Западную Украину, семья его проживает в м. Опошне» [5, арк. 28].

Про проживання Дмитра Білика в Опішному в перші повоєнні роки розповідав мені і його рідний племінник Володимир Білик. «А тоді він десь виїхав, я не знаю куди він виїхав і чого він виїхав» [18].

Про від'їзд Дмитра Білика в Західну Україну говорила мені також і його рідна племінниця Ліна Лебедіна. Там життя Дмитра Аврамовича нібито трагічно обірвалося [20].

У архівно-кримінальній справі однопартійця Дмитра Білика – Петра Ширая, можна знайти такі слова, які приписували останньому: «Мы (эсеры) завоевали власть большевикам, мы им дали кресла...» [6, арк. 2].

Дійсно, взимку 1918–1919 років більшовикам, багато в чому завдячуючи допомозі боротьбистів, удалося швидко окупувати Україну. Вигнання денікінців із України в другій половині 1919 року відбувалося також переважно силами боротьбистських партизанських загонів. Окрім вже згаданого загону під командою опішнянина Тимофія Кочерги, де був Дмитро Білик, варто зазначити, що й опішнянин Петро Ширай у 1919 році «был бойцом в партизанском отряде, в котором был командиром отряда левый эсер Домненко» [6, арк. 48].

Після третього приходу більшовиків в Україну учорашні боротьбисти, у тому числі й опішнянські, продовжували допомагати

окупантам утримувати свою владу, на цей раз борючись із повстанськими загонами. Зокрема, Петро Ширай боровся з отаманами Андрієм Левченком та Яковом Гонтою: *«В часы оперирування банды Левченка в Опошнянском районе, ця банда мала своё главное кубло в с. Карабазовке... И в часы боя с этой бандой нам удалось выгнать эту банду и разорить несколько домов. В числе этих разорённых домов был дом и Лисенка. В это время я был начальником этого отряда и боролся с бандой. Сам Лисенко скрывал эту банду и банду Гонты»* [6, арк. 29].

З отаманами боровся й Тимофій Кочерга: *«Після розгрому Деникіна мені довелося брати участь в укріпленні радянської влади в Зіньківському повіті, куди входило і Опішне. Куркульство почало відкрито боротися проти радянської влади шляхом організації банд, які розганяли ревкоми і вбивали членів ревкомів. Мене було призначено командиром загону по боротьбі з бандитизмом. Цей загін громив і ліквідував куркульські банди Христового, Масюти, Левченка, Бея, Ігнатєва та ін.»* [19, арк. 4].

Більшовики *«віддячили»* своїм учорашнім союзникам по-більшовицькому. У 1920-х роках вони змушували учорашніх боротьбистів і через роки робити офіційні заяви в пресі про розрив зі своєю партією та офіційно каятися. А 1930-х роках перейшли до відкритої розправи з ними, фабрикуючи індивідуальні кримінальні справи чи справи про те, що в тому чи іншому районі *«существует контрреволюционная троцкистская украинская националистическая боротьбистская организация»*, засуджуючи в гіршому випадку до розстрілів, а в кращому – до 10 років таборів.

Репресований у 1930-х роках був не лише Дмитро Білик. Окрім нього, така ж доля спіткала й інших активних членів цієї партії в Опішному: його рідного брата Антона Білика, Сергія Реву, Павла Реву, Сергія Димнича, Павла Левіна, Петра Ширая, Петра Начального, Кузьму Черненка, Григорія Кремпоху та інших.

Заслуговує на увагу один епізод із життя Петра Ширая, який двічі був покараний за своє колишнє кількамісячне ліве есерство. Арештований у 1937 році, він у 1945 році повернувся в Опішне. *«С 1945 по 1947 год я нигде не работал, был тяжело болен и находился в постельном режиме»* [5, арк. 15]. Але потрібно було за щось жити. В 1947 році він почав працювати сторожем у колгоспі. А згодом прийшов просити допомоги у відділ соцзабезпечення, який очолював колишній більшовицький активіст Лука Окара.

«Один раз в 1948 году Ширай пришёл ко мне как к заведующему отдела соцобеспечения и просил, чтобы я ему помог оформить документы для получения пособия. Причём Ширай, обращаясь ко мне, заявил: «Ты знаешь меня, я же тоже принимал участие в гражданской войне, только ты шёл по одной пути, а я по другой». Я ему ответил:

«Вот потому, что ты шёл по другому пути, я тебе не буду оформлять документов, потому что это будет незаконно и неправильно» [5, арк. 38].

Лука Окара, як й інші колишні опішнянські більшовицькі активісти, наприкінці 1940-х, так як і в другій половині 1930-х, не забув *«другого пути»* Петра Ширая. А тому знову дав свідчення, що *«Ширай в прошлом был одним из активных членов партии эсеров в Опoшне. И не было такого собрания, митинга, где бы он не выступал с контрреволюционными речами»* [5, арк. 38].

Людину, яка, відбуваючи перше покарання, стала інвалідом, мала *«сильный склероз сердца, частые сердечные удары»*, у якої був *«сильный сердечный удар, от которого получил паралич ноги»*, наприкінці 1948 року було заарештовано повторно, як зазначалося в обвинувальному висновку, *«за антисоветскую эсеровскую деятельность»* і засуджено за *«принадлежность к эсеровской организации»* до *«ссылки на поселение»* в Красноярський край [6, арк. 47; 5, арк. 49, 53].

Матеріали з архівно-кримінальної справи Петра Ширая наглядно засвідчують про те, що в перші повоєнні роки влада продовжувала переслідувати колишніх лівих есерів (боротьбистів). Тож від'їзд Дмитра Білика в Західну Україну був не випадковим. Таким чином, він вкотре намагався, як кажуть, замести свої сліди, як робив це і раніше. Інакше його також би спіткала доля Петра Ширая.

Джерела та література

1. Архівно-кримінальна справа Гопкало Олени Андріївни № 11924-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
2. Архівно-кримінальна справа Левіна Павла Григоровича № 12624-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
3. Архівно-кримінальна справа Рошинського Володимира Федоровича № 5179-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
4. Архівно-кримінальна справа Ширай Парасковії Петрівни № 18376-с // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
5. Архівно-кримінальна справа Ширая Петра Петровича № 13416-с. – Т. 1 // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
6. Архівно-кримінальна справа Ширая Петра Петровича № 13416-с. – Т. 2 // Архів Управління СБУ в Полтавській області.
7. Воспоминания участников рев. событий и гражданской войны на Полтавщине (1917–1921 гг.) Иващенко И. С., Кобелякского Я. М., Кочерги Т. Д., Кондратко Г. П., Кравченко И. В., Кричевского, Куць М. А., Литвин Г. С., Лобач М. Я., Львова С. П., Марчукова В., собранные коллегией Истпарта Полтавского окружкома КП(б)У в честь 10-летия Великой Октябрьской Социалистической революции (9 мая 1927 г. – 19 декабря 1930 г.) // Державний архів Полтавської області. – Ф. п. 7. – Оп. 2. – Спр. 5. – 61 арк.
8. Лист Мотрони Назарчук до автора. 13.08.2004 // Приватний архів Віктора Міщанина.
9. Лист Мотрони Назарчук до автора. 02.02.2005 // Приватний архів Віктора Міщанина.

10. Лист Олени Черетянко до автора. 14.10.2013 (за поштовим штемпелем) // Приватний архів Віктора Міщанина.
11. Листування з Полтавським окрвиконкомом та окрінспектурою народної освіти про відпуск коштів на утримання Опішнянської керамічної кустарно-промислової школи. 1926 // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 166. Управління справами. – Оп. 6/П. – Од. зб. 2426. – 5 арк.
12. Накази по Опішнянському районному відділу народної освіти за 1945 і 1946 роки // Архів відділу освіти Зіньківської районної державної адміністрації.
13. Отчёт Распорядительного Комитета по устройству в м. Опoшне выставки кустарных изделий, садоводства, огородничества, шелководства и семян // Журналы Полтавского сельско-хозяйственного общества. 1890 год. Выпуск четвёртый. Сентябрь. – Полтава: Типография Л. Фришберга, 1890. – С. 51–55.
14. Посвідчення, видане Дмитру Білику командуванням в/ч п. п. 92663. (Копія) // Приватний архів Віктора Міщанина.
15. Протоколи, відчити і план роботи та різне листування Опішнянського райвиконкому. 1926 // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 363. – Оп. 1. – Спр. 504. – 65 арк.
16. Протоколи засідань окружної та районної партизанських комісій по визнанню колишніх червоних партизан; списки та посвідки колишніх партизан по Опішнянському району // Державний архів Полтавської області. – Ф. р. 4038. – Оп. 1. – Спр. 3. – 156 арк.
17. Рокитянський. Школи готові // Голос Полтавщини. – 1942. – Ч. 103. – С. 3.
18. Спогади Білика Володимира Яковича, 1929 р. н. Опішне. 2005 // Приватний архів Віктора Міщанина.
19. Спогади Кочерги Тимофія Даниловича про громадянську війну та про участь в утвердженні радянської влади на Полтавщині і в Опішньому (за проханням опішнянських піонерів). Копія // Музейна кімната Опішнянського опорного закладу загальної середньої освіти. – 5 арк.
20. Спогади Лебедіної Ліни Іванівни, 1936 р. н. Дніпро. 2017 // Приватний архів Віктора Міщанина.

УДК 636.02:378.091.12] (477.72)(092)

Віталій Григор'єв
(м. Полтава)

ДИРЕКТОР АСКАНІЇ

Досліджено біографію, науковий доробок, адміністративно-дослідницьку і викладацьку діяльність директора інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова доктора сільськогосподарських наук Крутипороха Ф. І. Його роль у поліпшенні структури інституту, підборі і вихованню кадрів, зміцненню матеріально-технічної, наукової та видавничої бази.

Ключові слова: Фердинанд Ангальт Кетгенський, Фрідріх Фальц-Фейн, Асканія-Нова, заповідник, академік М. Ф. Іванов, гібридизація, породоутворення, інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова, коні Пржевальського, нагорода інституту, кінно-спортивна школа, Білоцерківський сільськогосподарський інститут.

Крутипорох
Федір Іванович

Впродовж багатьох років займаючись краєзнавством неодноразово стикався з явищем, яке останнім часом дістало назву «чорний лебідь». Тобто випадок, який давав неочікуваний результат. Саме таким результатом було дослідження біографії нашого земляка Федора Івановича Крутипороха.

Почалося з того, що однокласник, Олексій Васильович Сліпченко, знаючи про моє захоплення краєзнавством і, зокрема, пошуком земляків, які мали значні досягнення у різних галузях людської діяльності повідомив, що до таких людей належить і названий вище

його рідний дядько, який був директором інституту в Асканії-Новій.

Пошуки через інтернет лише підтвердили цей факт, але ніяких даних про нього не знайшлося. Через інтернет, вдалося вийти на теперішнього директора цього інституту, який дав завдання своїм підлеглим розшукати у архіві інституту відомості про колишнього директора, які і були надіслані за вказаною електронною адресою і використані у пропонованому вам дослідженні.

Видатний український вчений, доктор сільськогосподарських наук, професор, директор інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова у Асканії-Новій, проректор Білоцерківського сільгоспінституту Федір Іванович Крутипорох народився 8 лютого 1915 року у с. Яновщина Хорольського повіту Кринківської волості (тепер с. Малинівка Землянківської сільради Глобинського району Полтавської області – авт.) у сім'ї селян-середняків. У 1930 році закінчив Яновську семирічну школу. У 1930–1933 рр. був студентом Кременчуцького педагогічного технікуму, у 1933–1934 рр. – слухачем підготовчих курсів Воронежського сільськогосподарського інституту. У 1934–1935 рр. проходив військову службу у 5-му полку зв'язку Брянського військового округу. З 1935 по 1940 рік навчався у Воронежському сільськогосподарському інституті, після закінчення якого працював старшим зоотехніком у Абанському колгоспі Красноярського краю, а у 1941 році – старшим зоотехніком у Єнакіївському райземвідділі Донецької області. З 1941 по 1945 роки, після закінчення Камишинського військово-політичного училища, воював у танкових військах I, II та Забайкальського фронтів у радянсько-німецькій війні та війні з Японією, яку закінчив у званні гвардії капітана на посаді начальника гарнізонного будинку офіцерів у м. Мукдені (Манчжурія).

Після демобілізації у 1946–1947 роках Крутипорох Ф. І. працював викладачем Шадринського сільськогосподарського технікуму Курганської області. У 1947–1950 роках він старший зоотехнік Милулинського молочно-м'ясного радгоспу Ростовської області, у 1950–1954 роках – директор свинорадгоспу ім. В. І. Леніна Ростовської області, у 1954–1956 роках навчався в аспірантурі Воронежського зооветінституту.

Після закінчення аспірантури з 1956 по 1959 роки працював директором Калхчеєвського радгоспу Воронежської області. У 1957 році захистив кандидатську дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата сільськогосподарських наук на тему: «Загибель поросят при опоросі і заходи її попередження» і з 1959 по 1964 рік працював доцентом кафедри тваринництва Білоцерківського сільськогосподарського інституту.

У 1964–1974 роках Федір Іванович директор інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова у Асканії-Новій Чаплинського району Херсонської області [1]. З того часу його серце було віддано степові. У таких випадках говорять: на роду було написано. Якби можна було прочитати той загадковий напис, то певно можна було б прочитати ті найдорожчі його серцю слова: Степ і Асканія.

Селище Асканія-Нова – Великі Чапли (тепер Чаплинського району Херсонської області) було засноване 1841 року як маєток німецького герцога Фердинанда Ангальт-Кетгенського в урочищі Великі Чапли на Чумацькому шляху, що вів до Криму.

У 1828 році цар Микола I за безцінь (по 8 копійок за 1 гектар) продав 43 тисячі десятин землі сучасного заповідника німецькому герцогу Фердинанду Фрідріху Ангальт-Кетгенському, представникові німецької династії Асканіїв, для створення вівчарської колонії герцогства Ангальт-Кьотен.

У царському указі від 1 березня 1828 року значилося: «Цель сего поселения состоит в том, чтобы оно служило образцом большого благоустроенного сельского хозяйства, соединенного с фабричной промышленностью». У 1841 році землевласник назвав місцевість «Асканія-Нова» за іменем свого родового маєтку Асканія. Купивши 8 тисяч меринських овець разом із 130-ма німецькими колоністами почав обживати нові землі. Але сталося несподіване. Німці переляпались між собою не поділивши прибутків, які приносило вівчарство. Незабаром загинув молодий фруктовий сад, засохли виноградники, вівці розбіглися. У 1856 році герцог помер і нащадки позбулися проблемного російського «графства» продавши його колоністу Фрідріху Фейну за 1,5 млн. золотих марок.

Новий господар швидко навів тут порядок і перетворив збиткове господарство у багате помістя. Незабаром видав свою єдину дочку за

саксонця Йогана Готтліба Фальца і три його сини після цього шлюбу стали носити подвійне прізвище Фальц-Фейн. Один з них, Едуард Іванович: став батьком творця заповідника.

Після смерті Едуарда Івановича власником Асканії став Фрідріх Едуардович, який енергійно взявся за втілення природоохоронних заходів. Дуже скоро у його зоопарку було 58 видів ссавців і 154 види птахів. Фальц-Фейн зберіг для людства коней Пржевальського. Чимало зробив для врятування біловезького зубра, домігшись дозволу на його розведення у своєму заповіднику. Повернув у степ сайгаків, степових орлів, стрепетів, байбаків. У його дендропарку (196,6 га) з'явилися лісові птахи. Багатий землевласник Фрідріх Фальц-Фейн у 1898 році у своєму родовому маєтку за власною ініціативою першим у світі вилучив з господарського використання ділянку своїх угідь, яка стала праядром теперішнього найбільшого в Європі (11054 га) заповідного типчаково-ковилового степу.

До 1900 року Фальц-Фейн перетворив свій маєток у справжній науковий інститут. Він придбав унікальне обладнання, спеціальну літературу, організував обширну бібліотеку і кілька лабораторій.

У 1917 році зусиллями ботаніка Й. К. Пачоського і мандрівника географа П. К. Козлова, які працювали у Фальц-Фейна, чудом вдалося врятувати унікальну пам'ятку від розгрому. Сам господар у цей час перебував у Москві і був заарештований більшовиками. Кілька місяців пробувши у Бутирській тюрмі у серпні 1918 року, завдяки протестам учених-біологів, був звільнений. Тоді ж йому паралізувало ліву сторону тіла. Не випробовуючи долі він відразу виїхав до Німеччини. Мама, мотивуючи тим, що вона нікому нічого лихого не заподіяла, їхати відмовилась але її, стару жінку, більшовики у 1919 році розстріляли.

2 серпня 1920 року від серцевого приступу помер і Фрідріх Едуардович Фальц-Фейн. Похований на берлінському цвинтарі «Дванадцять апостолів», де на могильному камені із зображенням двох степових орлів викарбувано напис: «Тут лежить знаменитий творець Асканії-Нова».

Соратники Фрідріха Едуардовича у 1922 році зверталися до Раднаркому про увічнення його заслуг, але почуті не були. Більше того, через три роки більшовицький комісар Зітте, управитель Асканії у той час, наказав вирити всі домовини предків сім'ї Фальц-Фейнів, зсипати все, що там було в яму, а всі прикраси і мармурові пам'ятники в церкві знищити. Сама церква і склеп були перетворені на картоплесховище.

Лише у 1994 році, нова українська влада присвоїла «народному заповідному парку» Асканія-Нова ім'я його засновника – Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна [2].

Декретами Ради Народних Комісарів УРСР Асканія-Нова 1 квітня 1919 року була оголошена народним заповідним парком, а 8 лютого 1921 – Державним степовим заповідником УРСР. У 1930 році він перетворений на Степовий НДІ, з 1932 року – Всесоюзний НДІ гібридизації та акліматизації тварин, з 1956 – Український НДІ тваринництва степових районів, з 1983 – Український степовий біосферний заповідник «Асканія-Нова». 1985 року увійшов до системи біосферних резервантів ЮНЕСКО. На Асканію-Нову було покладено завдання зберігати і вивчати природу цілинного степу, а також акліматизувати та вивчати якомога більше видів тварин і рослин, які мають народногосподарське значення. При Асканії-Новій були створені науково-степова станція, зоотехнічна станція з племінним господарством, фітотехнічна станція та інші наукові заклади. Значно розширено зоопарк і ботанічний сад. Нині до складу заповідника входять ділянка заповідного степу, акліматизаційний зоопарк і дендропарк.

Цілинний степ «Асканія-Нова» – єдина в Європі ділянка типчаково-ковилового степу, якого ніколи не торкався плуг, – має велику наукову, культурно-пізнавальну та практичну цінність. Серед заповідних об'єктів України біосферний заповідник «Асканія-Нова» посідає особливе місце, адже історія заповідання його території нараховує понад 120 років.

У степу переважають багаторічні трави (51%). До «Червоної книги України» занесено 13 видів вищих рослин, 3 види грибів та 4 – лишайників. Шість видів квіткових асканійської автохтонної флори занесені до міжнародних червоних списків.

Тваринний світ заповідного степу, в основному, зберіг свою аборигенну фауну, за винятком крупних видів ссавців та птахів. Тут зустрічаються типові мешканці степового ландшафту: малий ховрашок, степовий байбак, тушканчик великий, заєць-русак, мишовидні гризуни, а також середні та дрібні хижаки: звичайна лисиця, степовий тхір, ласка.

У густому травостойці мешкають не менше 1155 видів членистоногих, 7 видів земноводних і плазунів, 18 видів ссавців, в різні пори року зустрічається більше 270 видів птахів, з яких 107 видів залишаються на гніздування.

Великий Чапельський під (4х6 км) – унікальна депресія, для якої характерно періодичне заповнення талою водою. В найглибшій частині зростають гідрофіти, у тому числі найрідкісніший вид в Україні – зіркоплідник частуховидний. На цій ділянці – найвищий показник видової насиченості квіткових – 368 видів. Флора поду налічує також значну кількість ендеміків – 53 види, з них 7 зустрічаються лише тут, а 8 видів занесені до «Червоної книги України».

На території Великого Чапельського поду в умовах, наближених до природних, утримуються табуни диких копитних з різних континентів. Тут протягом усього року мешкають бізони, сайгаки, лань європейська, коні Пржевальського, туркменські кулани, благородні олені, кафрські буйволи. Влітку сюди випускають стадо антилоп канна, гну та нільгау, зебр та вихідців з далекої Індії – гаялів. Ближче до осені в центрі поду збирається велика кількість перелітних птахів: різні види качок, багатотисячні зграї журавлів, сірих гусей, куликів [3].

У 1932 році на базі зоотехнічної станції та інших відділів заповідника був створений Всесоюзний науково-дослідницький інститут гібридизації та акліматизації тварин імені М. Іванова. Інститут був центром науково-дослідної роботи у галузі породоутворення, великою базою племінного тваринництва.

Видатний вчений М. Ф. Іванов збагатив зоотехнічну науку методикою виведення нових і вдосконалення існуючих порід. Він вважається засновником теорії породоутворення і розведення тварин за лініями.

Академік М. Ф. Іванов вивів одну з найкращих у світі тонкорунних порід овець – асканійського мериноса, створив українську степову білу породу свиней, радянських корридейлів, гемпшир-цигайських, лінкольн-волоських та лінкольн-курдючних овець. На основі гібридизації дикого муфлона з асканійськими мериносами були виведені гірські мериноси. Михайло Федорович заснував велику школу учнів і послідовників. Асканія перетворилася на великий науково-дослідний центр з багатющою базою.

Для охорони й вивчення тваринного та рослинного світів степу, а також для вирощування цінних насаджень в Асканії-Нова багато зробили вчені, що тут плідно працювали: біологи М. М. Завадовський, І. І. Іванов та О. С. Серебровський, ботаніки Й. К. Пачоський, академік В. М. Сукачов, М. С. Шалит та О. Я. Яната, географ академік П. К. Козлов, ґрунтознавець академік О. Н. Соколовський, ентомолог С. І. Медведєв, зоологи О. О. Браунер, О. П. Гуналі, В. В. Станчинський, Г. О. Успенський, Б. К. Фортунатов та інші [4].

Постановою Ради Міністрів УРСР від 10 травня 1956 р. ВНДІГАТ «Асканія-Нова» ім. М. Ф. Іванова був реорганізований в Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова» [5]. Ось такою установою впродовж десяти років довелося керувати Федору Івановичу Крутипороху.

Клопоту у директора було дуже багато. Тому вже о 5-й ранку перший промінчик сонця заставав Федора Івановича чи то на племінному заводі, чи на тваринницькій фермі, чи на дослідних ділянках. А потім кликала до себе наукова робота. І які тільки проекти і рішення не народжувалися у ці напружені години.

Завдяки його енергії і вмілому керівництву було побудовано комплекс для фізіологічних та інших інтер'єрних досліджень тварин, ґрунтовно зміцнена матеріальна база зооферми.

Було організовано глибоке дослідження причин мертвонароджуваності поросят і розроблена система заходів по забезпеченню стабільно високого рівня збереження приплоду у свиноматок. Ці матеріали увійшли до його докторської дисертації, успішно захищеній в Українській сільськогосподарській академії у 1973 році.

Він був керівником науково-дослідної роботи по підвищенню плодовитості свиноматок української степової білої і рябої порід свиней. Оpubлікував 80 наукових праць.

Крутипорох Ф. І. провів ряд конкретних заходів по покращенню структури інституту, підбору і вихованню кадрів. За цей період підготовлено 34 кандидати і 8 докторів наук. В інституті значно поліпшилася видавнича справа праць учених.

При ньому більшість працівників отримали благоустроєні квартири, аспіранти – добротний гуртожиток. Без перебільшення можна сказати, що за час його керівництва Асканія-Нова піднялася на якісно новий рівень і перетворилася у благоустроєне селище, яке стало привабливим для проживання.

Федір Іванович не дивлячись на велику зайнятість, часті відрядження, особисто брав участь у чорнових роботах по благоустрою селища, посадці дерев, активно підтримав ініціативу закладки нового дендропарку площею 100 гектарів. Він тримав у полі зору кожного працівника від лаборанта до завідуючого, керівника підрозділу. Його характерна фраза, що висловлювала невдоволення з приводу особливо негативних проявів: «Люди добрі, що ж це робиться!» як правило мала позитивні наслідки для винуватців. Вони каюлися, сповідувалися з впевненістю, що директор увійде в становище, зрозуміє і допоможе і звичайно ж ліквідували упущення.

За його керівництва інститут за великі досягнення в аграрній і біологічній науці був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора. Вручав цю нагороду тодішній керівник України Петро Юхимович Шелест в урочистій обстановці, безпосередньо в Асканії-Новій, на зборах жителів усього селища.

У Асканії-Новій та і в інституті ще живуть та працюють люди, які добре пам'ятають Федора Івановича і його наукову і суспільну діяльність. Старенька жителька селища, яка працювала на той час науковим співробітником у відділі скотарства, розповіла таку історію:

«Було це у 1964 році, як тільки Федір Іванович очолив інститут. Вранці, на одній із нарад, на яких зазвичай збиралися усі завідуючі відділів інституту обговорити план роботи на день, Федір Іванович,

вислухавши усіх, раптом кулаком стукнув по столі та так, що у кабінеті стало тихо. «Чому це у нас немає відділу конярства? Чому це, ви шановні вчені, працюючи в інституті тваринництва степових районів, займаючись гібридизацією тварин, акліматизацією диких тварин, виводите нові породи овець, корів, свиней, а коней не розводите? Де коні, я вас питаю? Щоб завтра в Асканії були коні! Знати нічого не хочу!» Дуже любив Федір Іванович коней. Сам добре верхи їздив. І завезли в Асканію-Нову українську верхову породу коней (можливо, ще якісь породи коней були). Тому з 1964 року інститут займався ще й конярством. З легкої руки Крутипороха у селищі була створена кінно-спортивна школа для дітей та юнацтва. Діти залюбки ходили вчитися їздити верхи і доглядали за цими прекрасними тваринами. З часів, коли Федір Іванович пішов з посади директора, конярство в Асканії занепало, школа була знищена, коней тих немає, а їх нащадки є робочою силою у заповіднику «Асканія-Нова». До речі, на тих конях любили промчатись і Петро Юхимович Шелест і друг Федора Івановича, знаменитий льотчик-ас, тричі Герой Радянського Союзу Олександр Іванович Покришкін, які були частими гостями в Асканії-Новій» [6].

Асканійський зоопарк першим у світі отримав чистокровних коней Пржевальського (у 1889–1904 рр. сюди було доставлено 12 молодих коней) і першим почав їх розмноження у неволі. Справа ішла настільки успішно, що у кінці 1970-х років на прохання монгольського уряду звідси на прабатьківщину, в пустелю Гобі, було відправлено невелике стадо для відновлення у природі цього рідкісного виду копитних. Цією роботою також активно опікувався директор інституту Ф. І. Крутипорох.

Федір Іванович добре володів українською та російською мовами. Читав та перекладав німецькою та англійською. Був надзвичайно комунікабельною людиною. Користувався великим авторитетом не лише у селищі Асканія-Нова, а і у Чаплинському районі та Херсонській області. Обирався членом райкому та обкому партії, що тоді підтверджувало високий статус, депутатом Чаплинської районної ради. Його ратна і трудова звитяга була високо оцінена. Він нагороджений шістьма орденами: Вітчизняної війни I та II ступеня (1944, 1945), Червоної Зірки (1944, 1945), Трудового Червоного Прапора (1971, 1973), вісьмома медалями, Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1969), Почесним знаком Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти СРСР (1977).

Мав дружину Молчанову Олександрю Панасівну та трьох дітей: Станіслава (1939), Галину (1944), Наталію (1948).[1]

Починаючи з 1974 року професор Крутипорох Ф. І. працював 11 років проректором у Білоцерківському сільгоспінституті.

Очолований ним факультет закінчило 10 тисяч спеціалістів. Мав на своєму рахунку 5 брошур, 3 книги, 147 наукових праць. З 1974 по 1993 рік, до самої смерті 22 липня, Федір Іванович жив у Білій Церкві. Там і похований.

Джерела та література

1. Особова справа Крутипороха Ф. І. Архів інституту тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова: автобіографія, особовий листок обліку кадрів, характеристика.
2. Васильєва Елена, Пернатъев Юрий. 50 знаменитых бизнесменов. Харьков. Фолио, 2004, с.464–470.
3. Асканія-Нова. 7 чудес України.[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://7chudes.in.ua/nominaciyi/askaniya-nova-2/>
4. Гаврилюк Л. О. «Асканія-Нова», біосферний заповідник ім. Ф. Фальц-Фейна. Енциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2003, с.146.
5. Асканія. Сторінки історії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ascaniansc.in.ua/storinki-istoriyi>
6. Спогади односельців.

УДК 323(477.53) «092»

Валерій Рекрут

(м. Київ)

Мирослав Аліман

(м. Полтава)

БОРИС МАРТОС ТА ЙОГО НАСТАНОВИ ЩОДО УСПІШНОГО РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ

У статті повідомляється про визначного українського діяча Бориса Мартоса, який присвятив своє життя громадській, політичній, кооперативній і науково-педагогічній діяльності та окремим працям про кооперативний рух. На основі власного практичного досвіду, та ознайомлення з розвитком кооперації в різних країнах дали можливість Б. Мартосу привернути увагу до недоліків у кооперативному русі і викласти поради як успішно вести роботу кооперативних товариств та їх об'єднань – спілок. Особливу увагу автор привернув до кадрового питання, організації і проведення зібрань, а також до значення ревізії в господарській діяльності.

Ключові слова: кооперативний рух, кооперація, теорія кооперації, класифікація кооперативів, ревізія, Б. Мартос.

Борис Миколайович Мартос визначний український громадський і політичний діяч, кооператор і педагог, дійсний член Наукового Товариства Шевченка і Української Вільної Академії Наук, народився 20 травня (ст. стиль) 1879 р. на Полтавщині у містечку

Градизьк. Закінчив класичну гімназію у м. Лубни і Харківський університет. У студентські роки за політичну діяльність тричі сидів у царській тюрмі. У 1910–1913 рр. працював як кооператор на Волині і на Кубані, в 1913–1917 рр. – інспектор кооперації у Полтавському губернському земстві. В 1917 р. був членом Центральної і Малої Ради, Генеральним секретарем земельних справ, у 1918 р. очолював управу Центрального Українського Кооперативного Комітету. В 1919 р. – міністр фінансів і деякий час голова Ради Міністрів УНР. З 1920 р. Б. Мартос в еміграції у Німеччині і Чехословаччині; один з організаторів, доцент, а потім професор Української Господарської Академії (УГА) в Подєбрадах, згодом Українського Технічно-господарського інституту (УТГІ) і його директор (1936–1938), 1945–1949 рр. – один із засновників і ректор Української Економічної Високої Школи в Мюнхені, 1954–1956 рр. голова, 1956–1957 рр. – заступник голови, 1957–1958 рр. – секретар Наукової Ради Інституту для вивчення СРСР у Мюнхені. В 1958 р. переїхав на постійне проживання до США. 19 вересня 1977 р. в Ірвінгтоні (Ньюарк, США) на 99 році життя Б. Мартос відійшов у вічність. Його поховали на цвинтарі в Бавнд-Бруку. Головні праці Б. Мартоса: «Теорія кооперації», «Кооперативна ревізія», «Організація і ведення зібрань», «Класифікація кооперативів», «Розмежування чинності кооперативних союзів» та ін. [1, с. 1480; 2, с. 9, 26-29].

У своїх працях Б. Мартос писав про сутність і значення кооперації, про досвід діяльності кооперативних товариств та їх об'єднань (спілок), про недоліки в роботі, розкривав напрями раціонального, успішного розвитку кооперації.

В одній із перших своїх публікацій Б. Мартос «Старосанжарське споживче товариство» [3, с. 220] повідомляв, що на початку 1914 р. він як інспектор кооперації Полтавського губернського земства взяв участь у загальних зборах Старосанжарського споживчого товариства. Про почуте на зібранні він опублікував статтю, в якій дав слушні поради щодо налагодження ефективної діяльності не тільки вищезгаданого, а й інших споживчих товариств. Зокрема, він писав про такий недолік у роботі товариства як відпуск товарів у борг. Таке явище, як зазначав автор аналізованої статті, простежувалося в багатьох споживчих товариствах і шкідливо впливало на їхню діяльність. Щоб уникнути зменшення обсягів товарообороту, товариства змушені були брати товари у борг у гуртовиків і нерідко опинялися у них у кабалі.

У 1915 р. за участі Б. Мартоса Полтавське губернське земство опублікувало нарис «Огляд споживчих товариств Полтавської губернії за 1913 р.» (далі «Огляд») [4]. Видання стало результатом обстеження споживчих товариств краю, здійсненого в 1914 р. Як і в публікації про

Старосанжарське споживче товариство теж повідомляється про таке негативне явище як відпуск товарів у борг. 145 споживчих товариств губернії повідомили про борги членів товариства за товари, що сягали 50,3 тис. крб. Мало того, було відпущено товарів у борг стороннім особам на 11,5 тис. крб. [4, с. 37] Роздаючи товари в борг, споживачі товариства втрачали значну суму обігових коштів, крім того, у них з'являлися збитки у вигляді безнадійних боргів. Сума розданих у борг товарів іноді перевищувала розмір пайового капіталу. Наприклад, вартість товарів, розданих у борг у Худоліївському товаристві Хорольського повіту, перевищувала суму пайового капіталу у 9 разів. [4, с. 38].

Невдовзі після III Всеукраїнського кооперативного з'їзду, що відбувся у Києві 26–29 травня 1918 р., у журналі «Українська кооперація» Б. Мартос виклав погляди щодо розмежування діяльності кооперативних спілок [5]. Ухвалені з'їздом рішення, на думку автора, мали спонукати до планованості в розвитку кооперації, призвести до вжиття заходів щодо усунення конкуренції між кооперативними організаціями, що мало сприяти найбільш доцільному використанню їхніх матеріальних та інтелектуальних сил. «Зараз ми бачимо в кооперативному русі трохи не таку саму анархію, як і в буржуазному торговельному апараті, – писав Б. Мартос. – В одному і тому селі, часто-густо на тому ж базарі, можна бачити крамниці різних споживчих товариств, які не тільки не об'єднують своєї діяльності, а навіть не хочуть її координувати. Не краще стоїть справа і з союзами кооперативів. Одкриваються вони без усякого плану. В одному повіті їх декілька (на Харківщині на 12 повітів – коло 40 спілок), а в другому повіті нема ні одного; райони діяльності їх переплутані; жоден, із них не зазначив собі ясних завдань, не виробив точного плану діяльності...» [5, с. 47].

Аналізуючи причини хаотичності в кооперативному русі, вчений наголошував, що в Україні не було центрів, які б регулювали торговельну діяльність кооперативних спілок. «Існуючі тепер центри, засновані трохи не вчора, ще слабкі, лише намагаються керувати справою. Навіть досі не вироблено організаційного плану, статистика тільки що розпочинається... В окремих випадках немалу роль відіграє особистий егоїзм, завдяки якому керівники спілок намагаються поставити свою спілку не на те місце, яке належить їй по об'єктивних умовах» [5, с. 49]. Б. Мартос вважав, що центральні, обласні, районні й дрібнорайонні спілки кооперативів повинні розмежувати свою діяльність так, щоб одна не повторювала роботу іншої. Він обґрунтував доцільність функціонування таких об'єднань у кооперації, як центральні спілки; обласні спілки; районні спілки; спілки дрібнорайонні. Кооперативний діяч теж визначив основні завдання цих об'єднань.

У праці «Лист до земляків кооператорів» Б. Мартос дав відповідні розрахунки, скільки потрібно грошей для споживчого товариства, щоб забезпечити торгівлю широким асортиментом товарів. З початком війни і здорожчанням товарів, пояснював він, вже тими капіталами, що їх мали споживчі товариства, обійтись було неможливо. «Всі криком кричать, що в крамниці товару мало, а нема того, того щоб внести більше паїв» [6, с. 7] – наголошував вчений. На конкретних прикладах він показував, скільки в нових умовах господарювання потрібно було коштів і для споживчих товариств, і для їх об'єднань – спілок, зокрема Полтавської спілки споживчих товариств. Б. Мартос нагадував у листі, що кооперативні організації повинні мати кошти не тільки для здійснення торговельних операцій, а й для налагодження виробництва товарів. «Чим більше фабрик та заводів перейде до рук кооперативних спілок тим легше боротися із спекуляцією», – стверджував автор листа [6, с. 10].

Одна із настанов Б. Мартоса стосується будівельної кооперації. Він нагадував, що внаслідок воєнних подій багато сіл і міст поруйновано, тож доведеться здійснити величезну роботу в напрямку відбудови й подальшої їх розбудови. «Як показав західноєвропейський досвід, найкраще може виконати це завдання будівельна кооперація. Отже, – на його думку, – треба вибудувати цілу мережу будівельних товариств, – як міських, так і сільських» [7, с. 141]. Б. Мартос вважав, що міські будівельні кооперативи мали здійснювати відбудову будинків і цілих кварталів, а сільські могли обмежитись постачанням населенню будівельних матеріалів: цегли, черепиці, дерева, заліза, цементу та ін. Ці пропозиції автора актуальні сьогодні, де будівлі зазнають руйнування від обстрілів чи стихійних явищ. Автор запропонував поставити на чолі будівельної кооперації Центральний союз будівельний, що здійснював би виробництво будівельних матеріалів, а також провадив імпорт тих будівельних матеріалів, які не вироблялися на українській території. Цей союз, за твердженням Б. Мартоса, «мав би видавати фаховий часопис та організовувати у себе студійний відділ, який би опрацьовував питання дешевого будівництва, гігієни та санітарії, а також питання організаційні та фінансові, які висовуватиме життя й які для будівельної кооперації мають особливе значення» [7, с. 143].

Ознайомлення з діяльністю кооперативних організацій, з недоліками у веденні господарства дали підстави Б. Мартосу наголошувати на значенні ревізії в кооперативній системі. Він висвітлив не тільки завдання і мету ревізії, а й вимоги до її проведення [8, с. 4].

Важливо, що Б. Мартос звертав увагу на необхідність підготовки ревізора як з теоретичної, так і з практичної точки зору. По-перше, в нього (ревізора) повинна бути якісна загальна освіта, яка б робила його

людиною інтелектуальною. Чим ширші і глибші його знання, тим краще він упорається зі своїми завданнями, тим ширший погляд матиме на розвиток кооперації і значення, тим глибше буде його критика діяльності кооперативів, тим змістовнішим і чіткішим будуть його висновки і доповідь [8, с. 12].

Б. Мартос приділив увагу діяльності кооперативних ревізійних союзів, висвітлив зміст роботи цих організацій, їх завдання і роль у проведенні фахових ревізій.

Б. Мартосу доводилося не раз брати участь у зібраннях і з'їздах. У своїй праці «Про організацію і ведення зібрань» він підкреслював значення різноманітних зібрань у громадському житті першої половини ХХ ст. «Часто на зібраннях, писав він, буває присутніх дуже багато, питання доводиться розглядати часом досить складні, при обговоренні виникає багато різних поглядів, що їх не так легко буває погодити між собою, а між тим треба прийти до якоїсь думки, що задовольнила б, коли не всіх, то, принаймні, більшість присутніх» [9, с. 2].

Отже, на думку вченого, зовсім не байдуже, як відбувається саме зібрання: чи хаотично, без усякого ладу й порядку, чи, навпаки, в повному порядку, так, щоб не нівечилися нерви присутніх, щоб кожна думка могла бути висловлена, щоб кожна висловлена думка була почута всіма, щоб ухвали виносились не поспішно, а продумано. Б. Мартос зазначив, що дуже часто хаотичний перебіг зібрання шкідливо впливав не тільки на нерви, а навіть і на логіку учасників; тоді й ухвали могли бути прийняті випадкові, що не задовольняли б більшості учасників, може і навіть суперечили їх поглядам і бажанням. Загальновідомий факт: невдале ведення зібрання затягає без потреби обговорення питань маловажливих, не залишаючи часу для питань істотних і більш складних. «Нарешті можна ще зазначити, – наголосив Б. Мартос, – що на безладних зібраннях верх бере не розумна думка, а галасливий крик, і не бажання послужити спільному ділу, а нахабна настирливість. Все це приводить до необхідності упорядкувати самий перебіг зібрання, унормувати права його учасників і вимагає вмілого керування зібранням» [9, с. 2]. Праця Б. Мартоса «Організація й ведення зібрань» і нині може служити настільною книгою не тільки для керівників і працівників кооперативних організацій (товариств, спілок), а й інших організацій, яким в умовах демократизації суспільства все частіше доводиться брати участь у різних зібраннях, а тим більше – проводити їх.

Комплекс настанов, щодо розвитку кооперації та вдосконалення діяльності кооперативних організацій зосереджено у праці Б. Мартоса «Теорія кооперації» [10], в якій він висвітлив соціальні й економічні підстави кооперації, розкрив її завдання та соціально-економічну природу, організаційні принципи і кооперативні традиції. У виданні

розповідається про суперечності та боротьбу в суспільстві за самостійне економічне становище. Автор розкрив роль у господарському житті таких чинників, як: а) підприємець, б) капіталіст, в) робітник, г) посередник і д) всі вони взяті разом як споживачі. Видатний діяч писав про обмін, лихварство, зиск, а також про корективи нерівного розподілу виробів у суспільстві: добродійність, участь робітників у прибутках підприємства, товариства взаємної допомоги та інше. Б. Мартос приділив увагу видам кооперації, соціальному складу кооперативів, питанням членства, управління кооперативом, взаємовідносин між окремими видами кооперації, культурно-просвітній діяльності кооперативних організацій [10, с. 165].

Б. Мартос багато уваги приділив класифікації кооперативів. Як справедливо зазначає дослідник наукової спадщини українських економістів С. Злупко, що «класифікація кооперативів свідчить про науковий підхід до кооперації взагалі, – бо класифікація економічних явищ – вимога економічної науки. Дотримуючись цієї вимоги, Б. Мартос критично оцінив усі до того відомі класифікації, обґрунтувавши власну класифікаційну модель кооперації» [11, с. 330].

Б. Мартос визначив спільне та відмінне між кооперацією й іншими організаціями подібного типу, зокрема, так званими «фальшивими» кооперативами (псевдокооперативами).

Розглядаючи питання про удосконалення організації Б. Мартос нагадував, що «вся сила кооперативного руху – в об'єднанні мас; чим ліпше переведено в життя це об'єднання, тим буйніше розвивається кооперативний рух. Кожен свідомий кооператор повинен ясно розуміти, що кооператив тим міцніший і тим більше має шансів на розвиток, чим міцніше зв'язані між собою його учасники; тому прагнення до найтіснішого об'єднання передається від основоположників кооперації до наших днів» [10, с. 156].

Б. Мартос писав і про солідарність, що зв'язує членів кооперативів девізом: «один за всіх і всі за одного», або «все через кооператив», – є необхідна підвалина організованості. Через те всі кооперативи вимагають від своїх членів солідарності, хоч би про це й не було нічого зазначено в статуті. Справжні кооператори, наголошував автор, висовували на перший план не особисті інтереси окремих членів кооперативу, а спільний інтерес цілого кооперативу; і тепер кожний свідомий кооператор повинен не тільки дбати в першу чергу про інтереси цілого кооперативу, а навіть повинен бути готовим піти на деякі жертви та невігоди, що іноді бувають зв'язані з користуванням кооперативним підприємством. Коли кооператив потребує гроші, то свідомий його член дасть їх йому в позику чи на вклад, хоч би для того сам мусів відкласти купівлю якоїсь потрібної йому речі [10, с. 156].

Друга важлива підвалина організованості кооперативних об'єднань, йдеться у праці Б. Мартоса, це колегіальність праці

виконавчих органів. Всяка нова справа, кожен новий план спочатку всебічно обмірковується колегіально, а потім вже переводиться в життя [10, с. 156].

Потребуючи свідомого ставлення з боку учасників, кооператив веде справи так, щоби кожен з його членів був з ним якнайбільше ознайомлений. Кооператив має дбати про ознайомлення широких мас населення зі своєю діяльністю. Тому публічність є характерна риса кооперативної роботи, вважав Б. Мартос. «На загальні збори кооперативу допускаються, як гості, сторонні особи, на засідання ради й правління можуть бути допущені (розуміється без права голосу) члени кооперативу, що не входять в склад цих органів, якщо тільки це дозволяє помешкання. Інформації про кооперативну діяльність публікуються для загального відома. Все це сприяє зацікавленню широких кіл справами кооперативу й притягає до нього нових членів. Все це зміцнює кооперативну організацію й сприяє її поширенню» [10, с. 156].

Принцип рівноправства членів кооперативу та праця членів кооперативу в його підприємствах на становищі найнятих робітників, писав Б. Мартос, вимагають особливо тактовного ставлення до службового апарату в кооперативних установах. Займаючи різне службове становище в кооперативі, всі особи, користуються рівною пошаною; ставлення до всіх працівників в кооперативі з боку старшого персоналу – однаково чемне, однаково уважливе; до того ж в кооперативах не допускається ніяке протегування на ґрунті родинних чи приятельських зв'язків [10, с. 157].

У праці «Теорія кооперації» йдеться і про чистоту засобів. Б. Мартос наголошував, що кооператив не ставить собі за завдання кого-небудь визискувати, тому й методи його роботи відрізняються від методів звичайної комерції. Кооперативна традиція «плямує тих уповноважених, що дозволяють собі брати ті чи інші подарунки від контрагентів, з якими вони ведуть справи». Автор наголошував, що «в стосунках з різними особами та установами кооперативи повинні додержуватись особливої точності в розрахунках і акуратності в виконанні зобов'язань... Кооператив не потребує вживати всяких хитрощів дрібного крамаря; він не стане понижувати себе якими-будь сумнівними операціями. Додержання слова, торговельна порядність, пошана до писаних чи словесних умов, – от традиції, що їх вносить кооперація в торговельні стосунки» [10, с. 158].

Особливої уваги заслуговують настанови Б. Мартоса, відносно працівників кооперації. «Намагаючись об'єднати все населення та обслужити його потреби, писав він, кооперація повинна утворити величезні підприємства, зв'язані між собою в єдину добре улажену систему; для цього їй потрібні досвідчені керівники та добре підібраний фаховий персонал; вона може й повинна в масі осіб, що беруть участь в

кооперативному русі, відшукати найбільш енергійних та здібних, щоб їм доручити керування кооперативними установами. Якщо у таких людей не буде належного досвіду, то енергія й розум дадуть їм можливість за короткий час увійти в курс справ і придбати необхідні знання; в їхньому розпорядженні повинен бути належний фаховий персонал, що йому можна б було спокійно доручити виконання кожної окремої роботи. Найбільші таланти знайдуть в кооперації достойну для себе роботу й поле діяльності» [10, с. 158]. В першу чергу керівник кооперативної установи повинен бути людиною порядною, наголошував Б. Мартос. Розум, досвід та енергія людини нечесної принесуть кооперації не користь, а тільки шкоду, тому «потрібні люди не підкупні, що для них матеріальні блага не грали б у житті першої ролі, і то однаково, чи справа йде про які-небудь дрібні вигоди, чи про якусь велику користь». Керівником громадської справи не повинна бути людина користолюбна. «Кооперації потрібні люди, що громадські справи ставили б вище своїх особистих; що в успіхах кооперативу бачили б найбільше для себе задоволення» [10, с. 158].

Разом з тим, писав Б. Мартос, керівником може бути тільки людина сміла, з сильною волею й твердим характером, «яка б при невдачах не падала духом, а певна в вірності вибраного шляху уперто б ішла до поставленої мети, підбадьорюючи слабодухів. При доброму бажанні така людина зуміє використати досвід і пораду своїх співробітників, бо принципи і традиції, якими живе кооперація, утворюють умови, в яких найліпше виявляється колективний розум і колективний досвід, треба тільки хотіти й уміти їх використати» [10, с. 158].

Колегіальність ведення справи, писав Б. Мартос, дає можливість кожному службовцеві виявити свій хист, свої знання, і керівникові залишається бути тільки уважним, щоби бачити здібності своїх співробітників. Автор нагадував, що «кожен керівник повинен цінити здібності інших, повинен висувати здібних на більш відповідальне місце; але для цього треба пильно приглядатися до індивідуальності кожного, бо найбільша хиба керівника і найбільше нещастя для установи це – мати порядних, здібних співробітників і не знати про це» [10, с. 159].

«Система децентралізованого кооперативного будівництва, стверджував Б. Мартос, дає особливо широкі можливості для розвитку інтелектуальних сил і для доцільного їх використання. «Цінуй людей!» – це одна з кооперативних традицій, що дала можливість багатьом здібним людям знайти в кооперації широке поле для розвитку й ужиття своїх інтелектуальних сил. Лише кожний працівник, хай буде він найталановитіший, повинен завжди пам'ятати, що не кооперація існує для нього, а він для кооперації: він повинен дорожити тією установою, де працює, пам'ятаючи, що коли він хоче бути першим, то повинен бути найщирішим слугою» [10, с. 159].

Свою працю «Теорія кооперація» Б. Мартос завершує такими словами: «додержання кооперативних принципів та традицій кооперативними організаціями та їхніми керівниками є необхідна підстава для розвитку кооперативного руху, а те, що ці принципи й традиції гармонійно зв'язані між собою та логічно впливають із соціально-економічної природи кооперації, дає блискучі надії на майбутність кооперативного руху» [10, с. 159].

Участь Б. Мартоса у діяльності кооперативних організацій як інспектора кооперації, члена рад кооперативних спілок і ревізійних комісій, голови управи Центрального Українського Кооперативного Комітету, вивчення ним зарубіжного досвіду кооперативної діяльності, слугували йому запорукою плідної науково-дослідної роботи управління кафедрами кооперації в Українській Господарській Академії в Подєбрадах. Його наукові праці стали надбанням не тільки для працівників кооперативних організацій, а й для інших закладів. Його настанови, щодо господарювання, зокрема кадрової політики актуальні й сьогодні.

Джерела та література

1. Мартос Борис // Енциклопедія українознавства. Том 4. Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – С. 1480.
2. Качор А. Борис Мартос. Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці / А. Качор. – Вінніпег, Канада, 1977. – 31 с.
3. Мартос Б. Старо-Санжарское общество потребителей / Хуторянин. – 1914. – № 7. – С. 220–221.
4. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии за 1913 год. – Полтава : Полтавское губернское земство. Электрическая типо-лит. И. П. Фишберга, 1915. – 63 с., Приложения 44 с.
5. Мартос Б. Розмежування діяльності центральних, обласних районних і дрібнорайонних кооперативних союзів / Б. Мартос // Українська кооперація. – 1918. Кн. 4 (жовтень). – С. 45–54.
6. Мартос Б. Лист до земляків кооператорів. – Київ : Дніпровський союз споживчих союзів України. – 1919. – 20 с.
7. Мартос Б. Відбудова української кооперації // Сільське господарство України. Збірник статей за редакцією проф. Віктора Доманицького. – Прага : Культурно-наукове видавництво УНО. – 1942. – С. 133–147.
8. Мартос Б. Кооперативна ревізія / Б. Мартос. – Львів : Ревізійний союз Українських кооперативів, 1928. – 65 с.
9. Мартос Б. Організація й ведення зібрань. Курс лекцій. – Регенсбург-Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 48 с.
10. Мартос Б. Теорія кооперації (курс лекцій) / Б. Мартос. – Регенсбург – Берхтесгаден : Український технічно-господарський інститут, 1947. – 165 с.
11. Злупко С. Теорія кооперації Бориса Мартоса / С. Злупко // Персоналії і теорії української кооперативної думки. – Львів : Євросвіт, 2002. – 528 с.

ПОЛТАВСЬКА ІСТОРИКИНЯ ВІРА ЖУК (1928–2008) (ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ)

Проаналізовано історіографію проблеми дослідження наукової спадщини полтавського історика Віри Жук (1928–2008). Історіографію питання систематизовано, поділено на кілька груп: до першої віднесено наукові розвідки про життєвий шлях та наукову спадщину В. Жук; до другої – науково-публіцистичні праці, присвячені вченій, третьої – стислі довідкові відомості про вчену.

Ключові слова: Віра Жук, наукова спадщина, історіографія, історико-краєзнавчі дослідження, науково-пошукова робота.

Серед відомих вітчизняних істориків – вихідців із Полтавщини варто назвати архівіста, фахівця у сфері славістики, краєзнавця, глибокого знавця джерел, авторку багатьох наукових праць Віру Жук (1928–2008). Внесок Віри Жук у розвиток сучасної вітчизняної історичної науки, зокрема – болгаристики та регіоналістики, важко переоцінити. Віра Жук після Льва Падалки, Іван Павловського, Миколи Арандаренка, Василя Бучневича та інших продовжила закладені традиції дослідження історичного краєзнавства Полтавщини. Її ім'я золотими літерами вписано в історичну регіоналістику Полтавщини. Віра Жук є одним із фундаторів історичного краєзнавства на Полтавщині.

Праці Віри Жук сприяють збереженню історичної пам'яті та ідентичності багатьох етносів. Висновки В. Жук у галузі давньої історії України є величезним здобутком української науки. Їй належить пріоритет залучення у науковий обіг багатьох фактів з давньої та середньовічної історії України, що значно збагачує наше минуле.

Історіографію проблеми щодо історичного студювання наукової спадщини Віри Жук доречно буде систематизувати, поділивши на кілька груп: до першої варто віднести наукові розвідки про життєвий шлях та наукову спадщину В. Жук; до другої – науково-публіцистичні праці, присвячені вченій та до третьої – стислі довідкові відомості про неї.

Одна з перших наукових розвідок, де проаналізовано краєзнавчі дослідження Віри Жук, міститься у монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (К., 1989). У роботі висвітлено стан та розвиток краєзнавчих досліджень в Україні як частини історичної науки. П. Тронько, аналізуючи стан краєзнавчих досліджень, наголосив на тому, що одночасно з участю у підготовці тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» В. Жук опублікував кілька брошур, які присвячені історії населених пунктів Полтавщини, зокрема, Диканька, Санжари [1].

Певну кількість праці про життєвий і науковий шлях історика Віри Жук присвятила доктор історичних наук, професор, учениця Віри Жук І. Петренко. До 80-річного ювілею вченої дослідниця підготувала розвідку, в якій було зроблено спробу підбити підсумки багаторічної пошукової і дослідницької роботи В. Жук [2]. І. Петренко опублікувала низку статей, де проаналізовано науковий спадок і внесок ученої в українську та світову історію У 2017 році І. Петренко видала монографію про дослідницю [3].

Ґрунтовні статті про Віру Жук та рецензії на її праці підготував полтавський історик, краєзнавець, кандидат історичних наук О. Єрмак [4].

Болгарська тематика в науковій спадщині Віри Жук знайшла висвітлення в студіях вченої-болгариста, полтавського історика, колишньої колеги В. Н. Жук, кандидата історичних наук Н. Самойленко [5]. Дослідниця глибоко проаналізувала наукові розвідки Віри Никанорівни, присвячені українсько-болгарським відносинам та ролі болгарського чинника в давній історії України.

Науково-дослідницькій роботі В. Жук в Державному архіві Полтавської області присвятили свої студії полтавські архівісти Т. Пустовіт [6] і М. Чиркова [7]. Співробітник архіву В. Коротенко в науковій розвідці розглянув науково-видавничу діяльність Державного архіву Полтавської області, окреслив основні етапи роботи, зокрема щодо підготовки путівників, збірників документів, довідкових видань. Дослідник підготував бібліографічний список праць Віри Жук за 1950–2007 роки [8].

Аналізуючи науково-публіцистичні праці, які були присвячені Вірі Жук, варто проаналізувати розвідку полтавського журналіста і краєзнавця В. Посухова, яка була опублікована у 1981 році. Дослідник відзначив значну роль краєзнавчих досліджень Віри Никанорівни, яка відкрила нові сторінки славного минулого й уміло популяризувала їх. Автор звернув увагу на підготовку Вірою Жук матеріалів із історії населених пунктів області, про видатних земляків, зв'язки Полтавщини з болгарським народом тощо. Автор підсумував, що «творчий почерк В. Жук відзначається глибиною дослідження, використанням великої кількості різноманітних матеріалів (що теж дуже цінно), вмінням яскраво і образно донести їх до широких мас» [9].

Науково-публіцистичною за характером є замітка історика М. Лахижі, котрий у 1999 році опублікував розвідку-роздуми про вихід книги В. Жук «Із сивої давнину» та розмірковував над тим, як важливо для сучасного дослідника мати спонсорів для видання своїх праць [10].

Полтавські журналісти у місцевій періодичній пресі публікували лаконічні відомості про В. Жук, характеризували її громадське життя і наукову спадщину [11].

Полтавська журналістка Ніна Король підготувала біографічну статтю про Віру Жук, іменем якої у 2016 році було названо одну з вулиць поблизу Полтави [12].

Матеріали довідкового характеру містять хоча й лаконічні, проте важливі відомості про Віру Жук. Короткі біографічні дані про неї наявні в різноманітних бібліографічних, енциклопедичних довідниках. Такі статті містять стислі відомості про вчену.

Перша біографічна довідка про В. Жук була опублікована в збірнику «Історики-слависти ССРСР» [13].

Доктор історичних наук, професор, відомий вчений-болгарист, керівник кандидатської дисертації Віри Жук П. Сохань у 1983 році опублікував статтю, у якій в переліку істориків-болгаристів згадав Віру Жук із Полтави [14].

У часопису «Постметодика» вміщено біографічну довідку про вчену [15], яка проливає світло на різні періоди її життя. Стислі відомості про Віру Жук містяться в довіднику про сучасних дослідників рідного краю [16]. Лаконічну довідку про Віру Жук уміщено в книзі «Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність» [17].

Про Віру Жук, як дослідницю життєвого і творчого шляху Т. Шевченка, йдеться в енциклопедії «Полтавська Шевченкіана» [18]. У стислій довідці подано коротку біографію вченої та бібліографію її праць, присвячених Тарасові Шевченкові.

Таким чином, історіографію проблеми наукової спадщини Віри Жук систематизовано, поділено на кілька груп: до першої віднесено наукові розвідки про життєвий шлях та наукову спадщину В. Жук; до другої – науково-публіцистичні праці, присвячені вченій, третьої – стислі довідкові відомості про вчену. До 2017 року було відсутнє узагальнююче дослідження, присвячене науково-педагогічній діяльності В. Жук. Окремі публікації носили епізодичний характер і висвітлювали лише деякі віхи життєвого і творчого шляху вченої. У 2017 році було опубліковано монографію історика Ірини Петренко, яка присвячена дослідженню життєвого і наукового шляху В. Жук. Незважаючи на це, варто продовжувати дослідження багатогранної наукової спадщини історика Віри Жук.

Джерела та література

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР / Відп. ред. П. Т. Тронько. К. : Наукова думка, 1989. 240 с.
2. Петренко І. М. Віра Никанорівна Жук: талановита дослідниця на ниві історичної науки України // Постметодика. 2008. № 2. С. 51–55.
3. Петренко І. М. Віра Жук – корифей вітчизняного освітянського краєзнавства // Краєзнавство. К., 2011. № 3. С. 115–119; Петренко І. М. Шкільний музей українсько-болгарської дружби в селі Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області: історія створення і функціонування // Краєзнавство. К., 2013. № 3. С. 85–90; Petrenko I. Famous Ukrainian historian:

Vera Zhuk (1928–2008) // Women and politics in a global world / International congress, April 16-17, 2015, Istanbul Aydin university / Abstract proceedings. Istanbul, 2015. P. 98; Петренко І. М. Віра Жук (1928–2008) – відома вчена-болгарист // Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку : тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури, м. Київ, 21 травня 2015 року. К., 2015. С. 166–168; Петренко І. М. Віра Жук – відомий вітчизняний історик-архівіст // Студії з архівної справи та документознавства. К., 2015. Т. 22–23. С. 180–184; Petrenko I. Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008) // Nowa Ukraina / New Ukraine / Instytut Historii UJ, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW. Kraków–Przemyśl. – 2015. – № 15. – P. 51–58; Petrenko I. Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008) // TeKa komisji historycznej / Polska academia nauk oddzial w Lublinie. Lublin, 2016. Tom XIII. – S.233–242. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008) // Роль женщины в развитии современной науки и образования : сборник материалов Международной научно-практической конференции, 17–18 мая 2016 г., Минск / БГУ ; редкол.: И. В. Казакова, А. В. Бутина, И. В. Олюнина. Минск : БГУ, 2016. С.295–300; Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ: МІЛЕНІУМ, 2017. 516 с.; Петренко І. М. Роль історика Віри Жук (1928–2008) у дослідженні церкви та релігії на Полтавщині // Православ'я в Україні : Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992–2017) / Під ред. Г. В. Папакіна, Н. М. Куковальської та ін. К. : [Київська православна богословська академія], 2017. Ч. 2. С. 145-150; Петренко І. М. Викладацька діяльність історика Віри Жук (1928-2008) у Полтавському державному педагогічному інституті імені В. Г. Короленка (1978–1989 рр.) // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. – 2017. – Т. 28 (67) № 2. – С. 19–23; Петренко І. М. Спогади про історика Віру Жук (1928–2008) як джерело вивчення її як Людини, Вчителя, Науковця // Біографія вчителя у біографії учня : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 квітня 2018 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]. – Полтава : ПОШПО, 2018. – С.17–22; Петренко І. М. Участь історика Віри Жук (1928–2008) у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» // Четверті Череванівські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (з міжнародною участю) (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві), 25-26 жовтня 2018 року. – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2018. – С. 119–127; Петренко І. М. Спогади про історика Віру Жук (1928–2008) у контексті гендерного ракурсу меморіальних спогадів // Тези доповідей VI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах. Простори пам'яті. Простори спогадів» (м. Рівне, 03-04 травня 2019 р.) // Режим доступу : http://mnemonika.org.ua/wp-content/uploads/2019/05/Petrenko_I.pdf; Петренко І. М. Українсько-болгарські відносини у науковому доробку Віри Жук (1928–2008) // Дриновський збірник / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Центр болгаристики та балкан. дослідж. ім. Марина Дринова [та ін.] ; редкол.: М. Г. Станчев (голов. ред.) [та ін.]. – Харків ; Софія : Вид-во Болг. акад. наук ім. проф. Марина Дринова, 2019. – Т. 12. – С. 115–125.

4. Єрмак О. П. Життя, віддане історії рідного краю // Трудова Полтавщина. – Полтава, 2008. – 21 листопада; Єрмак О. П. Життя, віддане рідному краю // Історична пам'ять. Науковий збірник (Полтава). – 2012. – №27. – С.181–182;

- Єрмак О. П. Подвижниця краєзнавчої справи / Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування закладу) / Гол. ред. В. О. Пащенко. Полтава : АСМІ, 2004. С.45–50.
5. Самойленко Н. І. Жук В. Н. як історик-болгарист / Н. І. Самойленко / Матеріали XI Міжнародної наукової конференції «Болгари Північного Причорномор'я», 15-16 жовтня 2010 року, м. Мелітополь. – Мелітополь-Велико Тирново, 2010. С.158–168; Самойленко Н.І. Праболгари в исследовании полтавского краеведа / Н. И. Самойленко // Дуслык. 2012. С. 36–39; Самойленко Н. І. Сторінки історії праболгар у творчому доробку В. Н. Жук // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць / Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: [б. в.], 2011. Вип. 4. С.19–20.
  6. Пустовіт Т. П. До ювілею архівіста // Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Полтава : ДАПО, 1998. С. 315–333; Пустовіт Т. П. Жук Віра Никанорівна // ПОЛТАВІКА. Полтавська Енциклопедія: у 12 томах. Том 12: Релігія і церква / Гол. ред. О. А. Білоусько. Полтава: Вид-во «Полтавський літератор», 2009. С.225.
  7. Чиркова М. Жук Віра Никанорівна // Українські архівісти: Бібліографічний довідник: у 3-х вип. / Упор. Т. В. Портнова. К. : Держкомархів, 2002. Вип. 2: 1940–1960-ті рр. С.84–86; Чиркова М. Жук Віра Никанорівна // Українські бібліографи. Біографічні відомості. Професійна діяльність. Бібліографія / Відп. ред. Т.І.Вилегжаніна. К. : [Б.в.], 2008. С.150–151
  8. Коротенко В. В. Видавнича та публікаційна діяльність Державного архіву Полтавської області у 1947–2007 рр. (бібліографічний покажчик) // Архівний збірник до 90-річчя Державного архіву Полтавської області / Матеріали наукової конференції: «Документальна спадщина Полтавщини: минуле, сучасне, перспективи». Полтава, 2008. С.271-363.
  9. Посухов В. Копав-копав криниченьку В. Посухов // Зоря Полтавщини. 1981. 5 травня.
  10. Лахижа М. Як не вплинути, а увійти в історію // Зоря Полтавщини. 1999. 5 грудня.
  11. Жовнір Н. Учений, історик, краєзнавець // Зоря Полтавщини. – 2013. – 19 листопада. С.2; Черпакова Л. Людина, яка відбулася // Край. Полтава, 2010. Січень. С.13.
  12. Король Н. Віра Жук все життя присвятила краєзнавству // Коло, м. Полтава. 2017. 19-25 січня.
  13. Жук В. Н. // Историки-слависты СССР. Библиографический словарь-справочник. М. : Наука, 1981. С.76–77.
  14. Сохань П. С. Советская болгаристика на Украине // Советская болгаристика / Материалы конференции, посвященные 1300-летию Болгарского государства. М. : Наука, 1983. С.116.
  15. Довідка про автора [В. Н. Жук] // Постметодика. 2003. № 5-6. С.75–76.
  16. Жук Віра Никанорівна // Краєзнавці України (сучасні дослідники рідного краю). Довідник. Т. 1. К.-Кам'янець-Подільський : МЕДИБОРИ, 2003. С.71–72.
  17. Віра Никанорівна Жук (1928–2008) // Історичний факультет Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. С.99–100.
  18. Жук Віра Никанорівна // Ротач П. П. Полтавська Шевченкіана: Спроба обласної (крайової) Шевченківської енциклопедії. У двох книгах. Кн. 1. А-К. Полтава : Дивосвіт, 2005. С.254–255.

РЕЛІГІЙНА МЕРЕЖА ПОЛТАВЩИНИ НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ: ХАРАКТЕР, ТРАНСФОРМАЦІЇ, ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

У статті висвітлюється конфесійна палітра Полтавщини, яка сформувалася на початок ХХІ століття. Показаний складний характер динаміки розвитку процесів у релігійному середовищі, їхня стабілізація щодо сформованості мережі релігійних організацій. Характеризуються кількісні параметри громад різних конфесій, форми діяльності. Подаються назви церков, храмів, священницький склад та ієрархія. Автор структурує інформацію про діючі конфесії.

Ключові слова: Полтавська область, храми, монастирі, Православна церква України, православ'я, протестантизм.

На початку ХХІ століття розвиток релігійних об'єднань на Полтавщині сприяв створенню у нашому регіоні розгалуженої мережі громад і церков різного віросповідання. Як і в минулі роки, на початку ХХІ ст. релігійна ситуація в області залишалася в цілому спокійною і передбачуваною. Силкових конфліктів на конфесійному ґрунті практично не виникало. Державно-церковні взаємини характеризувалися витриманістю і толерантністю. Певна динаміка і пошвавлення відбувається у православному середовищі, що зумовлено утворенням та інституюванням Православної Церкви України [1; 2; 7].

Полтавщина відзначається конфесійною розмаїтістю (41 конфесія, течія і напрямок). Якщо станом на 1 січня 2011 року на Полтавщині діяли 1043 релігійні організації (1020 релігійних громад, 11 управлінь, 3 духовні навчальні заклади, 4 монастирі, 1 братство, та 4 місії), то на 1.01.2020 – відповідно 1185 конфесійних об'єднань. Вони включають 1155 релігійних громад, 11 управлінь, 3 духовні навчальні заклади, 8 монастирів, 4 братства та 4 місії [2, с. 64; 5, с. 2; 7, с. 1].

Полтавщина входить до переліку областей зі сформованою мережею релігійних організацій. Упродовж останніх років темпи легалізації релігійних громад зменшились. Якщо у 2018 році зареєстрували статuti 18 релігійних громад, то у 2019 – 5. Кількість релігійних організацій, що зареєстрували свої статuti у 2019 році, зменшилась у порівнянні з 2018 роком на 13 одиниць. Зокрема зареєстрували статuti 5 новостворених релігійних громад: УПЦ – 2, ПЦУ – 1, УЦХВС – 1 ЄХБ – 1. Ще 2 релігійні громади змінили своє канонічне підпорядкування (з УПЦ на ПЦУ), 1 – вийшла із Церковного Управління (Єпископату) Німецької Євангелічно-Лютеранської Церкви України та стала незалежною. Зокрема у 2019 році органами влади було

проведено перереєстрацію у новій редакції статутів 30 релігійних громад [7, с. 1].

Найчисельнішим і найвпливовішим релігійним напрямом залишається православ'я (усього 753 громади, з яких 499 – УПЦ, 237 – ПЦУ, 17 – інші), або 64% від загальної кількості. Варто зазначити, що в останній час питома вага православних організацій у релігійному середовищі Полтавщини дещо зросла [4, с. 4-5; 5, с. 3; 6, с. 4; 7, с. 1-2].

Найбільшим і найвпливовішим релігійним утворенням в області як у православному середовищі залишається *Українська православна церква* (УПЦ, у канонічній єдності з московським патріархатом): 66,27% проти 66,44% у 2018 р., 67,3% у 2017р. УПЦ є найбільшою і серед усіх релігійних організацій Полтавщини (42% проти 42,18% у 2018 р., 42,2% у 2017р.) [7, с. 2].

До складу УПЦ входять 2 єпархіальні управління, 6 монастирів, духовна місіонерська семінарія, 4 братства, 486 громад, при яких діють 94 недільні школи. Варто зазначити, що питома вага організацій УПЦ серед інших православних конфесій дещо зменшилася [2, с. 65-66; 7, с. 2-3].

2 єпархії УПЦ мають 458 приміщень для задоволення релігійних потреб віруючих. Із них: 193 типові культові споруди (23 пам'ятки архітектури), 265 приміщень пристосованих під молитовні (38 орендованих). Забезпеченість релігійних організацій УПЦ культовими спорудами та приміщеннями складає 91,8%. Громади УПЦ мають 361 священнослужителя, що є недостатнім для кадрового забезпечення парафій [7, с. 2].

Громади УПЦ, переважно зосереджені у містах обласного значення, районних центрах та селищах міського типу області. У сільській місцевості релігійні громади малочисельні і не мають можливості утримувати священників (вони опікуються двома-трьома або більше парафіями).

У м. Горішні Плавні діє місіонерська духовна семінарія Полтавської єпархії УПЦ. На її відділеннях навчається 274 слухача, з них 64 на денній формі, а 210 – заочній. Це свідчить про сталу кількість слухачів денної форми навчання зазначеного закладу. Громади УПЦ Полтавщини поділяються на 2 єпархії: Полтавську (керує митрополит Полтавський і Миргородський Филип) і Кременчуцьку (керує архієпископ Кременчуцький і Лубенський Миколай) [7, с. 3].

Православна церква України (ПЦУ) є другою за кількістю парафій. Станом на 1 січня 2020 року вона налічує 237 релігійних організацій (це складає 31,47% від кількості парафій православного віросповідання і 20% серед усіх релігійних організацій області). До складу ПЦУ входять 2 єпархіальні управління, 1 монастир, 237 громад, при яких діє 47 недільних шкіл [7, с. 3-4].

Громади ПЦУ для задоволення потреб віруючих мають 104 культові споруди та молитовні приміщення (з них власне 52 культові споруди і, зокрема, 6 пам'яток архітектури, а також 52 пристосованих і орендованих приміщення). Забезпеченість релігійних організацій ПЦУ культовими спорудами складає 43,9%. Це свідчить про вкрай недостатній рівень забезпеченості конфесії приміщеннями для богослужінь [7, с. 3-4].

У штаті двох єпархіальних управлінь перебувають 102 священники (на 234 релігійні громади). Це не відповідає потребам громад, а тому їх частина діє нерегулярно.

У 2019 році зареєстровано статuti 2 релігійних громад, які перейшли з УПЦ до ПЦУ, а саме релігійні громади с. Устивиця Великобагачанського району та с. Воскобійники Шишацького району. Процес переходу православних громад до ПЦУ в області повільно набирає оберти. Зі зміною влади він дещо пригальмовується, але є незворотнім. Новостворена ПЦУ (Константинопольського патріархату) об'єднала колишні громади УПЦ (КП), УАПЦ, до неї переходять парафії УПЦ. Проте цей процес має неоднозначний характер (частково через проблеми із перереєстрацією статутів). Громади ж УАПЦ (оновленої) виявили бажання приєднатися до УГКЦ (процес на стадії реєстрації) [7, с. 4].

Громади ПЦУ Полтавщини поділяються на 2 єпархії: Полтавську (керує архієпископ Полтавський і Кременчуцький Федір) і Харківсько-Полтавську (керує архієпископ Харківський і Ізюмський Афанасій).

Громади *Української автокефальної православної церкви (оновленої)* в області представлені 13 релігійними організаціями. Очолює їх декан Полтавського деканату Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ (о) протоієрей о. Ігор Литвин. Він, водночас, є і настоятелем Свято-Юріївської парафії у м. Полтаві. Як ми вище зазначали, громади УАПЦ (о) (за рішенням Всеукраїнського Собору) вирішили об'єднатися з УГКЦ, але наразі є ще самостійною церковною структурою [7, с. 6].

Стабільно функціонують Свято-Юріївська релігійна громада УАПЦ(о), яка має однойменну каплицю – пам'ятку архітектури, а також Свято-Миколаївська (у с. Глибока Балка Решетилівського району). Кадрове забезпечення священнослужителями та майновий стан парафій слабкий [7, с. 6].

Старообрядці на Полтавщині представлені *Руською дравлеправославною церквою (Новозибківської згоди)*. Станом на 1 січня 2020 року на Полтавщині діють три парафії РДЦ: 2 – у м. Кременчуці і 1 – у с. Соснівка Гадяцького району [7, с. 7].

Варто зазначити, що Кременчук є центром Української єпархії РДЦ (підпорядкована духовному центру РДЦ у м. Новозибкові, Брянської області РФ). Зазначені парафії мають намір змінити

підпорядкування та стати незалежними старообрядницькими релігійними громадами [7, с. 7].

Релігійна громада Різдва Христового РДЦ с. Соснівка Гадяцького району діє понад 100 років, хоча реєстрація статуту була проведена лише у серпні 2007. Громада налічує близько 100 віруючих, має типову культову споруду, поряд із якою розташоване велике кладовище [7, с. 7].

Громади *Української греко-католицької церкви* (УГКЦ) в області малочисельні. Вони підпорядковуються Харківському екзархату. УГКЦ на Полтавщині представлена 13 релігійними громадами. Громади УГКЦ мають 8 священиків, 3 недільні школи, 3 культові споруди та 9 приміщень, які пристосовані під молитовні [7, с. 7].

Римсько-католицька церква на Полтавщині представлена 5 релігійними громадами (м. м. Полтава, Кременчук, Комсомольськ, Лубни, Миргород) та 1 місією. РКЦ має 1 культову споруду у м. Полтаві та пристосоване під молитовний будинок приміщення у містах Миргород і Кременчук. Інші парафії свої зібрання проводять у приватних житлах. Громади РКЦ на Полтавщині підпорядковуються Харківсько-Запорізькій дієцезії [7, с. 7].

Серед *протестантських* напрямів найбільшими і найвпливовішими на Полтавщині є баптизм, п'ятидесятництво та адвентизм [2, с. 67; 7, с. 7].

Зокрема до обласного об'єднання *Євангельських християн-баптистів* (ЄХБ) входять 83 релігійні громади, що діють майже в усіх містах і районах області. Очолює об'єднання старший пресвітер О. Овсій. Упродовж 2019 року зареєстровано статут 1 новоствореної релігійної громади.

Церкви об'єднання ЄХБ Полтавщини поділені на три регіони: північний, центральний та південний. Вони мають 74 приміщення (34 типові культові споруди, 40 – пристосовані під молитовні і орендовані). Забезпеченість організацій ЄХБ приміщеннями для богослужінь складає 89,2% [2, с. 68; 7, с. 7].

При об'єднанні діє Кременчуцька євангельська семінарія. На заочному факультеті (церковне служіння, християнська освіта, бакалаврат пасторського служіння, музичне служіння, місіонерське служіння, бібліотекар церкви) навчається 203 студенти. Працює місія – «Центр християнського служіння євангельських християн-баптистів».

П'ятидесятницькі релігійні організації на Полтавщині представлені об'єднаннями: від *Української церкви християн віри євангельської* (УЦХВЕ); *Української євангельської церкви* (УЄЦ); *Українського центру об'єднаної церкви християн віри євангельської* (УЦОЦХВЕ) [7, с. 8].

УЦХВЕ мають 67 релігійних громад і обласне управління. Управління очолює старший пресвітер М. Роман, який у 2018 році

змінив С. Павлуся. Це найбільш організована релігійна структура у п'ятидесятницькому середовищі області. Має 50 молитовних приміщень (серед них 1 культова споруда).

У 2008 році зареєстрована Полтавська обласна богословська семінарія ХВС(п) у м. Полтаві, на заочному відділенні якої навчається 150 слухачів.

УЄЦ налічує 18 громад та 1 обласне управління. Для проведення богослужінь громади використовують орендовані приміщення. За останні роки не було утворено жодної релігійної громади цієї течії.

Інші релігійні організації ХВС представлені 34 громадами. Із них лише 2 мають культові споруди, 2 – молитовні будинки, інші орендують приміщення. Також діють 4 релігійні громади *Божої Церкви ХВС в Україні* (Церква Божа в пророцтвах – Хорол, Горішні Плавні, Пирятин, Гребінка) та 1 релігійна громада Союзу Церкви Божої в Україні («Джерело Надії» м. Кременчук). 8 громад входять до *Собору церков України християн віри євангельської «Відкрита Біблія»* [7, с. 8].

Варто виділити церкви харизматичного типу на Полтавщині. В області налічується 69 релігійних організацій цього напрямку (1 релігійне управління *Полтавського обласного об'єднання християнських церков «Світло життя»* та 1 управління *Української Християнської Євангельської Церкви (УХЄЦ)*). Організації досить активні, спостерігається динаміка росту кількості членів. У 2019 році 2 громади припинили свою діяльність [7, с. 8].

Очолює об'єднання християнських церков «Світло життя» єпископ Д. Лаптев. До складу обласного об'єднання християнських церков «Світло життя» входить 7 громад.

УХЄЦ має 11 релігійних громад та 1 обласне управління. Молитовних будинків не має. Релігійні потреби задовольняють у 9 орендованих приміщеннях. Очолює управління єпископ О. Беспалов [7, с. 8].

Релігійні організації харизматичного типу мають 19 недільних шкіл, 3 споруди у власності, 45 знаходяться в оренді. Об'єднанням «Світло життя» щоквартально видається газета «Християнин».

Церква Адвентистів Сьомого Дня в Полтавській області має 48 релігійних громад. Самостійного об'єднання адвентисти сьомого дня в регіоні не мають. Полтавські громади АСД входять до складу регіонального центру, який знаходиться у м. Черкасах. Очолює громади АСД в області старший пресвітер П. Свиденко, який змінив О. Яковенка у 2017 році [7, с. 8].

АСД мають у власності 3 типові культові споруди, 19 молитовних будинків. 22 релігійні громади орендують приміщення. Забезпеченість релігійних організацій АСД приміщеннями для богослужінь становить 91,7% [7, с. 8-9].

Релігійна організація Свідків Єгови в області представлені 3 громадами, які діють у Полтаві та Кременчуці. У 2018 році було припинено діяльність 13 релігійних громад цієї організації. Усі вони приєдналися до релігійної громади Свідків Єгови м. Полтави. Їхнє майно та будівлі було передано Полтавській громаді. Загалом громади Свідків Єгови мають у власності 16 культових будівель [7, с. 9].

Релігійна організація Церкви Христа в області налічує 9 громад, у яких служать 9 священників. Після конфлікту в одній із громад, у 2008 році було зареєстровано нову релігійну організацію Полтавської Церкви Христової (м. Полтави). Представники цього напряму організують роботу 3 недільних шкіл. Релігійні потреби задовольняються у 6 орендованих приміщеннях.

30 релігійних організацій в області створені за національною ознакою. Сюди входять конфесії, що відносяться як до світових релігій (іслам, буддизм, християнство), так і до національних, а також нових і нетрадиційних [7, с. 9].

Зокрема, важливе місце у релігійній структурі Полтавщини займає *іслам*. Так, у регіоні діють 13 мусульманських громад. У 2013 році зареєстровано релігійну громаду «Мусульманське духовне братство «Ахлул-Бейт» Алейхімус-Салам (родина пророка Мухаммеда)» у м. Кременчук. Ця громада була створена за ініціативи представників азербайджанської етнічної общини Н. Зейналової, Е. Зейналова, Т. Джафарова. Духовним лідером (імамом) є Мирислам Багіров (громадянин Азербайджану). У перспективі громадою планується будівництво молитовного будинку у м. Кременчуці [7, с. 9].

Духовному Управлінню мусульман України (ДУМУ) підпорядковані 10 релігійних громад (м.м. Полтава, Кременчук, Лубни та с.с. Глинське, Волошкове, Довжик Зіньківського району). У 2019 році імамом Полтавської мусульманської релігійної громади став шейх Мухамед.

Три ісламські релігійні громади (м.м. Полтава, Кременчук) є незалежними і утворені за етнічною ознакою (азербайджанці, турки-месхетинці, поволзьські татари). Ще одна – складається із нинішніх і колишніх студентів медичної стоматологічної академії, вихідців із арабських країн («Аль-Года» м. Полтава) [7, с. 9].

Одна громада мусульман (м. Полтава, від ДУМУ) має молитовне приміщення, яке вона придбала за власні кошти і переобладнала під мечеть. Нею на околиці м. Полтави було облаштовано та утримується мусульманський цвинтар. Решта громад релігійні потреби задовольняють в орендованих приміщеннях.

Юдейські конфесії в області представлені 12 релігійними організаціями. Із них: 9 – прихильники *об'єднання хасидів Хабад Любавич* (1 управління, 8 громад), 1 – послідовники *прогресивного юдаїзму* (м. Полтава), 1 – *Всеукраїнського конгресу юдейських релігійних*

організації. Одна організація – *Юдейська релігійна громада «Алтер Ребе»* (м. Гадяч Полтавської області, зареєстрована у 2016 році) є незалежною релігійною громадою у відповідності до свого статуту. Фактично вона контролюється *Федерацією єврейських общин України* [7, с. 10-11].

Організації хасидів Хабад Любавич (окрім однієї, що діє у м. Полтава) є структурними осередками об'єднання юдейських релігійних громад та організацій Кременчуцького регіону. Очолює його рабин Шломо Соломон (громадянин Ізраїлю). За його ініціативи у м. Кременчук відбудовано синагогу, відкрито навчально-виховний комплекс.

Юдейська релігійна громада м. Полтава так і не почала будівництва синагоги, хоча земельна ділянка була виділена Полтавською міською радою. Релігійна громада прогресивних юдеїв у м. Полтава здійснює богослужбову діяльність на базі Полтавського центру єврейської культури «Хесед-Нефеш» [7, с. 10-11].

У містах Полтаві та Кременчуці діють 2 релігійні громади *Німецької євангелічно-лютеранської церкви*. Нечисельні за своїм складом вони обидві мають пасторів. У червні 2019 року було зареєстровано у новій редакції статут Німецької євангелічно-лютеранської громади «Примирення» (м. Полтава). Відповідно до нього громада вийшла із канонічного підпорядкування Церковного Управління (Єпископату) Німецької Євангелічно-Лютеранської Церкви України та стала незалежною. Молитовний будинок, яким користувалася громада «Примирення» у м. Полтава належить Єпископату (м. Одеса). На жаль, на тепер громада не має можливості ним користуватися [7, с. 11].

У м. Кременчук діє нечисельна громада *Корейської методистської церкви*. Вона цілком утворена за національною ознакою.

Вірменська Апостольська церква представлена в області двома громадами, що діють у містах Полтаві та Кременчуці. Їх утворили представники вірменської національної меншини області. У с. Верхови Полтавського району діє каплиця для здійснення релігійних обрядів та богослужінь віруючими вірменської апостольської церкви [7, с. 11].

Серед нових і нетрадиційних релігій в області найбільш активною є *Церква Ісуса Христа останніх днів (мормони)*. Вона представлена однією громадою, яка має священнослужителя. В області є також: 2 громади *Новоапостольської церкви* (одна з них придбала у м. Полтава приміщення для молитовного будинку); 1 – *Дослідників Святого Письма*; 1 – *буддистська*; 2 – *Віри Багаї*. У своїй більшості вказані релігійні громади для проведення богослужінь використовують орендовані приміщення [7, с. 11-12].

Сучасне неоязичництво представлене 8 релігійними громадами *РУНВіри (Рідної української віри)*, статуту яких зареєстровано. Реально діють лише 4 громади. Матеріальна і фінансова база у прихильників

РУНВіри відсутня, власних молитовних приміщень вони не мають. Серед керівництва громадами та їх членами немає єдності [7, с. 12].

Таким чином, релігійна палітра Полтавщини на початку ХХІ століття є строкатою і насиченою. Наявні в області конфесії характеризуються стабільним розвитком упродовж трьох останніх десятиліть. Загальна динаміка релігійних процесів відповідає сучасному конфесійному розвитку України.

Джерела та література

1. Вільховий Ю. Релігійна ситуація на Полтавщині наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.: тенденції, проблеми, перспективи. П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали доповідей і повідомлень (3-4 грудня 2003 року). Полтава, 2003. С. 156–164.
2. Вільховий Ю., Сітарчук Р. Релігійний атлас України. Сьогодення Полтавщини релігійної. Релігійна панорама. 2011. №2 (124). С. 64–74.
3. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин за 2000 рік. Відділ у справах релігій і національностей Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації. 2000.
4. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин за 2006 рік. Відділ у справах релігій і національностей Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації. 2006. 37 с.
5. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин за 2010 рік. Відділ у справах релігій і національностей Департаменту інформаційної діяльності та комунікацій з громадськістю Полтавської обласної державної адміністрації. 2010. 32 с.
6. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин за 2014 рік. Відділ у справах релігій і національностей Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації. 2014. 28 с.
7. Інформаційний звіт з питань релігій та державно-конфесійних відносин за 2019 рік. Відділ у справах релігій і національностей Департаменту культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації. 2019. 25 с.

УДК 726. Культіві споруди та будівлі

Лілія Гавриленко

(м. Полтава)

НЕОВІЗАНТІЙСЬКИЙ СТИЛЬ В КУЛЬТОВІЙ АРХІТЕКТУРІ УКРАЇНИ

Розглянуто умови виникнення та особливості розвитку неовізантійського стилю в культовій архітектурі України. Вказано на роль церковних і монастирських комплексів у формуванні структури та образних характеристик населених пунктів.

Ключові слова: *еклектизм, історизм, неовізантійський стиль, Володимирський собор, неоруський напрям, Візантійське Відродження.*

Неовізантійський стиль орієнтувався на архітектуру середньовічної Візантійської імперії VI–VIII століть н. е. В основному стиль проявився в храмовій архітектурі та відрізнявся хрестово-купольним компонуванням, наявністю сферичних і напівсферичних куполів, барабанів із сполученими ароочними вікнами, декору з кам'яним різьбленням і мозаїкою, багатим внутрішнім оздобленням [3, с. 47]. Головним зразком цього стилю є храм Святої Софії, побудований в Константинополі в VI столітті. Надалі стиль розвивався в основному на території Греції, Болгарії, Сербії і послужив основою давньоруської храмової архітектури домонгольського періоду.

Неовізантійський стиль є одним з архітектурних напрямків періоду еклектики, популярність якої припадає на початок XX століття. Неовізантійський стиль проявлявся в архітектурі Російської імперії, орієнтуючись на споруди середньовічної Візантії VI–VIII століть [7, с. 119].

Іноді цей напрям називають «російсько-візантійським» тому, що архітектурні ансамблі логічно мають подібні риси з будівлями, які паралельно розвиваються в неоруському напрямку.

Даний стильовий напрям в основному виявлявся в храмовій архітектурі та відрізнявся наявністю напівсферичних і сферичних куполів, хрестово-купольної компонуванням, декором з мозаїкою і кам'яним різьбленням, багатим внутрішнім оздобленням і ароочними вікнами.

Куполи храмів, як правило, мали приосадкувату форму і розташовувалися на низьких широких барабанах, що оперезані віконною аркадою. Більше всіх інших – центральний купол. Барабани малих куполів часто виступали з будівлі храму лише наполовину – у вигляді апсид або барабанів [1, с. 97].

Внутрішній об'єм храму або церкви традиційно не поділявся хрестовими склепіннями або пілонами, утворював єдиний церковний зал, що створював відчуття просторості і вмщував кілька тисяч чоловік.

Сферою застосування неовізантійського стилю була переважно культова архітектура і її оздоблення. На Заході «візантійські» форми найчастіше з'єднувалися з базилікальним планом і елементами романського стилю (Романо-візантійський стиль – базиліка Святого Боніфация в Мюнхені, 1835–1850 роки, архітектор Г. Ф. Цібланд; собор Сент-Марі-Мажор в Марселі, 1852–1893 роки, архітектори Л. Водуайе, Ж. А. Есперандьюо; Вестмінстерський собор в Лондоні, 1895–1903 роки, архітектор Дж. Бентлі і ін.) [8, с. 45].

Найвищого розвитку неовізантійський стиль досяг в Російській імперії і на Балканах (в Болгарії, Сербії), де мав статус національного і символізував політичне, релігійне і культурне єднання православних народів (ідеї панславізму; наприклад, Олександра Невського храм-пам'ятник в Софії, 1904–1912 роки, архітектори І. С. Богомолів,

А. Н. Померанцев). Ключовим джерелом образності храмів неовізантійського стилю став храм Святої Софії в Константинополі (Стамбулі), форми якого асоціювалися з духом православної державності. Програма неовізантійського стилю також включала ідею того, що візантійське мистецтво до моменту падіння Візантії не вичерпало ресурсів свого розвитку і що в ХІХ столітті можливо використовувати цей потенціал при створенні єдиного стилю східнохристиянського мистецтва [2, с. 167].

Художні принципи неовізантійського стилю в основному сформувалися в період правління Олександра ІІ, при якому цей стиль мав статус офіційного. У неовізантійському стилі зводилися храми-пам'ятники, присвячені Хрещенню Русі. При імператорі Олександрі ІІІ і Миколі ІІ неовізантійський стиль залишився стилем «державного замовлення», хоча і поступився лідерством російському, а пізніше неоруському стилю [6, с. 101].

Значно менше виявився неовізантійський стиль в садибному і парафіяльному храмобудуванні церкви Трійці 1880-ті роки – 1907 рік; церкви Знамення в Кунцеві. Поряд з основним напрямком – «греко-візантійським», сучасники виділяли всередині неовізантійського стилю «вірмено-візантійське», орієнтоване на стародавні пам'ятники Закавказзя і втілене переважно в садибному храмобудуванні Півдня Російської імперії (церква Святого Олександра Невського в Абастумани в Грузії, 1896–1898 роки, архітектор О. І. Симонсон; церква Трійці в маєтку Е. А. Хомякова поблизу Нальчика, 1895–1902 роки, архітектор С. У. Соловійов; церкви Преображення і Святої Нини в Криму, 1908–1812 роки, архітектор Н. П. Краснов і ін.) [4, с. 75]. Після 1917 року традиція православного храмобудування в неовізантійському стилі підтримувалася архітекторами російської еміграції, зокрема в Харбіні (церква Покрова Пресвятої Богородиці, 1930 рік, архітектор Ю. П. Жданов).

Детальніше розглянемо Собор Володимира, що збудований на території України.

Володимирський собор – пам'ятник неовізантійської архітектури в Києві на бульварі Тараса Шевченка, над прикрасою якого працювали провідні художники Російської імперії.

Будівництво собору розпочалося в 1862 році і тривало близько 40 років. Спочатку його будували за проектом архітекторів Івана Штрома і Павла Спарро, якого пізніше змінив Олександр Беретті. У зведенні храму також брали участь архітектори Рудольф Бернгард, Володимир Ніколаєв і Карл Маєвський. Урочисте освячення собору відбулося 20 серпня 1896, на ньому був присутній імператор Микола Другий з дружиною [9, с. 154].

Сьогодні внутрішній і зовнішній вигляд храму надихає і зачаровує. Собор побудований в неовізантійському стилі. У плані – шестистопний,

триапсидний храм, проте увінчаний сімома куполами. Виконаний за зразком давньоруських храмів епохи князів Володимира Святого і Ярослава Мудрого. Ширина будівлі 30 метрів, висота разом з хрестом – 49 метрів. На фасаді будівлі збереглася чудова мозаїка, виконана художником Олександром Фроловим. Масивні бронзові двері головного порталу прикрашають литі рельєфи із зображенням князя Володимира Святого і княгині Ольги. Внутрішнє оздоблення Володимирського собору не менше вражає. Його стіни майстерно розписані видатними російськими художниками: Михайлом Врубелем, Віктором Васнецовим, Павлом Сведомським, Михайлом Нестеровим, Вільгельмом Котарбінським.

Упродовж двох років, з 1862 по 1864, кипіла робота над будівництвом Володимирського собору. Але, навіть незважаючи на те, що стіни було виведено вже майже до куполів, будівництво довелося призупинити. На арках та стінах храму з'явилися тріщини, причому досить глибокі і небезпечні для будівлі. Щоб виправити ці недоліки були потрібні величезні фінансові вливання, а достатніх коштів на той момент не було. Тому 10 наступних років недобудований храм чекав вирішення своєї долі [5, с. 68]. Тільки у 1875 році за наказом імператора Олександра Миколайовича будівництво собору було відновлено. Доробку проекту доручено Рудольфу Бернгарду, а всі наступні роботи виконував архітектор В. Ніколаєв, під керівництвом якого все-таки вдалося завершити будівництво храму. Епопея з появою в Києві Володимирського собору закінчилася тільки в 1882 році. Далі тривала робота над внутрішнім оздобленням храму.

Мармур – головний матеріал, з якого виконано центральний іконостас Володимирського собору в Києві. Для оздоблення іконостасу та підлоги різнокольоровий мармур спеціально доставляли з Італії, Франції, Бельгії та Іспанії. Мозаїчні роботи виконували майстри з Венеції, а срібне приладдя для обрядів поставляла на той момент дуже відома ювелірна фірма Хлебнікова.

Не секрет, що основна цінність Володимирського собору – це його унікальні розписи, завдяки яким храм отримав статус пам'ятки культури. Стіни храму прикрашено величезними композиціями на біблійні теми, які, взяті воедино, представляють відвідувачам історію руської церкви. Тут можна побачити фігури святих, мучеників, святителів, князів та святих дружин. На стінах храму зображено також історичні сюжети (хрещення князя Володимира, хрещення киян), а також портрети історичних осіб: Олександра Невського, княгині Ольги тощо [10, с. 123].

Переступивши поріг Свято-Володимирського собору людина потрапляє в особливий світ духовної гармонії, наче піднімається над земними турботами, забуває про буденність життя, веде внутрішній діалог із Богом і святими, діяння яких знайшло відображення у неповторних у своїй красі розписах храму.

Таким чином, Неовізантійський стиль (або стиль Візантійського Відродження) – напрям, для якого була характерна орієнтація на візантійське мистецтво VI–VIII століть. Найчастіше використовувався для зведення релігійних будівель. Зародився у 1840-х роках у Західній Європі. Даний стильовий напрям в основному виявлявся у храмовій архітектурі та відрізнявся наявністю напівсферичних і сферичних куполів, хрестово-купольним компонуванням, декором з мозаїкою і кам'яним різьбленням, багатим внутрішнім оздобленням і арочними вікнами. Багато храмових споруд залишилось і до сьогодні.

Джерела та література

1. Петербургские архитектурные стили Р. П. Костылев, Г.Ф. Пересторонина. Санкт-Петербург : «Паритет», 2007. – 256 с.
2. Еклектизм // Дніпро. – 2014. – №5. – С.25–27.
3. Леонтьев Д. Архитектура Украины: От античности до наших дней. Большая иллюстрированная энциклопедия. – Х. : Веста, 2010. – 224 с.
4. Тимофієнко В. І. Архітектура і монументальне мистецтво: Терміни та поняття [Текст] / В. І. Тимофієнко ; Академія мистецтв України, Інститут проблем сучасного мистецтва. – К. : Видавництво Інституту проблем сучасного мистецтва, 2002. – 472 с.
5. Кириченко И. Архитектурные теории XIX века в России – М. : Искусство, 1986. – 344 с.
6. Ясевич В. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. – К. : Будивельник, 1988. – 184 с.
7. Кишинова Е. М. «Византийское возрождение» в архитектуре России / Е. М. Кишкинова. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 2006 (СПб. : Типография «Наука»). – 254 с.
8. Горюнов В. С. Эклектизм и «Революция в архитектуре»: к теории историко-архитектурного процесса XIX первой трети XX века.: Дисс. доктора архит. 18.00.01 / Василий Семенович Горюнов; СПбУ. – СПб., 1994. – 404 с.
9. Иконников А.В. Историзм в архитектуре. М.: Стройиздат, 1991. – 560 с.
10. Асеева Н. Украинское искусство и европейские художественные центры (конец XIX – начало XX в.) – К. : Наукова думка, 1989. – 198 с.

УДК.726. Культурні споруди та будівлі

Дмитро Пешков
(м. Полтава)

РОЗВИТОК КУЛЬТОВОЇ АРХІТЕКТУРИ ПЕРЕЯСЛАВА (КІНЕЦЬ XI – ПОЧАТОК XII СТОЛІТТЯ)

У статті розглядаються шляхи розвитку культової архітектури Переяслава у період з кінця XI – початку XII століття. Визначено головні особливості та характерні риси будівельної практики (внутрішнього оздоблення храмів, екстер'єру).

Ключові слова: культова архітектура, Київська Русь, Переяслав, зодчество, культура, храм.

На території сучасної України існувало багато архітектурних шкіл. Проблема розвитку київської, чернігівської і галицько-волинської архітектурних шкіл не була позбавлена уваги науковців. Особливості існування прикордонного Переяславського князівства, недостатність збережених культових споруд зумовлюють підвищену зацікавленість дослідників до аналізу специфіки місцевої архітектурної школи. Більшість відомих пам'яток Переяслава періоду Київської Русі, в основному представлені періодом кінця XI століття – початку XII століття. Тому ця досить важлива на даний момент часу, і потребує подальшого вивчення.

Перебування Володимира Мономаха на престолі в Переяславі (1094–1113 рр.) характеризується інтенсивним кам'яним будівництвом, здійснюване за участю запрошених з Візантії майстрів. Крім прекрасних храмів, таких, як церква Архангела Михаїла закладена ще в 1089 році, тут будуються численні цивільні будівлі: стіни кам'яного міста з набраними храмами, кам'яні палати, прикрашені мозаїками, полив'яною керамікою, мармуровими колонами, і навіть лазня. Оскільки на початку XII століття В. Мономах, залишаючись князем Переяславським, одночасно займав столи в Смоленську і Суздалі, там також закладаються великі собори. Можна припускати, що будівництво здійснювалося артільями, запрошеними ним з Переяслава. Не виключено, що переяславські майстри могли прийти до Києва разом з Володимиром, який став у 1113 році великим князем. Основними відомими нам Переяславськими церквами є Михайлівська божниця в Острі, церква на Княжому дворі, Михайлівський собор, Юрієва божниця в м. Острі, «Летська божниця» Володимира Мономаха [3, с. 78-80].

Єдиною пам'яткою культової архітектури Переяслава, яка збереглася до нашого часу була Михайлівська церква в Острі. Але вона збереглася тільки частково. Залишилася апсида та частина східного фасаду. За планом, на який вказують Ассев Ю. С. і Харламов В. О., це була одноапсидна двостопна церква, підпружні арки якої спиралися на західні стовпи. Вузькі бокові нефи, певно, перекривалися чвертьциркульним перекриттям, подібно до притворів у церкві Спаса на Берестові в Києві. Перекриття Михайлівської божниці первісно могло бути таким, як у церквах Переяслава [1].

Успенська церква на Княжому дворі – тринефна, триапсидна з чотирма хрещатими стовпами в центрі і вузьким нартексом.

Серед основних відмінностей вище зазначених храмів виділяємо: за масштабом культові храми Переяслава були меншими ніж київські та чернігівські. Центральний простір у переяславських храмах був прямокутний і витягнутий по лінії храму, а не як в київських квадратний. Баня в основному будувалася на квадраті, який утворювався широкими двома, які примикали з півдня і півночі

арками, а в свою чергу із заходу і сходу арками меншого діаметра, що спиралися на нижні частини широких арок, які і перекривали центральний простір. У Михайлівській церкві вона мала лише одну грановану апсиду. Ймовірно, кутові обсяги жертovníка і дияконника були знижені, як зазвичай при складній композиції східної частини. У Переяславі повторилася ситуація, що мала місце і в Києві, і в Новгороді, деякі риси Михайлівської церкви стали характерними для подальшого місцевого будівництва. Від кінця XI ст. нам відомі залишки чотирьох храмів. Ці храми – є нове для епохи явище. Вони не були ні загальноміськими, ні палацовими спорудами, одна церква слугувала усипальницею, три інших, швидше за все, були парафіяльними. Їх композиційні рішення досить оригінальні. На місці сучасного Успенського собору на території стародавнього Переяславського дитинця, було знайдено храм, який за своїм типом примикає до пам'ятників переяславської школи кінця XI ст. Це прямокутний в плані безстовпний однефний храм. Перекриття його було не таким, як в хрестово-купольних храмах. Можливо, що воно було здійснено за допомогою двох поздовжніх арок, на які були поставлені дві поперечні арки таким чином, що посередині виходив підкупольний квадрат. Подібним чином здійснювалося перекриття в деяких псковських і молдавських церквах XV–XVI століть. В архітектурі цієї церкви видно традиції переяславського зодчества кінця XI століття. На території стародавнього переяславського посада у 1953 р. було розкопано великий шестистопний хрестовокупольний храм. За археологічними даними він був дуже схожий з архітектурою Києва. План храму близький до плану Кирилівської церкви в Києві або Канівського собору, але фасади будівлі не мали напівколон на пілястрах. Не було і лопаток на внутрішніх стінах. Західна пара стовпів під купольного квадрата мала восьмигранну форму в плані, а не хрещату. Можливо, що в цих рисах висловилися місцеві, переяславські особливості [2, с. 571].

Дані про переяславську архітектуру ми знаходимо у Раппорта П. О. Зокрема дослідник вказує про знахідки двох споруд. Перша споруда – Воскресенська церква, була трьохнефним шестистопним храмом зі сходами для підйому на хори, які були розміщені в товщі стіни. Церква має плоскі зовнішні лопатки, середня пара стовпів має шестигранну форму. В цьому виділяється особливість церкви, так як вважається, що вона була побудована на запрошення київськими зодчими, і характерні риси були не схожі на київські, а саме техніка кладки не зі скритим рядом, а одношарова; шестигранна форма, а не хрещата. Інша Переяславська церква була виявлена на місці, де колись стояла дерев'яна Успенська церква. Вона маленька, безстопна, з однією апсидою і з напівколоннами на зовнішніх пілястрах. В середині XII ст. князь Мстислав Ізяславович забрав всіх

перяславських будівельників на Волинь, і монументальне будівництво в Переяславі припинилося [4, с. 58-59].

Таким чином, культова архітектура в Переяславі розвивалася за загальноруськими тенденціями, вважати її архітектурною школою питання досить дискусійне, через те що, хоч і стилістично в деяких аспектах вона була і особлива, але існувала в досить короткий проміжок часу.

Джерела та література

1. Архітектура: дерев'яна і кам'яна [Електронний ресурс] / Ю. С. Асєєв, В. О. Харламов // Ізборник. – 2003. – Режим доступу до журн.: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult12.htm>.
2. Всеобщая история архитектуры в 12 томах. – Ленинград ; Москва, 1966–1977. – С.571.
3. Гуляницкий Н. Ф. История архитектуры. Том 1. – М. : «Стройиздат», 1984. – С.78–80.
4. Раппопорт П. А. Зодчество Древней Руси. – Издательство «Наука», Ленинградское отделение, Л., 1986. – С.58–59.

УДК 94:355.02(477) «1708»

Марія Шамрай
(м. Полтава)

УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ ДОГОВІР 1708 РОКУ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття присвячена одній з найбільш резонансних та контроверсійних подій боротьби за українську державність. Аналіз проблеми зроблений на основі класичних праць, які розкривають діяльність гетьмана Івана Мазепи та його пошуки альтернативи союзу з Московією. Головний акцент зроблений на політико-правових засадах українсько-шведського альянсу та його оцінках в історіографії.

***Ключові слова:** гетьман Іван Мазепа, Карл XII, українсько-шведський договір, Гетьманщина, Північна війна.*

Проблематика українсько-шведського альянсу – багатоаспектна. Вона передбачає розгляд низки питань, зокрема, чинники розриву Мазепи з Петром I і союзу з Карлом XII, юридичний зміст союзу та причини, що унеможливили його потенційно позитивні наслідки для Гетьманату. Зосередимо увагу на розгляді одного із ключових питань – політико-правової сутності українсько-шведського трактату, місця та часу його підписання в історіографічному вимірі.

Підґрунтя для його з'ясування було закладене І. Борщаком, який у 1925 р. віднайшов у замкові Дентевіль (м. Шомон, Франція) рукопис П. Орлика «De'duction des droits de l'Ukraine» 1712 р. і згодом опублікував як оригінал, так і його переклад у «Старій Україні» (Львів).

Праця стала відомою під назвою «Вивід прав України». У ній П. Орлик відтворив шість статей українсько-шведського договору 1708 р.

І. Борщак вважає, що гетьман і старшина, уклавши зазначений договір, увійшли в союз із шведським королем аби «краще забезпечити свої вольності» [2, с. 89].

Тривалий час ніхто не знав про наміри гетьмана і лише у листі від 30 жовтня 1708 р. до Стародубського полковника Скоропадського можна дізнатися про причини відходу Мазепи від Московії. За словами керівника держави Петро почав «без жодного з нами погодження забирати малоросійські города в своє посідання, людей наших, пограбованих і до кінця знищених, із них повиганявши, а своїми військами осаджувати» [18, с. 173]. Також Мазепа говорить і про те, що «гетьмана, генеральну старшину, полковників і весь керівний склад Запорозького війська, хочуть за притаманними їм звабами до рук прибрати і запровадити у тиранську свою неволю, ім'я Запорозького війська згладити, а козаків у драгунію та солдат перевернути, народ же малоросійський навіки віддати у рабство» [18, с. 174]. Дивлячись на це, одразу стають зрозумілими причини пошуку нових союзників в обличчі шведів. Гетьман досить аргументовано і детально пояснює своє рішення закінчити зносини з Московією.

Фундаментальні дослідження у вивченні життя та діяльності І. Мазепи здійснив Олександр Оглоблин. У своїй праці «Гетьман Іван Мазепа та його доба» він погоджується з думкою дослідників, що перші домовленості між Мазепою та Карлом завершилися формальною угодою (лютий/березень 1708 р. в м. Сморгоні на Білорусі) [13, с. 282]. На той час ні Мазепа, ні Карл XII не хотіли обтяжувати себе путами офіційного союзу, позаяк українсько-шведські взаємини опосередковувалися польським чинником. Відтак Мазепа прагнув потягнути час для налагодження сприятливих стосунків зі Швецією та розірванням усіх зносин із Польщею. Тому «перед вступом шведів на Україну між Мазепою і Карлом, очевидно, існувала лише принципова згода у формі шведської гарантії українсько-польської угоди» [13, с. 284]. Про це дізнаємося із записів очевидців. Так, 10 листопада 1708 р. секретар похідної канцелярії Карла XII Йозеф Цедергельм (Cederhielm) в листі до його брата Гермунда повідомляє про першу зустріч посланців гетьмана з королем. Історик погоджується з думкою, що «існувало дві угоди Мазепи з Карлом XII: перша, яка була укладена в 1708 р., чи перед вступом шведського війська на Україну, чи після того (це більш правдоподібно), і друга, укладена в кінці березня 1709 р., коли на бік Швеції перейшло Запоріжжя, на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком». Щодо змісту договору, то історик посилається на «Вивід прав України» П. Орлика, знайдений І. Борщакком [13, с. 284].

О. Оглоблин неодноразово звертається до «мазепіани» Б. Крупницького, зокрема, до монографії «Гетьман Мазепа та його

доба». Історик говорить, що документ, наче б то укладений у лютому-березні 1708 р., це не договір лише між двома країнами – Швецією та Україною, а політико-воєнний «союз короля Карла XII, короля Станіслава і полководця Мазепи». Зміст його можна реконструювати за анонімною реляцією, віднайденою Галендорфом і теж анонімним звідомленням про битву під Полтавою, вперше виданою Адлерфельдом 1740 року в Амстердамі як додаток до четвертого тому «Воєнної історії Карла XII, короля шведів». «Що ж до змісту договору, то його основні пункти зберігаються в обох редакціях, – коментує Б. Крупницький. – У першій статті коротко повторюються вже згадані воєнні зобов'язання Мазепи. Відсутність тут стратегічних планів цілком зрозуміла – їх не показують у таких документах. В останньому пункті бачимо, що гетьман зобов'язувався передати Польщі всю Україну разом із Сіверщиною, Києвом, Черніговом і Смоленськом, щоб відтак мати її як князівство на тих самих засадах, що й Курляндське з Вітебським і Полоцьким воєводствами (Між іншим, у редакції Галендорфа, на відміну від реляції опублікованої Адлерфельдом, не згадується про якість там бажання Мазепи, як не мовиться і про те, що гетьман сам запропонував цю статтю, аби прихилити до себе й мати протекцію Карла XII. У шведському тексті замість цих розп'яточок сказано лаконічно: «Умови союзу будуть такими» [8, с. 155]. Б. Крупницький висловлює сумнів стосовно існування цього договору, оскільки означені джерела вважає не вповні достовірними. Тому, на думку вченого, питання таємного договору і досі лишається відкритим. Він зазначає, що договір, переоповіданий П. Орликом, було підписано перед об'єднанням Мазепи зі шведами і його ніяк не можна ототожнювати з договором, що був підписаний на початку 1709 р. у с. Великі Будища, як це робить М. Андрусак. Крупницький зазначає, що «з його шістьох статей чотири (2, 3, 4 і 5) мали загальний характер і виражали ідеї цілковитого суверенітету й незалежності України та її рівноправності з шведським партнером» [8, с. 157]. Все ж історик схиляється до думки, що достовірними можуть бути лише 1 і 6 стаття. Кінцево Б. Крупницький переконаний, що мова йде не про повноцінний договір, а лише про угоду або ж її проект між Карлом XII та Мазепою.

Досить цікавими є гадки Теодора Мацьківа стосовно проблеми українсько-шведського союзу. Він зазначає, що «договір Мазепи з Карлом XII спирався на історичну традицію союзу України зі Швецією, що почалася за Б. Хмельницького та І. Виговського, він жив іще в пам'яті тодішніх державників-старшин. Швеція була смертельним ворогом Москви, підпануванням якої була Україна. Тож не диво, що Мазепа шукав союзу з тодішньою могутньою і переможною шведською державою, далекою від українських кордонів, яка могла Україні допомогти, не маючи ніяких агресивних замірів щодо її території. Про це наглядно можна переконатися зі змісту другого українсько-

шведського договору, що був підписаний 8 квітня н. ст. 1709 р. у Великих Будищах, коли до Мазепи й Карла XII прилучилися запорожці» [10, с. 157]. Мацьків спирається на висновки українських дослідників, особливу увагу надаючи працям Михайла Грушевського. Також він погоджується з Миколою Андрусяком, який сумнівається у знищенні українсько-шведського договору 1708 р., покликуючись на «Дневник военных действий Полтавской битвы», в якому говориться, що царський канцлер Г. Головкін та підканцлер П. Шафіров переписували королівський архів, де знайшли багато листів Мазепи до шведського короля [10, с. 158].

Суголосно М. Андрусяку, Т. Мацьків зазначає, що «в імені Мазепи підписав цей подвійний договір ближче невідомий сербський або болгарський архиєрей-скиталець в місті Сморгони у Білорусі між 11 лютого й 18 березня, або в місті Радошковицях близько Вільна між 27 березня і 17 червня 1708 р.» [10, с. 159].

Водночас із подивом констатуємо, що Т. Мацьків ототожнює договір від 8 квітня 1709 р., коли Кость Гордієнко разом із запорізькими козаками перейшов на бік шведів, із шістьма статтями, поданими у «Виводі прав України» П. Орлика: «Хоч оригінал цього договору не зберігся, його можна реконструювати на основі точок, що їх подав Г. Нордберг, та на основі «Виводу прав України», що їх склав П. Орлик. У цьому українсько-шведському договорі за 8 квітня 1709 р. ясно з'ясована ціль: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв» [10, с. 162]. Зауважимо, що більшість дослідників ці пункти співвідносять із угодою від 29–30 жовтня 1708 р.

Наталія Полонська-Василенко зазначає: «Зносини Мазепи зі шведами пожвавилися в 1706 році». Історикиня посилається на «Вивід прав України» як основне джерело інформації про угоду. Також вона зазначає: «24 жовтня 1708 року Мазепа з генеральною старшиною, 9-ма полковниками та 4.000 козаків виїхав з Батурина. 28 жовтня його прийняв Карл XII» [12, с. 66]. З цього можна зробити висновок, що датою укладання договору 1708 р. Полонська-Василенко вважає 28 жовтня. Через це її дивує «чому Карл XII не прийняв Мазепу як тільки він приїхав? Чому не вислав він негайно війська на оборону Батурина, коли була ще можливість випередити Петра?» [12, с. 66].

На думку О. Субтельного домовленості українського гетьмана з шведським королем було укладено «28 жовтня 1708 р., коли Карл XII, котрий йшов на Москву, завернув на Україну, Мазепа в надії запобігти спустошенню свого краю, перейшов на бік шведів» [14, с. 209]. Історик зазначає, що документально цей союз був зафіксований на весні 1709 року, тобто коли козаки на чолі з Гордієнком приєдналися до них. «За надання військової допомоги та провізії Карл обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання

миру з царем аж до повного звільнення її від влади Москви та відновлення її давніх прав» [14, с. 209].

Д. Дорошенко підкреслює, що під час перебування Карла XII у Сморгоні домовленостей між ним і Мазепою не було досягнуто. Мазепа не хотів перетворювати Україну на театр для військових операцій двох могутніх держав, а чекав фінальної битви, яка б визначила переможця та протектора для України. На думку вченого, за два-три дні до того, як російські війська знищили Батурина, «коло села Орлівки сполучився з Карлом» [4, с. 148-150].

Змістовною є «мазепіана» тих учених, які працювали безпосередньо в Україні. Одним із перших дослідників даної проблематики був Микола Костомаров. У праці «Мазепа» він детально описує перебіг подій, які спонукали гетьмана до переходу на бік шведів, а також розповідає про переддень підписання договору. Історик стверджує, що переговори Мазепа з Карлом XII розпочалися ще в серпні 1708 р. Він зазначає, що гетьман прибув до шведського короля 28 жовтня 1708 року в с. Горки. До цього кілька днів він перебував у штаб-квартирі шведського командування в селі за Орловкой. Командири Гільєм і Гілленштїєрн з підозрою ставилися до гетьмана, позаяк добре знали, що Мазепа відрізняється особливою хитрістю та має невизначену політичну лінію. Отже, прибувши до Карла XII 29 жовтня, Мазепа виступив із промовою латиною, чим здивував усіх присутніх; знак відданості шведському королеві, склав перед ним булаву і бунчук. Це справило велике враження на Карла і він підписав угоду з українським гетьманом. Учений розглядає цей крок Мазепа як зраду Петрові I, за яку згодом Україна розплатилася : трагедія Батурина залишається однією з найдрамантичніших і найкривавіших сторінок в історії України [9, с. 159].

В. Антонович говорить про те, що «Мазепа думав, що для здійснення його мети найкращим моментом була шведська кампанія. Він дочекався тієї хвилини, коли Карл XII пішов на Польщу, заманив його на Україну, в певній надії на те, що Україна зробиться самостійною державою, коли переможе шведів. Як відомо, справа скінчилася дуже нещасливо, та й не могло бути інакше. Мазепа постигла кара за те, що не зважав на народні бажання. Мазепа перейшов до Карла зі всією старшиною; тільки два полковники не пішли за ним. Прості ж козаки і народ не послухалися старшини і підтримали Петра через те тільки, що гетьманізнавчою старшиною передалися Карлові» [1, с. 173].

Звернімося до «батька» української історії М. С. Грушевського. Свої погляди на дану проблему він виклав у низці статей і, передусім, у розвідці «Шведсько-український союз 1708 р.»¹. Дослідник наголошує,

¹ Означену проблему вповні розглянуто у статті Діптан І. І. «Український рубікон» 1708 року: візія М. С. Грушевського // І. Діптан // Сіверянський літопис. - 2014. - № 4. - С. 127-151.

що для того, аби зрозуміти суть договору Мазепи із Карлом XII потрібно звернутися до історико-правовій традиції стосунків України та Швеції упродовж десятиліть – « Недавно опубліковані шведські акти 1654-8 рр. кидають багато світла на сей перший союз України з Швецією і багато дають зрозуміти в союзі 1708 р., вияснюючи старі традиції української політики на сім пункті» [3, с.132]. Історик зазначає,що цей союз було укладено в критичний для Росії час, коли вирішувалася її подальша доля. На переконання вченого, гетьман порвав із Москвою задля порятунку України і оцінював його союз із Швецією як «останнє огниво в нерозривнім ланцюгу виступів «війська Запорізького» за свої «свобідні права» проти атентатів московського централізму». Він вказує на конкретні причини укладення договору, а саме: «пре очевидне порушення Москвою прав і вільностей» козаків; введення московської залоги в Києві та інші міста,з правом введення до них свого управління. У часи, коли була створена ця стаття Грушевського, ще не було відомо текст «Виводу прав України» гетьмана П. Орлика, тому історик висловлює сподівання щодо віднайдення акту договору 1708 року і послуговується інформацією, що «міститься в коротких формулах пізніших актів (1710-1)», а саме – у спогадах П. Орлика.

Грушевський також визначив основну ідею союзів України та Швеції, за доби Хмельницького, а Мазепи – «Провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до сього шведсько-українського 1708 р. йде ідея власновільности, суверенности українського народу» [3, с. 133].

Як бачимо Грушевський схвально ставиться до союзу Мазепи з Карлом XII, але зазначає,що гетьман все ж таки зволікав з остаточним вибором протектора та під час підписання договору не мав ніякого плану подальших дій. За відсутності джерел, Грушевський в аналізі договору 1708 року посилається на традицію україно-шведських відносин, яка чіткого прослідковується в усіх сферах стосунків цих двох країн [3, с.128].

Переконливою є «мазепіана» С. Павленка: 6 монографій і велика кількість статей. На думку вченого обидві сторони навіть не встигли домовитись про погодження дій. Хоча Карл XII і знав через Лещинського про наміри І. Мазепи порвати з Москвою, він і далі виявляв пасивність у встановленні з ним прямого контакту, що змусило обережного гетьмана, особливо у зв'язку з доносом Василя Кочубея та втратою інформації з оточення польського короля, припинити будь-які потаємні спроби з'ясувати плани союзників чи вести з ними якісь переговори. У вересні 1708 р. в листі до Карла XII Лещинський навіть припускав, що гетьман із козацьким військом виступить проти них» [11, с. 231]. Але уже у жовтні Мазепа прибув до Карла XII. «Союзницький договір між Україною й Швецією був укладений тими ж

днями у Гірках на Новгород-Сіверщині». За основу договору вчений бере «Вивід прав України». Вважає, що за «всіма ознаками це справжній документ, який був вироблений 29–30 жовтня 1708 р. в Гірках». Він наводить низку прикладів для підтвердження пунктів договору. Як і більшість вітчизняних учених Павленко вважає, що головною умовою військового союзу мазепинців і шведів була незалежність України.

Сучасні історики не залишають поза увагою дану проблему. Слід відзначити працю Т. Чухліба «Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи». Історик зазначає, що договір між Карлом XII та І. Мазепою було укладено у жовтні 1708 році [19, с. 160]. Д. Журавльов у праці «Мазепа: людина, політик, легенда» говорить, що після 21 вересня 1708 р., коли шведи перетнули кордон Української козацької держави, розпочалися активні перемовини шведського короля з гетьманом України, які увінчалися договором 28 жовтня 1708 р. [19, с. 222].

Зарубіжні історики країн, які мали безпосереднє відношення до цих подій, у різні періоди також досліджували це питання. Шведський дослідник Альфред Єнсен у праці «Мазепа» зазначає, що договір був укладений 28 жовтня 1708 р.. Після цього, 30 жовтня Карл XII видав маніфест до українського народу, що справив на населення велике враження [6, с.116].

Знаковою є праця шведського дослідника Петера Енглунда «Полтава: Розповідь про загибель однієї армії». В інтерпретації вченого наміри союзників були такі: «Козацький гетьман Мазепа, що відступився від росіян, запропонував шведській армії союз і добре розквартирування. Укладено відповідні угоди. Домовилися спільно покласти край російському пануванню: це також означало, що будуть враховані певні шведські комерційні інтереси. Зокрема, був намір почати працю над тим, щоб спрямувати частину торгівлі, яка йшла до Європи з Туреччини і з Близького Сходу, через Прибалтику. І тут, на півдні, армія кресала шаблями за шведський торговий капітал».

Суттєвим є вклад у сучасну Мазепіану Тетяни Таїрової-Яковлевої. Вона зазначає, що зносини Мазепи з Карлом XII розпочалися в той момент, коли шведський король вирішив йти в похід на Москву через Україну. Підтверджує, що спочатку спілкування Мазепи і Карла пролягало через посередництво Станіслава Лещинського. Таїрова-Яковлева у підсумку робить такий висновок – «что до и после трагического перехода к шведам Мазепа активно пытался найти наиболее удобную политическую комбинацию, которая бы позволила сохранить автономию Украинского гетманства и одновременно предотвратила бы ее разорение в ходе военных операций Северной войны. Сделать это в создавшихся условиях было крайне сложно и даже, наверное, невозможно» [17, с. 347-348].

Щодо угоди між Карлом, Мазепою та Костем Гордієнком, то дослідниця зазначає, що перед підписанням угоди «16 апреля 1709 года К. Гордиенко написал письмо к Карлу XII, выражая готовность совместно действовать против «зломыслящей Москвы» и послать тысячу запорожской пехоты под Полтаву». І вже після цього листа, Мазепа і Гордієнко прибули до шведського короля, було укладено угоду. Слід зазначити, що на початку своїх досліджень Т. Таїрова-Яковлева взагалі відкидала наявність будь-яких попередніх домовленостей між Карлом XII та Мазепою у 1708 р., але згодом дослідниця змінила свою думку.

Отже, через відсутність оригінальних документів історики опосередковано відтворюють зміст українсько-шведських домовленостей 1708–1709 рр. Основними джерелами стали «Вивід прав України» гетьмана Пилипа Орлика 1712 р., спогади Г. Адлерфельта та записи очевидців тих подій. На думку дослідників переговори між Карлом XII та Іваном Мазепою, започатковані ще 1705 р., активізувалися навесні 1708 р., а знаковий документ було підписано наприкінці жовтня 1708 р. (с. Горки, Чернігівщина). Водночас історики полемізують з приводу наявності першого трактату («...в місті Сморгони у Білорусі між 11 лютого та 18 березня, або місці Радошковицях близько Вільна між 27 березням і 17 червням 1708 р.») Дискусійним залишається питання про можливість тлумачення угоди між Іваном Мазепою та Костем Гордієнком від 27 березня (8 квітня) 1709 р., підписаною в селі Великі Будища (Полтавщина).

Джерела та література

1. Антонович В. Б. Про Козацькі часи на Україні / післям. М. Ф. Слабошпицького ; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
2. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя й пориви великого гетьмана: Пер. з фр. / Упоряд. Л. Ю. Копань. – К.: Рад. письменник: Журн. «Київ», 1991. – 316 с.
3. Грушевський М. С. Шведсько-український союз 1708 р. / М. С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів : Світ, 2007. – Т. 8: Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – С. 123–134.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т. 2 : (Від половини XVII століття). – К. : Глобус, 1992 – 349 с.
5. Енглунд П. Полтава :Розповідь про загибель однієї армії. – Х. : Фоліо, 2009. – 348 с.: іл.
6. Єнсен А. Мазепа: Історичні картини / Пер. зі швед. Н. Іваничук ; Наукова редакція, передм. та прим. Б. Якимовича. – К. : Укр. письменник, 1992. – 205 с.
7. Журавльов Д. В. Мазепа:людина,політик, легенда / Худож.-оформлювачі Б. П. Бублик, В. А. Мурликін. – Харків: Фоліо, 2007. – 382 с. – (Історичне досє).
8. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Передмова В. М. Горобця. – К. : Україна, 2001. – 240 с.: іл..
9. Костомаров Н. И. Мазепа – К. : Республика, 1992. – 335 с.

10. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709 рр. / Т. Мацьків. – Мюнхен: Український вільний університет, 1988. – 286 с.
11. Павленко С. Міф про Мазепу. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – 248 с.
12. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 1995. – 608 с.
13. Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.: іл.
14. Субтельний О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука ; Вст. ст. С. В. Кульчинського. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.: іл.
15. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – М., 2007.
16. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. – СПб.: Центрполиграф, 2011.
17. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К. : Дніпро, 2001. Т. 3. – Кн. 2. – Остання чверть XVII – початок XVIII ст. / Упор., резюме, приміт. В. Шевчука. – К. : Дніпро, 2001. – 576 с. – <http://litopys.org.ua/suspil/sus.htm>
18. Чухліб Т. В. Шлях до Полтави: Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи / Т. В. Чухліб. – К. : Наш час, 2008. – 263 с. – (Сер. «Невідома Україна»).

УДК 930.25(477)[264-68:281.96]«192»

Данило Бесарабов
(м. Київ)

МУЗИЧНО-ХОРОВА ДІЯЛЬНІСТЬ УАПЦ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ (1920-ті рр.))

Стаття є спробою за джерелами ЦДАВО України дослідити, як Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) дбала про розвиток музично-хорової компоненти богослужінь на національних засадах. На основі архівних та опублікованих документів аналізуються нові організаційні форми управління процесами, створення та діяльності професійних і народних мистецьких колективів співаків, передусім у місті Києві та у провінції, влаштування шкіл церковного співу. Зі статті дізнаємося про композиторів і диригентів, які оновлювали репертуар, були рушіями історичних змін на ниві церковного музично-хорового мистецтва. Висвітлюються соціально-економічне тло, що утруднювало мистецький розвиток, а також тиск тоталітарної більшовицької влади на національну церкву та її мистецько-хорову складову.

Ключові слова: *Всеукраїнська православна церковна рада, комісія церковних співів, хори УАПЦ, Кирило Стеценко, Петро Гончаров.*

Здавна хоровий спів був частиною православного богослужіння, його окрасою, символом і своєрідною квінтесенцією. Хорове виконавство досягло в Україні популярності та досить високого професійного рівня. Попри це історія українських православних хорів досі недостатньо досліджена.

На жаль, не можемо говорити про сформований вітчизняний наратив з питання організації церковно-хорового життя, зокрема УАПЦ. Більшість праць мають мистецтвознавчий характер, вивчається творчість окремих композиторів. Одним із найгрунтовніших досліджень історії церковного співу на теренах Російської імперії, а отже й Наддніпрянщини в передреволюційний час є багатотомник «Русская духовная музыка в документах и материалах», зокрема 3 том серії [5]. Історії влаштування музично-хорового життя в Україні пореволюційної доби побіжно приділяє увагу у своїх працях дослідниця церковної історії І. Преловська [4]. Знаходимо постанови про організацію хорів у матеріалах Всеукраїнських православних церковних соборів 1921 та 1927 років [3; 1]. Найповнішими з сучасних досліджень що висвітлюють питання музично-хорового життя УАПЦ є праці О. Житкової [2; 6].

Утворення на початку 1920-х років у структурі Української автокефальної православної церкви музично-хорових інституцій пояснюється тим, що у роки Української революції хори православних церков ослабли; водночас богослужіння та духовно-музична діяльність у храмах ініціативно утверджуються на суто національних засадах. Задля підтримки українського церковного співу, враховуючи специфіку, створюється фахова Музично-хорова комісія при Церковній раді Об'єднаних парафій міста Києва.

Про це свідчить, зокрема, машинописний екземпляр її «Докладу», датований лютим 1920 року. До комісії входив відомий український композитор Кирило Стеценко. Він же, вочевидь, був автором рукописного варіанту. Текст доповіді багато в чому став засадничим щодо подальшого музично-хорового життя УАПЦ. Комісія проголосила спів «одним із головних факторів, що сприяє урочистості Служби Божої», та перейменувалася на «комісію церковних співів» і визначила вектор діяльності, що подавався на ухвалу Раді [7].

Комісія ставала «вищим органом по всім справам церковного співу в українських церквах»¹. До компетенцій належали: організація церковних хорів, передусім у м. Києві; розроблення та видання церковно-музичного репертуару для хорів та загальних співів; контроль за діяльністю хорових колективів та регентів. А ще – «не допускати сепаратного існування окремих хорів» [8].

Запроваджувався новий принцип організації столичних колективів: співаки всіх українізованих православних парафій формували єдиний «великий хор, який провадить виучку однакового репертуару разом під приводом регентів та членів Комісії, і який потім поділяється на окремі частини для обслуговування окремих парафій».

¹ У всіх цитатах збережена орфографія та пунктуація оригіналу – Д.Б.

Такий хор міг об'єднаними силами правити великі урочисті служби, громадські молебні, панахиди, чим би свідчив про безсумнівні потенції українського церковного руху. Ймовірно, у такий спосіб комісія водночас сподівалася подолати проблему конкуренції великих та малих хорів, постійне переманювання співців, зокрема й у неукраїнські парафії. Об'єднаний хор міг би влаштовувати концерти на широку публіку, а члени його – виїжджати до новостворених парафій поза Києвом для організації там співочого життя.

Регенти приймалися до хорової системи за конкурсом, влаштованим комісією, та служили за контрактом. Після подання письмової заяви і затвердження на посаді вони отримували права дорадчого голосу щодо художніх питань, розробки іспитів для співаків, прийому до свого хору. Детальніше відносини між регентами та комісією і регентом та хором регулювалися індивідуальними контрактами. Такий, зокрема, був складений у листопаді 1920 року [9; 10].

Церковно-хорова комісія взяла на себе обов'язок розробити кошториси на утримання хорів. Усі співаки поділялися за рівнем майстерності на 4 класи: співаки-артисти, співаки професіонали 1-ї групи, співаки професіонали 2-ї групи та практиканти-кандидати. Таке професійне ранжування у духовних колективах зустрічаємо вперше.

Хори склалися з визначеного числа співців кожного класу. Належність до певного з них була підставою для призначення розміру заробітної плати. Регенти отримували платню відповідно до чисельності хору. На ранніх стадіях діяльності УАПЦ оплата праці регентів та хористів не була унормованою. Для прикладу, в одному з документів подається зразок кошторису, де в колонці видатків у пункті «на утримання» диригент стоїть нарівні з священником, дияконом та дяком [11; 12].

Окремим напрямком діяльності стала видавнича сфера. Зазначено, що «етнографічні збірки старовинних розпівів церковних, мельодії для загальних співів, розробка осьмогласія, композиції, аранжиров[анн]я хорів, це все повинно бути обнародоване». Комісія наголошувала на матеріальному заохоченні українських композиторів до написання церковної музики. Їхні твори планувалося публікувати коштом видавництва, а після покриття видатків на друк віддати решту примірників авторові для власного розпорядження. Також пропонувалося створити етнографічну секцію для виявлення по сільських церквах питомих українських співів та їх виконавців.

Для вдосконалення співу в українських парафіях Києва комісія пропонувала визначити осіб, котрі б відвідували служби Божі і в разі потреби могли дати диригентам належні вказівки щодо художньої

сторони виконання. Зазначалося, що досі (у машинописному варіанті 19.02.1920) церковні співи в Києві «не піддавалися ніяким організаціям в ідейне професійно-художнє товариство» [13].

Важливі ухвали – від 26 січня 1920. Голова комісії – Стеценко. Серед присутніх – Козицький, Папа-Афанасопуло, Міць, Копильченко. До церкви Святої Софії регентом призначений Городовенко, до Андріївської церкви – Папа-Афанасопуло, до Миколаївської на Печерську – Копильченко. Після відмови першого керувати Софійським хором Папа-Афанасопуло став регентом обидвох хорів. Платню ж він отримував як за один хор, щоправда, мав помічника [14].

Інша постанова стосується загального співу в церкві. Спів загалу людності під час служби, поширений у давнину, був своєрідним нововведенням передсоборної УАПЦ. Із талановитих парафіян формувалися аматорські, так звані «народні» хори. Керування загальними співами доручалося не регентам, а дякам. У протоколі секції церковних співів визначені вимоги до них: знання восьмиголосся та київського розспіву, церковного уставу, гласів, нот, уміння керувати хором та читати церковнослов'янською з українською фонетикою. Кандидат повинен був пройти місячний стаж при одній з українських церков. Імовірно, такі особи не ставали церковнослужителями в повній мірі, оскільки на них не лежали пономарські чи вчительські обов'язки.

Комісія ухвалила репертуар до виконання на службах, зокрема твори композиторів Демущького, Калішевського, Козицького, Кошиця, Леонтовича, Лисенка, Стеценка, Яциневича. Серед поточних справ на особливу увагу заслуговує організація нотозбірні, котру доручили Папа-Афанасопуло [15].

У рукописному «Проекті регламенту організації хорів півчих при українських парафіях» авторства Кирила Стеценка композитор зазначає, що серед завдань секції церковних співів при ВПЦР є постановка співів у всеукраїнському масштабі, а до обов'язків її належать: забезпечення українських парафій досвідченими диригентами, літературою, організація церковних хорів на національно-громадських основах, нагляд за художнім виконанням хорами відправ Божої Служби [16].

Окреслено повноваження парафіяльних рад щодо організації хорів. Секції при радах парафіяльних об'єднань повинні тримати постійний зв'язок із центральною секцією церковних співів. Парафіяльні ради одержують право визначати розмір оплати хорів, на «яку мають спроможність». Рада також може запросити на регентство осіб, рекомендованих парафіяльним об'єднанням чи секцією церковних співів, а за відсутності такого – «вибірає діригента з півчих, їй і хору відомих», про що повинна сповістити секцію церковного

співу. За проєктом саме рада повинна виплачувати винагороду хоріві й диригентові, провадити контроль над діяльністю хору «як художнього, так і громадського» через парафіяльну хорову комісію. Голови парафіяльних церковних комісій визнавалися місцевими членами комісії церковних співів та повинні були виступати з доповідями про стан хорової справи: в київських парафіях – до ВПЦР, в інших – до ради об'єднаних парафій. Диригентів також належало включити до цих установ. Проєкт датовано 18 лютого 1920 р. [17].

Один із документів – список творів українських композиторів, підготовлених Кирилом Стеценком для видання (4 січня 1920). Збереглося прохання президії парафіяльної ради Софійського собору до Малої ради ВПЦР від 27 червня 1922 р. подбати про якнайшвидше використання хорових творів Леонтовича, Степового, Стеценка. Для цього Парафіяльна рада просить Малу Раду порозумітися з Комітетом імені М. Леонтовича [18; 19].

Опісля формування українською церквою головних духовно-мистецьких інституцій найбільш гостро стояло питання забезпечення музичною літературою, особливо сільських хорів. Активне листування з цього приводу велося впродовж 1920-х років. Збереглося прохання президії ВПЦР від 24 березня 1920 р. до диригента Папа-Афанасопуло надати уповноваженому Введенської церкви містечка Трипілля ноти урочистих розспівів. Парафіяльна рада села Лебединець, що на Київщині, просила якнайшвидше надіслати ноти «на ютренню», «причім гроші будуть заплачені, коли забиратимуться ноти» [20; 21].

На жаль, усупереч ухваленим раніше положенням за творчу працю композитори не отримували жодної винагороди, окрім письмових подяк, а самі твори в одному з листів ВПЦР іменує «подарунок» [22].

Чимало ініціативних церковних діячів місцевих парафій активізували музично-хорове життя по всій Україні. Координувала цю діяльність переважно ВПЦР. Так, псаломщик села Синівка Гадяцького повіту Микола Лазарович Мироненко у листі від 12 січня 1922 р. просить Раду сповістити, чи можна йому робити переклади текстів з музичним супроводом зі слов'янської мови на українську; які мелодії повинні звучати в новоствореній українській церкві. Автор зазначає, що його твори були дозволені до друку ще Святійшим Синодом. Повідомляє: «В нашій Полтавщині багато є гарних регентів з псаломщиків, які бажають мати місто де уже проводиться Божа служба на українській мові». З відповіді ВПЦР довідуємося, що переклади піснеспівів робити можна, проте виконувати – лише після схвалення нею. Рада просить псаломщика надіслати власні музичні твори на розгляд «Церковно-мистецького відділу» [23; 24].

З початком нового десятиліття змінюється керівний склад церковних хорів. Так, Секція церковних співів, названа у заяві від

22 березня 1920 р. «Музично-хоровою секцією», прохає парафіяльну раду Андріївської церкви взяти на службу відомого талановитого диригента, композитора Петра Гончарова. Товариш голови секції Сергій Папа-Афанасопуло зауважує, що той «по своєму художньому и громадянському цензу являється найбільш користним задля Андріївської парафії» [25].

Цікавим документом є протокол засідання музичної комісії при ВПЦР від 4 квітня 1921 р. Присутніх троє – Пилип Козицький, Дмитро Ходзицький та Яків Степовий. Серед питань, що розглядалися, були: замовлення літургії та кантів Степовому, «поновлення», або гармонізація співів на всі партії, розвиток восьмиголосся, кантів, організація «учбової книгозбірні-музею». Для створення окремої літургії було ухвалено започаткувати комісію по роботі з партитурами. Президія ВПЦР вирішила «з пляном роботи секції погодитись. Запрохати на посаду голови секції К. Стеценка, а заступником йому т. Козицького», про що дізнаємося із напису на цьому ж документі навскоси [26].

Оскільки хорове життя потребувало освічених регентських та співоцьких кадрів, 29 грудня 1921 року до ВПЦР звернувся відомий український композитор і фольклорист Порфирій Демуцький. Він пропонував улаштувати клас для сільських церковних хорів, для чого просив надати йому приміщення (хату) й інструмент [27].

В Українській Богословській школі 1923 р. існував так званий «співочий відділ», але він був радше окремим класом, неначе кафедрою. З рукописного журналу для обліку лекцій дізнаємося, що читали їх протодиякон Юрій Стравицький, політичний та релігійний діяч, професор Володимир Чехівський, протоієрей Дмитро Ходзицький, етнограф Данило Щербаківський та навіть митрополит Василь Липківський. У середньому в період між «розплатами» (видачею коштів викладачам) читалося близько 30 лекцій. Наприклад, за жовтень 1923 р. співочим відділом було прочитано 34 лекції різної тематики [28].

Зберігся й розклад Богословської школи на другий тиждень жовтня 1923 р. Так, церковний спів викладався двічі на тиждень, у понеділок та середу Ю. Стравицьким. Лекція тривала 45 хвилин. Окрім самого співу на «співочому відділі» викладалися також інші предмети, зокрема виразне читання (В. Чехівський) та літургіка (К. Янушевський) [29].

Від початку 1920-х років триває процес виникнення нових хорів та їх об'єднання. Очевидно, у 1920 році 14 листопада Рада Старокиївської парафії звертається до Андріївської з проханням прислати представників для спільної наради в справах організації об'єднаного хору Петропавлівської, Андріївської та Софійської

парафій. З машинописних протоколів відомо, що делегати ухвалили організувати тимчасову об'єднану капелу та доручити керівництво нею П. Г. Гончарову. З цього часу починається нова сторінка його біографії – служіння при соборі Святої Софії [30; 31].

Першу справу, пов'язану з утворенням та організацією народного хору, тобто із парафіян-аматорів, Рада Старокиївської парафії доручила Д. Ходзицькому 7 листопада 1920 р. Шишкіну ж було доручено організувати охочих співати ранішню обідню, до того ж за плату [32]. Проблемою міських парафій було те, що через велику конкуренцію, боротьбу за платню та треби між художніми і народними хорами перші нерідко втрачали співаків. При цьому народні хори потребували більше організаційних зусиль, багато в чому поступалися виконавською майстерністю. Так, у справі про листування щодо укомплектування хору Старокиївської парафії, збереглася заява від 30 жовтня 1922 р. на той час уже диригента народного хору св. Софії протодиякона Юрія Стравицького до парафіяльної Ради Софійського собору. Керівник хору зауважує, що народні співці нерідко змішуються з парафіянами, через що не слідкують за диригентом, не чують потрібних тонів. Якість співу на службі нижча, ніж на репетиціях-співанках. Стравицький прохає виділити для народного хору спеціальне місце, дещо підняте на $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ висоти солії, що на його думку «необхідно в акустичному відношенні» [33].

Окрім служіння, духовенство нерідко було задіяне також і в хоровому житті церкви. Проте ставлення ієрархів до цього не завжди було однозначним. Диякони Переяславського кафедрального собору, будучи членами церковної капели, брали участь також і у світських концертах, як, приміром, їхні колеги в Києві. (Утримання отців при парафії було надто мізерне, щоб прогодувати сім'ю).

Проте в Переяславі така діяльність зустріла категоричний спротив єпископа Володимира. З рукописного наказу архієрейської кафедри в с. В'юнище, датованого 1922 роком, дізнаємося, що владику оголосив отцям «рішучу заборону виступати під будь-яким предлогом – чи то в машкері артиста, чи то співака», аргументуючи тим, що справа світського співу неодмінно матиме «шкодливі наслідки». «Коли тягар служіння Христовій церкві вам не під силу, – то маєте подати прохання, про зняття з Вас дияконського сану», – читаємо в наказі [34].

Володимир Міцкелюнас, диригент української капели Переяслава, де отці були хористами, написав заяву до ВПЦР. В ній зазначає, що «капела знайомить українську людність з українськими народними співами» й лише з цього має деякий заробіток. Автор просить звернути увагу на скрутне матеріальне становище хористів; про те, що «платні від церкви на протязі всієї своєї праці не одержують, балакать не приходитьсья». Цю капелу, за словами автора,

єпископ Володимир (Дахівник-Дахівський) заборонив з невідомих міркувань. «Участь духовних осіб в Капелі, котра виконує не романси, а свої рідні українські співи, навпаки принесе тільки користь українській справі», – писав регент та прохав дозволу на участь дияконів у капелі. Лист датовано 20 жовтня 1922 року [35].

Із «Постанови Єпархіального Духовного суду Переяславщини» дізнаємося про добровільне зняття Василем Стайківським дияконського сану. Суд не виніс жодного покарання отцеві, відмітивши, що він «примушений був на цей крок надзвичайно скрутним матеріальним становищем і зараз фактично працює вже на театральній сцені». «Всю відповідальність за цю надзвичайно сумну подію» вирішено було «покласти на сумління парафіяльної ради першої Переяславської укр. Парафії», котра «відмовилась подати бр. Василю Олексійовичу Стайківському – допомогу на прожиття». До того ж рада прохала єпископа поговорити з экс-дияконом «по-батьківськи», аби він «із братерського ушановання до всього українського духівництва» перейшов до іншого повіту чи губернії, бо «виступи його на сцені Переяславського театру надзвичайно шкодливо відбиваються на загальній нашій церковній справі». Зазначимо, що в суді брали участь не лише духовенство, а й церковнослужителі та миряни. Будь-які світські мистецькі осередки сприймалися ними як майданчики культурного впливу «слов'янської», російської церкви [36].

Прикметно, що протягом усього плину справи ми не спостерігаємо хоч би якихось згадок про комісію церковних співів. Очевидно до 1922 року вона, особливо після смерті голови К. Стеценка, перестала бути реальною силою у церковотворчих процесах УАПЦ.

Період з 1923 по 1927 рр. представлений у фонді небагатьма документами, переважно економічного характеру. Імовірно, частина їх знаходиться в інших архівах.

Нерідко Рада не повертала авторам надісланих музичних творів, якщо вони надходили в єдиному екземплярі. Приклад цьому – листування Ст. Потоцького та ВПЦР з цього приводу, датоване кінцем 1927 – березнем 1928 років [37].

До цієї справи помилково приєднані ноти «Покаяння двери відкрий мені Життяподавче», створені протоієреєм Свято-Успенського храму м. Полонне Андрієм Мельничуком у 1926 р. На першому аркуші нот знаходимо помітку від 10 лютого 1927 р. про дозвіл «до церковного вжитку» його творів [38].

У ній же – лист Завгородньому Якову Івановичу, звідки дізнаємося, що його твори переглядала «музкомісія» ВПЦР. Вона рекомендувала звернути увагу та «виправити де-які помилки що до гармонії /рівнобіжні октави та квінти/». Це може свідчити про наявність у комісії кваліфікованих фахівців та певного стандарту

гармонії церковного співу, якого ця комісія дотримувалася. Твори Завгороднього було вирішено «допустити виконувати в парафіях УАПЦ» [39].

В архіві збережені зарплатні відомості співаків та диригента Софійського собору за окремі місяці 1926 року. Згідно з документом, у середньому на службі було 5–6 хористів. Така чисельність свідчить, що кошторис відноситься не до кафедрального собору, а до так званої Теплої Софії – невеликого храму неподалік. До уваги беруться лише недільні служби та треби. В середньому хорист за таку службу отримував від 1,50 до 2,50 карбованців. Зарплатня окремих осіб, вочевидь регентів, доходить до 3–10 карбованців. Місячні видатки на хор коливалися в межах 60 карбованців. Судячи з прізвищ, у хорі переважали жінки. Точну гендерну характеристику визначити важко через варіативність написання прізвищ. Також у відомості наявні такі записи, як «двум тенорам» та «девочкам», котрі за свою роботу отримали лише 45 копійок, вочевидь будучи дітьми [40].

Документи засвідчують духовно-просвітницьку діяльність хороших колективів. Так, в уже згаданій справі про укомплектування хору є повідомлення Ради Старокиївської парафії, адресоване Солом'янській парафіяльній Раді, щодо проведення у Софійському соборі 18 березня 1923 р. вечора спомину Страстей Господніх з участю художнього та народного хорів. Концерт складався із трьох відділів, два з яких були відведені художньому хорові. Планувалося виконати твори Стеценка, Гончарова, Веделя, «Боже великий, єдиний» Лисенка [41]. Тут знаходимо навіть макет-афішу святкового повечір'я «з участю художнього хору Софійського собору в збільшеному складі» під керівництвом Володимира Міцкелюнаса 22(9) липня 1923 року [42]. Художній хор 25 жовтня 1924 р. звертався до парафіяльної Ради Софійського собору за дозволом на влаштування духовного благодійного концерту, гроші з якого пішли б на лікування Петра Гончарова [43].

Нерідко духовенство втручалось у хорові справи. У заяві від 27 квітня 1923 р. викладач церковного читання Марк Домарко висловлював прохання до Ради Старокиївської парафії, аби читці, яких він призначатиме, не проходили іспит перед дяками і настоятелем в соборі, оскільки «... не раз заявляли мені, що при таких відношенні вони зовсім не будуть читати», – аргументував своє прохання заявник. Автор клопотав перед Радою, аби дозволила читати на літургії Апостола також і жінкам. «Я не розумію, чому мужчина може рахуватись праведнішим від жінки, або дівчини?» - дивується він [44].

Із листа до парафіяльної Ради Софійського собору від 16 листопада 1924 р. дізнаємося про скарги членів художнього хору на народний з приводу «встановлення монополії» на спів на требах. «...Аби збільшити кількість треб для себе, він (*народний хор – Авт.*)

вживає під час негарних засобів, як наприклад зменшення ціни майже втриє і т.д.». Співаки просили Раду подбати про інтереси обидвох колективів. Очевидно, ці прохання не були задоволені, позаяк Рада Старокиївської парафії була на боці народного хору. З подяки, що міститься у цій справі наступним аркушем, дізнаємося, що завдяки його дешевизні Рада зуміла зекономити кошти на ремонт храму та зберегла «ті гроші, які б вона мусила витратити на запрошення Художнього хору в ті невеликі свята, коли Рада не передбачає брати кошти на оплату останнього» [45; 46].

Через матеріальну скруту молода українська церква втрачала професійні співочі кадри. Це підтверджують звернення до Ради Софійської парафії впродовж 1920 рр. з приводу несвоєчасної виплати коштів та недоплати. Їх можна поділити на три типи – заяви окремих хористів, керівників колективів та хорових рад. Зверталися згадуваний Петро Гончаров, диригент народного хору Іван Жаров, співак і читець В. Могилевський, колишній диригент народного хору Софії Київської, вже священник на парафії Юрій Стравицький та інші [47; 48; 49; 50]. Останній вказує, зокрема, що Рада не платила за нього, на відміну від інших службовців, жодних податків, поки працював другим протодияконом і диригентом, та просив разової допомоги в 32 карбованці, оскільки «в противному разі мене опишуть і продадуть останнє лахміття» [50, арк. 59].

Імовірно, з червня 1923 року регента художнього хору тимчасово заступав В. Міцкелюнас. Він адресує Раді Софійської парафії заяву з грифом «Негайно», у якій пише: «Невелика сравнительно платня за співи не дає можливості мати постійних цінних співаків, а це необхідно й доказу не потребує; невеличкий хор у великому Соборі не дає того враження, яке треба; хор необхідно збільшити, бо наш Сохвієвський хор – це зразок для всієї України» [51].

Діяльності УАПЦ політично й економічно перешкоджала радянська влада. Одним із видів утиску було неправомірне стягнення авторського гонорару. Правове регулювання цього питання базувалося на постанові РНК УСРР від 8.12.1925 р. «Про авторський гонорар за публічне виконання драматичних та музичних творів» [52]. Однак постанова жодним чином не торкалася виконання творів у церквах і взагалі непрофесійних колективах. На ділі цей своєрідний «податок на спів» становив 5 відсотків щомісячного утримання хору та регента, що на 2 відсотки вище від найбільших сплат гонорарів за постановою РНК. А для парафій, де хорів узагалі не існувало, – 2 карбованці на місяць [53; 54]. З цього приводу правопорадник ВПЦР Шатохин протягом 1928 року вів безплідні перемовини з органами виконавчої влади. Огульний податок під виглядом композиторського гонорару для «неспіваючих» парафій згодом зріс до трьох карбованців [55; 56].

Таким чином, спроба дослідити за матеріалами ЦДАВОУ діяльність реформаційної Української автокефальної православної церкви в 1920-х роках у царині музично-хоровій засвідчує сплеск творчої енергії українського народу, зокрема й задля налагодження музично-хорової частини богослужінь. Відбувається організаційно-правове унормування відносин у цій делікатній сфері. Створюється український репертуар для професійних і народних церковних хорів та загальноцерковного співу. Започатковується навчання співу та диригуванню на курсах і у місцевих талановитих виконавців.

Разом з тим ВПЦР доводиться долати неабиякі труднощі, пов'язані зі складними соціально-економічними умовами життя хористів та кліру, а також потужний спротив більшовицької влади становленню національної церкви в Україні.

Джерела та література

1. Другий Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року / Упорядники: С. Білокінь, І. Преловська, І. Старовойтенко. – Київ, 2007. – 699 с.
2. Житкова О. О. Діяльність УАПЦ у м. Києві (1919–1930-й роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України; Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України. – Київ, 2019.
3. Перший Всеукраїнський православний церковний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року: Документи і матеріали. К.-Львів, 1999.
4. Преловська І. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви (1921–1930) – Української Православної Церкви (1930–1939) / Наук. ред. А. Л. Зінченко. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. – 696 с.
5. Русская духовная музыка в документах и материалах. Т. 3. Церковное пение пореформенной России в осмыслении современников (1861–1918) / Гос. Ин-т искусствознания; Гос. Центральный музей музыкальной культуры им. М. И. Глинки; сост. А. А. Наумов, М. П. Рахманова; вступит. ст., подгот. текста и коммент. М. П. Рахмановой; Поместный Собор Русской православной церкви 1917–1918 гг. / вступит. ст., подгот. текста и коммент. С. Г. Зверевой. – М.: Языки славянской культуры, 2002. – 904 с.
6. Українізація внутрішньо-церковного життя УАПЦ у м. Києві (1920-ті рр.) / О. Житкова // Етнічна історія народів Європи. – 2019. – Вип. 57. – С. 93–100.
7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ), ф. 3984, оп. 3, спр. 33, арк. 1-4.
8. Там само, арк. 5.
9. Там само, арк. 5 зв.
10. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 48, арк. 5-5 зв.
11. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 33, арк. 6.
12. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 1, спр. 399, арк. 18 зв.
13. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 33, арк. 7-7 зв.
14. Там само, арк. 8.

15. Там само, арк. 8 зв.-9.
16. Там само, арк. 10.
17. Там само, арк. 10 зв. – 11.
18. Там само, арк. 12.
19. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 142, арк. 3.
20. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 54, арк. 2.
21. Там само, арк. 8.
22. Там само, арк. 11.
23. Там само, арк. 21- 21 зв.
24. Там само, арк. 22.
25. Там само, арк. 1.
26. Там само, арк. 3.
27. Там само, арк. 19
28. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 4, спр. 112, арк. 21-26 зв.
29. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 4, спр. 113, арк. 17-18.
30. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 48, арк. 3.
31. Там само, арк. 9.
32. Там само, арк. 8-8 зв.
33. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 142, арк. 5-5 зв.
34. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 1, спр. 402, арк. 1-1 зв.
35. Там само, арк. 6 – 6 зв.
36. Там само, арк. 3 – 4.
37. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 4, спр. 246, арк. 4-9 зв.
38. Там само, арк. 1-3 зв.
39. Там само, арк. 6.
40. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 4, спр. 165, арк. 1-3.
41. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 142, арк. 16-16 зв.
42. Там само, арк. 31.
43. Там само, арк. 46.
44. Там само, арк. 21 – 21 зв.
45. Там само, арк. 50
46. Там само, арк. 51-51 зв.
47. Там само, арк. 4-4 зв.
48. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 148, арк. 36.
49. Там само, арк. 11.
50. Там само, арк. 57-57 зв., 59.
51. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 142, арк. 26.
52. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 464, арк. 5.
53. Там само, арк. 3.
54. Там само, арк. 2.
55. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 454, арк. 1-1зв.
56. ЦДАВОУ, ф. 3984, оп. 3, спр. 464, арк. 8-8зв.

РОЗДІЛ 3

МУЗЕЙНИЦТВО, КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, ЕТНОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 94(477)

Алла Киридон
(м. Київ)

МУЗЕЇ ЯК ІНСТРУМЕНТИ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ

Політика пам'яті задає своєрідну модель відчитування минулого й артикулює офіційні стандарти його оприявлення. Інструменти політики пам'яті – це сукупність методів і засобів для досягнення окреслених завдань. З-поміж іншого (монументальна пропаганда, символіка, топоніміка, відзначення державних свят, організація масової історичної освіти, меморіали, інші форми комеморативних практик) одним із механізмів втілення та інструментів політики пам'яті є музеї. Музей – це багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні та презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів. Відтак простір музею репрезентує, з одного боку, специфічні риси мнемосвідомості епохи, яка відтворюється, але водночас транслює свідомі сні смисли прочитаного коду

Ключові слова: пам'ять, політика пам'яті, музей, пам'яттєвий дискурс.

Музеї, поряд з бібліотеками та архівами, належать до інститутів, що мають соціально-комунікаційну спрямованість, оскільки в їхній основі елементи зовнішньосистемної та внутрішньосистемної взаємодії, спілкування та обміну інформацією. Соціальною функцією цих інституцій є збереження пам'яті. Зазначені інституції актуалізують минуле, зберігають історичні джерела для відтворення культури, транслюють соціально значуще ретроспективне документоване знання, а також є індикаторами соціокультурних змін. Останнім часом у світі спостерігається зростання інтересу до музеїв, які інтенсивно розвиваються, зазнаючи не лише кількісного збільшення, але й якісних змін [7, с. 3]. У спільноті музейних фахівців дедалі більше визнання знаходять уявлення про «інтегровані» музеї і положення «нової музеології». Остання розглядає музей як інститут, що виходить за межі консервації, демонстрації та трансляції історико-культурної спадщини та переходить до здійснення ширшої соціальної місії культурної ідентифікації та інтеграції в навколишнє середовище [13].

Різноманітним аспектам історії музейної справи в Україні та діяльності музеїв присвятили дослідження М. Бондар, І. Буланій,

І. Дворкін, Л. Гайда, Н. Ганнусенко, О. Грекулов, Г. Елькін, М. Кашин, Д. Кепін, А. Киридон, І. Кирсим, О. Крук, О. Костюкова, М. Лощинин, Р. Маньковська, Г. Мезенцева, В. Обозний, З. Огризко, Ю. Омельченко, Є. Піскова, І. Прус, С. Руденко, Ф. Рябчикова А. Сайненський, Т. Скрипка, Г. Скрипник, Л. Славін, В. Солодова, В. Столетов, О. Титова, М. Ткаченко, Я. Треф'як, Л. Федорова, Л. Чупрій, І. Явтушенко та інші. Аналіз сучасного стану українських музеїв та сфери охорони культурної спадщини поданий у дослідженнях М. Белікової, В. Ланкелієне, Л. Норіс, К. Смаглій, Г. Фесенко, І. Шевцова та ін.

Метою публікації є розгляд взаємозв'язку музей – пам'яттєвий дискурс – політика пам'яті. Дослідження музею як інституту пам'яті заґрунтоване на «нормативній парадигмі» П. Рікера (яка розглядає роботу пам'яті з забування, переоцінювання та опрацювання минулого); «культурній пам'яті» та «комунікативній пам'яті» Я. Ассмана та А. Ассман, «мість пам'яті» П. Нора; «колективного пам'ятання» П. Коннертона та ін. Відтак пріоритетним у висвітленні питання є пам'яттєвий дискурс у функціонуванні музейних інституцій.

Розгляд задекларованого питання потребує з'ясування понятійного складника. Політика пам'яті – це сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним контекстом з метою форматування спільної ідентичності та єдиного меморіального канону. Практики й норми такої політики пов'язані з форматуванням колективної пам'яті й вибудовуються з огляду на конкретні внутрішні та зовнішні чинники функціонування держави та характер політичної влади. Політика пам'яті є своєрідним символічним ресурсом конструювання колективної ідентичності. Це надзвичайно потужний засіб впливу на світоглядні уявлення соціуму. Вагомою є її роль в інтерпретації минулого задля інтеграції та консолідації спільноти.

Предмет політики пам'яті є подвійним, та передбачає, з однієї сторони, конструювання певної спільної пам'яті, як системи колективних уявлень про минуле, з іншої – цілеспрямований вплив на індивідуальну пам'ять кожного громадянина [12, с. 244]. Політика пам'яті увиразнюється через контроль владної верхівки над конструюванням знань та уявлень про минуле. Політика пам'яті задає своєрідну модель відчитування минулого й артикулює офіційні стандарти його оприявлення. Інструменти політики пам'яті – це сукупність методів і засобів для досягнення окреслених завдань.

З-поміж іншого (монументальна пропаганда, символіка, топоніміка, відзначення державних свят, організація масової історичної освіти, меморіали, інші форми комеморативних практик) одним із механізмів втілення та інструментів політики пам'яті є музеї.

У тлумаченні визначень поняття «музей» спостерігається певна варіативність. Музеї (від гр. «Μουσείον» – «храм музи») – складний соціокультурний інститут, соціальною функцією якого є збереження пам'яті, стабілізація / маркування норм і цінностей суспільства, трансляція соціокультурного досвіду. Цілісне філософське осмислення музею чи не вперше дав відомий філософ М. Федоров, концентруючи увагу на моральній сутності музею та його значущості в суспільстві і культурі. Він розглядав музей як репрезентанта пам'яті, «пам'яті загальної для всіх людей, як собору всіх живих, пам'яті, невіддільної від розуму, волі і дії, пам'яті не про втрату речей, а про втрату осіб» [21, с. 387].

Узагальнюючи визначення сучасної історіографії, маємо таке трактування поняття: музей – це державна, громадська, приватна установа культури, призначена для збору, зберігання, вивчення та публічного подання (експонування, публікації) музейних предметів і музейних колекцій, які є невід'ємною частиною національного культурного надбання [3, с. 7]. Музей також може розглядатися як інформаційний центр культурної спадщини, інститут соціокультурної адаптації, інструмент пізнання культурних цінностей минулих епох і сучасності, а також інтерпретування їх значень з метою суспільного самопізнання й самовизначення.

З огляду на задекларовану проблему, вдамося до визначення, поданого в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень: «Музей – це багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба суспільства у відборі, зберіганні та презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів, які усвідомлюються суспільством як цінності, що передаються з покоління в покоління» [22].

Діяльність музеїв в Україні регулює Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 р. (зі змінами) [18], що визначає правові, економічні, соціальні засади створення і діяльності музеїв України та особливості наукового формування, вивчення, обліку, зберігання, охорони і використання Музейного фонду України, його правовий статус, і поширюється на всі види музеїв та заповідників у частині їх музеєфікації, а також обліку, зберігання та використання, охорони, консервації, реставрації музейних предметів, музейних колекцій та предметів музейного значення. У цьому Законі визначено: «Музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини».

Музеї є багатофункціональними інститутами соціальної пам'яті, посередництвом яких реалізується потреба суспільства у відборі,

зберіганні та презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів, які усвідомлюються суспільством як цінності, що передаються із покоління в покоління. Музей є одним із вагомих соціокультурних інститутів з огляду на заангажованість його в соціальну систему, загальнокультурні процеси, ефективність взаємодії з суспільством та іншими інститутами.

Інститути (від латинського «institutum», що означало встановлення, запровадження, звичай) є необхідними атрибутами сучасного динамічного суспільства, що фіксують перевірені досвідом форми реалізації суспільно значущих функцій та дію механізму раціоналізації соціальних практик. Як зауважили П. Бергман і Т. Лукман, інститути «з'являються в кожній соціальній ситуації, що триває якийсь час» і виникають у контексті певних соціальних процесів [2]. Представник теорії нового інституціоналізму Д. Норт визначає інституції як «правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, що структурують повторювані взаємодії між людьми [17]. У рамках соціального інституту як певного типу організації соціальна практика стандартизується, стає об'єктом проектування й управління. У межах інституту відбувається координація й впорядкування взаємодії людей, створення визначеного алгоритму та програми поведінки. Йдеться не просто про сукупність норм, а організацію, що володіє структурою.

Музей як соціальний інститут передбачає регламентований тип соціальних відносин, має зобов'язуючу силу у збереженні культурної спадщини. У його межах здійснюється контроль над комплектуванням колекцій, зберіганням та використанням музейних предметів, генеруються особливі інституційні установки і взірці поведінки, засновані на повазі до минулого, соціальної пам'яті і досвіду. Головна місія музею – це збереження та нагромадження природного і культурного спадку людства; інформування та поширення основних цінностей історії, науки, культури; генерування культури теперішнього й майбутнього на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної спадщини.

Провідною функцією музеїв сьогодні постає соціокультурна спрямованість, яка поєднує процеси збереження та актуалізації національної культурної спадщини. Серед функцій музею:

- державна – збереження матеріальних свідчень – про історію, культуру та сакральні знання;
- наукова – вивчення і наукове осмислення культурного спадку України; адаптація наукових здобутків музейних співробітників для широкого загалу;
- просвітницька – формування позитивного сприйняття роботи музею через лекційну та культурологічну діяльність;

– пам'яткоохоронна – постійний нагляд (фотофіксація та моніторинг стану маячків на тріщинах тощо) за станом пам'яток культури та мистецтва, своєчасне реагування на виникаючі проблеми і т. д. [15, с. 118].

Музеї відіграють особливу роль в системі конструювання спільних уявлень, образів і оцінок минулого. Музей є культурним простором, що концентрує та репрезентує наявний досвід, транслює його іншим поколінням через емпірику, почуття, емоції й переживання, тобто акумулює та репрезентує досвід практичний, екзистенціальний і сакральний. Такі характерні для музеїв структурні елементи, як знання, традиції, цінності, символи, образи водночас є формотворчими соціальної пам'яті. Ця інституція виконує функцію соціалізованого впливу. Зокрема музей можна розглядати як посередника-провідника соціокультурних ідей. Водночас музей сприяє розширенню світоглядних уявлень, освітньо-наукового потенціалу тощо [11, с. 197].

Окремі дослідники зауважують зміну ролі музею в суспільстві, переродження його з «явища» в «процес», орієнтацію сучасного музею на майбутнє [24; 25]. В епоху інформаційних технологій відкривається нове бачення музейної справи, що має на меті подолати культурно-історичну дистанцію, встановити зв'язок між минулим, сучасним і майбутнім, що потребує перегляду традиційної структури музейної роботи. Важливою частиною підтримки й формування колективної пам'яті суспільства від кінця ХХ ст. стали історичні музеї (форматування та трансляція образу минулого, поширення історичних знань).

Музей має подвійну функціональну завантаженість: з одного боку, він є механізмом формування пам'яттєвих смислів, але, з іншого, пам'яттєві смисли також впливають (особливо в умовах соціокультурних трансформацій) на архітектуру музею. Відтак простір музею репрезентує, з одного боку, специфічні риси мнемосвідомості епохи, яка відтворюється, але водночас транслює свідомі сні смисли прочитаного коду. Це дає підстави говорити про методи конструювання соціально значущих мномокомплексів. Спонукаючи глядача до споглядання, музей виховує «візуальну культуру». Образи минулого в масовій свідомості формуються з різних сегментів: особистого життєвого досвіду, ціннісних установок, сучасного «потоків інформації» тощо [11, с. 198].

Основними напрямками діяльності сучасних музеїв в Україні є науково-дослідницька, культурно-освітня діяльність, комплектування музейних зібрань, експозиційна, фондова, видавнича, реставраційна, виставкова, пам'яткоохоронна робота, а також діяльність, пов'язана з науковою атрибуцією, експертизою, класифікацією, державною

реєстрацією та усіма видами оцінки предметів, які можуть бути визначеними як культурні цінності, з метою включення до Музейного фонду України. Предмети Музейного фонду України є культурними цінностями, що постійно зберігаються на території України та за її межами або згідно з міжнародними договорами підлягають поверненню в Україну. Серед багатьох функцій музею (напр., експозиційна, інформативна, гносеологічна, просвітницька, виховна та ін.) увиразнюється саме меморіальна.

Головна місія музею – генерування культури теперішнього й майбутнього на основі збереження та актуалізації всіх елементів історичної спадщини. Водночас ці установи самі є репрезентантами «менталітету епохи» та культурної пам'яті. Принагідно нагадаємо думку видатного культуролога Я. Ассмана: передавання й повернення культурних смислів у вигляді обрядів (дій) і предметів (пам'ятників, меморіалів, храмів і т.д.), які «експлікують імпліцитний показник часу та ідентичності», є основою культурною пам'яті [1, с. 19-21]. Відтак, форми цих інституцій, а також методи репрезентації / інтерпретації минулого та смислові акценти визначаються нормами й цінностями культури сучасності.

У контексті пам'яттєвого дискурсу особливо вагомою видається роль музеїв в умовах соціокультурних трансформацій, зміни традиційних стандартів та стереотипів мислення. Зазвичай в такі періоди відбувається радикальне переосмислення минулого, «вибудовування нових дистанцій і контрастів» [9, с. 46], спостерігається когнітивний дисонанс ціннісних систем (відбувається зіткнення чи спроба накладання «устійненого» й «нового», співіснування несхожих, або навіть й протилежних ціннісних систем, різних моделей минулого тощо). Це потребує необхідного реагування від музеїв. Розкриваючи зміст і призначення музею, М. Федоров писав: «Народи в нещасті звертаються до минулого і там шукають розради. Музеї слугують вираженням такого почуття» [21, с. 387].

С. Гранж на підставі досвіду Франції акцентує увагу на необхідності гнучкої реакції музейних інтерпретацій на трансформації етнічних та громадянських ідентичностей, представлення різних точок зору на історичні події. Таким чином, музей більшою мірою виконує соціальне замовлення, орієнтуючись на кон'юнктуру громадсько-політичного життя, а не на поширення об'єктивної наукової інформації про минуле. В цілому, такий підхід відображає сучасну музейну практику у Західній Європі [4].

Структура музею моделює механізм пам'яті; об'єкти, що зберігають матеріальну пам'ять відповідного часу й у цій якості практично незмінні, доповнюються підписами, зміст яких періодично піддається сумнівам, дебатується й переглядається. Об'єкти без

підписів не репрезентують пам'яті, як і підписи без об'єктів. На думку автора, у загальній формі ці явища можна описати як «тверду» («жорстку») і «м'яку» пам'ять [8; 26]. «Тверда» («жорстка») пам'ять закріплена у формі різноманітних «місць пам'яті», музейних експозицій, календаря офіційних пам'ятних дат, меморіалів, церемоніалів тощо. Ці обидва види пам'яті (документи і монументи, тексти і меморіали, наративи і пам'ятники) взаємодоповнювані та взаємозалежні: «Щоб актуалізуватися в свідомості сучасників, зміст твердої пам'яті – наприклад, пам'ятники – вимагає інтерпретації в тексті. Щоб зберігатися в поколіннях, зміст м'якої пам'яті – громадська думка, історичні дебати, літературна уява – вимагає фіксації в матеріалі. Ключове значення мають не окремі форми пам'яті (тверда (жорстка) і м'яка), але самі переходи між ними, їх взаємна оберненість і відносна прозорість одна для одної [9, с. 46]. Очевидно варто зауважити, що не лише механізм пам'яті моделює структура музею, але й породжені пам'яттєві смисли епохи конфігурують структуру музею.

У пам'яттєвому дискурсі музеї розглядають як:

- 1) засоби збереження пам'яті;
- 2) комунікатори / посередники;
- 3) носії пам'яті;
- 4) місця пам'яті;
- 5) топоси пам'яті та ін.

Соціальна / культурна пам'ять і музеї як соціокультурні феномени мають глибинну схожість / спорідненість: знання, традиції, цінності, символи, образи, що становлять основу колективної пам'яті, водночас є системотворчими елементами музею й займають чинне місце в його діяльності. Взаємодія пам'яттєвих смислів і музеїв сприяє збереженню, актуалізації й трансляції колективної пам'яті від покоління до покоління.

За профілем музеї поділяються на природничі (антропологічні, біологічні, ботанічні, геологічні, зоологічні, мінералогічні, палеонтологічні), історичні (загальноісторичні, військово-історичні, історії релігії, історико-побутові, археологічні, етнографічні), літературні, художні (образотворчого, декоративно-прикладного, народного, сучасного мистецтва), мистецькі (театральні, музичні, музеї кіно), науково-технічні, комплексні (краєзнавчі, екомuzeї), галузеві тощо. На основі ансамблів, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культури та територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватись історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби тощо.

Особлива роль належить історичним музеям, які виконують охоронно-зберігаючі, науково-дослідницькі, просвітницько-виховні

функції, водночас їх провідними функціями є збереження, відтворення та формування колективної пам'яті українського народу. У цьому контексті музей виступає, як історично обумовлений багатофункціональний інститут соціальної пам'яті, через посередництво якого реалізується потреба у відборі, зберіганні й презентації специфічної групи культурних і природних об'єктів, які усвідомлюються суспільством як цінності, що передаються із покоління в покоління. Як слушно підкреслює О. Наварро, історичні музеї створюють систему соціальних образів, тобто символічну реконструкцію етичних, естетичних, когнітивних і культурних горизонтів в повсякденності, тим самим, санкціонуючи певні способи бачення, відчуття певної ідентичності та пам'яті [16].

Трансформації соціогуманітарного простору зумовлюють появу різноманітних за формою і змістом музейних комплексів, зокрема й віртуальних музеїв. Музеї мають широкий профіль комплектування музейних предметів меморіального значення: предмети – свідчення епохи в усій сукупності форм, видів та носіїв пам'яті, артефактів, які транслиують певний культурний код нації, виховують «візуальну культуру» і зберігають репрезентативні та унікальні рухомі та нерухомі пам'ятки матеріальної та духовної культури. Музеї виступають також місцем пам'яті. Створення меморіальних музеїв, музейних комплексів виступає однією з основних форм увічнення пам'яті.

Сучасний музей є своєрідним маркером культурного коду, простором, що перебуває в безперервному розвитку й має високу силу інформаційного та емоційного впливу. Так, музеєфікація артефактів транслиє певний культурний код і стимулює реактивіцію пам'яті. Конструйовані й структуровані символічні ряди простору музею (як засіб опосередкованого впливу) імпліцитно змінюють саму соціальну реальність. Йдеться про моделювання своєрідної психопросторової інтеграції у якій відбувається видозміна конструкту культурних установок.

Музей як історично сформований інститут, виступає засобом адаптації людини в культурній сфері, місцем її духовного збагачення, що стимулює моральний і естетичний розвиток особистості. Такі характерні для музеїв структурні сегменти як знання, традиції, цінності, символи, образи водночас є формотворчими соціальної пам'яті. Ця інституція виконує функцію соціалізованого впливу. Зокрема, музей можна розглядати як посередника-провідника соціокультурних ідей. Водночас музей сприяє розширенню світоглядних уявлень, освітньо-наукового потенціалу тощо.

Музеї увиразнюють пам'яттєвий дискурс репрезентацією сукупності текстів, образів, матеріальних предметів тощо. При цьому

вагомим видається врахування багатоплановості соціальних кордонів колективної пам'яті. Так, Л. Фадеева звертає увагу на те, що образи, уявлення, асоціації одного соціального шару чи соціальної групи можуть істотно відрізнятися від ментальних утворень інших в силу різного життєвого досвіду, варіантів особистих доль, психологічного складу різних спільнот. Окрім того, певна епоха може створювати відповідну масову ідеологію та міфологію, систему ціннісних орієнтацій і колективних образів. Відтак певний історичний час отримує свій якісний зміст і символічне значення. Бачення епохи сучасниками, як правило, відрізняється від того уявлення, яке входить у колективну пам'ять як сукупність стійких компонентів, водночас здатна змінюватися під впливом нових яскравих подій, радикальних процесів, соціальних змін. Образ епохи трансформується, коригується в колективній пам'яті, залежно від змін повсякденності [20, с. 159].

Музеї, зберігаючи пам'ятки культури, є водночас важливим джерелом і каналом інформації, а також своєрідною платформою комунікування. Йдеться не лише про взаємодію відвідувачів та персоналу, а про трансляцію спадковості моральних і культурних норм. Музейні колекції та документи формують культурний простір пам'яті, залучають громадян до надбань національної культурної спадщини, спрямовують вектор спогаду. Музеї є інституціями культурної соціалізації громадянина, сприяючи вихованню моральних і культурних норм, ціннісних орієнтирів.

Британський музейник Д. Флемінг говорить про необхідність формування музеями власного погляду на політичну культуру та політичну історію певної спільноти, замість того, щоб уникати участі в актуальному громадському житті, або брати в ньому пасивну участь ретранслятора. Автор розглядає музей як ще одного актора у формуванні громадської думки, а не лише як структуру впорядкування колективних знань і уявлень про минуле. З огляду на панування моделі конкуруючих дискурсів минулого, саме на музеї має лягти функція творення наукової несуперечливої репрезентації історії. *По-перше*, формування цілісного історичного наративу є прямим завданням музеїв як науково-дослідних та культурно-освітніх установ. А отже, вони мають синтезувати знання, напрацьовані у різних галузях історичної науки. *По-друге*, музеї можуть і повинні бути рівновіддаленими від конкуруючих наукових шкіл, течій, груп, акцентуючи увагу не на суперечностях, а на тих положеннях, щодо яких науковці дійшли згоди. *По-третє*, музейна комунікація є гнучкішою, порівняно із традиційними формами публікації результатів наукових досліджень – статтями і монографіями, що дозволяє оперативно вносити корективи до музейної репрезентації історії. *По-четверте*, музей як інституція має більший потенціал у розв'язанні проблеми авторської суб'єктивності [19, с. 80].

Глобалізація сучасного життя змушує музеї переглядати і оновлювати методи своєї діяльності. Завдяки цьому музеї, відштовхуючись від суспільних запитів, поступово стають універсальними культурними інституціями, в яких акумульовано суспільно-історичний та культурний досвід людства [6, с. 40]. Сучасні музеї фактично стають центрами освіти, комунікації, культурної інформації і творчих інновацій. Разом з тим, надзвичайної актуальності набуває питання організації музею як певного комунікативного простору, який постійно акумулює та ретранслює соціально-історичну пам'ять, що є затребуваною суспільством для культурно-історичної ідентифікації, соціалізації індивіда в суспільстві та виховання [5, с. 45]. У суспільстві, яке вважає, що минуле має вплив на сучасність та спрямовує її, символічне опанування минулим розглядається як елемент влади, визначення та укорінення нової людини, що, в свою чергу, спонукає до формування політики збереження спадщини [14, с. 40].

За своїм призначенням музеї є виразниками зв'язку епох: вони вмонтовують досвід минулих поколінь в суспільну свідомість сучасності через збереження і презентацію матеріальних предметів і нематеріальної спадщини – фрагментів зникаючої історичної реальності. Необхідним видається завдання змінити парадигму суспільної місії музеїв як соціально-комунікаційних структур сучасного інформаційного середовища.

Для перетворення українських музеїв на реальні суб'єкти новітньої соціокультурної дійсності потрібне концептуальне (а не ситуативне чи спорадичне) переосмислення їхньої мети, функцій, завдань, наповнення тощо. Музейна рефлексія соціокультурної реальності, заломлюючись через систему цінностей, життєвий досвід, особу відвідувача, трансформується в нове знання і служить основою формування колективної пам'яті суспільства. Підґрунтям взаємодії колективної пам'яті та музею є:

– структурні елементи: знання, традиції, цінності, символи, образи;

– функціональний взаємозв'язок, який виявляється у реалізації функцій: документування, освітньої, виховної, комунікативної, світоглядної, адаптаційної, ідентифікаційної, інтегративної.

Джерела та література

1. Ассман Я. Культурная память: письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М., 2004.
2. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: МЕДИУМ, 1995. 323 с.
3. Галкина Т. В., Петунина О. О. Краткий словарь музейных терминов. Томск: Издательство ТГПУ, 2004. 16 с.

4. Гранж С. Чекаючи на музей Майдану, слід працювати з людським боєм [Електронний ресурс] / С. Гранж, Є. Олійник : інтерв'ю. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/27316402.html>
5. Денисюк Ж. З. Концептуалізація музейного простору в контексті формування нової меморіальної ідентичності / Ж. З. Денисюк // Музейна справа та освіта в Україні: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. 13-14 листопада 2014 р. / Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв. К., 2014. С.43–47.
6. Денисюк Ж. З. Музеї як інститути соціальної пам'яті в умовах глобалізованого суспільства // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ / редкол. : В. Г. Чернець (голова) та ін. – К. : НАКККіМ, 2016. С. 39–40.
7. Дриккер А. С. Музей в современном мире // Вопросы музеологии. 2011. № 1(3). С. 3.
8. Эткінд А. Время сравнивать камни: Постреволюционная культура политической скорби в постсоветской России // Ab Imperio. 2004. № 2. С. 33–76.
9. Эткінд А. Столетняя революция: юбилей начала и начало конца // Отечественные записки. 2004. №5 (20). С. 40–50.
10. Илизаров Б. С. Роль ретроспективной социальной информации в формировании общественного сознания (В свете представлений о социальной памяти) // Вопросы философии. 1985. № 8. С. 60–69.
11. Киридон А. М. Музеї як інституції пам'яті // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 16. С. 193–201.
12. Киридон А. Політика пам'яті в Україні (1991–2015 рр.) // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2015. Вип. 15. С. 244–250.
13. Мастеница Е. Н. Феномен музея в философском наследии Н. Ф. Федорова // Вестник СПб ГУКИ. 2011. №3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-muzeya-v-filosofskom-nasledii-n-f-fedorova>.
14. Мєро Ф. Музеї та суспільство // Народна творчість та етнографія. 2006. №6. С. 40–48.
15. Мостова Н. В. Музей як інструмент примирення суспільства // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ / редкол.: В. Г. Чернець (голова) та ін. К. : НАКККіМ, 2016. С. 118–121.
16. Наварро О. История и память в современном музее: несколько замечаний с точки зрения критической музеологии // Вопросы музеологии. 2010. №2. С. 3–11.
17. Норт Д. Институты и экономический рост: историческое введение.; [пер. с англ.] // THESIS. 1993. Т.1. Вып. 2. С. 69–91.
18. Про музеї та музейну справу. Закон України від 29 червня 1995 р. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/249/95-%D0%B2%D1%80>
19. Руденко С. Б. Репрезентація історії в музеях України як напрям наукових досліджень // Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ / редкол. : В. Г. Чернець (голова) та ін. К. : НАКККіМ, 2016. С. 78–81.
20. Фадеева Л. А. Образ викторианської епохи в колективній пам'яті англичан // Диалог со временем : альманах інтелектуальної історії. 1999. № 1. С. 152–169.

21. Федоров Н. Ф. Музей, его смысл и назначение // Федоров Н.Ф. Соч.: В 4 т. Т. 2. / Сост. А. Г. Гачева, С. Г. Семенова. М., 1995.
22. Чупрій Л. В. Музеї історичного профілю як інструмент державної політики пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/20.htm>
23. Чупрій Л.В. Музеї як інститути пам'яті: сучасні реалії та перспективи модернізації // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. Вип. 4. С. 137–145.
24. Шола Т. Новая музеология и поступальное развитие культуры или пролог кибернетического музея // Музей и демократия. М., 1997. С. 28–35.
25. Шола Т. Предмет и особенности музеологии // Museum. 1987. №153. С. 49–53.
26. Etkind A. Hard and Soft in Cultural Memory: Political Mourning in Russia and Germany // Grey Room (MIT Press). Special Issue: Memory/History/Democracy. 2004. Vol. 16 (Summer). P. 36–59.

УДК 94 (477) 72/1917-1924

Віктор Сусоров
(м. Херсон)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ РОБОТИ НА ХЕРСОНЩИНІ (1917–1924 рр.)

Висвітлюється процес становлення та розвитку культурно-просвітницької роботи на Херсонщині в перші роки формування нового суспільного ладу. На основі історичної літератури, документальних джерел, мемуарів та періодичної преси аналізуються основні напрями, форми та зміст політики органів державної влади щодо культурно – просвітницької роботи як серед міського, так і сільського населення краю. Розкривається діяльність хат-читалень, бібліотек, клубів та селянських будинків (сельбудів), показані труднощі та перші успіхи.

Ключові слова: культурно-просвітницька робота, «Просвіти», хати-читальні, бібліотеки, сельбуду, клуби, місцеві органи влади.

Однією з найважливіших завдань діяльності місцевих органів влади на початковому етапі соціалістичного будівництва була культурно-освітня робота. На порядок денний багатьох Рад, поряд з питаннями налагодження господарської справи, включались різноманітні питання культурно-просвітницької, агітаційно-пропагандистської діяльності: робота гуртків, відкриття хат-читалень, проведення лекцій, організація вистав, концертів, спектаклів тощо. Розуміючи, що будівництво нового суспільства неможливе без ліквідації ганебної спадщини минулого – неграмотності і неучтва, місцеві органи влади приступили до відкриття бібліотек, хат-читалень, селянських будинків і клубів. Доступ громадян до музеїв, кіно, клубів

був безкоштовний. Роботі культурно-освітніх закладів уряд надавав особливо великого значення, оскільки вони здійснювали культурну, виховну та політичну освіту серед широких народних мас.

Вітчизняна історична наука має великий обсяг літератури, яка присвячена різним аспектам культурної спадщини ХХ століття. Певний внесок у розробку досліджуваного питання внесли історики, краєзнавці Херсонщини [1]. Велику допомогу для висвітлення даної теми подають матеріали історії Херсонської області, що входить до серії багатотомної історії міст і сіл Української РСР [2] та деякі інші дослідження. У роки незалежності України були опубліковані монографії, котрі в тій чи іншій мірі характеризують культурний розвиток Херсонщини [3]. Не можна обійти увагою збірник документів і матеріалів щодо культурного будівництва на Херсонщині [4]. Накопичений різноплановий матеріал дає можливість більш детально розкрити культурно-просвітницьку роботу на Херсонщині в досліджуваний період. До того ж автор не претендує на глибоке і всебічне висвітлення даного питання.

Після Лютневої революції 1917 року на Херсонщині поширювалися національні культурно-освітні організації, зокрема «Просвіти», які найбільш активно діяли серед сільського населення. Вони організовували бібліотеки, драматичні гуртки, хорові колективи, лекторії тощо. У роботі «Просвіти» охоче співпрацювали письменники, поети, композитори. Інтелігенція Херсона взяла активну участь у підготовці і проведенні зібрання херсонців, на яких було вирішено заснувати Товариство «Українська хата», що мало стати осередком політичного, культурно-просвітницького життя міста. Дев'ятнадцятого березня 1917 року відбулися офіційні збори херсонських українців, які ухвалили: заснувати культурно-освітнє – політичне Товариство «Українська хата в Херсоні». У зв'язку з цим у місті 25 березня 1917 року відбулися чергові збори, зібралося біля 200 чоловік, у тому числі офіцери і солдати, які заснували Товариство «Українська хата». Збори затвердили статут, обрали голову Тимчасової ради відомого письменника М. Чернявського, членами: А. Грабенка, І. Челюка, С. Шульгіна та інших – всього 17 чоловік. До створеного Товариства записалося у той день 103 особи, у тому числі 10 жінок, а 29 квітня товариство налічувало вже 290 членів. Учасники зборів ухвалили видавати вісник Товариства «Українська хата», перший номер якого вийшов третього квітня того ж року. «Українська хата» була першим легальним національно-культурним та політичним Товариством у нашому регіоні, першою масовою школою українських організацій і товариств [5, с. 10, 11].

Шостого січня 1918 року Товариство «Українська хата» було перетворено в «Просвіту». Очолив її І. М. Челюк. Одночасно була заснована книгарня і споживче товариство «Україна». Міська

аудиторія перетворилася в центр українського культурного життя [6, с. 42, 43]. Завдяки діяльності «Просвіти» мешканці певних населених пунктів Херсонщини вперше дізнавалися про славне минуле свого народу, його боротьбу за національне і соціальне визволення, прилучалися до скарбниці вітчизняної культури.

На початку липня 1917 року херсонські учні відкрили бібліотеку-читальню і просили редакцію газети «Правда» присилати газету регулярно, починаючи з першого номера. Активісти «Спілки робочих підлітків» Херсона у травні 1917 році теж організували роботу бібліотеки-читальні [7, с. 49, 50].

На Херсонщині, як і в цілому по Україні, де воєнно-політична обстановка у той час була дуже складною, процес створення керівних центрів і апарату культурного будівництва затримувався. Після відновлення влади Рад на початку 1919 року при Народному комісаріаті освіти України було організовано позашкільний відділ з бібліотечним підвідділом, який вживав заходів для реорганізації та впорядкування бібліотечної справи. У Херсонському повіті агітаційно-масовою роботою займався культурно-просвітницький відділ, створений при губкомі у квітні 1919 року. Під контролем цих органів працювала мережа закладів соціалістичного спрямування – клуби, народні будинки, бібліотеки, хати-читальні, селянські будинки. Опорним пунктом, центром освіти на селі на початковому етапі була хата-читальня. Робота її спиралася на бібліотеку і школи для дорослих. Найважливішою роботою в ній була довідкова робота. Читання газет, сількорівська робота, стінна газета, що вносили гласність у життя села – це теж було основним у роботі хати – читальні. З іншої сторони, об'єднуючи навколо цього центру всі наявні культурно – просвітницькі сили і засоби, керівники хат-читалень організували всю роботу на підставі господарських потреб села. Крім НКО і його органів на місцях, різні бібліотеки та хати-читальні відкривали також освітні організації й гуртки. Особливу активність у цьому виявляли профспілки. При них та їхніх органах організувалися культурно-освітні комісії і відділи, які проводили дні, тижні і місячники пролетарської культури, брали участь у створенні й діяльності бібліотек, хат-читалень, клубів, робітничих театрів та інших культурно-освітніх закладів [8, с. 103].

Радянська влада після Громадянської війни мала більше часу, матеріальних засобів і кадрів для здійснення політико-виховної та культурно-масової роботи серед населення. Основними її завданнями були перевиховання населення, особливо молоді, на основі соціалістичної ідеології. Із закінченням воєнної інтервенції і переходом країни до мирного будівництва необхідно було змінити напрям, зміст і форми культосвітньої роботи серед трудящих мас.

Культосвітні заклади мали стати опорними пунктами уряду у справі ідейного гарту, освіти та соціалістичного виховання робітників і селян. Цю роботу проводили періодичні видання, клуби, хати – читальні, бібліотеки, сельбуду, Товариство «Просвіта».

У містах культурно-освітню роботу здійснювали читальні. Так, «Спілка робочої молоді» 18 березня 1919 року відкрила нову читальню, яка була відчинена в буденні та недільні дні [9]. У чайній-читальні робітничого кооперативу Херсона регулярно щосередини і суботи читалися лекції. Слухачів було дуже багато, не всі могли потрапити до зали [10]. При відділі агітаційно-пропагандистської освіти Херсонського повітового воєнкому була відкрита художня і декоративна студія. При майстерні були організовані навчальні курси з живопису, скульптури, малювання і креслення.

Для робітників 25 березня 1920 року в другому початковому училищі на Забалці (мікрорайон Херсона – В.С.) був проведений вечір, який влаштувала культурно-просвітницька комісія робочого кооперативу. На вечорі були прочитані оповідання К. М. Станюковича «Людина за бортом», виконав його Венчеров, а Бутузов прочитав оповідання А. П. Чехова «Убогий». Планувалося також провести ще концерти і відкрити робітничий клуб на Воєнному форштадті [11].

Найяскравішим показником величезного зростання культури були досягнення в галузі друку. Періодична преса – журнали і газети, все активніше ставали надбанням мас. Протягом 1917–1920 років у Херсоні виходило понад 15 газет, у тому числі: «Український відділ», «Известия ревкома г. Херсона и его уезда», «Херсонские новости», «Родной край», «Солдат и рабочий», «Трудовая газета», «Херсонский коммунар», «Херсонская правда», «Известия Советов рабочих депутатов» та інші. Тільки з 15 по 23 серпня 1920 року в Херсонському повіті було розповсюджено 4730 місцевих газет, 7233 іногородніх та 500 брошур, всього 12463 екземплярів. У повітах видавалися місцеві газети в середньому до 40 тисяч екземплярів щотижня. Велике значення для роз'яснення актуальних сільських проблем мала загальноукраїнська газета «Селянська біднота», що почала виходити з березня 1920 року. На її сторінках, написаних у популярній і дохідливій формі, мова йшла про актуальні питання будівництва нового ладу, формування нових взаємовідносин, становище села і діяльність його мешканців. У ній роз'яснювалися також земельні закони та постанови, хід боротьби проти противників нової влади та бандитизму, в тому числі, перші успіхи у сільськогосподарському виробництві.

На початку 20-х років молодь міського заводу імені Петровського обладнала при заводському клубі бібліотеку, де проводили творчі вечори, читацькі конференції. Жваво проходило тут

і обговорення популярних книг та газетних статей [7, с. 140]. Газета «Херсонская правда» 20 лютого 1920 року після звільнення краю від іноземних окупантів поставила перед комсомольською спілкою молоді нові завдання, а саме: організація бібліотек, клубів, хат-читалень, у яких необхідно проводити лекції, бесіди на актуальні теми, працювати з сільською молоддю, налагодити видання друкованого органу. Разом з тим планувалася велика культурно-просвітницька і пропагандистська робота, спрямована на підтримку молоді щодо будівництва соціалістичного суспільства. В містечку Олешки комсомольський осередок на початку 20-х років організовував для населення лекції, концерти, спектаклі. Подібну роботу проводили і молодь села Великі Копані Цюрупинського повіту. При хаті - читальні велася і культурно - просвітницька робота, ставили спектаклі, в яких активну участь брали молодь і мешканці села [7, с. 81, 118, 119].

У міру зміцнення нового ладу назрівала необхідність створення єдиної системи постійно діючих установ культури, які б день у день проводили роботу з політичної освіти та задоволенню усіх духовних потреб населення. Такі установи створювалися здебільшого за ініціативою громадян. Найбільш життєвими у той період для села була хата-читальня або народний будинок з бібліотекою, а для міста – клуб та бібліотека. На той час у селах діяли лише «Просвіти», які організовували вечорниці, сприяли утворенню різних гуртків, аматорських театрів. У селах при хатах-читальнях створювалися ради. Хата-читальня була первісною формою клубної діяльності, служила опорним просвітницьким пунктом на селі і об'єднувала навколо себе усі культурно-просвітницькі починання. При ній організовувалися читки вголос декретів нової влади, основного закону країни тощо. Хати-читальні сприяли організації хорових і драматичних гуртків, лекцій, екскурсій, художніх та театральних колективів. Хати-читальні відкривалися навіть у найглухіших селах, саме вони були у той час провідниками соціалістичної культури і включали у свою орбіту всю селянську бідноту.

Час зародження селянських будинків (сельбудів), як новий тип політосвітньої установи, слід віднести до травня 1920 року в Харкові, Одесі. Спочатку вони були як заїжджий для селян-ходаків будинок-гуртожиток. У них селяни мали не лише змогу відпочити, але й отримати поради з господарських питань, почитати газету, книгу, переглянути кіно, подивитися концерт. У Херсоні, наприклад, комунальним відділом був влаштований у колишньому «Київському подвір'ї» селянський будинок – гуртожиток для селян [12]. Такий селянський будинок у місті був відкритий і в червні 1920 року в колишньому заїжджому дворі Виноградова. Сельбуди поступово ставали опорними пунктами політичної освіти та агропропаганди на

селі. Пізніше їх функції розширяться в бік культосвітньої роботи, при них створиться широка сітка гуртків самоосвіти та художньої самодіяльності, відкриються бібліотеки. Для зміцнення матеріальної бази селянські будинки будуть наділені землею, за ними будуть закріплені ремонтні майстерні. Вони згодом стануть і центрами боротьби з неграмотністю, а також всього культурного життя села. При селянських будинках та хатах-читальнях організовувалися бібліотеки. Щоб охопити культурно-освітньою і агітаційно-масовою роботою населення, застосовувалися різні форми і методи роботи. Найчастіше це були читки газет вголос, роз'яснення слухачам питань внутрішньої і зовнішньої політики уряду. У Херсоні, зокрема, передбачалося відкрити культурно-просвітницьку секцію для влаштування популярних лекцій, а також постачання селян літературою [13].

Важливе місце в культурно-освітній роботі належало бібліотекам. Існували бібліотеки міські, а також сільські при клубах, селянських будинках, хатах-читальнях. Були серед них стаціонарні і пересувні, які проводили групові читки газет, книг, влаштовували виставки літератури, літературні вечори. При деяких робітничих бібліотеках створювалися технічні гуртки, а при сільських – сільськогосподарські або агрономічні. Бібліотеки за своєю природою були засобом найбільш поглибленої самоосвітньої роботи. Дореволюційна бібліотека не визнавала активних, масових, ідейно спрямованих форм роботи. В основі її педагогіки лежав принцип самопливу інтимної зустрічі читача з автором та його ідеями, з письменником та його героями на основі принципів «вільного» виховання. Попередні форми роботи бібліотек змінювалися.

З 1919 року в селі Дудчани працювала бібліотека, в якій налічувалося понад 1000 книжок, вилучених з бібліотеки колишнього маєтку Дуриліна. З 1920 року в селі почала діяти хата-читальня. На початку 20-х років у Херсонському повіті було вже створено 79 бібліотек, 66 хат-читалень, [2, с. 44, 45, 519]. Однак, у деяких селах цього нічого ще не було і селяни повіту, 50% яких були безграмотні, жили як на необжитому острові, нічого не знаючи, а тому користувалися різними чутками [14].

Тогочасний стан бібліотек був незадовільним, вони були переведені на місцеві кошти постачання. Перехід на місцевий бюджет, відсутність кадрів, приміщень, необхідної літератури – усе це в умовах загального тяжкого економічного становища привело до значного погіршення становища бібліотек. Багато з них часто не мали не лише приміщення, літератури, але й існували тільки на папері. Подібний стан був притаманний і деяким хатам – читальням. Так, зокрема, в Олешківській волості Дніпровського повіту «стан хат-читалень і діяльність волосних політорманізаторів був незадовільний» [15, с. 92].

У липні 1920 року бібліотечний відділ при НКО України опублікував «Положення про хати-читальні», де зазначалося, що вони повинні нести соціалістичну освіту в селянські маси. Вони змушені були відігравати початковий осередок політичної освіти на селі [16, с. 99]. Хати-читальні ставали культурним центром, робота якої не могла відбуватися лише в чотирьох стінах. Це був такий центр, до якого тяжіли усі культурні сили села і, якому було не байдуже, що робилося в селі. Хати-читальні, селянські будинки, бібліотеки і надалі використовували різноманітні форми і методи роботи, тут читалися лекції, проголошувалися доповіді, проводилися урочисті збори, працювали гуртки: сільськогосподарські, художні, політграмоти; влаштовувалися концерти, виставки, демонструвалося кіно. Хати-читальні були покликані перш за все розповсюджувати соціалістичну освіту серед сільського населення. З цією метою вони повинні були влаштовувати читання і обговорення декретів, постанов центральної і місцевої влади, влаштовувати бесіди і доповіді близькі інтересам селян, організувати драмгуртки, школи грамоти.

Хати-читальні та селянські будинки були пропагандистами колективних форм господарювання і праці, застрільниками розвитку художньої самодіяльності, впровадження нових традицій та обрядів, відновлення колишніх та організація нових культосвітніх установ. РНК України 14 грудня 1920 року прийняла декрет про утворення при Наркомосі Головного комітету політосвіти. Цей орган мав організаційно об'єднати і підпорядкувати всю культосвітню роботу Наркомосу, профспілок і молоді [17, с. 320]. Працівники селянських будинків, хат-читальень, бібліотек зовсім не оплачувалися і повністю залежали від фінансуючих установ. Тому не дивно, що культурно-виховна робота у деяких селах була у той час «хилою та блідою». На 200 тисяч сільського населення краю в сельбуддах і хатах-читальнях у 1925 році нараховувалося всього 10 тисяч членів. Тільки у Херсоні становище культурно-освітніх установ було більш-менш нормальним [18].

До жовтня 1917 року в Херсоні не було жодної бібліотеки для дітей, вона була відкрита лише в 1924 році. У 1920 році при колишній бібліотеці товариства прикажчиків був відкритий дитячий відділ міської бібліотеки. У 1924 році він був перетворений у дитячу читацьку залу [19, с. 221].

Уряд України 19 квітня 1921 року прийняв постанову «Про селянські будинки», згідно з якою Наркомзему України доручалося організувати селянські будинки у волостях і селах. Для керівництва їхньою роботою було створено ще в 1920 році Всеукраїнське управління селянськими будинками, яке було вищим адміністративно-організаційним органом селянських будинків [16, с. 96].

На порядок денний багатьох Рад, поряд з питаннями налагодження господарської справи, почали частіше включатися і різноманітні питання агітаційно-пропагандистської, культурно-просвітницької діяльності: робота гуртків, відкриття хат-читалень, проведення лекцій, організація вистав, концертів, спектаклів тощо. Місцеві органи влади почали все активніше сприяти відкриттю бібліотек і клубів. З 1921 року почалася активізація роботи селянських будинків як політосвітних організацій, правда, в той період ще не дивилися на них, як на форму організації політосвітньої роботи, тим більш, як на центр цієї роботи на селі [20, с. 353, 357]. Ріст селянських будинків з 1923 року поступово збільшувався.

За прикладом каховчан першу хату-читальню було створено і в селі Любимівка, яка розміщувалася в колишній управі. Її організатором був Е. А. Фальман. До хати привезли декілька десятків книг з Каховки, решту зібрали. Дехто у фонд бібліотеки здав свої книги. Сам Едуард Андрійович приніс до бібліотеки близько двох десятків книжок. Селяни масово потяглися до знань. У Новій Маячці на початку 1921 року було чотири хати-читальні, три клуби, бібліотека, народний театр [2, с. 617; 4, с. 19, 23, 25]. У 1921 році у Великій Лепетисі була відкрита хата – читальня. де проводилися бесіди, працювали гуртки лікнепу. Перед селянами у хатах читальнях виступали працівники волревкому, активісти села.

У 1921 році в селі Рубанівка теж діяли селянський будинок, три хати-читальні, бібліотека, працював драматичний гурток. На кошти, отримані від спектаклів, купували бідняцькій молоді одяг, взуття. На початку 20-х років у Нижніх Сірогозах також існували сельбуд, хата-читальня. При громадській організації «Просвіти» існувало декілька секцій, що об'єднували біля 90 чоловік. Театральна секція організовувала літературно-музичні вечори, концерти, мітинги [2, с. 266, 494]. Вже у липні 1921 року в Дніпровському повіті було відкрито 45 хат-читалень, чотири громадські бібліотеки. В Олешках у жовтні 1921 року в бібліотеці були в наявності 700 книг, біля 300 журналів і 14 підшивок газет. Серед мешканців було розповсюджено в грудні 1922 року 407 газет, 78 журналів і частину брошур. У той же час у Херсонському повіті було розповсюджено літератури і газет: центральних видань 55593 екз., місцевих газет 6830 екз., листівок біля 25 різних найменувань, приблизно 100 тисяч екз., 2274 брошур, 2606 українською та російською мовами [4, с. 19-28]. Приймаючи до уваги недостатність існуючої щоденної преси для величезної частини міських і сільських читачів, було визнано доцільним організувати вихід щотижневих газет для масового розповсюдження, особливо на селі.

Культурно-просвітницька робота була однією з небагатьох форм, де у той час вважалося можливим використовувати для її проведення

громадян без спеціальної освіти. Однак закріплення на посаді таких працівників була дуже низькою, а звідси і висока плинність. Вже у ті роки настійно назріла необхідність у підготовці фахівців бібліотечної та клубної роботи, спеціалістів нового типу, які б володіли соціальною психологією, і могли підтримувати та творчо розвивати різноманітну культурну діяльність громадян. Саме життя вимагало перебудови, а вірніше нової організації, обмін досвідом та підготовку клубних працівників.

Значним гальмом, зокрема в бібліотечному будівництві, була нечисленність інтелігенції та недостатня кількість підготовлених кадрів, здатних організувати роботу, а також бібліотек з літературою українською мовою. Ця проблема стала предметом обговорення на декількох Всеукраїнських нарадах. Важливу роль у визначенні завдань культурно-освітніх закладів, у тому числі й бібліотек, відіграли рішення Третьої Всеукраїнської наради з питань народної освіти, що проходила 15–17 червня 1921 року. Вона звернула увагу на необхідність подання допомоги бібліотекам з боку громадських організацій, насамперед профспілок [8, с. 104].

Помітну роль у просвітницькій роботі відіграли профспілкові бібліотеки, працівники яких були тісно зв'язані з трудящими, близько стояли до виробництва, знали умови життя й культурні запити мас. Велике значення для розвитку мережі профспілкових бібліотек, вдосконалення форм їхньої роботи мали і рішення Всеукраїнської наради. Вони особливо вплинули на ріст бібліотек, розвиток і активізацію бібліотечної справи та форми її роботи.

Так, зокрема, бібліотек і хат-читалень у Херсонському повіті в 1921 році було вже 79. При робітничих клубах, сельбудах та хатах-читальнях організовувалися бібліотеки, які проводили культурно-освітню та агітаційну роботу, спрямовану на успішне проведення посівних кампаній, роз'яснення, поточної політики, впровадження нового побуту. Першими культурними вогнищами у Голій Пристані були селянський будинок і бібліотека, яку відкрили у 1921 році, вона налічувала три тисячі книг, її щоденно відвідувало 100–120 чоловік. при клубі існували: драматичний, хорівий, агрономічний гуртки, духовий оркестр. У цих гуртках брали участь понад 300 чоловік [2, с. 374, 581]. У колишньому кінотеатрі-ілюзіоні «Моряк» демонструвалися німі кінострічки.

У селі Строганівка в 1921 році існували сільський клуб, бібліотека, хата-читальня. Діяли хорівий, драматичний і танцювальний гуртки [2, с. 225, 560, 563, 608]. У травні–червні 1921 року в селі Козачі Лагері було показано дев'ять вистав і два концерти. У 1924 році тут відкрився селянський будинок, при ньому працювали гуртки хорівий, драматичний. У Чернобаївці в 1922 році існувала хата – читальня та бібліотека. Місцеві активісти проводили з

селянами бесіди на актуальні питання. У містечку Олешки з 20 по 26 грудня 1921 року пройшов «Тиждень книги». У 1924 році тут було відкрито художньо-історичний музей.

І все ж для успішної роботи сільських бібліотек не вистачало матеріального забезпечення, кваліфікованих кадрів, поточних коштів. Тому закономірно, що питання про матеріальний стан бібліотек обговорювалося у січні 1922 року на Другій Всеукраїнській конференції профспілок, яка визнала необхідним: систематично виділяти кошти на освітню роботу як із загальнодержавних джерел, так і з місцевих податків. Прийняті заходи дещо поліпшили матеріальний стан бібліотек, але хиби у роботі залишалися. У Херсонському повіті у січні 1922 році вже існували два народних будинки, 66 хат-читалень, 79 бібліотек [2, с. 599]. У тому ж році в Херсоні було п'ять бібліотек, міська бібліотека була віднесена до центральної міської, і забезпечувалася державою. У лютому вона була перетворена в центральну міську. Її книжковий фонд становив 167925 книг: 60660 наукової літератури, 46481 – художньої і дитячої, 60784 – періодичних видань. У 1922 році було видано читачам 4366 книг та 11340 газет [15, с. 91, 93].

Протягом червня 1922 року культурним відділом райкомводу було організовано 17 лекцій, з них дев'ять літературних, дві політичні та шість інших. Були проведені збори у майстернях Водтрану і на заводі Вадона Херсона з метою налагодження газетної і лекційної справи. У Велико-Олександрівському районі існувало вісім народних будинків, чотири клуби, два селянських будинки. Робота у них велася, але її гальмувала відсутність культпрацівників і матеріальна скрута. У хаті – читальні села Старосілля в 1922 році щовечора влаштовувалися читки газет та лекції [21].

На початку 1923 року в Каховці активізувалася культурно-масова робота, яка проводилася в основному через юнацьку секцію при профспілковому клубі, пізніше в селянському будинку, який став культурним центром села. Широко практикувалися тут вечори запитань і відповідей, а також вечори трьох поколінь. На таких вечорах учасники революцій і Громадянської війни розповідали як слід молоді жити і працювати, щоб потім не жаліти про бездумно прожиті роки. При юнацькій секції працював також літературний гурток, котрий щотижня випускав стінну газету «Комсомолец» [7, с. 140].

Втілення національного питання в життя краю почалося з 1923 року. Всюди здійснювалася українізація бібліотек, хат-читалень, селянських будинків шляхом залучення до бібліотек національних кадрів і організації гуртків української мови, а також комплектування книжкових фондів українською літературою з метою наближення хат-читалень, бібліотек, селянських будинків до читачів. Рада народних

комісарів України прийняла 27 липня 1923 року декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ», згідно з яким робота культосвітніх установ повинна була проводитися українською мовою [15, с. 93]. Крім того, Наркомос зобов'язався забезпечити бібліотеки, селянські будинки, хати-читальні популярною літературою українською мовою. Усі ці заходи привели до швидкого зростання селянських будинків, бібліотек.

У Херсонському окрузі в 1923 році функціонували вже 12 районних селянських будинків, 45 окремих селянських будинків, в яких перебувало 7437 членів та 38 хат-читалень. При них читалися лекції з природничонаукових, сільськогосподарських і других питань. При будинках діяли сім шкіл лікнепу та української мови із загальною кількістю учнів 2025 чоловік [4, с. 31]. На Херсонщині існували селянські, волосні і повітові селянські будинки. На чолі їх стояв завідувач, призначений повітовим управлінням. Рада селянського будинку затверджувала план роботи і здійснювала контроль за його виконанням.

Лише з жовтня 1923 року в Скадовську почав роботу селянський будинок, у ньому проводилися читки газет, виступали лектори, доповідачі. Його щоденно відвідувало 150 чоловік, в основному місцеві селяни [22]. Бібліотеку при селянському будинку відвідувало понад 700 чоловік. Жителі містечка отримували близько 400 примірників газет та журналів [2, с. 346, 347]. У колонії Львово мешкало біля 1500 чоловік, всього 250 дворів. Однак жодних заходів щодо культурно-просвітницької роботи, зокрема в 1923 році, не проводилося. Причина – не було приміщення, були відсутні і кошти [23]. У селі Нова Збур'ївка членами селянського будинку в 1923 році була відкрита для молоді хата-читальня, в якій знаходилися газети, планувалося проводити політзаняття, але не вдалося. Однак три рази на тиждень тут читалися лекції, працював драмгурток [24]. У хату-читальню села Чаплинка вечорами приходила молодь почитати газети, почути новини, розібратися в неясних питаннях життєвої дійсності. Тут баяніст вечорами вчив юнаків і дівчат правильно танцювати під музику, а парубків вмінню поводитися з дівчиною, а також нормам поведінки у громадських місцях. Крім танців, влаштовувалися тут і різні ігри. Незабаром хата-читальня не могла вмістити усіх бажаючих, оскільки сюди приходила не лише молодь, а й мешканці середнього віку [7, с. 156].

Розширення мережі бібліотек, селянських будинків, хат-читалень значною мірою пояснювалося тим, що з 1922–1923 років почалося зміцнення місцевого бюджету. Кінець 1923 року характеризувався різким поворотом у бік активізації політосвітньої роботи завдяки переведенням на постійний місцевий бюджет. Розвитку цих закладів значно сприяв прихід нових кадрів бібліотекарів [15, с. 94].

У селі Ново-Воронцовка у грудні 1923 року селянський будинок, що був відкритий на початку 20-х років, нараховував 218 членів, в основному робітників і наймитів, зумів згрупувати навколо себе культурно-просвітницькі сили села. Лікарем і вчителями щотижня читалися лекції, зокрема в 1924 році було прочитано 40 лекцій. Тільки з лютого по вересень 1924 року прочитано 20 лекцій, показано 32 вистави. Всі вистави влаштовувалися на користь різних кампаній. У бібліотеці налічувалося 1012 книг [25]. Самодіяльна театральна студія майже щотижня ставила спектаклі. Всі гроші від них йшли на культурно-просвітницькі потреби селянського будинку. Існувала тут і бібліотека [26]. Наприкінці 1923 року значно зросла мережа бібліотек, поліпшилася якість їх роботи. Книжкові фонди поповнювалися новими радянськими виданнями. Значно зріс процент української книги. Вплив бібліотек на читачів дедалі зростав.

З 1923 року настав перелом у змісті, формах і методах проведення культосвітньої роботи. Головним завданням було поширення виробничих знань, політичне і культурне виховання трудящих. Прагнення трудящих до знань зумовило появу нових культосвітніх закладів – червоних кутків. Вони виникали спочатку в цехах підприємств, у робітничих гуртожитках, а згодом і в селах [27, с. 61].

У зимові дні 1923 року активізував свою роботу і Бобровокутський селянський будинок. Головна увага була зосереджена на проведенні культурно-просвітницької роботи. Всі члени ради селянського будинку були залучені до роботи. На придбання літератури були асигновані відповідні кошти [28]. У селі Давидів Брід на початку 1924 року при селянському будинку функціонувала хороша бібліотека, працювало при ній п'ять секцій: драматичний, хорівий, культурно-просвітницький та інші. Читалися тут і лекції, двічі на тиждень ставилися спектаклі.

У 1924 році до Херсонської міської бібліотеки надійшло по одному екземпляру всіх українських видань, а також 5803 книг і журналів, 5955 номерів газет, з них українською мовою 1092 журнали і 1653 номерів газет. Читачів бібліотека налічувала 4323, було видано 146565 екземплярів книг, газет і журналів. Крім цього, співробітники бібліотеки прочитали 14 лекцій і провели декілька тематичних вечорів [20, с. 221].

Помітне місце в селянських будинках і хатах-читальнях займала пропаганда нового побуту, нових виробничих, родинних і революційних свят. У селах урочисто відзначали створення колективних господарств, появу в колгоспі першого трактора, перший колективний виїзд у поле, першу колгоспну борозну, перший сніп, першу валку зерна державі. Поступово склалися традиції, що згодом ставали основою свят трудової слави, трудових династій, днів професії.

За перше десятиріччя нового ладу значно зросла кількість вогнищ культурно-масової та просвітницької роботи. Особливо зросла питома вага бібліотек, зріс і поліпшився якісний склад бібліотекарів. Бібліотеки поступово ставали не лише культурно-просвітницькими, але й науково-інформаційними закладами. Вони сприяли моральному, трудовому і естетичному вихованню громадян, формуванню в них наукового світогляду, ідейної переконаності, підвищенню загальноосвітнього, культурного і професійного рівня.

Джерела та література

1. Белий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині 1917–1920 рр. – Херсон : Персей, 2002. – 76 с.; Белый Д. Херсонские украинцы в 1917 году. – Херсон : Константи, 1995. – 62 с.; Каменская С. В., Яровая М. П. Голая Пристань. – Б. вид. – 1995. – 32 с.; Коротецкий А. Летопись Херсона. – Херсон : ЧМП «Штрих», 2004. – 284 с.; Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были... Херсон. – Херсон : ЧМП «Штрих», 2006. – 476 с. та інші.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область. – К. : Наукова думка, 1972. – 687 с.
3. Безух Ю. Нариси з історії Сірогозщини. – Нижні Сірогози : Райдрукарня, 1996. – 147 с.; Бабенко І. Й., Бабенко Н. О. Комишанський край: історія та сучасність. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2007. – 176 с.; Сусоров В. Д. Бобровий Кут (1807–1970 рр.). Історичний нарис. – Херсон : Айлант, 2007. – 260 с.; Заводяний В. Д. Калінінське у літописах і спогадах. – Херсон : ВАТ «ХМД», 2008. – 344 с. та інші.
4. Культурное строительство на Херсонщине. 1921–1987. – Сборн. док. и матер. – Симферополь : Таврия, 1988. – 271 с.
5. Белий Д. З історії українського просвітницького руху на Херсонщині. 1917–1920 рр.
6. Белый Д. Херсонские украинцы в 1917 году.
7. Сусоров В. Д. Пусть время расскажет, какими мы были...
8. Новальська Т. В. Становлення і розвиток профспілкових бібліотек на Україні в роки соціалістичного будівництва // Український історичний журнал. – 1987. – № 5. – С. 96–107.
9. Известия Херсонского Военно-революционного комитета и Херсонского комитета Коммунистической партии (большевиков). – 1919. – 18 марта.
10. Известия ревкома г. Херсона и его уезда. – 1920. – 12 февраля.
11. Известия ревкома г. Херсона и его уезда. – 1920. – 4 марта
12. Известия ревкома г. Херсона и его уезда. – 1920. – 11 июня.
13. Известия ревкома г. Херсона и его уезда. – 1920. – 7 июля.
14. Херсонский коммунары. – 1923. – 19 января.
15. Олійниченко О. К. Бібліотечне будівництво на Україні в 1921–1923 рр. // Український історичний журнал. – 1963. – № 5. – С.91–95.
16. Юрченко А. В. Розвиток мережі сельбудів і хат-читалень на Україні (1921–1925 рр.) // Український історичний журнал. – 1978. – № 11. – С. 95–100.
17. Золотоверхий І. Д. Становлення української радянської культури (1917–1920 рр.). – К., 1961. – 422 с.
18. Херсонский коммунары. – 1925. – 19 апреля.
19. Коротецкий А. Вказ. праця.
20. Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. – К. : Наукова думка, 1979. – 666 с.

21. Херсонский коммунаар. – 1922. – 5 июля; Херсонский коммунаар. – 1922. – 15 июля; Херсонский коммунаар. – 1922. – 18 июля.
22. Херсонский коммунаар. – 1922. – 7 октября; Прапор жовтня. – 1968. – 23 квітня.
23. Херсонский коммунаар. – 1924. – 4 января.
24. Херсонский коммунаар. – 1923. – 26 июля.
25. Херсонский коммунаар. – 1924. – 17 января.
26. Херсонский коммунаар. – 1923. – 25 декабря.
27. Развитие украинської культури за роки радянської влади. – К. : Наукова думка, 1967. – 368 с.
28. Херсонский коммунаар. – 1923. – 7 декабря.

УДК 392.5(477)

Тетяна Оніпко
(м. Полтава)

УКРАЇНСЬКА БЕСАРАБІЯ: ВИТОКИ І СЬОГОДЕННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО ЦЕНТРУ «ФРУМУШИКА-НОВА»

Досліджено особливості заселення території Бессарабії упродовж XVIII–XIX ст. представниками різних етносів і, відповідно, формування міжетнічних зв'язків. Проаналізовано витоки створення та сучасний стан етнографічного центру «Фрумушика-Нова» на території Тарутинського району Одеської області. Висвітлено специфіку музейної експозиції «Фрумушика-Нова» та акцентовано на її виховному значенні.

Ключові слова: Бессарабія, колонізація краю, національна культурна спадщина, традиції, етнографічний центр, сільський туризм.

Територія Бессарабії традиційно була регіоном, де стикалися інтереси багатьох народів і держав. Тут нерідко вирішувалися доленосні питання не тільки мешканців краю, але й народів Близького Сходу та Європи. Історію Бессарабії творили представники різних етносів – корінні мешканці та мігранти, які визначали своєрідність цього краю. Протягом століть у регіоні склалася складна етнічна структура та специфічні етнокультурні традиції. Болгари і молдавани, євреї і гагаузи, росіяни і українці, албанці і німці, греки і вірмени та представники інших народностей жили тут у мирі та злагоді, працювали не покладаючи рук.

Метою дослідження є з'ясування особливостей заселення території Української Бессарабії та висвітлення досвіду збереження місцевих традицій на прикладі етнографічного центру «Фрумушика-Нова». Об'єктом дослідження є Тарутинський район сучасної Одеської області, в якому за даними перепису 2001 р. проживають представники різних національностей, зокрема болгари, українці, молдавани, росіяни, гагаузи, роми, євреї тощо [1]. Справжньою перлиною Української Бессарабії було і є унікальне село Фрумушика (такою була

назва села до 1946 р.), нині – Фрумушика-Нова (Тарутинський район, за 200 км від Одеси та неподалік від кордону з Молдовою) [2].

Назва «Фрумушика» у перекладі із молдавської означає «гарненька, красуня». Перша згадка про село, яка була знайдена в архівах, відноситься до 1813 р. Найбагатшою у Фрумушиці наприкінці ХІХ ст. була сім'я молдаван Паларієвих. Розбагатіти Миколі Паларієву, звичайному підсобному працівнику-вантажнику Одеського порту, допомогла Кримська війна 1853–1856 рр., на якій він втратив руку. За отримані рани він отримав гроші від російської влади, на які скупив землі у бессарабському степу.

У ХХ ст. доля Фрумушики виявилася непростою. У повоєнний час жителям цього багатонаціонального села довелося покидати домівки і переселятися в сусідні села у зв'язку зі спорудженням тут радянського військового полігону площею 24,5 тис. га, на якому випробовували новітню зброю. Перед ліквідацією села у 1946 р. у ньому нараховувалось 460 дворів. Таким чином, селище німецьких колоністів Гофнунгсталь і чотири молдавських села – Кантемир, Зурум, Рошія та Фрумушика зникли з карти Тарутинського району влітку 1946 р., оскільки житлові будинки і господарські будівлі зрівняли із землею танками.

Покинута земля більше 60-ти років чекала повернення своїх господарів. Відродити пам'ять про своїх предків вирішила родина бізнесмена Олександра Паларієва, яка поставила собі за мету зробити Бессарабський край привабливим для туристів. Будівництво етнографічного центру «Фрумушика-Нова» розпочалось улітку 2006 р. на місці колишніх молдавських сіл Фрумушика і Рошія. Неподалік Фрумушики-Нової знаходяться землі колишніх німецьких колоністів. Нині завдяки креативному підходу родини Паларієвих активно відроджуються традиції пастухів, виноробів та землеробів унікального Тарутинського степу.

На місці, де колись мешкав рід Паларієвих, його нащадками споруджена найбільша в Європі вівчарська ферма. Пізніше тут з'явилося етнопоселення, яке щорічно відвідують десятки тисяч туристів. Цей музейний етнографічний комплекс під відкритим небом дозволяє заповнити всі прогалини в знаннях про Бессарабію. Тут відтворено національні садиби ХІХ–ХХ ст. – українська, молдовська, гагаузька, російська, будівлі німецьких та єврейських колоністів – з предметами побуту та виробництва. Також вдалося відтворити церкву – незамінний атрибут сільського життя. Все це було ретельно зібрано і відтворено авторами проекту у найдрібніших деталях. Олександр Паларієв, молдаванин за походженням, розбудовуючи Фрумушику-Нову, усіляко намагається зберегти пам'ять про інші народності, які проживали на цих землях. Відтак Фрумушика-Нова є своєрідною даниною пам'яті предків.

На степних бессарабських землях у різні часи проживали різні етноси. Історія активного заселення поліетнічної Бессарабії тривала упродовж другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст., коли територія між Прутом і Дністром увійшла до складу Російської імперії в результаті російсько-турецької війни 1806–1812 рр. та згідно Бухарестського мирного договору 1812 р. Офіційно Бессарабська область була утворена у квітні 1818 р. Тоді імператор Олександр I відповідно до «Статуту про створення Бессарабської області» надав цьому краю автономний статус. Своїм розквітом Бессарабія має завдячувати представникам різних етносів, як-от молдавани, болгари, гагаузи, серби, російські розкольники-старообрядці, українці, німці, вірмени, греки, русини, серби, албанці та ін. Донині на території Української Бессарабії зберігаються компактні поселення національних громад – болгар, молдаван, гагаузів, албанців.

Болгари сьогодні є однією з найчисленніших спільнот, які свого часу переселилися на землі Бессарабії. Перші болгарські поселенці з'явилися на території сучасної України наприкінці XVIII ст. – на початку XIX ст. Тоді православні болгари, так само, як і албанці та гагаузи, тікаючи від гонінь турків проти християн, осіли на землях Бессарабії, заснувавши там великі поселення із центром у Болграді. Упродовж 1810–1820-х років до Бессарабії переселилось понад 24 тис. болгар і гагаузів, які заснували 42 колонії. Болгари та інші переселенці із-за Дунаю у грудні 1819 р. отримали права колоністів і, відповідно, податкові пільги. Російський уряд надав болгарським переселенцям 557 тис. 608 десятин землі. У подальшому чисельність болгар у Бессарабії збільшилась у зв'язку з переселенням після російсько-турецької війни 1828–1829 рр. і Кримської війни 1853–1856 рр. У болгарських колоністів було дві мови: так звані чорні болгари вживали болгарську мову; болгари, які говорили між собою турецькою, були відомі під назвою гагаузи.

Нащадки колишніх болгарських переселенців донині мешкають у Тарутинському, Арцизькому, Саратському, Ізмаїльському та Татарбунарському районах Одеської області. Разом із албанцями та гагаузами болгари заснували чимало поселень у Бессарабії, де нині компактно проживають, спілкуються численними діалектами болгарської мови та зберігають власну культуру. Донині у бессарабських болгар, які проживають у сільській місцевості, основним заняттям є вирощування цибулі-сіянки та виноробство [3].

Найбільше болгарське село Української Бессарабії – Криничне (Болградський район). Його заснували в 1813 р. болгари, які переселилися на терени сучасної України з північно-східної Болгарії, з округу Шумен. За переписом 2001 р. для 93,28% населення Криничного рідною була болгарська мова [4].

У Саратському районі Одеської області в селі Кулевча, заснованому в 1831 р. болгарами-переселенцями, рідною вважають болгарську мову 89,14% населення. (дані 2001 р.). Сучасна Кулевча трепетно зберігає традиції болгарського побуту та болгарської національної кухні. У цьому переконалась автор статті під час відвідування села і спілкування з його мешканцями. Кулевча стала місцем масового паломництва, оскільки в місцевому Свято-Нікольському храмі проявилось декілька православних святинь, у тому числі Кулевчанська ікона Божої Матері (під склом, без землі та води навколо лику Пресвятої Богородиці квітнуть білі лілії) [5].

Шлях албанців до Бессарабії також був тривалим і трагічним. Упродовж XV–XVI ст.ст. тисячі православних албанських сімей, рятуючись від османського гніту, тікали на територію Болгарії. На початку XIX ст., коли гніт посилювався і на болгарській території, жителі двох поселень поблизу Варни (албанці, болгари та гагаузи) рушили за Дунай і в 1811 р. поселились у бессарабських степах.

У травні 1828 р. тодішньою російською владою було прийнято рішення про поселення в Бессарабській області сербів. Сербам дозволялось оселятись у болгарських колоніях, їм надавали такі ж права, як і болгарам.

Нині в Бессарабії (Молдова та південь Одеської області) налічується 160 тис. гагаузів. Основна відмінність гагаузів від їхнього традиційного на сьогодні оточення, полягає в тому, що це тюркомовний народ, який сповідує православ'я. Вважається, що гагаузи – це отуречені болгари чи народність, в етногенезі якої вирішальна роль належить тюркським племенам. Гагаузи, як окрема самостійна етнічна група, визначилася наприкінці XVIII ст. на території Північно-Східної Болгарії. Наприкінці XVIII ст. – першої половини XIX ст. більша їх кількість внаслідок турецької експансії спільно з болгарами емігрували до Південної Бессарабії, де почався новий етап історії гагаузької етнічної групи [6].

Після того, як Бессарабія в 1812 р. відійшла до Росії, вона була включена до смуги осілости і, як наслідок, там оселилось багато євреїв з інших районів Російської імперії. Наприкінці XIX ст. євреї склали 11,8% усього населення Бессарабії. Наприкінці 1840-х рр. у Бессарабії були відкриті державні єврейські школи, також існували приватні єврейські школи [7]. Розвивалось практично унікальне для єврейського народу явище – єврейські землеробські колонії. Загалом було створено 17 сільськогосподарських єврейських поселень, члени яких вирощували соняшник, сою, тютюн, виноград.

Бессарабські німці – це етнічна група німців, що мешкали упродовж 1814–1940 років на теренах Бессарабії. Переселення німців до цього краю розпочалось у 1814 р. з таких земель як Баден-Вюртемберг, Ельзас, Баварія, а подекуди й з пруських територій

(сучасна Польща). Згідно наказу Олександра I від 29 листопада 1813 р. німецьким колоністам надавались такі привілеї: володіння землею, безвідсотковий кредит, звільнення від податків на 10 років, самоврядування, релігійна свобода, звільнення від військової служби на 50 років від моменту поселення. Станом на 1861 р. у Бессарабській області нараховувалось понад 24 тис. німецьких колоністів, які проживали у 24 селах (колоніях). Протягом усієї історії існування бессарабські німці являли собою населення, переважно задіяне в сільському господарстві.

У вересні 1940 р. (через рік після початку Другої світової війни) СРСР і Німеччина підписали угоду про виселення німців з Бессарабії під гаслом повернення на батьківщину. Тоді було переселено до Німеччини майже 93 тис. бессарабських німців. Кожен житель, старший 14 років, міг самостійно приймати рішення про переселення. Однак німецьке населення Бессарабії погодилося на виселення зі страху перед колективізацією, репресіями та депортаціями [8].

Франкомовні швейцарці з'явилися у Бессарабії згідно запрошення імператора Олександра I у листопаді 1822 р. з метою налагодження виноробської справи. Це були переселенці із швейцарського кантону Во. Натхненник переселення швейцарців і засновник колонії у Шабо Луї-Венсан Гардан зазначав, що «якщо хочете побачити рай на землі, кращого місця не знайдете». Протягом наступних п'яти років швейцарцям вдалося на відведених в урочищі Шабо землях успішно започаткувати виноградарство. Витримавши занепад наприкінці ХХ ст., виноробська галузь у Шабо змогла вижити, в тому числі і за рахунок інвестицій зі Швейцарії. Нині Шабо відоме далеко за межами України, бо тут успішно діє ТОВ «Промислово-торговельна компанія Шабо». В 2009 р. було відкрито музейний комплекс «Центр культури вина Шабо». Нині село Шабо є багатонаціональним, про що свідчать дані перепису 2001 р., а саме: українську мову рідною для себе вважають 64,04% населення, російську – 33,98%, молдавську – 0,72%, болгарську – 0,69%, білоруську – 0,13%, вірменську – 0,13%, гагаузьку – 0,08% тощо [9].

У 40-х роках ХІХ ст. на землі Бессарабії почали переселятися незаможні польські шляхтичі із Подільської губернії. До них долучилися євреї із Польщі та Німеччини.

Протягом першої половини ХІХ ст. на території Бессарабії також активно здійснювалась великоруська колонізація. Зокрема, у 1823 р. згідно наказу новоросійського генерал-губернатора М. С. Воронцова у бессарабські степи для освоєння краю було переселено 20 тис. державних селян з російських губерній. Також у першій половині ХІХ ст. у Бессарабії активно оселялись православні греки та вірмени. Протягом ХІХ ст. у Бессарабію масово тікали з різних куточків Російської імперії, рятуючись від кріпацтва та рекрутства. При цьому частина втікачів, біглих російських, білоруських українських кріпосних

записувалась молдаванами. У 60-х роках XIX ст. до Бессарабії почалась міграція русинів – вихідців з території Галичини, яка тоді перебувала у складі Австро-Угорської імперії.

Загалом до середини XIX ст. населення Бессарабської області збільшилось майже у чотири рази. При цьому на долю переселенців припадало 39% загального приросту населення. Більше всього колоністів, які переселялись у Бессарабію в першій половині XIX ст., склали німці та болгари.

У жовтні 1873 р. Бессарабська область була перейменована в Бессарабську губернію. Особливість цієї губернії полягала в тому, що її населення, порівняно з іншими губерніями Російської імперії, було найбільш поліетнічним. Тоді тут проживали молдавани, росіяни, українці, болгари, греки, вірмени, роми, євреї, серби, німці, русини, швейцарці, поляки, волохи, бельгійці, татари. При цьому молдавани склали основну частину населення, майже $\frac{3}{4}$, відтак це вплинуло на процес асиміляції прибулого населення Бессарабії. Омолдаванювання захопило не лише мову, але й побут. Передусім це стосувалося біглих селян-кріпаків, які намагались розчинитись серед місцевого люду.

Якщо на початку XIX ст. за етнічною належністю в Бессарабії 86% склали молдавани, то наприкінці XIX ст. ситуація помітно змінилась. За переписом 1897 р. у Бессарабській губернії проживало за мовним критерієм 47,58% молдаван, відповідно 19,62% – українців; 11,79% – євреїв; 8,05% росіян; 5,33% – болгар; 3,11% – німців; 2,88% – турок; 0,13% – білорусів; 0,6% – поляків; 0,45% – ромів; майже 3 тис. греків, понад 2 тис. вірмен. Згідно віросповідання жителі Бессарабії поділялись на православних, протестантів, вірменсько-григоріанського віросповідання, римо-католиків, іудеїв, мусульман. Православні склали 82,72% усього населення Бессарабської губернії [10].

Загалом спільне проживання різних етносів Бессарабії сприяло не лише взаємозбагаченню культур, але й призвело до формування особливої поліетнічної спільноти – бессарабці, для якої характерною є висока пасіонарність. Етноси, які проживали в Бессарабії, змогли зберегти свою етнокультурну ідентичність. Саме тут православні тюркомовні задунайські переселенці змогли сформуватися у самостійний етнос – гагаузи.

На кінець XIX ст. основною галуззю в Бессарабії було сільське господарство, яке мало зерновий напрямок. Зернові культури в Бессарабії склали 96% загальної посівної площі. Важливою галуззю було й тваринництво. Великий розвиток у цьому краї отримало виноробство, садівництво, тютюноведення. На початку XX ст. у Бессарабії вироблялось у середньому 7 млн. відер вина на рік. Бессарабія займала перше місце в Російській імперії за площами виноградників, збором винограду та виробництвом вина [11].

Сучасне бессарабське село Фрумушика-Нова є переконливим прикладом того, як в глибинці можна створити неординарний Центр етнографічного, сільського туризму та сімейного відпочинку. Цей комплекс вдало поєднує в собі виробництво, переробку аграрної продукції, музейно-етнографічну та екологічну складову. В етнографічному центрі «Фрумушика-Нова» усіляко намагаються зберігати національні традиції Бессарабського краю. Щорічно до етнографічного центру «Фрумушика-Нова» приїздить понад 5 тис. гостей, у тому числі із-за кордону. Серед іноземних туристів є й ті, чий предки мешкали в Бессарабії. Прикметно, що туристів тут зустрічають у національних костюмах народів Бессарабії.

Ініціатори створення етнографічного центру «Фрумушика-Нова», враховуючи значення логістики з метою полегшення доступу туристів до степового бессарабського села та їх комфортного відпочинку, влаштували вишку для Інтернету та зв'язку, облаштували електролінію, пробурили артезіанську свердловину. Також родина Паларієвих подала проект до Євросоюзу і той виділив 7 млн. гривень для прокладення 400 км доріг [12].

Олександр Паларієв та його родина намагаються зберегти пам'ять про тих, хто проживав на цих землях. Для цього вони відтворили національні хати і подвір'я, після чого Фрумушику-Нову почали називати «Бессарабським Пирогово», тобто музеєм під відкритим небом. Садиби було відтворено згідно родинних ескізів Паларієвих. Німецьке подвір'я скопіювали у ближньому селі Семисотка, де в XIX ст. мешкали німці-колоністи. У цьому краї німецькі колоністи будували вузькі і продовгуваті хати. Зразки болгарської хати відповідно віднайшли також на території Тарутинського району, а гагаузької – на півдні сусідньої Молдови. Зразок єврейської хати було знайдено в селі Ламбровка Тарутинського району тощо.

В етнографічному центрі «Фрумушика-Нова» інтенсивно відроджується традиційна для Бессарабії вівчарська справа (з відродження вівчарства, власне, і розпочалося в останні роки відродження цього села). У Тарутинському степу протягом трьох років (2006–2009 рр.) було споруджено крупний вівчарський комплекс. Нині поголів'я баранів та овець у господарстві Фрумушика-Нова складає понад шість тисяч голів. Відтак це один із найбільших у Європі вівчарських комплексів з вирощування овець каракульської породи. Вівчарство забезпечує власникам Фрумушики-Нової розвиток гастрономічного туризму, так як відвідувачам надається можливість продегустувати та придбати бринзу, виготовлену за традиційною рецептурою з екологічно чистих продуктів, спробувати традиційні страви з ягнятини та баранини.

Своєрідною родзинкою етнографічного центру «Фрумушики-Нова» є найбільша у світі статуя Вівчаря (у бурці з посохом). Статую виготовлено з граніту (висота – 16 метрів 43 см, 17,93 метрів з постаментом, вага – 1080 тонн). Статую Вівчаря з етнографічного центру «Фрумушика-Нова» було внесено до Книги рекордів Гіннеса, а також до Національного реєстру рекордів України [13].

Без сумніву, етнографічний центр «Фрумушика-Нова» має виховну спрямованість. На території музею-скансену створено меморіал «Пагорб Пам'яті». Він є даниною пам'яті всім знедоленим жителям, яких примусово виселили з тутешніх сіл Фрумушика, Рошія, Гофнунгсталь, Кантемир та Зурум [14].

Власники етнографічного центру «Фрумушика-Нова» зуміли налагодити у бессарабському степу комфортний відпочинок для туристів. На шляху до села ростуть трави, які занесено до Червоної книги. Згідно заключення європейських та українських експертів цей куточок Тарутинського степу є одним з небагатьох типчакowo-ковилових степів, що зберігся у Європі. У 2012 р. 5 тис. 200 га Тарутинського степу було оформлено як природний ландшафтний заказник районного значення [15].

Етнографічний центр «Фрумушика-Нова» пропонує туристам гостьові будиночки сімейного типу, обладнані всім необхідним для відпочинку, а також спеціально стилізовані мисливські і єгерські будиночки. Бажаючі можуть відвідати міні-зоосад (коні, віслюки, муфлони, дикі кабани, лані, павичі, лами), фазанову ферму і сходити на рибалку. На території центру розташовано три водойми, де водиться короп, карась і білий амур. У «Бджолиному санаторії» відвідувачі мають можливість отримати енергію бджіл. Так звані «бджолині будиночки» побудовано згідно досвіду тибетських ченців, які використовували повітря з вуликів для лікування. Повітря в будиночках насичене фракціями меду, пилку, прополісу, воску та інших корисних речей, які виробляють бджоли.

Фрумушика-Нова є привабливим місцем для святкування днів народжень, весіль, ювілеїв, корпоративних зустрічей. Тут є можливість провести заходи в конференц-залі на 150 чоловік або в кафе-барі «Корчма» на 100 чоловік. На території етнографічного центру облаштовано міні-гольф для дітей та дорослих.

Рідкісний клімат, багата історія, суміш культур і смаків – все це робить українську Бессарабію самобутнім гастрономічним регіоном Східної Європи. Винний підвал став однією з перших будівель у етнографічному центрі «Фрумушика-Нова». Тут є унікальна можливість дізнатися про вина Бессарабії, побачити весь технологічний шлях виготовлення бессарабських вин.

З Одеси до етнографічного центру «Фрумушика-Нова» упродовж року здійснюють автобусні одноденні тури під назвою «Перлина Бессарабії». Програма подібних турів передбачає і огляд цікавих

об'єктів, і сніданок та обід із традиційними бессарабськими стравами, зокрема молдавською плациндою (пиріг, який нагадує плесканий корж круглої чи квадратної форми і начинкою), мітинєями (маленькі ковбаски з яловичого чи баранячого м'яса без оболочки), відвідування винного погребу із дегустацією вин із місцевих сортів винограду, зокрема брендового сухого білого вина «Цитрон».

Восени у Фрумушиці-Новій проходять винні фестивалі, метою яких є популяризація вин з місцевих виноробень, підвищення винної культури і ознайомлення з особливостями національної кухні Української Бессарабії. Зокрема, в жовтні 2019 р. тут проходив третій винний фестиваль «Wine Fest Frumushika-Nova», на якому були представлені сухі червоні та білі вина, виготовлені за рецептами родини Паларієвих [16].

Нині сільський зелений туризм є одним з найважливіших пріоритетів Одеської області. Важливу роль у цій справі відіграє етнографічний центр «Фрумушика-Нова». Взнявши до уваги досвід цього центру Одеська облдержадміністрація у грудні 2019 р. ухвалила проект Стратегії розвитку регіону на 2021–2027 роки. Завдання цього проекту полягає в тому, щоб створити подібні «Фрумушиці-Новій» етнографічні центри не лише в Тарутинському, але й у Арцизькому, Саратському та інших районах Української Бессарабії [17].

Джерела та література

1. Тарутинський район. Одеська область. Вікіпедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A2%D0%B0%D1%80%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD
2. Незвідана Україна: Фрумушика-Нова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/article/425_neizvedannaya-ukraina-frumushika-nova.htm
3. Болгари України. Хто вони? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukrainer.net/bolgary/>
4. Криничне [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B5_%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%B0%D0%B9%D0%BE%D0%BD
5. Кулевча [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%87%D0%B0>
6. Історія гагаузів України. Презентація книги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2263582-istoria-gagauziv-ukraini-prezentacia-knigi.html
7. Евреи Бессарабии и Молдовы – история и культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.jewishagency.org/ru/blog/7666/article/13936>
8. Бессарабські німці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/Бессарабські_німці
9. Шабо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A8%D0%B0%D0%B1%D0%BE>

10. Суляк С. Г. Этнический состав населения Бессарабии в XIX – начале XX в. / С. Г. Суляк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.materik.ru/rubric/detail.php?ID=15240>
11. История Бессарабии [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dacoromania.net/wiki/%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%8F_%D0%B1%D0%B5%D1%81%D1%81%D0%B0%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%B8%D0%B8
12. Як у Бессарабському степу відродили знищене село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/08/9/7223127/>
13. Центр етнографічного, сільського зеленого туризму і сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://frumushika.com/>
14. Незвідана Україна: Фрумушика-Нова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/article/425_neizvedannaya-ukraina-frumushika-nova.htm
15. Як у бессарабському степу відродили знищене село [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/08/9/7223127/>
16. Центр етнографічного, сільського зеленого туризму і сімейного відпочинку «Фрумушика-Нова». Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://frumushika.com/>
17. Одеська облдержадміністрація обговорила майбутній проект Стратегії розвитку регіону на 2021–2027 роки. Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua/news/odeska-oblasna-derzavna-administracia-obgovorila>.

УДК 780.614.11-051+780.614.13-051(477.41) «195/200»

Світлана Тетеря, Наталія Костюк
(м. Переяслав, Київська обл.)

ТРАДИЦІЙНЕ СПІВОЦТВО НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦІВ (СЕЛА ТАШАНЬ ТА ГОРБАНІ)

У статті розглянуто питання стану побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в сс. Ташань та Горбані в 30–60-х рр. ХХ ст. Прослідковано відношення, в середовищі селян зазначених сіл, до незрячих співиців, яких можна асоціювати з традиційними співцями. Дана експедиційна розвідка є логічним продовженням комплексного наукового дослідження Переяславщини на предмет побутування кобзарсько-лірницької традиції в цьому регіоні.

У процесі дослідження було виявлено ряд цікавих фактів із життя даних населених пунктів в 30–50-х рр. ХХ ст., зокрема, стан побутування та склад церковних хорів, репертуар вуличного співоцтва тощо.

Додатковою інформацією, здобутою під час цих етнографічних розвідок, є відношення до простих селян зі сторони представників радянської місцевої влади, та їх соціально-правовий та майновий стан.

Ключові слова: кобзарство, співоцтво, музиканти, ліра, бандура, бандуристи, респонденти, польові дослідження, церковний хор.

Стан сучасного соціуму як в Україні, так і в світі, все частіше дозволяє говорити про нашу епоху як про поворотний момент в історії,

як про час коли необхідно повернутися до своїх витоків, щоб осмислити майбуття. На сьогодні, зокрема, в українському суспільстві проходять активні процеси по відродженню кобзарсько-лірницької традиції та бандурництва. Існує стала зацікавленість національною етномузичною культурою, особливо кобзарсько-лірницькою традицією [1, с. 182]. Тому дослідникам важливо виявити в яких регіонах дана традиція збережена і в якому вигляді. Одним із джерел дослідження цього унікального явища, є запис свідчень респондентів, які проживають в певній місцевості. Вони є свідками, носіями інформації. Запис спогадів від очевидців – один із окремих напрямів у вивченні кобзарсько-лірницької традиції.

То ж щоб виявити реальний стан побутування кобзарства та бандурництва на Переяславщині в другій половині ХХ – початку ХХІ ст. співробітниками Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав») було проведено в 2014–2019 рр. експедиційно-пошукову роботу, спрямовану на дослідження даної проблематики. В поле зору дослідників потрапило ряд сіл Переяслав-Хмельницького району Київської області, а саме: Дем'янці, Лецьки, Стовп'яги, Єрківці, Соснова, Помоклі, Переяславське, Строкова, Гайшин, Горбані, Ташань та місто Переяслав [2-14]. Історія кобзарства та бандурництва на Переяславщині містить багато, поки що, малодосліджених сторінок. Саме експедиційно-пошукова робота у цьому напрямі дає можливість більш детально вивчити дану тему, спираючись на свідчення респондентів, місцевих жителів. Матеріали здобуті під час експедицій 2014–2018 рр. були опубліковані раніше в різних наукових виданнях.

У листопаді 2019 р. співробітники НДС «Музею кобзарства» НІЕЗ «Переяслав» здійснили експедиції в сс. Горбані та Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл. [13, 14]. До проведення експедиції співробітники ретельно опрацювали матеріали попередніх польових досліджень цих сіл, та виявлення уже відомих фактів про побутування кобзарсько-лірницької традиції. Зокрема, було проаналізовано працю М. М. Сидоренка, щоб уточнити та конкретизувати уже відомі факти та в процесі дослідження виявити нові унікальні явища проявів української етнічної культури [15, с. 239-244]. Під час експедиції було опитано по три респонденти в сс. Ташань та Горбані та виявлено цікаві факти про побутування традиційного старцівства в 30–60 рр. ХХ ст., та прояви української етнічної культури за радянського тоталітарного режиму.

Нижче автори публікують вибрані розшифровані аудіо документи. Сучасні технічні засоби дають можливість максимально точно передати кожне слово респондента. Під час розшифрування збережено лексичні, граматичні та фонетичні особливості мовлення

респондентів. Про те під час розмови респонденти час від часу переходили з однієї теми на іншу, а також відходили від тематики взагалі, тому фрагменти тексту будуть випущені та замінені на три крапки. Проте деякі моменти відхилення від тематики дослідження все ж збережені, з метою показати відношення до людини, до її духовних потреб і людських цінностей взагалі, за часів радянського режиму.

Вакуленко Марія Петрівна 1939 р.н. (с. Ташань, Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Маріє Петрівно, у вас в Ташані був великий базар, куди з'їжджалися люди з багатьох сіл і районів. Чи пам'ятаєте ви, що на базарі ходили незрячі музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?

Відповідь. Я була ще підлітком, десь 13–15 років мала, і мама посилала мене на базар щось продати чи купити, то я пам'ятаю десь у 50-х роках, що сидів і бувало ходив по базару сліпий чоловік, який грав собі на гармошці. На гармошці була приладнана така коробочка, ніби кухлик, і туди кидали грошинку, а коли він сидів, то біля нього лежала торбинка і йому клали туди продукти, в основному – муку, крупи якісь. Він співав довгі такі пісні. Це таке пам'ятаю. А коли я виходила заміж у 1959 році то на весіллі моєму грав музикант – також гармоніст – дуже гарний був музикант звали його дід Арсей...

Мама моя була гарна ткаля, вона ткала скатертини, рядна, на продаж. Коли у 1946–1947 роках був дуже тяжкий для нас голод то мама багато продала за муку, крупу – все що наткала але й це не допомогло. Бо всерівно, маму забрала в Київ рідна тітка десь підробляти, а мене в лікарню віддали. Старша сестра поїхала в Західну Україну на заробітки. Так і спаслися... [14].

Середа Галина Петрівна 1937 р.н. (с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, Галино Петрівно, щось про мандрівних співаків, незрячих музикантів, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту? Чи можливо чули від старших, мами, чи бабусі про них?

Відповідь. Я не пам'ятаю про музикантів, які ходили по селу, чи співали на базарі, на жаль – нічого. Лише пам'ятаю, як під час війни, приходили до мами подруги, і вони згадували, як їм їх матері розповідали, коли їхав селом у бричці князь Горчаков, то діти вибігали йому на зустріч, бо знали, що він буде обсипати їх цукерками... І він кидав із корзини дітям цукерки... А ще, на Великдень, Трійцю, Покрову організовував для людей великі обіди і після обіду, кожному давали великий пиріг із собою додому.

Згадували, які були у князя пральні, там жінки працювали... А алея до маєтку була вся обсаджена квітами. А коли прийшла більшовицька влада, то знівечили нелюди весь той маєток... [14].

Тканка Софія Андріївна 1941 р.н. (с. Ташань Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, Софіє Андріївно, щось про мандрівних співаків, незрячих музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту? Чи можливо чули від старших, мами, чи бабусі про них?

Відповідь. На жаль не пам'ятаю незрячих музикантів чи незрячих старців, які ходили б по селу. Я родом із сусіднього села Плужники у матері було нас семеро дітей... Пам'ятаю, з дитинства – як вона соломною затопила в печі та замісила вареників, а ми діти посідали на прилавку і чекаємо, коли кому попаде той вареник. Мати важко виживала з нами дітьми в післявоєнний час... [14].

Білогруд Петро Іванович (по вуличному Карабан) 1935 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, щось про мандрівних співаків, незрячих музиканти, які співали пісні під супровід колісної ліри, бандури чи якого іншого інструменту?»

Відповідь. Од роду, як мені було 6 років, я пам'ятаю по сьогоднішній день усе... Од шести років, як забрали батька на фронт. Нас троє в матері було... І ми жили виживали... Так от, тоді кобзарів не дуже було – не бачив, тоді війна почалася, 4 роки пройшло, війна закінчилася... Тоді життя було різноманітним не одноманітне. І не до культури там було..., там була тяга до куска хліба...

Пам'ятаю, як мені було 10 років ми бігали з пацанами навколо бувшої церкви, що в селі була. Там поряд була батюшкина хата, а де він дівся я не знаю... Церква була гарна дерев'яна добротна, спочатку там правилося, потім там організувалася школа. В одній половині жив директор, а в другій клас був, і ми ходили в школу. А потім вже після війни склад зерна був – молотили хліб і там зберігали – по вікна зерном засипано було.

Потім все прибрали вимили вичистили і став клуб... І тоді там молодь, дівчата збиралася сходили такі були... В кінці 40-х рр. приїздили бандуристки дівчата п'ять, чи шість їх було... Чи з якоїсь філармонії, не знаю. Ми з хлопцями заглядали у вікна, грошей у нас не було... Понімаєте, яке було серед людей: хто вірив у старечину, то їх називали багатіями, куркулями... А хто в колгоспу придержувались, то жили вже за лозунгом «Пролетарі усіх країн єднайтеся...»

Запитання. У вас не було базару в вашому селі?

Відповідь. Ні ми ходили в сусіднє село – Ташань...

Запитання. А чи бачили Ви людей, які ходили і просили, незрячі, чи співали вони, чи тільки просили?

Відповідь. Тепер про тих, що просили... В нас ходив, був Сашко тут такий, грав на гармошці, я бачив вперді в нього така торбинка і

ззаду. Як ззаду тоді сипали йому там муку, крупу, а спереду може яке сало в кого є, або яку грошину клали.

Запитання. Він зрячий був?

Відповідь. Да, зрячий був і грав...а були такі незрячі, їх водили...Це такому обов'язательно треба дати...Бідний ти, чи в тебе є що чи... ти скупий...

Запитання. То були такі на базарі в с. Ташань, співаючі і незрячі?

Відповідь. Та в нас по селу такі ходили, і по хатах!...

Запитання. Ви пам'ятаєте це

Відповідь. Конечно!

Запитання. А вони грали чи вони просто просили?

Відповідь. Ці просили, як допустимо незрячий, а ті, що грали то хто хотів той подавав...Були і такі, і такі...

Запитання. Але незрячі не поєднували спів з тим,щоб він грав на лірі чи бандурі і просив?

Відповідь. Я тільки пам'ятаю що на гармошці...І незрячий був..

Запитання. Одна жінка з с. Ташань згадувала, що у них на базарі, вона пам'ятає, ходив незрячий, грав на гармошці і спереду нього була приладнана коробочка, а ззаду сумка куди клали якусь їжу.

Відповідь. Пізніше це може було...

Запитання. Ні вона говорила, що це було в 50-х роках.

Відповідь. Я поїхав з дому у 15 років 1950-ий рік поступив вчитися у ФЗО, потім працював на заводі «Ленінська кузня», потім в армії служив...Так оцей період 7 років з 1950 до 1957 року не був у селі і не пам'ятаю...

Запитання. А взагалі щоб на лірі хто грав тут у ваших краях, Ви бачили?

Відповідь. Такого не пам'ятаю, не було, не бачив...

Запитання. А от на бандурі, хоч і зрячий ніхто не грав?

Відповідь. Своїх місцевих я не знаю, а може зальотні якісь і були... Бо наше село постійно переходило від однієї області в сусідську. Так ми були і в Полтавській, Черкаській і в Київській. І вже в Київській області ми стали жити трохи краще...

Запитання. Чи пам'ятаєте Ви, ті роки коли правилося в церкві, хто співав у церковному хорі?

Відповідь. Це ви знаєте, коли була баба чи мама вільна, яка могла повести нас дітей у церкву, то я б щось запам'ятав... Але моя мати думала лише, як нас прогодувати... Матері пахали з раннього ранку до пізньої ночі.

Тут у полі був такий великий Пологівський яр – 3 км пахалося, а 3 бур'яном поросло, то всі баби, жінки ходили і вручну його пололи від бур'яну, і мати моя ходила. Одного разу несла в'язку того сухого пірію, щоб розтопити в печі, та нам дітям щось зварити, бо ж цілими

днями в роботі... А ми, як гаврики, сидимо перед вікнами і чекаємо матір, вона прийде випустить нас, ми побігаємо і знову в хату, закриє... То ж набрала того пирію і йде, а її перестриває післявоєнний голова і каже – завтра йди на ферму треба корів доїти, а мати – та дай же мені дітям хоч якогось супу зварити... Він перепитує, підеш, а вона – не піду ... Він бере сірники і на плечах палить... Такі ото були, варіяти...

Запитання. І що спалював?

Відповідь. Ну запалить і все, ти ж не понесеш до дому попіл... Вона несла щоб розтопити пічку... Оце такі були порядки... Після війни на 1000 жінок допустимо було 100 чоловіків, всі, поранені каліки, а одне ото таке вихитрилося з руками і ногами остався, і ізмивалося над жінками, як хотіло... Я через що ото остався в селі, бо бідній матері було тяжко, беззахисній жити. Це були варвари такі, що страшное дело!

Запитання. Це жах, люди були ті самі кріпаки, тільки радянські... Ким ви працювали?

Відповідь. В мене основна спеціальність, я пішов на водія. Хоч я зроду боявся машин. Але весь вік пропрацював тут у Горбанях, я 7 машин колгоспних зносив і своїх 2, і до сих пір ще вожу свою машину. Вже маю 84 роки... [13].

Онопрієнко Ольга Михайлівна 1929 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.)

Запитання. Як ви були маленька, років 5-6-7 вас водили на базар брали з собою у с. Ташань на базар?

Відповідь. Да водили...

Запитання. А там на базарі, чи ви пам'ятаєте були там такі люди незрячі, які могли грати на бандурі лірі чи гармошці і співати пісні?...

Відповідь. На гармошці грали, було таке...

Запитання. Це після війни чи до війни?

Відповідь. І у войну, і після війни... Тоді після війни багато було поранених і без ніг, і без рук... І просили..

Запитання. Вони не співали, а просили Христа ради, чи співали?

Відповідь. Просили... Або ще так, проходять, то їм і дають... Або сидить він, то підійдуть до нього то якусь копійчку і покладуть йому... Що тоді могли люди подати ...

Запитання. А чимало їх було на базарі, один десь там, другий там сидить?...

Відповідь. Та ні не дуже їх було багацько...

Запитання. А по селу ходили? були серед них хто, щоб грав на ліру крутив ручку...

Відповідь. Ні, не бачила ...

Запитання. А із сліпих хто ходив, грав на інструменті?

Відповідь. Було на гармошці грали, так це, як старці... Ходить він з інструментом і його водять... Він співає і про яких: і про козаків, і чумаків, і про польових, про все співає... Це було і до війни і у війну і після війни...

Запитання. А псалми він співав?

Відповідь. Ні не знаю... не чула...

Запитання. Ви в церковній півчій співали?

Відповідь. Ні-ні, я більше, як їсти зварить, або коровай спекти, я на це здібніша ... А в співах, то знаєте, я на фермі робила, ніхто тоді про це не думав... А співати в церкві... Ви знаєте, була у нас іще церква, а тоді після, як її закрили, була глибока туди звозили хліб...

Запитання. А чи не пам'ятаєте Ольго Михайлівно, як був священик і в церкві правилося, хто тоді більше співав у церковній півчій – чоловіки чи жінки ?

Відповідь. Чоловіки побільше... А ще дуже гарно співали біля кринички, на Григорія, да як заспівають, а воно у лісі тут... та така луна йде, та так гарно, та чоловіки співають ...

Запитання. А чому саме на Григорія, хіба у вас свято у цей день?

Відповідь. Так, у нас криничка на Григорія освячена – історична пам'ятка, і кожний рік біля неї проходили освячення води і святкування...

Запитання. А що вони таке співали, про козаків, про чумаків, які пісні?... Про що?...

Відповідь. Не можу вам сказати, про що вони співали, але дуже гарно [13].

Горелова (дівооче Руденко) Олександра Миколаївна, 1927 р.н. (с. Горбані Переяслав-Хмельницького району Київської обл.).

Запитання. Олександро Миколаївно, нас цікавить як правилося у церкві, який склад церковного хору був, що Ви запам'ятали з того часу?

Відповідь. Пам'ятаю, що у священика, отця Григорія був дуже гарний басовий голос, такий сильний, що коли він співав, то аж стіни дрожали.... В 1933 році він десь дівся і в церкві не правилося. А при німцях в (1941–1943 рр.) церкву полагодили і знову почалося служіння. Знову при німцях тут же з'явився той священик. Школа побудована з церкви.

Запитання. І там знову правилося, а церковний хор складався більше із жіночих голосів чи чоловічих?

Відповідь. Більше чоловічих... Це були дуже гарні голоси, наших місцевих співців. Деяких я до цього часу запам'ятала по прізвищах... Руководив ними Онопрієнко Грицько Кузьмович, Кравченко Микола Пилипович, Кулічевський Андрій Хвилосійович, Харченко Іван... У цього Харченка був такий гарний бас, що я такого скільки живу більше не чула... І жінки були в хорі...

Не знаю, хто мене привів до хати священника, біля церкви, напевно бабуся... Там хор проводив співки (репетиція)... То я до цього часу запам'ятала слова пісень, які вони співали... Це були пісні: «Ще не вмерла Україна» та «Ой пане Богдане, розпроклятий сину, занастив Польщу, та ще й Україну!», десь або в 1941 або в 1942.

Запитання. А ще таке питання: чи ходили по селу люди незрячі, чи з інструментом чи просто самі співали і просили?

Відповідь. Я пам'ятаю ходили селом: незрячий і, поводитир його водив... Незрячий співав довгі пісні... Ще ходила жінка, вона не Горбанвіська, а десь там з Черкащини, з поводитирем, вона була гаркава і мала прозвище Шатріна, а раніше, ще до неї, – ходив мужик, по хатах ходив...

Запитання. Люди не проганяли?

Відповідь. Ні-ні-ні! Боже борони! Так, ходила і жінка з поводитирем.

Запитання. Чи чули Ви щось про такого незрячого з села Карлищина, звали його серед людей Ладимир і він грав на Лірі?

Відповідь. Ні не чула, я виїхала з села у 17 років і мене тут довго не було... [13].

Проаналізувавши представлені польові матеріали можна зробити висновки, що в селах Горбані та Ташань збереглися деякі згадки про мандрівних співців. Ми не можемо їх вважати кобзарями, так як був втрачений інструмент та і сама традиція старцівства взагалі. По селах та на базарі ходили, переважно з поводитирями, незрячі, які грали на гармошці або співали без супроводу інструменту. Проте відношення засноване на повазі та шанобливому відношенні до незрячих мандрівних традиційних співців, збереглося і культивувалося в сільському середовищі, навіть у часи радянського державного устрою. Генетична пам'ять та зв'язок із своїм етнічним корінням передавався із покоління в покоління і дійшов до нашого часу. Поряд із відомостями про мандрівне традиційне співоцтво на Переяславщині в ході дослідження було виявлено ще ряд цікавих фактів. Зокрема, про побутування української церкви за часи окупації, склад хору, устої традиції сільського життя, та окремі спогади про постать князя К. О. Горчакова тощо.

Важливість таких польових досліджень важко переоцінити, адже навіть незначний фрагментарний пласт збереженого краєзнавчого матеріалу дає нам можливість для ґрунтовних та всебічних досліджень того чи іншого явища. Проте потрібно пам'ятати та не гаяти часу, адже відходять у вічність люди, які ще щось пам'ятають чи можуть згадати. Тому співробітники НДС «Музей кобзарства» вже мають подальший план етнографічних розвідок, які мають на меті найближчим часом реалізувати. Зокрема, під час експедиції було отримано інформацію про незрячого мандрівного співця із с. Богдани

Золотоніського району Черкаської обл. Тож наступні публікації будуть присвячені результатам саме цих етнографічних розвідок.

Джерела та література

1. Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента В. М. Середньої, жительки с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у 1990 р.
2. Польові матеріали Мелешко Т. В. Записано від респондента Т. Т. Астрахан 1914 р.н., жительки с. Дем'янці, Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. у 1994 р.
3. Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента В. В. Яреми 1949 р.н., жительки с. Строкова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопад 2015 р.
4. Польові матеріали Костюк Н. В. Записано від респондента К. І. Охоба 1942 р. н, жительки с. Соснова Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопад 2015 р.
5. Польові матеріали Тетері С. А. Записано від респондента В. І. Ємця 1938 р.н., жительки с. Стовп'яги Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2015 р.
6. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів жителів с. Лецьки Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2015 р.
7. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента М. С. Міщенка 1927 р.н., жительки с. Переяславське Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у квітні 2016 р.
8. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента О. Х. Кузько 1925 р.н., жительки с. Єрківці Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у липні 2016 р.
9. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента А. С. Редька 1959 р.н. (уродженця м. Корець, Рівненської обл.), жителя м. Переяслава-Хмельницького у лютому 2017 р.
10. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондента П. В. Бутника 1944 р.н., жителя м. Переяслава-Хмельницького у лютому 2017 р.
11. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Мелешко Т. В. Записано від респондентів, жителів с. Дем'янці Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у серпні 2017 р.
12. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, жителів с. Горбані Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2019 р.
13. Польові матеріали Тетері С. А., Костюк Н. В. Записано від респондентів, жителів с. Ташань Переяслава-Хмельницького р-ну, Київської обл. у листопаді 2019 р.
14. Сидоренко М. Епічність української співоцької традиції та особливості її прояву на Переяславщині / М. Сидоренко// PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / Збірник наукових статей. – 2009. – Вип. 3(5). – Переяслав-Хмельницький, 2009. – С. 239–244.
15. Тихенко О. Кобзарсько-лірницька традиція у спогадів очевидців / О. Тихенко // Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18–19 червня 2016 р.); упоряд. К. П. Черемський. – Харків : Видавець Савчук О. О. ; НМНК «Музей Івана Гончара», 2016. – С. 183–198.

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ НА ТЕРИТОРІЇ СОТЕННОГО МІСТЕЧКА БАЛАКЛІЯ НА ПОЛТАВЩИНІ У 2016-2017 РР.

У статті йдеться про наукові результати археологічних розвідок на території колишнього Полтавського полку часів Гетьманщини (сучасний Великобагачанський район Полтавської області). Сотенне містечко Балаклія стало першим об'єктом археологічного дослідження цього періоду у рамках наукової теми, яке мало за мету здійснення заходів рятівної археології, картографування місцевості та вивчення культурного шару сотенних міст і містечок Гетьманщини.

Ключові слова: Гетьманщина, Полтавщина, Балаклія, культурний шар, кераміка.

У 2016–2017 рр. Спільна археологічна експедиція Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського провела археологічні дослідження на території городища в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області [2]. Ці дослідження реалізовані в межах наукової теми з вивчення сотенних містечок Полтавського полку «Сотенні міста та містечка Гетьманщини (в межах сучасної Полтавської області)», метою якої є проведення тематичних археологічних розвідок, рятівних археологічних розкопок, картографування та визначення культурного шару сотенних міст та містечок Гетьманщини (в межах сучасної Полтавської області).

Балаклія (Bakle) містечко, вірогідно засноване в перші чверті XVII ст. У 1633 р., в межах колонізації Попсілля, воно було викуплене Станіславом Конєцпольським у Христини Зубрикової-Корженьовської. Вірогідно, саме тоді були збудовані укріплення земляної фортеці. Хоча, на думку В. О. Мокляка це відбулося раніше – наприкінці XVI ст. [5, с. 50].

Фортеця Bakle показана на плані Гійома Левассера де Боплана. 1648–1661 рр. – сотенне містечко Полтавського полку Впродовж 1661–1663 рр. було включене до складу Кременчуцького полку, 1663 року – Миргородського полку, а 1665 сотня була поділена між Білоцерківською та Остап'ївською сотнями полку [1, с. 17; 5, с. 51]. У XVIII ст. Балаклія (за тодішньою назвою – Балаклійка) відносилася до Білоцерківської сотні [7, с. 131]. За ревізією 1723 р. в містечку нараховувалося 122 козаків Білоцерківської сотні (80 дворів) та 102 двори посполитих [7, с. 131-134, 283-284].

Розташоване на південно-східній околиці села, на відрозі правого берега р. Псел, над місцем впадіння у неї р. Балаклійки. Це найменш вивчений у археологічному плані укріплений населений

пункт Попсілля. Адже, археологічні розвідки на його території проводилися лише в 1905 р. В. Г. Ляскоронським, який залишив опис його та окомірний план (рис. 1). За ним, територія городища, розміщена на витягнутому мисоподібному виступі правого берега р. Псел, визначається як двочастинна. Основна частина округлої форми. Укріплення, за його спостереженнями, збереглися в південній та північній частинах городища. На думку, дослідника, воно належить до найдавніших городищ, відомих за течією р. Псел. [4, с. 123-124]. Хоча остання теза, поки що не підтверджена археологічними знахідками. У 2008 р. огляд городища та розвідки проведені в межах програми «Звід пам'яток історії та культури Полтавської області» В. О. Мокляком та Р. С. Луговим проте нового окомірного плану-схеми не знімалося, шурфування та збір підйомного матеріалу не проводився [5, с. 50-51].

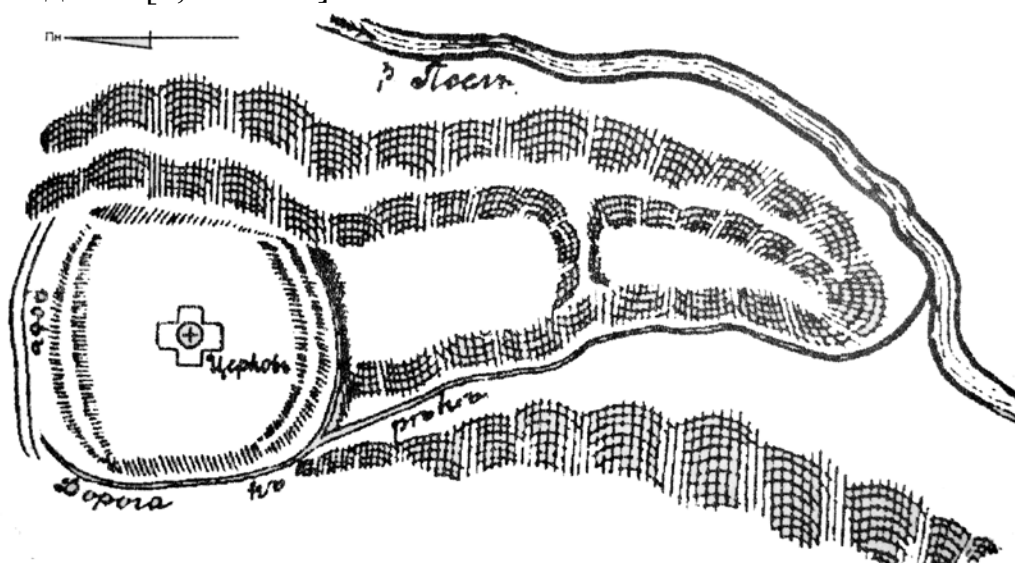

Рис. 1.

Одним із завдань робіт 2016 року було встановлення наявності культурних нашарувань та їх датування по всій площі містечка, картографування території, встановлення стану збереження укріплень, тощо. В різних частинах сотенного містечка закладено 4 розкопи. Розкоп 1, розташований в центральній частині городища, між асфальтованою дорогою 1990-го року будівництва, яка його «перерізала», зруйнувавши частину укріплень, та старою ґрунтовою дорогою. Місцевість була знівельована в ході будівництва дороги. Розміри розкопу 6х2 м.

Стратиграфія:

- 0-0,28 м – порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII–XX ст.;
- 0,28-0,96 м – культурний шар: чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок;

– 0,96-1,4 м – чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик. Відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3–5 см.

– 1,4-1,65 м – перед материк;

– 1,65 – материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовані частини плями кількох об'єктів: двох господарських ям та, судячи із прямокутних обрисів та значних розмірів, житла (жодний не досліджувався, законсервовані; дослідження заплановані на 2017 р.). Житло, попередньо датоване першою половиною XVII ст., впущене з глибини 0,9 м, зафіксоване між 1,3 та 3,4 м по східній стінці розкопу та у плані, плямою трикутної форми. З його верхньої частини походять фрагменти верхніх частин горщиків, прикрашених прямокутними та овальними вдавленнями по зрізу вінець та накатуванням коліщатком по плечах; фрагменти вінець покривки, миски, прикрашеної лискованими смугами. Декорований посуд переважно ритованим орнаментом: смугами, вдавленнями, коліщатком з ромбічними та прямокутними відтисками; використання ангобів та описки поодинокі.

У 2016 р. було продовжено роботи на розкопі 1, із східного боку, розміри прирізки 4х6 м. Також, пізніше, із метою повного дослідження виявлених об'єктів – ями №2 та об'єкту №1, було закладено дві прирізки. Загальна площа дослідженої ділянки склала 32 м².

Стратиграфія культурного шару:

– 0-0,28 м – порушений шар, утворений під час будівництва дороги, з матеріалами XVII–XX ст.;

– 0,28-0,96 м – культурний шар: чорного кольору прошарок із великою кількістю попелу і знахідок;

– 0,96-1,4 м – чорний чорноземний ґрунт без помітних включень, який плавно переходить у передматерик. Відділений від попереднього тонкою смугою білого кольору, товщиною 3–5 см.

– 1,4-1,65 м – перед материк;

– 1,65 – материк, жовтий лес.

У розкопі, в профілі та плані, зафіксовано та досліджено кілька об'єктів (рис. 2). Об'єкт №1 – господарська наземна споруда, із стінами із дерев'яних стовпів, XVIII ст. Діаметр стовпів, близько 12 см, відстань між стовпами в межах 18–25 см. Заповнення об'єкту чорноземне, пухке, включеннями органіки та суглинку, насичене знахідками. У ньому виявлені кістяний виріб, округлої форми, діаметром до 9 см, можливо, із двома округлими отворами по центру, діаметром 2 см. Виріб багато прикрашений: по центру багатопроменева зірка між трикутниками – циркульний орнамент – навколо 2 врізні лінії. По краях – три отвори для пришивання чи кріплення. Серед металевих предметів увагу привертають: бронзовий

виріб аморфної форми, мушкетна куля, діаметром 1 см, металева каблучка, фрагмент монети, діаметром 2,5х2 см, (вірогідно, полушка). На дні об'єкту зібраний виразний керамічний комплекс, представлений горщиками двох типів. Перший тип, це фрагменти димлених горщиків, із вінцями, діаметром 24 см, із защипами, накатуванням коліщатком із прямокутними відтисками по краю вінець. Другий тип, горщики, верхня частина яких прикрашених мальовкою – горизонтальними лініями по плечах та ляпками на вінцях. Покришки для горщиків неорнаментовані. Столовий посуд представлений димленою мискою із широкими крисами, із лискованими тонкими смугами, діаметр якої 28 см. Східний кут об'єкту 1, перебив яму трохи ранішого часу (№4), яка простежувалася у профілі з передматерика. Серед знахідок: фрагмент коробчастої кахлі XVII ст., прикрашеної рельєфним декором у вигляді розетки «сонця» із гострими зубцями; неорнаментовані теракотові горщики та покоришки, діаметром 22 см.

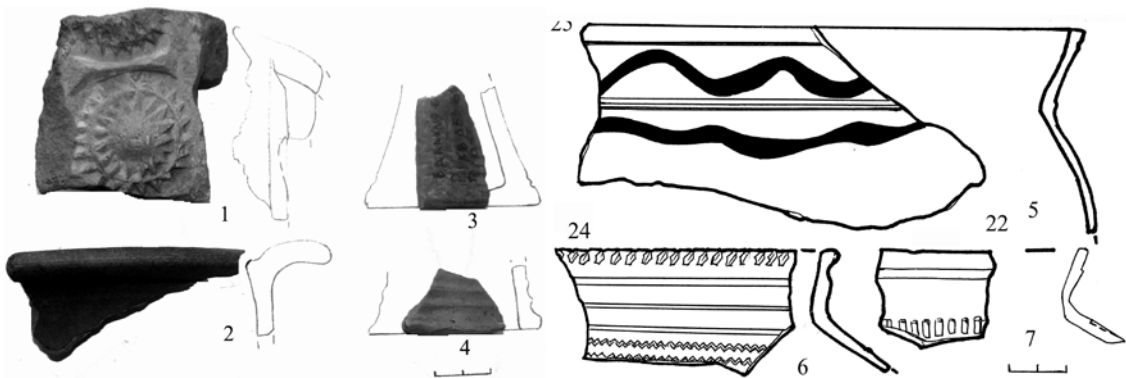

Рис. 2.

Яма №3 зафіксована з глибини 1,7 м R, вона простежена у профілі стінці, між дерев'яними стовпами об'єкту №1. Вірогідно, стовпи були вбиті в яму ранішого часу. Знахідки, які походять з неї різнопланові. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Димлені, прикрашені вдавленнями по краю вінець, що утворюють своєрідну хвилю. По вінцях – хвилі, по плечах, ряди штампів (рис. 3). Теракотові, за декором поділяються на: неорнаментовані, прикрашені опискою; з ритованим орнаментом та з комбінованим орнаментом: ритованим та мальованим. До першого типу належить, горщик мініатюрний «монетка», із округлим тулубом і відхиленими вінцями. Друга група горщиків прикрашена опискою – смугами та хвилями. Третій, представлений вінцем горщика, із вдавленнями по краю, прикрашені горизонтальними ритованими лініями. Четвертий – горщиком, прикрашеним накатуванням коліщатком, із косими прямокутними відтисками по краю вінець, а під краєм – ритована лінія. По вінцях – опискою нанесена хвиля, а по плечах –

горизонтальна лінія. Фрагмент димленого глеку із лискованими лініями, розміщеними у вертикальній площині. Фрагмент миски із білим ангобованим тлом, прикрашеної окремими ляпками зеленого кольору, вкритою поливою. Окрім посуду із ями походять фрагменти скляних віконниць, кахель, тощо.

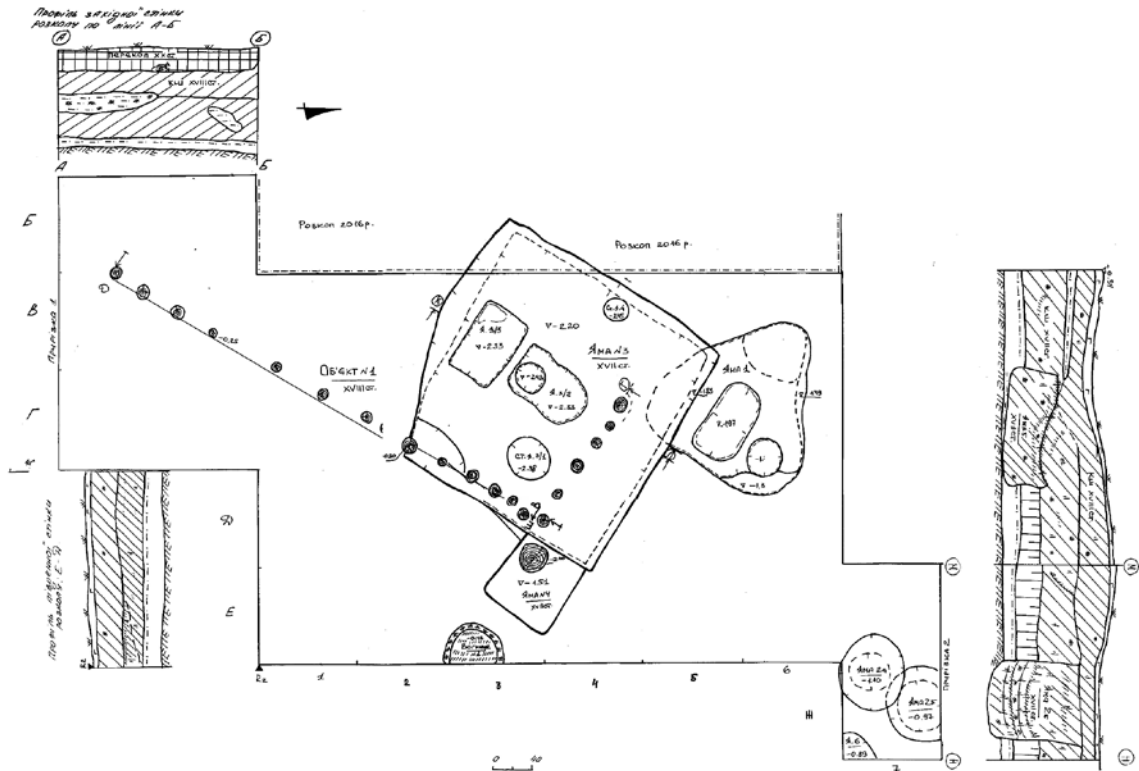

Рис. 3.

Вогнище №1 округлої форми, є залишками великого вогнища чи розвалу невеликої відкритої опалювальної споруди. По краях – випалений чорнозем, в середині – попіл. Глибина виявлення 2,05 м R, діаметр 0,85x0,75 м, товщина 0,35 м. У попелі трапилися фрагменти кераміки, залізна підкова на чобіток.

Яма №1, виявлена на глибині 0,62 м, де простежена за потужним попелясто-вуглистим прошарком, який перекривав скупчення ямок різної форми та глибини. Вірогідно, це сміттева яма, яка довго функціонувала, від кінця XVII ст., мінімум до середини XVIII ст. Суцільний шар попелу та вуглин над та навколо ями, може бути пов'язаний як із захопленням фортеці уманським полковником М. Ханенком до 10 грудня 1663 р., в ході військового походу польських військ Яна Собеського на Лівобережжя [6, с. 153].

Розміри ями 1,68x1,2 м. У східній її частині – яма округлої форми, діаметром 0,6 м, по центру якої стовпова яма, діаметром до 0,3 м. Об'єкт дуже насичений знахідками фрагменти кістяного виробу, схожого до описаного вище, фрагменти скляних чарок, віконниць, мушкетні кулі, металевий натільний хрестик, тощо. Керамічний

комплекс представлений майже всім асортиментом кухонного та столового посуду: горщики, покритишки, глеки, миски, кухлі. Горщики двох типів: димлені та теракотові. Серед останньої групи виділяється посудини (горщики та глеки) із рожевим черепком.

Яма №2 розміщена у північно-східному куті розкопу. Вона округлої форми із численними попільними лінзами у заповненні. Насичена знахідками: фрагментами кухонної кераміки, фрагментами кісток тварин, кістяними виробами, зокрема кістяна пряжка із циркульним орнаментом.

Розкоп 2 розміщений в східній частині городища, за 32 м на північ від рову південної ділянки укріплень. Культурний шар в цьому розкопі порушений перекопом ХХ ст. – він потрапив на траншею кабелю, який виявлений на глибині 0,6 м. В перевідкладеному стані виявлені кістки, фрагменти посуду та хрещатих кахель кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Розкоп 3 розміщений на найбільш витягнутому над долиною річки трикутноподібному виступі, відділеному від основної частини ровом. Розміри 4x2 м. Культурний шар однорідний (0,2-1,0 м від R), з незначною кількістю знахідок. У північній стінці, з глибини 0,6 м, простежена яма, пошарово заповнена: чорно-сірим чорноземним ґрунтом та жовтого суглинкового заповнення, товщиною від 0,3 до 0,15 м.

Розкоп 4 у центральній частині містечка, але розміщений північніше та східніше від розкопу 1, на ділянці місцевості, що вище за рельєфом. Ґрунт має зовсім іншу структуру, його профіль нагадує курганий, знахідки у ньому відсутні. На глибині 1,0-1,53 м від R досліджене поховання зрубної культури (*рис. 4*). Яма поховання округлої форми. Розміри по верхньому краю 1,10x0,6 м, по дну 0,8x0,5 м. Орієнтація південний-схід – північний-захід. Кістяк дорослого похованого покладено у сильно зібганому положенні, головою на південний-схід, на лівому боці, обличчям на захід. Руки зігнуті у ліктях, права притиснута кистю до обличчя, під черепом, ліва обхоплює тулуб, пальці в районі ребер, чітко край ліктя правої руки. Ноги зігнуті у колінах. Стопи, впритул до тазу, в більшості їх кістки зруйновані землеріями. В районі ніг простежувалися ледь помітні фрагменти підстилки коричневого кольору. Біля черепа кілька цяток шкіряного тліну. Поховання безінвентарне.

Пляма, вірогідно, від ще одного поховання, потрапила до розкопу частково, лише ділянка 0,6x0,6 м, решта – за його межами, на південь від розкопу. Пляма зафіксована, як й попереднє з глибини 1,0 м R. Яма по стінці трапецієподібна із звуженням до дна, на 0,2 м, ширина по лінії впуску 0,65 м. Поховання не досліджувалося.

Вірогідно, поховання є впускними похованнями в курган епохи бронзи, насип якого не зберігся. На це вказує ґрунтовий профіль чорнозему типового (ґрунт коричнево-чорного кольору, давній горизонт яскраво не виражений, материк на глибині 1,53 м). Леда помітний перепад поверхні вказує на те, що поховання, ймовірно, здійснене у південно-східному секторі. За часи існування сотенного містечка курган, вірогідно, був добре помітний, тому що культурний шар XVII–XVIII ст. відсутній, лише в орному шарі трапилося кілька фрагментів посудин XIX–XX ст. Нині, ділянка є приватною ділянкою для ведення сільського господарства, тому проведення повномасштабних досліджень залишків кургану є проблематичним. Таким чином, археологічні дослідження проведені впродовж 2016–2017 рр. започаткували археологічне вивчення городища в Попсіллі. Попри невеликий обсяг здійснених робіт, вони сприяли з'ясуванню ряду питань. Зокрема, встановлено слабку потужність культурного шару та відсутність укріплень на ділянці мису, яка розташована найближче до заплави, що дозволяє відкинути тезу про двочленність городища; уточнено план укріплень сотенного містечка. Досліджено частину господарського комплексу балаклійської садиби, яка містила льох, господарські ями, вогнище, дерев'яну огорожу. Здобуті матеріали, в першу чергу керамічний комплекс, показують, що у XVII ст. тут переважала димлена кераміка зі штампованим та ритованим орнаментом, а у XVIII ст. – типова для Полтавського регіону теракотова мальована кераміка оздоблена типовими для тамтешніх гончарних осередків орнаментальними схемами та елементами (рис. 2:5).

Рис. 4.

Водночас, наявні вироби, привезені, вірогідно із Чернігівщини, виготовлені із глини, що після випалу набула характерного рожевого відтінку. Привертає увагу також і видовий асортимент посуду, скляних виробів, значна кількість форм, що засвідчує, що навіть в оселях невеликих містечок Гетьманщини, можна було побачити різноманіття хатнього начиння і не лише місцевого виробництва.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.) / упоряд. Жук В. Н., Суховська З. М. – Полтава : ЕНТ, 2002. – 205 с.
2. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області. у 2016 році. – Полтава, 2017. // НА ІА НАНУ. – Ф.1: експедицій. – 71 арк.
3. Коваленко О. В., Луговий Р. С. Звіт про проведення археологічних розкопок поселення XVII–XVIII ст. в с. Балаклія Великобагачанського району Полтавської області. у 2017 році. – Полтава, 2018. // НА ІА НАНУ. – Ф.1: експедицій. – 168 арк.
4. Ляскоронський В. Г. Городища, кургани і довгі (зміві) вали за течією рр. Псла та Ворскли. / В. Г. Ляскоронський. / упоряд. О. Б. Супруненко. – Полтава, 1995. – Препринт, вип. 9. – С. 10–11.
5. Мокляк В. О. Городище сотенного містечка Балаклія, к. XVI–XVIII ст. (археол.) / В. О. Мокляк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область. Великобагачанський район / Гол. ред. кол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кривошея В. В., Мокляк В. О. та ін. – Полтава: Полтавський літератор, 2010. – С. 50–51.
6. Мокляк В. О. Полтавщина козацька (від Люблінської унії до Коломацької ради). / В. О. Мокляк. – Полтава: АСМІ, 2008. – 264 с.
7. Швидько Г. К. Компут і ревізія Миргородського полку 1723 р. / Г. К. Швидько. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 335 с.

РОЗДІЛ 4

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ОСВІТИ: ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА, ДОСВІД І ПРАКТИКА

УДК 908/378 (477)

Ігор Козюра
(м. Полтава)

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ СТОЛІТТЯ

Розкрито фактори, які зумовили розвиток науки і освіти на Полтавщині в другій половині ХVІІІ ст., співпрацю українських вчених науковців і просвітників з їх колегами із країн Центральної та Східної Європи. В Добу Козаччини Полтавщина зростила цілу плеяду вчених-краян, вихованців Києво-Могилянської академії, які продовжували навчатися за кордоном, усвідомлюючи, що нові знання необхідні для застосування в науковій і просвітницькій діяльності, творення вітчизняної освіти за кращими європейськими зразками. Показані позитивні результати «шкільної реформи» Лубенського полковника Івана Кулябки та причини втрати Полтавиного реального шансу відкриття першого університету на Лівобережній Україні. Наведені приклади сучасної співпраці освітян Полтавщини з європейськими колегами як продовження традицій, започатковані в ХVІІІ ст.

Ключові слова: освітянські традиції, Полтавщина, шкільна реформа Івана Кулябки, Центральна та Східна Європа, Києво-Могилянська академія, Григорій Сковорода, Іриней Фальковський, Андрій Італинський, Євген Гребінка, університетський центр, «Полтавіка».

Полтавщина – край з багатьма освітянськими здобутками і традиціями, які сягають своїми коренями в глибину вітчизняної історії. Проілюструємо це на конкретних прикладах другої половини ХVІІІ століття.

Саме тоді гетьман Кирило Розумовський дав розпорядження поширити на всі 10 полків Гетьманщини досвід схваленої ним «шкільної реформи» Лубенського полковника Івана Кулябки – першу в Україні спробу запровадити обов'язкову початкову освіту дітей старшини та заможних козаків.

У 1758–1760-х роках у полку було здійснено перепис козацьких хлопчиків віком від 12 до 15 років. «Способнейшие к науке» були віддані в парафіяльні школи, або ж навчалися грамоті при сотенних і полкових канцеляріях (від 13 сотень було відібрано 1300 хлопчиків), а тих, хто не мав здібностей до навчання та переростків було вирішено планомірно навчити військовій справі. Як наслідок, за два роки в 172 школах Лубенського полку грамоті навчилося 1624 козацьких хлопчиків [1, с. 38-39].

Шкільна реформа І. Кулябки не була випадковою. Він добре знав ціну знанням. Рідний брат полковника Семен, закінчивши Київську Академію, незабаром став її ректором, потім – петербурзьким архієпископом. Троє старших синів полковника навчалися за кордоном у Віттенберзі, троє молодших було студентами Київської Академії.

Серед багатьох факторів, які зумовили бурхливий розвиток науки і освіти на Полтавщині в другій половині XVIII століття, вагоме місце посідав початок дієвої і творчої співпраці українських вчених науковців і просвітників з їх колегами із країн Центральної та Східної Європи.

Їм було з кого брати приклад. Адже першим слов'янином, який закінчив медичний факультет Болонського університету, ще наприкінці XV століття, став теж наш земляк, князь Михайло Глинський (1470–1536) [2, с. 4]. А українські студенти-ваганти здавна мусили самотужки торувати шлях у Європу до західних університетів задля поповнення знань з філософії, природничих наук, медицини. Як свідчить рукопис, що зберігається у фондах Київської академічної бібліотеки: «Кепсько одягнені, голодні, але веселі студенти з Могилянки відзначалися нестримною жадобою знань, енергійним прагненням освіти і задля для науки не зупинялися перед жодною небезпекою: з країни й уже такої, що ввійшла до складу Московської держави, яка суворо оберігала свою віру, вони вирушали до Польщі, до Парижа, до Венеції, до Риму, ставали уніатами, навіть католиками, лишень би отримати доступ до джерел знання «віночок на голову і перстень на руку». А потім, здійснити свою потаємну мрію, покірно поверталися на батьківщину... й посідали скромні місця викладачів у тій самій Могилянській колегії, де були учнями» [3, с. 4].

В Добу Козаччини Полтавщина зростила цілу плеяду вчених-краян, вихованців Києво-Могилянської академії, які продовжували навчатися за кордоном, чудово усвідомлюючи що нові, ґрунтовні, сучасні знання необхідні для того, щоб принести їх у рідну Україну і застосувати в науковій і просвітницькій діяльності на благо свого народу, муруючи національну освіту за кращими європейськими зразками. Імена одних з них добре відомі: Григорій Сковорода, Йоасаф Горленко, Григорій Полетика, інших – Сильвестр Кулябка, Матвій Значко-Яворський, Лука Яценко – незаслужено призабуті, а деяких (Андрій Італінський, Іриней Фальковський, Нестор Максимович), на жаль, так і залишилися маловідомими для нащадків [4, с. 77-81]. Всі вони, свого часу, були добре відомі не лише в Україні і Росії, а й у Європі. Адже саме вони відкрили Європу для України і Україну для Європи!

Не будемо дуже акцентувати увагу на європейських студіях сина чорнуського козака Григорія Сковороди, який став мислителем світового рівня. Хоча вони, певною мірою, ще й сьогодні залишаються

«білою плямою» життєпису «першого розуму нашого». Лицар словацької україністики Микола Неврлий твердо переконаний, що саме «Сковорода перший зорієнтував Україну на Захід, не даремно ж його туди так вабило». А переважна більшість вітчизняних і європейських вчених-сковородинознавців вважають, що в пошуках знань вчений побував в Угорщині, Чехії, Словаччині, Німеччині та Італії. Обмежимося лише відповіддю на запитання: «Що ж дало перебування за кордоном Г. Сковороді?» даною академіком Дмитром Багалієм у його праці «Український мандрівний філософ Григорій Сковорода»: «Що дало перебування за кордоном Г. Сковороді? Закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з першоджерела, цебто дійсно те, чого не могла дати йому наука в рідному краї, наука Київський академії, і те, що він читав про джерела цього знання у Феофана Прокоповича, що проходило крізь призму інших учителів Академії, що побували за кордоном чи сприйняли собі теорії закордонних вчених, він узяв тепер сам, безпосередньо, без тієї цензури, що крізь неї не доходили вони до учнів через поступовіших навіть вчителів Академії. Особливу увагу для Г. Сковороди мало засвоєння західноєвропейської науки в галузі філософії та богослов'я, німецької філософської думки в її великих представниках і протестантського богослов'я, які виходили зі свого першоджерела – Біблії, що потім стала й для Сковороди останнім джерелом його філософії про Бога, світ та людину. Там же, крім вчених людей, він знаходив і книжки, що не міг ознайомитися з ними в себе в рідному краї» [5, с. 18-19].

Більш детально зупинимося на долях деяких менш відомих вчених, які принесли світло європейських знань в Україну, чи, залишившись жити і працювати за кордоном, своїм науковим і освітянським доробком прославили свою Батьківщину на весь світ, постійно підтримуючи її.

Уродженця Пирятинщини Іриней Фальковського (1762–1823) – українського вченого-енциклопедиста, просвітника, ректора Києво-Могилянської академії, єпископа Чигиринського, Смоленського і Дорогобузького сучасники вважали «найобдарованішим серед усіх відомих в Російській імперії вчених кінця XVIII – початку XIX сторіч», «найдорожчим надбанням Києво-Могилянської Академії». Здобувши ґрунтовні фундаментальні знання в Токаї, Пресбурзі (Братиславі), Відні, Буді, Пешті, він повернувся до Києва, відмовившись від спокусливої посади писаря в російському посольстві у Відні (відмову мотивував прагненням стати викладачем в Україні). Протягом двадцяти одного року І. Фальковський викладав у Могилянці: алгебру, геометрію, астрономію, архітектуру, змішану математику, гідравліку оптику, а також історію, географію, поезію, німецьку мову, філософію й теологію. А потім, ставши ректором Академії з властивими йому енергією та ентузіазмом він робив усе від нього залежне щоб «підняти

рівень академічної освіти, привести процес викладання до єдиної стрункої системи, посилити виховну роботу в навчальному закладі й піднести його на новий якісний рівень». Свої труди Іриней оцінював скромно: «Дорогій вітчизні моїй потрібні знання, які є завжди любив». Видатний мислитель і вчений полишив по собі 1,3 тис. творів. У бібліотеці Академії залишилось на збереження 92 (!) томи рукописів вченого. Важко навіть уявити собі, що звичайна смертна людина змогла стільки створити! Але це – незаперечний історичний факт [6, с. 233-238].

Вагомим був внесок у вітчизняну науку освіту і інших вчених-полтавців які після навчання за кордоном повернулися в Україну: лубенця Сильвестра Кулябки та його двоюрідного брата Лаврентія Горки, уродженця Решетилівки Арсенія Могилянського і Марка Мілевського з Пирятина та багатьох інших [7, с. 24].

По-іншому склалася доля сина простого священика з Лубенщини Андрія Італінського (1743–1827). Після навчання в Києво-Могилянській академії він студіював медицину в Единбурзькому університеті, став там доктором медицини, цікавився філософією, філологією, історією та археологією. Тривалий час був російським посланником у Неаполі і Римі. Його обрали членом Російської академії наук і почесним членом Римської академії. Та не забував він і про Україну, щедро жертвуючи частку своїх заощаджень на закордонні відрядження студентам-могилянцям, які бажали вдосконалити свої знання з математики та фізики [4, с. 80]

Не злічити «кмітливіх малоросів» з Полтавщини, які стали окрасою і гордістю російської науки (досить назвати хоча б прізвища Дмитра Трощинського – козацького сина з-під Полтави, чи уродженця села Веприк Гадяцького полку Нестора Максимовича). І всі вони, в міру своїх сил і можливостей, допомагали давньоукраїнським професорам і студентам. Будучи практично насильно вилучені з України російською владою, не забували «чийх батьків вони діти». Це добре пам'ятали вчені-українці і у далеких світах (козацький син Лука Яценко з Мачух) та ін. [7, с. 266-267].

У XVIII ст. за зразком Київської академії на Полтавщині були засновані дві середні школи; колегіум у Переяславі (відкритий 1738 р.) та слов'янська семінарія в Полтаві (заснована 1778 р.). До роботи в них було залучено низку викладачів, які здобули освіту за кордоном, у тому числі і Г. Сковорода. У Миргороді в цей час діяла полкова школа, яка підпорядковувалася Генеральній військовій канцелярії [9, с. 74-75].

Наприкінці століття Полтавщина втратила реальний шанс відкриття на своїх теренах першого університету на Лівобережній Україні. На право стати університетським містом, поряд з Києвом, Харковом, Новгород-Сіверським і Черніговом претендували і древні Лубни. При цьому вони мали незаперечну перевагу, адже в той час у

Європі університетськими центрами ставали, як правило, тихі, невеликі і затишні містечка, розташовані в центрі країни, з давніми освітянськими традиціями, зручні для інтелектуальної діяльності (наприклад, Оксфорд, Кембридж). Лубни розташовані в серці України, вважалися серед української старшини «священним містом» з давніми освітянськими традиціями, ідеально підходили на роль університетського містечка. Але не склалося...

По-перше, тому, що недалекоглядна містечкова влада, місцеві поміщики і купці відмовилися виділити землю під створення навчального закладу і зібрати для цього хоча б частину необхідних коштів. По-друге, тому що в місті просто не знайшлося людини масштабу слобожанського просвітника Василя Каразіна, який ціною надзвичайних зусиль, зібравши як добровільні пожертвування з харківських інтелектуальної еліти 612 тис. карбованців, зумів добитися в Олександра I дозволу на відкриття університету в Харкові.

Єдиною втіхою для лубенців і полтавців міг служити хіба що той факт, що переважна більшість харківських меценатів і благодійників, на кошти яких було відкрито навчальний заклад, були близькими друзями або ж вихованцями їх земляка філософа Григорія Сковороди [8, с. 45].

Естафету освітньо-просвітницької діяльності, з урахуванням кращого європейського досвіду, на рубежі XVIII і XIX століть підхопили і класики української літератури – уродженці Полтави Іван Котляревський і уродженець хутора Убіжище Пирятинського повіту Євген Гребінка.

Автор безсмертної «Енеїди» на протязі багатьох років очолював будинок виховання дітей бідних дворян у Полтаві і зарекомендував себе як талановитий педагог-новатор. Він дбав не лише про якісне навчання і виховання учнів, а й турбувався про їх подальше влаштування у житті залежно від здібностей. А «першоцвіт українського відродження» Євген Гребінка домігся відкриття власним коштом у селі Рудка першого приходського училища для селянських дітей в Лубенському повіті. Він підібрав для навчального закладу і учителя І. Сиротенка, якого утримував до своєї смерті [3, с. 8-19].

Традиції творчої співпраці освітян Полтавщини з колегами і науковцями країн Центральної і Східної Європи, започатковані ще в XVIII ст., успішно витримали випробування часом. На початку XXI ст., у вже незалежній Україні, вони живуть і ефективно діють, збагачуючи педагогічну науку і практику. Підтвердженням цього можуть бути успішно реалізований у Полтавській області у 2007–2009 рр. українсько-нідерландський проект «Громадські платформи освітніх реформ в Україні», участь освітян Полтавщини в реалізації українсько-словацькою проекту «Європа в школі – 2», україно-фінського зі створення школи майбутнього в 2014–2016 рр. [10, с. 14-27;

11, с. 56-59; 12, с. 64-65]. Тісна співпраця пов'язує науковців і освітян Полтавщини з їх колегами з Польщі, Болгарії, Німеччини, Білорусі, інших країн Центральної і Східної Європи.

Окремо слід сказати про роботу науковців і освітян області, в рамках масштабного проекту зі створення 12-томної «Енциклопедії Полтавщини» («Полтавіки»), з підготовки і видання окремого тому «Освіта і наука» (т. VI), що містить статті з історії розвитку освіти кожного із п'яти міст і 25 районів Полтавщини, про кращих педагогів і вчених регіону з другої половини XVIII ст. до наших днів. До участі в реалізації цього проекту залучено в 2016–2017 рр. кількасот науковців, педагогів-практиків, краєзнавців, дослідників історії рідного краю. Добре спланована і організована інституційна взаємодія (Департамент освіти і науки Полтавської облдержадміністрації, Науково-редакційний підрозділ – центр дослідження історії Полтавщини, Полтавський інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського) дасть змогу розповісти сучасниками і нащадками про тих, хто вслід за Г. Сковородою ніс і несе «світло знань» у широкі маси.

Джерела та література

1. Ванцак Б. С., Козюра В. М. Рідний край. Лубни: Вид-во Лубни, 1993. 104 с.
2. Вишнеvsька О., Замула О. Михайло Глинський. *Лубенищина*. 2016. 19 листоп. С. 4.
3. Козюра І., Козюра В. Незабутні (Григорій Сковорода, Євген Гребінка, Тарас Шевченко). Лубни: Інтер Парк, 2014. 52 с.
4. Козюра І. В., Козюра В. М. Історичної силуети. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. 320 с.
5. Козюра І. В., Козюра В. М. Їх пам'ятає рідний край. Лубни: Інтер Парк, 2015. 72 с.
6. Козюра І. В., Козюра В. М. Історія крізь долі (Абетка славетних краян). 2016. 271 с.
7. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори. Київ: Абрис, 1994. 288 с.
8. Козюра І. В., Козюра В. М. Краєзнавчі мініатюри. Лубни: Інтер Парк, 2016. 104 с.
9. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Полтавська область; за заг. ред. В. О. Пашенка, М. І. Степаненка, Б. В. Годя. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2008. 476 с.
10. Касьянов Г. В. Школа успіху: Уроки проекту «Громадські платформи освітньої реформи в Україні», 2007–2009 / Георгій Касьянов та ін. Київ: Шк. світ, 2011. 64 с.
11. Гавриш Р. Л. Європейські перспективи української школи: словацький досвід. *Постметодика*. 2015. № 1 (120). С. 56–59.
12. Телюк О. Уроки без дзвінків: особливості навчання у фінських школах. *Постметодика*. 2015. № 2 (121). С. 64–65.

**ЗЕМСЬКА ШКОЛА СЕЛА ПИРОГИ ЯК ПАМ'ЯТКА ІСТОРІЇ
І КУЛЬТУРИ (ДО 110 РІЧНИЦІ ПИРОГІВСЬКОГО ВИЩОГО
ПОЧАТКОВОГО УЧИЛИЩА)**

У статті розглядається механізм та процес реалізації на початку ХХ століття у селі Пирого Кременчуцького повіту Полтавської губернії ідеї відкриття чотирьохкласного міського училища. Для цього простежуються спільні зусилля козацької громади Пирогівської волості, місцевого самоврядування, повітового земства і державних структур, а також приватних осіб. Наголошується, що цей навчальний заклад відігравав визначальну роль у освітньому, культурному та духовному житті краю.

Ключові слова: чотирьохкласне міське училище, народні училища, Пирого, козаки, Кременчуцьке повітове земство, «Постанова сільських зборів».

При вивченні трепетних сторінок історії унікального приміщення Пирогівської ЗОШ (І–ІІІ ступенів) виявилось багато нерозвіданих аспектів щодо створення навчального закладу в далекому 1910 р. З огляду на величавість будівлі, монументальність форм, класичні пропорції, делікатно-стримане геометричне оздоблення, строгість й вишуканість деталей, що викликають захоплення і подив, постає низка версій і, насамперед, чому саме в селі Пирого в 1910 році постало таке величне МІСЬКЕ чотирьохкласне училище – високого рівня освітній заклад для сільської місцевості. Оскільки згідно «Положення про міські училища» від 31 травня 1872 р. – це були загальноосвітні навчальні заклади, призначені для міського населення, переважно для незаможних верств. Їх основною метою було надання послуг з отримання загальних елементарних знань та відомостей, що стануть в нагоді у практичному житті. Випускники училища мали право вступу до реальних училищ, гімназій, учительських семінарій та фельдшерських шкіл. Заснування училищ відбувалося тільки після надання дозволу попечителя Київського навчального округу та обов'язкового затвердження міністром народної освіти. Зазвичай, спочатку повітові, губернські земства та інспектори народних училищ надавали своє погодження на відкриття закладу після ретельного вивчення ситуації [4]. Як вдалося громаді Пирогівської волості пройти всі коридори чиновницьких перешкод, здійснити чимало поїздок у Полтаву, Київ, щоб довести гостру потребу у заснуванні саме міського училища в селі, знайти неабиякий показово-блискучий проект приміщення, затвердити його в міністерстві народної освіти, зібрати значну кількість коштів і

впродовж двох років звести на століття світоч науки і культури в центрі Пирогів? Викликає неабиякий подив і неймовірний захват амбітність та енергійність наших Прадідів. Щоб наблизитися до розуміння таких передових діянь наших земляків, повернемося до аналізу тогочасного стану соціально-економічного розвитку краю.

Наприкінці XIX ст. у Полтавській губернії особливо бурхливо зростає промислове виробництво, на початку XX ст. темпи прискорюються. За даними енциклопедичних довідників в період з 1862 по 1896 рр. загальна вартість промислових виробів у губернії зросла з 4,1 до 23,6 млн крб., або в 5,9 разів. Будівництво залізниць викликало створення пристанційних промислових установ, залізничних майстерень, паровозних депо, парових млинів, олійниць, складів, магазинів. Успішно розвивалася харчова промисловість: борошномельна, цукрова, горілчана, тютюнова, олійна, шкіряна; промислове садівництво. На повну потужність працювали борошномельні заводи Кременчука, Полтави, що майже втричі збільшили виробництво своєї продукції, яка вивозилася залізничним та водним транспортом до промислових центрів країни та за кордон. Продукція тютюнових фабрик Кременчука, Прилук, Полтави та Ромен мала значний попит на теренах Російської імперії, навіть в Сибіру. Відповідно в сільських регіонах зростали посіви зернових, цукрових буряків, соняшнику, конопель, тютюну. Виробники сільськогосподарських товарів закупляли техніку та запроваджували передові технології [12, 3].

Найбільше промислове місто Полтавської губернії Кременчук за товарним обігом, промисловим потенціалом, згідно історичних відомостей, входить у десятку найбільших міст України (за кількістю населення 8-ме місце, нині 29 місце). Міські прибутки були майже вдвічі вищими, ніж у Полтаві. В Кременчуці успішно діють понад 100 промислових підприємств (нині «промисловий потенціал налічує 89 великих підприємств») і серед них вагонні майстерні, ливарний, збройовий, селітровий, цегельні, канатні, свічкові, салотопні заводи, кораблебудівна верф, панчішна та шкіряна фабрики, лісопильні. Ефективно функціонують пивоварні, медоварні, млини, круподерні, винокурні, успішно розвивається суконне, деревообробне, тютюново-махоркове виробництво. Промисловість з кожним роком все більше потребує сировини від сільських товаровиробників, також зростаюча кількість робітників формує збільшення попиту на продукти харчування [12, 5, 3, 7]. Активні, прогресивно налаштовані верстви населення губернії своєю енергією та здатністю до системної праці значно покращують спільний добробут. У монографії В. А. Вергунова «Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева» читаємо позитивно вражаючі факти про діяльність Полтавського товариства сільського господарства та його відділі у повітах. Не могу

не процитувати відомості, які передають невсипучу діяльність сільських трударів. «Працювали численні склади насіння, сільськогосподарської техніки, рухома олійня, а також пересувна маслоробня на чолі з В. С. Рибаківим, завдяки якій у Полтавській губернії до широкого вжитку увійшло вершкове масло, сири «Бакштейн» і «Брі». Створення мережі метеостанцій, дослідних полів, дослідно-навчальних ферм, проведення експедицій, різноманітних досліджень, інтродукція рослин, організація племінних пунктів ВРХ, коней та овець, опублікування наукових праць у центральних та закордонних часописах, участь у всесвітніх виставках, заснування п'яти спеціалізованих галузевих освітніх закладів – все це неабияк стимулювало освітні процеси і в сільській місцевості, зокрема» [3].

На підставі архівних джерел бачимо, що на початку ХХ ст. в Пирогівській волості у 39 поселеннях проживало 9428 осіб, функціонувало 86 вітряних млинів, 6 маслобойних, 3 цегельних, 3 винокурних заводи, діяло 5 постійних дворів та 11 лавок [13]. Поряд з вирощуванням сільськогосподарської продукції: зернових, овочів, тютюну, конопель, кукурудзи, соняшнику, еспарцету, тимофіївки, китайської пшениці та гороху, кендірю, янтарного та цукрового сорго населення інтенсивно займалося тваринництвом, зокрема, бджолярством, розведенням ВРХ та овець, різними промислами. На теренах Пирогів, згідно даних видання «Полтавіка. Полтавська енциклопедія том 12 релігія і церква» проживало 1912 парафіян з них : привілейованих станів – 37, міщан – 31. Козаків – 1517, селян – 331 [11]. Слід звернути особливу увагу на такий склад населення. Микола Арандаренко в «Записках о Полтавской губернии, составленіх в 1846 году», наголошував: «Козаки составляли классъ людей свободныхъ». Вони мали низку привілеїв відносно селян а саме: вдвічі, а той втричі більші земельні наділи, могли продавати землю представникам свого стану; право на виробництво та торгівлю алкогольними напоями, сіллю; займатися промислами [1]. Економічна свобода, колективний досвід комунікацій, взаємопідтримки, спільних дій, накопичений протягом століть, високий рівень поїздок по містах губернії і відповідно обізнаність козаків в широкому спектрі змін – все це неабияк провокувало осмислення ними довгострокових перспектив розвитку краю. Це були самодостатні, трудолюбиві, горді, рішучі та ерудовані особистості [7]. Тому ініціативна та невсипуча вдача представників козацької спільноти села Пирого та волості постійно генерувала нові ідеї і працювала над їх втіленням. Міщани займалися переважно ремеслами та роздрібною торгівлею, вони, як підприємливі господарі були зацікавлені в технологічних новинках, ефективних нововведеннях і відповідно поширенні освітніх процесів. Представники привілейованих станів – освічені та заможні жителі села

насамперед турбувалися про зростання значимості населеного пункту, його привабливості, унікальності та опікувалися його розвитком саме як центром регіону. Самодостатні селяни посилювали економічні можливості краю. На підставі цих відомостей виникає впевненість у прогресивності, продуктивності, креативності та згуртованості такої громади.

Проаналізуємо зміни, що відбулися в освітній галузі Кременчуцького повіту, які розлого подані у статті В. О. Крот, Л. М. Крот «Запровадження загальної системи початкової освіти у земських школах Кременчуцького повіту на початку ХХ століття». Зупинюся на відомостях цієї наукової розвідки. Згідно плану формування шкільної мережі що розроблявся на 1907–1918 передбачалося будівництво в Кременчуцькому повіті 187 нових шкіл і розширення вже існуючих навчальних закладів. На підставі закону «Про запровадження загальної освіти в Російській імперії» від 3 травня 1908 року передбачалося фінансування державним коштом будівництво нових навчальних закладів, але гроші виділялися за умови, що третину необхідних коштів надасть місцева громада або земство. Однак фактично, як зазначають автори статті, кошти з міністерства стали надходити лише з 1910 р. Звертаю особливу увагу на цей факт, бо реалізація проекту шкільної мережі розпочалася вже з 1908 р. [6].

Варто наголосити, що жителі Пирогівської волості в ці роки проявили неабияку активність, згуртованість, ініціативність, організаторський хист, прозорливість та цілеспрямованість, бо на початку 20 століття, ще до запровадження загальної освіти на території Російської імперії громада злагоджено попрацювала для відкриття земського училища в центрі волості. Слід зауважити, що на той час в селі Пирого діяло дві початкові школи: церковно-парафіяльна (1857 р.) та двокласне міністерське училище, яке бере свій відлік з 1846 р. від початкового народного Пирогівського училища [12]. Науковці наголошують, що створення народних училищ відбувалося тільки за клопотанням та активній участі жителів населених пунктів. Отже, ще в середині 19 століття до утворення в державі земств в селі Пирого за ініціативою та коштом сільської громади і приватних осіб був відкритий загальноосвітній навчальний заклад початкового навчання «в собственном доме» (власному приміщенні), де могли навчатися діти всіх верств населення [15]. Згідно «Положення про початкові народні училища» 1874 року утримання такого закладу відбувалося на рахунок місцевих товариств та частково на рахунок державної скарбниці і пожертвувань приватних осіб [10]. Тобто вже тоді чітко прослідковується наявність прогресивних прагнень в козацької громади – створити умови всім бажаючим для отримання найнеобхідніших знань, а саме читання по

книгах церковного та цивільного друку, письма, математичних дій, історії та церковного співу. Для конкретизації стану освіти того часу в нашій місцевості наведу статистичні дані висвітлені Миколою Арандаренком в «Записках о Полтавской губернии, составленных в 1849 году», в 1849 р. на теренах Полтавської губернії (складалася з 15 повітів) діяли 100 сільських приходських училищ, зокрема на території Кременчуцького округу таких закладів було лише сім: в Недогарках, Келеберді, Пирогох, Броварках, Запсіллі, Пісках та Богомолівці. В Кременчуці в 1849 р. функціонували три училища: одне повітове та два приходських, і пансіон благородних дівиць [1].

В 1876 р. завдяки просвітницькій діяльності предводителя дворянства Ніла Івановича Питленка народне училище було реорганізовано в міністерське двокласне, де навчання тривало 5 років (в першому класі – 2 роки, в другому – 3 роки) 10 місяців на рік і в другому класі вивчали елементарну географію, історію та природознавство [13]. Варто підкреслити, що воно було єдиним аж до кінця 20 століття на теренах Кременчуцького повіту сільським двокласним, всі решта – однокласними [9]. Але прогресивна громада, усвідомлюючи зростаюче значення освіти для підростаючого покоління, вирішує що цього недостатньо і мешканці села оперативно збирають кошти щоб якнайшвидше профінансували купівлю просторої навчальної будівлі для третьої початкової школи. Як зазначається у звітах управи Кременчуцького повітового земства за 1907 рр., 1-го вересня 1907 р. на теренах повіту розпочалося навчання в семи нових земських училищах: Сидорянському Горбівської волості, Дяченківському Пісківської волості, Новоселівському Кринківської волості, Верхньо-Жужманівському та Матвіївському Солоницької волості, Кармазинівському Манжеліївської волості (в 4-х з них – в пристосованих найнятих приміщеннях, а в 3-х в спеціально побудованих або придбаних), прикметно, що лише Пирогівське «с двумя классными помещениями, а остальные съ одним» [17]. Гідна козацька спільнота, навіть, не надала відомості про вартість зведеного громадою приміщення для училища (у звітах управи Кременчуцького земства підкреслюється цей факт). Також ми дізнаємося з Журналів 44-го чергового зібрання 1908 рік з докладами управи Кременчуцького земства, що «Общество с. Борисовъ Пироговской волости ходатайствуетъ объ открытии у них земской школы на два комплекта въ домъ, купленномъ для этой цѣли у г. Сапицкого». Такий дозвіл було надано і ще одна нова початкова школа з'явилася неподалік майбутнього закладу неповної середньої освіти [15].

Активні мешканці Пирогів не зупиняється ні на мить і розпочинають інтелектуальний штурм повітового земства стосовно амбітного проекту – будівництва в Пирогох міського чотирьохкласного

училища. Такі заклади, як наголошувалося вище, зазвичай, відкривалася в містах і орієнтовно відповідали освітньому рівню сучасної дев'ятирічки, допускалися до вступу в них лише діти після завершення навчання в початковій школі. Тому однією з умов створення міського чотирьохкласного училища була наявність чималої кількості початкових шкіл поблизу. Тепер зрозуміло чому з такою наполегливістю та оперативністю наші мудрі Прадіди згуртувалися для створення вже третьої початкової школи на теренах Пирогів в 1907 р. та підтримали сусідів-борисян в придбанні будівлі для земського закладу початкового навчання в 1908 р. (село Бориси підпорядковувалося Пирогівській волості) [15].

Не встигли пройти перші заняття в новоствореній Пирогівській земській школі в 1907 р., як розпочалися: систематичні сільські збори, де ухвалювалися доленосні постанови, тривали детальні обговорення, ефективні дискусії і пропонувалися оперативні рішення; написання листів, звернень; системний збір пожертвування і поїздки ініціаторів в Полтаву, Київ з метою пошуку архітектора майбутнього приміщення – це далеко неповний перелік діянь згуртованої громади для отримання дозволу на будівництво потужного для сільської місцевості закладу (чотирьохкласного міського училища). У фондах Центрального державного історичного архіву України в місті Києві зберігається унікальний документ: постанова Пирогівських сільських зборів від 22 серпня 1910 р., скріплена підписами та печатками всіх старост Пирогівської волості і волосного старшини Деоміда Івановича Котляра (далі Постанова), де відображена неймовірна сила духу і високого злету колективної Думки успішної громади, представники зібрання горді і задоволені результатами своїх неабияких зусиль над творінням Світоча, впевнено окреслюють перспективи розвитку навчального закладу і висловлюють постійну готовність у підтримці свого Дітища [19].

Тезисно зупинюся на найважливіших віхах створення Пирогівського чотирьохкласного училища. Доволі складний і тернистий шлях довелося пройти нашим землякам для досягнення омріяної мети.

В 1907 р., а саме 2-го жовтня на зібранні Управи Кременчуцького повітового земства (занотовано в «Сборнике постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1907 год») розглядалося клопотання Пирогівської громади про відкриття в Пирогох чотирьохкласної чоловічої прогімназії натомість існуючого двокласного міністерського училища. Для фінансування будівництва приміщення громада пропонувала 6000 карбованців власних коштів і прохала в повітового земства безповоротну допомогу в 5000 карбованців. Якщо зібрання

відмовить, в наданні фінансів, то хай звернеться з клопотанням від свого імені в губернське зібрання, йдеться в документі. В зв'язку з нібито великими видатками на будівництво та утримання закладу (15 000 крб.) зібрання вважає недоцільним зведення в Пироггах чоловічої прогімназії, наголошується у відповіді [18]. Чиновники не вважали великою необхідністю надання середньої освіти жителям сільської місцевості, не було ні бажання, ні розуміння важливості такого рівня навчання для сільських дітей. Та не збиралися здаватися цілеспрямовані та високоорганізовані пирогівці, вони проявили неабияку затятість. Підтвердженням подальшої копіткої діяльності в цьому напрямку слугує аналіз наявних архівних документів. Не викликає жодних сумніву, що вони оперативно взялися за пошук архітектора і виконання проекту монументальної, просторої величавої добротної будівлі сучасної школи. Слід наголосити, що на той час була широко розповсюджена практика придбання та винаймання приміщень і пристосування їх під навчальні заклади, але пирогівці запланували **звести функціональну освітню установу, яка б відповідала всім вимогам міністерства і найвибагливішим запитам вихованців, стала окрасою села і гордістю громади.** Проект був доставлений представниками громади в міністерство народної освіти і успішно затверджений. Першого вересня 1908 р. Пирогівська громада знову звертається в Кременчуцьке повітове земство з клопотанням про дозвіл на будівництво чотирьохкласного міського училища, при чому збільшує суму свого внеску [15].

В державному архіві Полтавської області в Журналах 44-го чергового зібрання Кременчуцького земства 1908 р. з докладами управи в 21 докладі читаємо, що зібрання розглянуло звернення пирогівської громади і винесло постанову: «Выдать ссуду на постройку школы на общих основаниях 2000 руб.... Ходатайство Пироговского общества передь попечителем об открытии въ Пироггахъ четырехкласного училища поддержать со стороны земствам указаньями на полезность и необходимость такого училища в Пироггахъ» [15]. Розпочалося Велике Будівництво – Велике випробування, яке з честю пройшли Наші Земляки.

В 50 докладі Кременчуцького надзвичайного повітового земського зібрання за 1909 р. зазначалося, що Пирогівське волосне управління звернулося в Управу з клопотанням про видачу безвідсоткової позички з повітових зборів терміном на 10 років для завершення будівництва 4-х класного міського училища. Однак земське зібрання відхилило клопотання, мотивуючи тим, що і повітове, і губернське земство вже видали по 2000 карбованців [16]. Відмова стала викликом для Пирогівської громади і спонукала до максимальної зібраності і скрупульозної титанічної праці. За

спогадами старожилів, козаки так проїнялися освітнім закладом, що під час зведення стін постійно контролювали якість цегли, перевіряли рівність кладки та стін, а потім ще й вирішили прокласти широку дорогу з гладенького каменю перед новобудовою (орієнтовна довжина близько 700 метрів). У зазначеній Постанові Пирогівських сільських зборів сільського наголошувалося: «Принимая же во внимание, что здание это нами начато устраиваться еще с 1908 года на постройку которого по настоящее время нами израсходовано... 25000 рублей, кроме того отбывали натурою все повинности как подготовке дерева 121 саж равно кирпича, извести и других какие только касались необходимостью принадлежностей, в общем по сему при постройке такого здания нам пришлось потрудиться немало, дабы все таки его закончить и чтобы в нем существовало 4 классное Городское Училище» [19].

Спробую узагальнити основні відповіді на запитання: «Чому саме в Пирогах постав високого рівня для сільської місцевості навчальний заклад?»

Це був вагомий результат діяльності не одного покоління, а генерації багатьох поколінь Пирогівської громади, що постійно намагалися жити в координатах культурно-просвітницьких цінностей. Гідна, амбітна, освічена, згуртована та діяльна, саме козацька спільнота Пирогівської волості сприяла генеруванню та втіленню в життя прогресивних ідей. «Наявність у селі трьох навчальних закладів створило потужне гуманітарне підґрунтя для започаткування школи вищого рівня для навчання дітей Пирогів і навколишніх сіл» – підкреслює кандидат архітектури Оксана Белявська [2]. Ерудована з високим інтелектуальним потенціалом громада оперативно відреагувала на швидкий економічний розвиток Кременчуччини, що вимагав зростання числа освічених людей, здатних працювати на складному обладнанні. Бурхливий соціально-економічний розвиток Полтавщини створив матеріальні передумови для зведення історичної будівлі.

Це був досить насичений період щодо розвитку шкільної освіти на теренах Полтавщини. Пирогівське міське чотирьохкласне училище (єдине на 19 волостей Кременчуцького повіту, в самому Кременчуці таких закладів було 2) мало найбільше за площею і одне з найкращих, вдало спроектованих монументальних приміщень для оптимального процесу навчання серед закладів цього типу і не лише серед 25-ти училищ Полтавської губернії, а й серед 81-го училища Київського навчального округу на 1910 рік [8]. Як архітектурна пам'ятка це приміщення містить цінну інформацію історико-краєзнавчого і культурного характеру, є органічною складовою джерельної бази з історії населених пунктів України. Варто зазначити, що звернення до

культурного надбання «життєвотворної святині», створення в подальшому на її базі **Народного Дому** – це збереження і передача цінностей високоорганізованої козацької спільноти нашого краю Прийдешньому та нові вектори соціально-культурного поступу.

«В минуле своє ми часто повертаємося й увіходимо, як у храм, щоб причаститися Любов'ю і стати кращими» – неймовірним теплом бринять у серці слова письменника Василя Шкляра [14].

Занурюючись в історію творення Пирогівського Світоча все більше дивуюся, і не можу досягнути, який то був Злет Помислів і консолідованої Праці! Яка Одержимість! Яка Віра в свої Сили! Яка Любов до Дітей, Онуків, Правнуків! Яка Прозорливість, Ерудованість і Духовність таким способом відповідати багатолічному світові на питання: «Хто ми є?»

Щиро Дякую за Велику допомогу працівникам Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, Державного архіву Полтавської області, Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) за сприяння у пошукові матеріалів для написання статті, а завідувачці кафедри історії України ПНПУ імені В. Г. Короленка, проф. Людмилі Бабенко за можливість її опублікування.

Джерела та література

1. Арандаренко М. І. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году : в 3 ч. часть II / Николай Арандаренко. – Полтава : В тип. Губерн. Правления, 1849.
2. Белявська О. Ю. Облікова документація для занесення об'єкту культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. – Полтава, 2019.
3. Вергунов В. А. Українські аграрні студії князя В. О. Кудашева / В. А. Вергунов. – К.: Аграрна наука НААН, 2018. – 268 с.
4. Городские училища по Положению 31 мая 1872 года / Сост. учитель Нолин. гор. уч-ща П. Мансуров. – Вятка : Тип. и хромолит. Майшеева, бывш. Куклина и Красовского, 1900. – 36 с. – Режим доступу: <https://www.prlib.ru/item/406906> (дата звернення 22.12.2019)
5. Євселевський Л. І. Кременчуччина у XIX – на початку XX ст.: Історичний нарис. – Кременчук, 1996. – 144 с.
6. Крот В. О. Запровадження загальної системи початкової освіти у земських школах Кременчуцького повіту на початку XX століття / В. О. Крот, Л. М. Крот // Вісник Кременчуцького національного університету. Серія «Педагогічні науки». – 2015. – №1(2). – С.47–53.
7. Крот В. О. Нариси історії Кременчуцького повітового земства / В. О. Крот, Л. М. Крот. – Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2016. – 192 с.
8. Памятная книжка Киевскаго Учебнаго Округа на 1911–1912 год. – Киев. 430 с.
9. Памятная книжка Киевскаго Учебнаго Округа. Часть V. Полтавская губерния. Типо-литогр. т-ва И. Н. Кушнерев и К^о – Киевъ, 1890. 244 с.
10. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства народного образования. – 1874. – Август. – С. 230–236.

11. Полтавіка. Полтавська енциклопедія: у 12 томах. – Том 12: Релігія і Церква / Гол. ред. О. А. Білоусько. – Полтава: «Полтавський літератор», 2009. – 756 + XL с., схеми, карти, табл.
12. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1992. – 1024 с.
13. Матвієць О. М., Школа і долі: Історія Пирогівської загальноосвітньої школи Глобинського району Полтавської області / О. М. Матвієць. – Глобине: Поліграфсервіс, 2005. – 496 с.
14. Шкляр Василь Характерник. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 304 с.
15. Журналы 44-го очередного собрания 1908 года с докладами управы и приложениями. – Кременчуг: Типография И. А. Дохмана, 1909. – 180 с.
16. Журналы 45-го очередного собрания 1909 года с докладами управы и приложениями. – Кременчуг: Типография И. А. Дохмана, 1910. – 188 с.
17. Отчёт управы за 1907 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг: Типография И. А. Дохмана, 1908. – 216 с.
18. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1907 г. – Полтава, 1908. – 299 с.
19. Центральний державний історичний архів України, ф.707, оп. 229, спр. 181, 196.

УДК 377(770+571 «19/1917»

Олена Одинець
(м. Полтава)

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Авторка статті здійснила спробу узагальнити на основі опублікованих джерел та досліджень основні напрямки і зміст діяльності закладів освіти, які відкривалися для покращення забезпечення професійними кадрами різних галузей економіки українських губерній. Акцентована увага на аграрній та промисловій галузях, які в результаті урядових реформ набули динамічного розвитку.

***Ключові слова:** сільське господарство, сільськогосподарські училища, школи садівництва, промислові училища, ремісничі школи.*

У сучасних умовах реформування різноманітних сфер суспільного життя важливим є подолання низки проблем, пов'язаних із вихованням підростаючого покоління та підвищенням рівня кваліфікації педагогічних кадрів. У цьому контексті беззаперечну суспільно-політичну вагу має дослідження особливостей розвитку мережі освітніх закладів та специфіки її функціонування у попередні періоди, зокрема мережі земських професійних навчальних закладів України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Мета статті – з'ясування особливостей політики російського уряду щодо розвитку земських навчальних закладів професійної освіти на Полтавщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття.

В освітній реформі 60-70-х рр. XIX ст. російський уряд основну увагу приділяв, насамперед, реформуванню загальної та вищої, а також духовної освіти. Що стосується професійної освіти, то цілісної концепції її реформування він не мав. У цілому до 80-х рр. XIX ст. урядова політика в цьому питанні обмежувалася переважно заохоченням приватної та громадської ініціативи. Унаслідок цього не існувало і єдиної загальнодержавної системи професійної освіти [5].

Ситуація змінилася з кінця 70-х рр. XIX ст., коли уряд розпочав об'єднання існуючих розрізнених навчальних закладів у певну систему. Ураховуючи величезну роль сільського господарства та його питому вагу в економіці, насамперед це стосується сільськогосподарських навчальних закладів. На першому етапі була реорганізована система аграрної освіти, створена раніше. Посилення товаризації сільського господарства в пореформений період виявило потребу в посиленні агрономічного обслуговування, тому міністерство державного майна ліквідувало існуючі училища садівництва і створило шість сільськогосподарських училищ, у тому числі два в Україні: Уманське училище землеробства і садівництва (1868 р.) та Харківське землеробне училище (1854 р.).

На другому етапі, у 70-80-х рр. XIX ст., уряд намагається об'єднати розрізнені сільськогосподарські навчальні заклади й створити певну систему, яка б включала нижчі аграрні училища і школи, а також сільськогосподарські відділення при загальноосвітніх школах. Для розвитку середньої аграрної освіти велике значення мало видане в 1878 р. «Положення та штати землеробного училища», за яким вони протягом шести років навчання мали готувати техніків та інших спеціалістів з ремонту та експлуатації сільськогосподарських машин та знарядь, виноградарства й виноробства, садівництва, тваринництва й первісної обробки продуктів тваринництва, агрономії і землемірної справи. Починаючи з 90-х рр. XIX ст. виникла потреба більш чіткої спеціалізації під час підготовки агрономів, зоотехніків, інших фахівців сільського господарства [4]. Тому в училищах починають відкриватися спеціальні відділення для підготовки шовководів, меліораторів тощо.

У 1883 р. урядом було видане «Нормальне положення про нижчі сільськогосподарські школи», яке внесло деяку одноманітність в їх організацію та зміст навчання. Усі нижчі сільськогосподарські школи поділялися на два типи – загальні і спеціальні. Навчальні заклади загального типу готували фахівців з усіх основних галузей сільського господарства, а спеціальні – лише з окремих галузей, наприклад, садівництва, виноградарства. Згідно з положенням школи обох типів – і загальні, і спеціальні – поділялися на розряди. Школи, що належали до першого розряду, готували тих, хто міг вести «поліпшене селянське господарство» або займати у великому господарстві посади нарядчиків сільських робіт, старост і прикажчиків; школи другого розряду –

«знаючих сільських робітників». У загальних школах навчання тривало три роки, а в спеціальних – 1–2 роки. Аналогічною була і система жіночої сільськогосподарської освіти, запроваджена в 1900 р. [3].

На кінець XIX ст. в Україні діяло 29 нижчих аграрних навчальних закладів. Початок XX ст. позначився подальшим розвитком середньої та нижчої сільськогосподарської освіти, передусім, за рахунок земської і приватної ініціативи. У 1905 р. нараховувалося вже 45 нижчих сільськогосподарських шкіл, а в 1915 р. – 57, з них 4 жіночі заклади. Причому з цих 57 навчальних закладів лише 12 були державними, 23 були відкритими земствами, 10 – сільськогосподарськими товариствами і 12 – приватними особами [6, с. 139-140].

Після розгляду в Державній раді і доопрацювання законопроект «Основні положення про промислові училища» був затверджений царем у березні 1888 р. У законі вперше були сформульовані принципи організації системи спеціальної освіти, визначені головні шляхи підготовки кваліфікованих робітників, майстрів і техніків, професійно-технічні навчальні заклади введені до загальної системи закладів народної освіти. Відповідно до закону система технічної освіти мала складатися з трьох основних типів промислових училищ: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих. У наступні роки система професійно-технічної освіти розширилась за рахунок створення більш спрощених і здешевлених шкіл: у 1893 р. уряд видає «Положення про школи ремісничих учнів», у 1895 р. – «Положення про нижчі ремісничі школи» [4].

Середні технічні училища в другій половині XIX ст. в Україні не були створені. Нижчі технічні училища відкривалися різного профілю: залізничні, будівельні, гірничі, механіко-технічні та інші, які готували нижчий технічний персонал – майстрів, механіків, машиністів, десятників тощо. Як і у випадку з сільськогосподарською освітою, поряд з урядовими відомствами значну роль в їх заснуванні та утриманні відігравали органи місцевого самоврядування, громадські (відділення Російського технічного товариства, товариства грамотності тощо) та професійні (з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, Всеросійський з'їзд борошномелів та ін.) організації.

Швидкий розвиток вуглевидобувної та залізорудної промисловості обумовив початок нового етапу в розвитку спеціальної гірничої освіти в Україні. Окружні гірничозаводські училища і школи дореформеної доби в Донбасі, що зберігалися в другій половині XIX ст. і готували рудничних і гірничозаводських майстрів, лаборантів, креслярів, кваліфікованих робітників уже не могли задовільнити потреби. Тим більше, що в 1879 р. ці навчальні заклади були передані у відання міністерства народної освіти й незабаром втратили професійний характер.

Найчисленнішу групу становили ремісничі училища, перші з яких почали виникати в 60-70-х рр. XIX ст. До початку XX ст. в Україні нараховувалось 26 ремісничих училищ, у тому числі 12 – у Харківській губернії, 4 – у Херсонській, по 3 – у Катеринославській і Таврійській, 2 – у Чернігівській і по 1 – у Київській і Полтавській губерніях, більшість з яких була відкрита в 1890–1900 рр., переважно земствами Харківської губернії (10 училищ). На початку XX ст. було відкрито лише одне Єлізаветградське єврейське ремісниче училище (1905) [2, с. 116].

Наступну групу становили ремісничі школи, найстарішими з яких у Миколаєві у 1863 р. була відкрита, морським відомством, портова реміснича школа з чотирирічним терміном навчання, яка готувала кадри для Миколаївського адміралтейства та Севастопольська реміснича школа Російського товариства пароплавства і торгівлі (1866).

Після затвердження в 1902 р. закону про ремісничі навчальні майстерні й курси земства значно активізували розвиток цих форм професійної та ремісничої освіти. Так, тільки в Полтавській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. було організовано 45 різноманітних майстерень: шевських, кошикових, столярно-різьбярських, столярно-колісних, ткацьких, гончарських, слюсарно-ковальських тощо. Узагалі слід зазначити, що на професійну освіту земства виділяли питому частку своїх коштів. Як приклад, можна послатися на діяльність Катеринославського губернського земства, витрати якого за 40 років (1876–1916) збільшились майже у 12 разів – з 21,2 до 248,6 тис. крб. і становили 56,6% від його загальних витрат [5].

Професійну підготовку молоді здійснювали також ремісничі класи й відділення при народних училищах. Скажімо, у 1899 р. при народних училищах Правобережної України їх було створено 25. Проте домінуючою формою професійної підготовки кадрів для промисловості і транспорту залишалася система практичного учнівства у процесі виробництва. Статут про промисловість 1893 р. визначав термін навчання у 3–5 років, хоча на практиці воно тривало 5–8 років і лише на заводах і фабриках наближалось до встановленого законом рівня [1, с. 151].

Таким чином, урядова політика Російської імперії щодо розвитку професійної освіти другої половини XIX – початку XX ст. зазнала значних змін. У перші пореформені десятиліття уряд обмежувався головним чином просуванням приватної та громадської ініціативи, не створюючи єдину систему професійної освіти, а з кінця 70-х років він намагається об'єднати різні навчальні заклади, спочатку сільськогосподарські, а потім промислові, до певної системи однотипних навчальних закладів. В результаті було сформовано нормативно-правову базу галузі, розроблено кілька основних типів навчальних закладів, зросла їх мережа. Якщо до кінця XIX ст. в Україні

створено понад 110 професійних навчальних закладів, які готували спеціалістів для різних галузей народного господарства, то за наступні півтора десятки років їх кількість зростає в 5 разів і сягнула близько 550 середніх та нижчих професійних навчальних закладів. У той же час багато важливих галузей – металургія, хімічна, електротехнічна, взагалі не мали навчальних закладів.

Джерела та література

1. Кікто С. Напрями просвітницько-виховної діяльності земств полтавської губернії. Педагогічні науки. 2015. Вип. 64. С. 149–153.
2. Козаченко А. Організаційно-правова діяльність земства з метою розвитку аграрної галузі наприкінці XIX – на початку XX ст. / А. Козаченко // Вісник Академії правових наук України : зб. наук. пр. – Харків : Право, 2010. – № 3 (62). – С. 115–124.
3. Мачача Ю. М. Особливості розвитку аграрної освіти в Україні (на прикладі жіночих і чоловічих сільськогосподарських шкіл / Ю. М. Мачача // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Педагогічні науки. – 2013. – Вип. 108.1. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchdpuP_2013_1_108_54.
4. Полтавіка. – [Електронний ресурс]. – URL: http://history-poltava.org.ua/?page_id=167
5. Прокопенко Л. Політика російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. [Електронний ресурс]. – URL: [http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01\(5\)/11pllpto.pdf](http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11pllpto.pdf)
6. Улюкаєв С. Г. Нижча сільськогосподарська освіта на Україні (кінець XIX – початок XX ст.) / С. Е. Улюкаєв // Педагогіка і психологія. – 1999. – № 2. – С. 138–145.

УДК 37(091)(477)«1917/1921»(082)

Наталія Семергей
(м. Полтава)

РУХ ЗА УКРАЇНІЗАЦІЮ ОСВІТИ У ПЕРІОД НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Статтю присвячено аналізу відображення в новітній українській історіографії руху за українізацію освіти у добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 років. З'ясовано, що в історіографічному дискурсі проблематика українізації освіти окресленого періоду представлена загалом репрезентативно. Виявлено, що історики звертали уваги на такі аспекти як-от суспільно-політичні умови, сутність та особливості державної політики у сфері освіти; місце і роль педагогічних кадрів у піднесенні національного руху за побудову української освіти; ціннісно-світоглядні засади освітньої реформи та педагогічна думка; організатори освіти та лідери руху за українізацію шкільництва; сутність змін в структурі, змісті, методичних та організаційно-педагогічних засадах освіти і виховання дітей та молоді; історичне значення,

здобутки та прорахунки в українізації тогочасного освітнього простору, його подальший розвиток в більшовицькій політиці українізації 1920-х років тощо.

Ключові слова: *українська новітня історіографія, Українська національно-демократична революція, рух за українську освіту, українізація освіти, шкільництво, освіта, національна свідомість.*

Організація національної освіти – одна із основних передумов та ключовий показник успішності державотворення. Від змісту та масштабу поширення шкільництва напряду залежить розвиток національної мови, формування національної свідомості та ціннісних засад національної ідентичності. Відтак цілком закономірним вважаємо те, що рух за українізацію освіти був мейнстрімом українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Значущість тогочасного шкільництва для національного пробудження українського суспільства посилювалася не лише винятковою роллю освіти у розвитку української мови, але й тим фактом, що колоніальна влада як держави Романових, так й Габсбургів розглядала освіту як ключовий інструмент денационалізації, русифікації та полонізації українців, а відтак докладала чимало зусиль для того, щоб шкільна справа чітко та безкомпромісно служила інтересам імперій.

Незважаючи на те, що імперська влада робила все для недопущення української мови у шкільне середовище, тогочасна українська інтелігенція знайшла необхідні ресурси для самоорганізації у боротьбі за українізацію освітньої галузі, віддавши у «... справу розбудови української школи не лише власний досвід, фахові знання, але й високий рівень національної свідомості» [1, с. 76]. Відповідні зусилля національно свідомих верств суспільства щодо українізації освіти цілком закономірно стали предметом скрупульозного вивчення сучасними істориками, адже тогочасний досвід побудови національної шкільної системи є не менш актуальним й у сучасних умовах інноваційного розвитку нової української школи, змістовий, методичний та організаційно-педагогічний потенціал якої, як й століття тому, спрямований на протидію неоімперському шовінізму та гібридній агресії.

Проблематика руху за українізацію освіти другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття активно вивчається новітньою історіографією та історико-педагогічною наукою. Дослідники розглядають умови, етапи та шляхи українізації освіти, аналізують місце і роль інтелігенції у побудові національного шкільництва, вивчають організаційні засади інституціалізації української освітньої системи тощо. Науковці, як правило, окремо розглядають зародження процесів українізації освіти у другій половині ХІХ століття, далі вивчають їхнє піднесення у добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 років, й окремо аналізують

більшовицьку політику українізації, яка попри політичний контекст, все ж відіграла помітну роль у продовженні суспільного руху за побудову українського національного шкільництва. У той же час, історіографічний вимір накопиченого на сьогодні вагомому науково-історичного матеріалу не був предметом окремого дослідження, що й впорядковує пізнавальну актуальність запропонованої статті.

У представленому дослідженні ми зосередимося на новітній історіографії розбудови української системи освіти у добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 років. Саме в той час відбувалися важливі зрушення в інституційному оформленні українського шкільництва, адже «українізація» вже існуючи шкільництво наштовхувалася на сильний опір проросійських педагогів-русифікаторів, які відчувши загрозу своєму панівному становищу усіляко гальмували перебудову школи на національних засадах [1, с. 76].

Аналізові шляхів та змісту українізації освіти у 1917–1921 роках присвячено досить значний масив історичних, історико-педагогічних та краєзнавчих досліджень. Спектр питань, що стають предметом вивчення досить широкий – від суспільно-політичних умов розвитку освіти, її організаторів та ідейно-світоглядних засад до змісту, методичних, організаційно-педагогічних, персоналістичних вимірів руху за українізацію освітнього простору.

Загалом відомо, що процеси українізації освіти у 1917–1921 роках були детермінованими утворенням українських державних утворень, а їхня динаміка – конкретними суспільно-політичними обставинами. Відповідно до такого критерію відомий сучасний історик С. Сірополко у процесі побудови тогочасної української освіти виокремив чотири періоди: перший – розвиток освіти під час перебування при владі Тимчасового уряду (8 березня – 10 червня 1917 року); другий – зміни в українському шкільництві від І Універсалу Центральної Ради до утворення Гетьманату Скоропадського (10 червня 1917 року – 30 квітня 1918 року); третій – реформи освіти під час правління Гетьманського уряду П. Скоропадського (30 квітня – 15 грудня 1918 року); четвертий – розвиток української освіти доби Директорії УНР (лютий 1919 року – листопад 1920 року) [2, с. 459-460]. Відповідна періодизація добре корелюється із зміною суспільно-політичних умов, що були ключовим чинником інтенсивності освітніх змін. На кожному з вказаних етапів побудова української системи освіти включала низку складників: державна політика; ідейно-стратегічні засади освітнього реформування; чинники та рушії освітніх змін; система управління освітою; розвиток закладів освіти; зміст, методики та організаційно-педагогічні засади навчання і виховання дітей та молоді тощо. Всі ці питання у тій чи іншій мірі ставали предметом скрупульозного вивчення в новітній українській історіографії.

Окремий напрям досліджень сучасної історіографії присвячено вивченню соціокультурних засад та змісту державної політики в сфері українізації освіти 1917–1921 років. Це наукові праці таких авторів як Л. Березівська [3], Б. Кравченко [4], А. Кудлай [5], В. Купріяничук [6], В. Курило [8], В. Липинський [8], С. Майборода [9], О. Машевський [10], І. Передерій [11], Н. Ротар [12], Н. Самандас [13], С. Сірополко [2], Н. Сорочан [14], Ю. Телячий [15] та інші. Вчені детально вивчали діяльність в освітній галузі українських національно-демократичних урядів, розглядали зміст та відмінності їхньої освітньої політики, аналізували здобутки та прорахунки, намагалися дати історичну оцінку та виявити цивілізаційне значення державних інститутів у підтримці руху за українізацію тогочасного освітнього простору.

Відомо, що для керівництва українізацією освіти було утворено відповідні установи – Генеральне секретарство освіти (згодом Міністерство освіти УРН), а на західноукраїнських землях – Державний секретаріат освіти. Новоутворені органи займалися українізацією школи та вирішували відповідні організаційно-педагогічні завдання. З-поміж таких завдань дослідники називають наступні: підготовку та затвердження стратегії розвитку освітньої галузі; підготовка національно свідомих учительських кадрів; розробка та видання необхідної навчальної літератури (підручники, посібники, картографічні матеріали); налагодження комунікації із українськими культурно-просвітницькими організаціями; згуртування вчителів у професійні спілки та об'єднання тощо [16, с. 47].

Значним кроком у розширенні історичних знань про формування системи української освіти у революційну добу стала монографія О. Кудлай, яка присвячена вивченню історії створення, структури та діяльності Міністерства освіти УНР доби Української Центральної Ради [5]. Дослідниця запропонувала цілісний аналіз внутрішньої структури відомства, розкрила зміст напрямів роботи його підрозділів щодо українізації освіти, розробки національного освітнього законодавства, організації дошкільного та позашкільного виховання тощо. О. Кудлай зазначала, що започаткований Української Центральною Радою процес українізації школи ґрунтувався на принципах демократизації та децентралізації освіти: народам, що проживали в Україні забезпечувалося право на вільний розвиток національної школи, а також передбачалося передача частини повноважень щодо управління освітньою галуззю місцевим органам влади [5, с. 143]. Дослідниця з'ясувала, що українізація освітніх закладів найуспішніше відбувалася у нижчій школі та передбачала включення до навчальних програм дисциплін з української мови, літератури, історії та географії України, перехід на викладання українською. Натомість у середній та вищій школі українізація наштовхувалася на перешкоди міського, почасти проросійського, населення [5, с. 143].

Погоджуємося із висновками О. Кудлай про те, що виняткову цінність у контексті реформування системи освіти відіграла організація в структурі Міністерства освіти УНР низки департаментів, що забезпечило можливість приділити увагу не поверховій, а структурній реформі освітньої галузі. Так у складі відомства існували п'ять департаментів: вищої і середньої освіти; нижчої освіти; позашкільної та дошкільної освіти; професійно-технічної освіти; департамент мистецтв. Діяльність останнього мала непересічне значення, адже опікувалася такими напряму пов'язаними із освітою та вихованням молоді як мистецтво, художні промисли, охорона пам'яток старовини і мистецтва, музейна справа, театр, музика, архіви та бібліотеки [5, с. 3].

Упорядкування системи управління українізацією освіти наштовхувалося на певні труднощі. О. Кудлай серед таких перешкод називала опір російських учительських кіл, нестача національно орієнтованих учительських кадрів, брак учбових програм, підручників та інших навчальних засобів, загалом нестача коштів та динамічні державно-політичні зміни, які не завжди були переможними для українства [5, с. 143].

Аналізуючи напрями діяльності Міністерства освіти УНР, що воно працювало у кількох основних напрямках: українізація «старих» закладів освіти; відкриття нових освітніх установ; організація видавничої справи; влаштування учительських курсів; матеріальне забезпечення учительського складу; охорона культурної спадщини; налагодження співпраці із національними освітніми організаціями; управління дитячими притулками тощо [5, с. 75, 82]. О. Кудлай наголошувала, що попри протидію окремих вишів та закладів середньої освіти, Міністерству освіти УНР вдалося налагодити системну діяльність щодо українізації тогочасних закладів вищої, середньої та нижчої освіти, а також залучити ресурс культури у національне виховання дітей та молоді [5, с. 143].

Одним із основних напрямів досліджень стало вивчення місця і ролі інтелігенції передусім учительства в організації руху за українізацію тогочасної освіти. Цьому питанню присвячені наукові доробки таких істориків як Н. Давидова [17], І. Гирич [18], С. Єскельчик [19], Г. Касьянов [20], Б. Кравченко [4], Т. Маньківська [21], С. Пахолків [22], О. Рубльов [1], С. Сірополко [2], Ю. Телячий [23], Н. Шип [24] та інших. У цьому контексті на увагу заслуговують висновки С. Сірополка про високу оцінку ролі педагогічних кадрів в організації руху за українізацію освіти. Він зазначав, що саме учительство взяло на себе обов'язок опіки над українізацією школи, зобов'язалося підтримати державну політику щодо розвитку української мови в освітньому процесі [2, с. 460]. У той же час слід підкреслити, що не всі освітяни були позитивно налаштовані на

реформу освіти на пріоритетах української національної філософії. Суттєвим уточненням щодо шляхів впорядкування організаційно-педагогічних засад розвитку української школи у революційну добу вважаємо висновки А. Кравченко про те, що через опір російських учительських кіл, які не розуміли необхідність українізації школи для процесу побудови національної держави, створення української середньої школи здійснювалося шляхом відкриття нових закладів освіти. На початкових етапах такий підхід був нелегкий, адже Генеральний секретаріат освіти повинен був, аж до проголошення УНР, узгоджувати свої дії з Петроградом. Більше того, все матеріальне та фінансове навантаження щодо облаштування нових українських шкіл лягало на плечі місцевих бюджетів та громадських організацій [25, с. 75].

Питанням участі української інтелігенції в українізації освіти періоду Української революції значної уваги приділив відомий дослідник О. Рубльов. Він звертав увагу на позитивний ефект взаємодії галицької на наддніпрянської інтелігенції у справі розвитку української школи. Заслуговує на увагу цитування дослідником слів тогочасного Полтавського губернського комісара освіти В. Андрієвського, який зазначав: «Грубо помиляється той, хто думає, що нарід російський бажає нам добра! Ми мали вже нагоду і тепер пізнати його любов і прихильність. Та дарма! Шкода про се і говорити. Хочу сказати ще слово за найважливішу справу, за наші школи. Тут зроблено і робиться великий промах! Всі, навіть найряніші москалі та канапи були певні, що школи будуть відразу українізовані. Коли ж наш секретаріат просвітний забавився в якусь неоправдану і шкідливу гуманність, тоді всі підняли голову, а українцями почали робитися боягузи, шкаралупники, а навіть чорносотенці, котрі тепер навіть мають відвагу говорити, що ще справа українська писана вилами на воді» [1, с. 77]. Наведеними словами О. Рубльов підкреслював думку про те, що тогочасній владі не вдалося швидко та динамічно розпочати процеси українізації школи, що дало можливість педагогам-русифікаторам гальмувати рух за українізацію освіти, саботуючи відповідні реформи майбутнього Міністерства освіти УНР.

Вивчаючи місце і роль інтелігенції в українізації освітнього простору дослідники звертаються до персоналістичних студій, аналізують діяльність видатних організаторів та ідейних натхненників тогочасної освіти. На сьогодні відомо декілька узагальнюючих праць, у яких представлено осмислення реформаційної діяльності тогочасних освітніх діячів. Це передусім узагальнюючі синтети О. Завальнюка «Українська еліта і творення національної української освіти: фундатори і будівничі (1917–1920 рр.)» [26], І. Лікарчука «Міністри освіти України» [27], О. Сухомлинської, Л. Березівської та інших «Українська педагогіка в персоналіях» [28] та інших. Окремо істориків

цікавила постать головного організатора тогочасного шкільництва, генерального секретаря народної освіти І. Стешенка, якому присвятили наукові праці такі дослідники як В. Білоцерківський та В. Головченко [29], О. Завальнюк [30], А. Корецька [31], Ю. Телячий [32]. Предметом інших студій також стали педагогічній погляди та державотворча діяльність С. Русової, які вивчали такі вчені як Л. Гонюкова [33] та Є. Коваленко [34]. Дослідники спільні в думці про те, що саме винятково високий рівень національної свідомості та педагогічний хист тогочасних організаторів освіти забезпечив успіх в українізації шкільництва, дав можливість започаткувати рух за українізацію вищої школи, налагодити видання необхідної навчальної літератури та впорядкувати систему перепідготовки педагогічних кадрів.

Окремо історики вивчали особливості розвитку, діяльність, матеріальне, кадрове, методичне забезпечення, персональний склад та регіональні особливості тогочасних закладів нижчої, середньої та вищої освіти, професійних об'єднань вчителів тощо. Ці питання представлені у наукових студіях таких авторів як Г. Білавич [35], В. Богуславська [36], А. Боровик [37], Г. Васькович [38], С. Гелей [16], О. Завальнюк [39], І. Зайченко [40], А. Кравченко [25], В. Курило [7], В. Майборода [41], Т. Осташко [42], П. Побірченко [43], Н. Ротар [44], Б. Ступарик [45] та інших. У вказаних наукових працях викладено організаційно-педагогічну сутність процесу українізації освітніх закладів, розглянуто основні заходи по розбудові системи національної школи, окреслено специфіку підготовки необхідної матеріальної та методичної бази, процес та проблеми видання підручників, фінансування закладів освіти тощо. Історики достатньо приділили уваги аналізу процесу реформування усіх рівнів освіти – від дошкільного, нижчого та середнього, до вищого та післядипломного. Крім того, історики не оминули увагою й регіональні та повсякденні виміри українізації освіти, виявили специфіку відповідної реформи на Наддніпрянщині та території ЗУНР.

Як бачимо, у новітній історіографії проблематика руху за українізації освіти у період Української національно-демократичної революції 1917–1921 років представлена досить розлого та репрезентативно. Історикам вдалося висвітлити більшість найважливіших характеристик тогочасної освітньої реформи, зокрема: суспільно-політичні умови, сутність та особливості державної політики у сфері освіти; місце і роль педагогічних кадрів у піднесенні національного руху за побудову української освіти; ціннісно-світоглядні засади освітньої реформи, педагогічна думка; організатори освіти та лідери руху за українізацію шкільництва; сутність змін в структурі, змісті, методичних та організаційно-педагогічних засадах освіти і виховання дітей та молоді; історичне значення, здобутки та

прорахунки в українізації тогочасного освітнього простору, його подальший розвиток в більшовицькій політиці українізації 1920-х років тощо. Нагромаджений науковцями історіографічний наратив дає можливість актуалізувати позитивний досвід українізації освіти у сучасних умовах інноваційного розвитку вітчизняного освітнього простору, застерігає сучасне суспільство від легковажного ставлення до виховання молоді, яке є ключовим ресурсом у формуванні національно свідомого та суспільно активного громадянина.

Джерела та література

1. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. 648 с.
2. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ : Наукова думка, 2001. 912 с.
3. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ столітті : монографія. Київ : Богданова А. М., 2008. 406 с.
4. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ : Основи, 1997. 423 с.
5. Кудлай О. Б. Міністерство освіти УНР доби Української Центральної Ради : створення, структура, діяльність. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2019. 160 с.
6. Купрійчук В. М. Проблеми формування мовної політики в сфері освіти в Україні у добу національної революції (1917–1920 років). *Самоорганізація і динаміка культури та їх особливості в Україні*. Вип. 2 : Об'єктивізація культуротворення в добу цивілізаційної глобалізації : зб. наук. ст. Київ : Ін-т культурології НАН України, 2012. С. 32–42.
7. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка Східноукраїнського регіону у ХХ столітті. Луганськ : ЛДПУ, 2000. 460 с.
8. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 393 с.
9. Майборода С. В. Державне управління вищою освітою в Україні : структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.) : дис. ... д-ра наук з державного управління : 25.00.01. Київ, 2002. 411 арк.
10. Машевський О. П. Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі освіти, науки, мистецтва (квітень-грудень 1918 року) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.0. Київ, 1997. 209 с.
11. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради : історичний аспект : монографія. Полтава : Вид-во ПолтНТУ, 2009. 160 с.
12. Ротар Н. Ю. Діяльність українських національно-демократичних урядів в галузі освіти (1917-1920 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.0. Чернівці, 1996. 227 с.
13. Самандас Н. В. Становлення та розвиток системи державних органів управління освітою в Україні (1917–1941 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ : Українська академія державного управління при президентіві України, 2001. 20 с.
14. Сорочан Н. А. Формування системи управління освітою в Україні за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Харків : Харківський державний ун-т, 1998. 17 с.

15. Телячий Ю. В. Реформа української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) : історичний аспект : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2000. 209 с.
16. Гелей С. Д. Шкільна освіта в Галичині у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки ТНУ. Історія*. 2015. № 13. С. 30–50.
17. Давидова Н. Наукова інтелігенція у впровадженні української мови у вищі навчальні заклади за українських урядів у 1917–1920 рр. *Емінак*. 2007. № 1. С. 52–58.
18. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / відп. ред. О. Рубльов. Київ : Укр. письменник, 2014. 496 с.
19. Єкельчик С. Українофіли : Світ українських патріотів другої половини XIX століття. Київ : КІС, 2010. 272 с.
20. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть : соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
21. Маньківська Т. О. Українізація шкіл і вчительство на Слобожанщині у 1917–1918 роках. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2012. № 4. С. 41–45.
22. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині : освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 612 с.
23. Телячий Ю. В. Українська літературно-мистецька інтелігенція в національному відродженні (1917–1921 рр.) : монографія. Тернопіль : ТзОВ «Терно-граф», 2014. 600 с.
24. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. Киев : Наукова думка, 1991. 172 с.
25. Кравченко А. А. Українська загальноосвітня середня школа в період Визвольних змагань (1917–1920 рр.). *Україна XX століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2001. Вип. 5. С. 74–82.
26. Завальнюк О. М. Українська еліта і творення національної української освіти : фундатори і будівничі (1917–1920 рр.). Кам'янець-Подільський: Абетка НОВА, 2005. 496 с.
27. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : монографія : в 2 т. Київ : Видавець Ешке О. М., 2002. Т. 1 : 1917–1943 рр. 328 с.
28. Українська педагогіка в персоналіях : в 2 кн. : навч. посіб. / авт.: О. В. Сухомлинська, Н. Б. Антоненко, Л. Д. Березівська [та ін.]. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1 : X–XIX ст. 624 с.
29. Білоцерківський В. Я., Головченко В. І. Іван Стешенко – подвижник на ниві українського національного відродження. *Український історичний журнал*. 1997. № 6. С. 77–83.
30. Завальнюк О. М. Генеральний секретар народної освіти І. Стешенко : курс на національну вищу школу (червень 1917 – січень 1918 рр.). *Історія в середніх і вищих навчальних закладах України*. 2005. № 8. – С. 11–15.
31. Корецька А. І. Освіта України в ідеях Івана Стешенка. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2009. Т. XXVI. С. 169–175.
32. Телячий Ю. В. Іван Стешенко : трагедія українського інтелігента. *Україна XX століття : культура, ідеологія, політика* : зб. ст. Київ, 2001. Вип. 5. С. 70–74.
33. Гонюкова Л. В. Спогади Софії Русової. *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 133–138.
34. Коваленко Є. Софія Русова : педагог-просвітитель, державний діяч, вчений. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 35–38.
35. Білавич Г. Українське педагогічне товариство «Рідна школа» : етапи становлення та розвитку. *Товариство «Рідна школа» : історія і сучасність* : науковий альманах. Львів, 2001. С. 16–17.

36. Богуславська В. Г. Народна освіта України в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк : Донецький національний університет, 2001. 20 с.
37. Боровик А. М. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.). Чернігів : КП Вид-во «Чернігівські обереги», 2008. 368 с.
38. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920 рр.). Київ : Мандрівець, 1996. 359 с.
39. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.). Кам'янець-Подільський : Аксиома, 2011. 652 с.
40. Зайченко І. В. Проблеми української національної школи у пресі (друга пол. XIX – поч. XX ст.) / за ред. М. Д. Ярмаченка. Львів : Львівська обласна книжкова друкарня, 2002. 344 с.
41. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні : історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.
42. Осташко Т. С. Український національно-освітній рух у 1917 р. *Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія, економіка, філософія.* Київ : Вид. центр КДЛУ, 1999. Вип. 83. С. 85–107.
43. Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX – початок XX століття). Київ : Науковий світ, 2002. 331 с.
44. Ротар Н. Ю. Основні напрямки реформування гімназійної освіти в Україні в 1917–1920 роках. *Науковий вісник Чернівецького ун-ту.* Чернівці : ЧДУ, 1996. Вип. 6-7 : Історія. С. 147–162.
45. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.). Івано-Франківськ : [Б. в.], 1994. 143 с.

УДК 94(477):351 «1920/1930»

Людмила Бабенко
(м. Полтава)

ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ І ПЕРЕСЛІДУВАННЯ 1920–1930-х РОКІВ У ПОЛТАВСЬКОМУ ПЕДАГОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ

У статті акцентується увага на етапах, сутності, напрямках репресій 1920–1930-х рр., спрямованих проти викладачів і студентів Полтавського педагогічного інституту. Розкриваються репресивні технології радянських органів державної безпеки. Наводиться орієнтовна статистика жертв політичних репресій серед професорсько-викладацького складу.

Ключові слова: політичні репресії, партійні чистки, тоталітаризм, «буржуазний націоналізм», Державне політичне управління (ДПУ), Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС).

Полтавський державний педагогічний університет дав українській і світовій науці талановитих педагогів і науковців, когорту яскравих фахівців на ниві освіти. Однак етапи його становлення, які збіглися з роками формування сталінського тоталітаризму, позначені численними втратами. Вони вимагають всебічного осмислення

сутності політичної системи, яка задекларувала побудову найгуманнішого комуністичного суспільства і водночас розгорнула війну проти власного народу. Жертвами політичних репресій в Україні стали представники всіх соціальних верств і категорій суспільства, однак науково-педагогічні кадри займали серед них особливе місце. Радянська держава з перших днів свого існування визначила навчання та виховання підростаючого покоління одним з пріоритетних напрямів своєї внутрішньої політики. Через систему освіти відбувався цілеспрямований вплив на свідомість усього суспільства, а від педагогів вимагалось відповідне ідеологічне забезпечення навчально-виховного процесу, формування політичної свідомості молоді у відповідності з комуністичними ідеалами. Особлива відповідальність у реалізації цих завдань покладалася на науково-педагогічні кадри педагогічних вузів. Тому більшовицька влада і її каральні органи суворо контролювали сферу освіти з метою запобігання виникнення опозиційних настроїв. До того ж радянська влада як форма диктатури пролетаріату завжди з підозрою ставилася до інтелігенції, вбачаючи в інтелектуальному середовищі сприятливий ґрунт для виникнення опозиції і національного сепаратизму.

Полтавський педагогічний інститут (з 1921 р. – інститут народної освіти, з 1930 р. – інститут соціального виховання) не тільки не зміг уникнути наслідків репресивної політики держави, але й опинився в їх епіцентрі. 1920–1930-ті рр. перетворилися на ланцюг політичних переслідувань, морального і репресивного терору проти викладачів і студентів. Ці проблеми вже неодноразово порушувалися полтавськими дослідниками і знайшли своє відображення в низці публікацій. Завдяки зусиллям науковців суспільству повернуто сотні імен репресованих педагогів, увічнено їх пам'ять у назвах вулиць міст Полтавщини, меморіальних дошках, музейних експозиціях і кабінетах, які діють в ПНПУ. Однією з перших на сторінки наукових публікацій потрапила непересічна постать професора В. О. Щепотьєва, стосовно якої обмежена джерельна база на рубежі 1980–1990-х років ще не дозволила з'ясувати всіх обставин його життя і діяльності [6, с. 64-69]. Помітну роль відіграла спроба редакційної колегії та колективу авторів Полтавського педінституту розглянути становлення історії вузу через її персоніфікацію. Так, у 1995 р. до відзначення 80-річчя вишу побачив світ 1-й випуск «Історії Полтавського педагогічного інституту в особах». Серед біографічних нарисів вісім присвячено репресованим викладачам (В. О. Щепотьєв, Г. Г. Ващенко, М. І. Гавриленко, В. С. Воропай, Ф. К. Курінний, П. Я. Макаренко, Г. Й. Майфет, П. П. Маслик) [8]. Продовження цього проекту реалізоване у 2-му випуску, який також містить нариси про репресованих педагогів – І. М. Онісіна, Є. М. Кудрицького, О. С. Панкратьєва [9].

Своєрідним узагальненням певних здобутків у галузі дослідження репресій педагогічної громадськості України стала монографія В. Марочка та Хілліга Гьотца, у якій автори простежують процес політичних переслідувань основних професійних груп освітян: ключових чиновників наркомату освіти, професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів, вчених науково-дослідних установ та простих учителів загальноосвітніх шкіл [10]. Разом з тим залишається актуальним продовження досліджень з виявлення регіональних особливостей державної політики боротьби з політичним інакомисленням, винищення тисяч людей за критеріями тоталітаризму. Головними джерелами вивчення проблеми стали архівно-слідчі справи репресованих викладачів, студентів та співробітників Полтавського педагогічного інституту полтавських та центральних архівів.

Поняття «репресії» перебувало у широкому вжитку вже на початку встановлення радянської влади. Зокрема Всеросійську, а згодом і Всеукраїнську надзвичайні комісії у офіційних документах іменували органами «червоної» або «революційної» репресії. Причому, в Малій радянській енциклопедії 1930-х років воно трактувалося не тільки як покарання, але й ефективний виховний засіб. У виступі на ХУІ з'їзді ВКП(б) Сталін уточнював: «Репресії в галузі соціалістичного будівництва є необхідним елементом наступу, але елементом допоміжним, а не головним», що в контексті «великого терору» мало винятково пропагандистський характер. Його теза про загострення класової боротьби при соціалізмі, висловлена у 1929 р., мала вирішальне значення в ескаляції виявлення «ворогів народу». Репресії набувають масового незаконного характеру з виразним політичним забарвленням.

Висвітлюючи карально-репресивні акції проти колективу викладачів і студентів Полтавського педінституту, правомірно акцентувати увагу на їх етапах. На наш погляд, можна умовно виділити три етапи. Перший припадає вже на 1920 рік і першу половину 1920-х рр., коли з остаточним встановленням радянської влади у Полтаві більшовики виявляли не лише прихильників поваленого самодержавного ладу, а й тих, хто брав участь у створенні національних владних та культурно-освітніх інституцій у контексті Української національно-демократичної революції. До української інтелігенції, котра щиро вболівала за долю національної культури та освіти, належав Володимир Олександрович Щепотьєв, у недалекому майбутньому – ректор інституту народної освіти (1921–1923 рр.), професор, авторитетний учений-філолог. У 1918–1920 рр. він викладав українську мову і фольклор на історико-філологічному факультеті Полтавського університету, який припинив свою діяльність з приходом більшовиків та був об'єднаний з учительським інститутом.

Учений-патріот був серед засновників просвітницької спілки «Українська культура», створеної у листопаді 1919 р. Ця організація, фінансове забезпечення якої здійснювала споживча кооперація Полтавщини, заснувала Фонд національної освіти. Ним утримувалися 20 українських гімназій, 5 з яких функціонували у Полтаві, решта на території Полтавської губернії. Міською гімназією № 4, створеної на базі єпархіальної дівочої школи, керували В. О. Щепотьєв та вчителька Варвара Морозовська.

Ці заходи в галузі освіти були перервані арештами 1920 р., що не обійшли і знаного педагога. «Ніхто із заарештованих ніякого гріха перед своїм народом на душі не мав, – писав у своїй книзі «Розгром Полтави» Дмитро Соловей. – Люди ці щиро працювали на його добро, творили підвалини для українського державного життя – вільного від будь-якого політичного і соціального гніту». Навіть в умовах 2-місячного тюремного ув'язнення В. О. Щепотьєв залишався вірним собі – розповідав тим, хто разом з ним перебував у великій тюремній камері по вулиці Кобеляцькій (зараз вул. Європейська – Л. Б.), сюжети з української історії та літератури. Факти більшовицької сваволі, за його власним свідченням, викликали «недовіру до національної політики радянської влади» [8, с. 164-165]. Тоді ж уперше було заарештовано і Віктора Семеновича Воропая, випускника фізико-математичного факультету Київського університету, котрий з 1919 р. розпочав викладацьку роботу в учительському інституті. Спільно з В. О. Щепотьєвим він працював над створенням українських шкіл у Полтаві, а також став одним з активних членів Товариства дослідження старовини [8, с. 57-58].

Другий етап репресій пов'язаний з наступом на здобутки політики українізації другої половини 1920-х рр. та справою «Спілки визволення України» (СВУ) 1929 р. Більшовики з класових позицій ототожнювали поняття «патріотизм» і «націоналізм», «сепаратизм», «петлюрівщина». Розвиток української науки і культури, зростання національної свідомості становили загрозу бажаній монолітності державного утворення під назвою СРСР. Комуністична партія посилювала роль карально-репресивних органів у боротьбі з «буржуазно-націоналістичними» тенденціями в Україні, згортаючи започатковану нею ж політику українізації. В полі зору органів ДПУ опинилися провідні діячі науки і культури. Так, циркулярні листи Секретно-політичного відділу ДПУ УСРР «Про українську громадськість» від 30 березня 1926 р. та «Про український сепаратизм» від 4 вересня цього ж року орієнтували місцеві органи в питаннях про «сутність, історію і тактику українського сепаратизму», а також висували конкретні завдання, що їх мали розв'язувати органи ДПУ. Зазначалося, що «новий національний курс» після XII з'їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного спротиву

більшовицькій владі, тому українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на «культурний фронт», використовуючи легальні можливості для протидії більшовицьким перетворенням. У складі Секретно-політичного відділу існувало спеціальне 2-ге відділення, яке займалося «українською контрреволюцією», в тому числі «наркоматом освіти з усіма його органами». Керівництво спецслужб закликала органи на місцях «не обмежуватися простим спостереженням за всіма колами української громадськості, а вести активну розвідку серед видатних представників українських антирадянських течій», а також «якнайшвидшого розвитку нашої роботи за цими конкретними директивами» [12, с. 254-267]. Цей етап тривав до початку 1930-х рр., у ході якого наріжним каменем звинувачень стає «буржуазний націоналізм».

Третій етап переслідувань випадає на середину – другу половину 1930-х рр. Його точкою відліку, на думку дослідників, стало вбивство у 1934 р. відомого партійного діяча С. М. Кірова. 1 грудня того ж року ЦВК СРСР прийняв постанову «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів». Згідно з цим документом термін розслідування справ обмежувався до 10 днів, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку та клопотання про помилування не дозволялося, а вирок виконувався негайно після ухвалення. Роберт Конквест назвав постанову ЦВК «хартією терору». Пік репресій припадає на 1937–1938 рр. Їхнє ідеологічне обґрунтування, технологія, класифікація потенційних жертв, програма основних заходів викладені у двох оперативних наказах наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 00447 від 30 липня 1937 р. і № 00486 від 15 серпня цього ж року. Зокрема по семи областях України передбачалося репресувати 28 800 осіб, але нарком зазначає, що «затверджені цифри є орієнтовні» [11, с. 383-388]. Другий наказ наголошував, що під його дію потрапляють «зрадники батьківщини, члени право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій», засуджені воєнною колегією та воєнним трибуналом, починаючи з 1 серпня 1936 р. [12, с. 377]. У цей час на долю колективу педінституту випали найтяжчі випробування. Фактично увесь його колектив опинився заручником абсурдних підозр і звинувачень.

Отже, у республіці процес згортання українізації збігався у часі з посиленням пошуку українських націоналістів і підготовкою першого великого судового процесу над їх «провідниками», котрим стала справа СВУ. Професор Щепотьєв не помилився у своєму невтішному прогнозі: «Мені часто здавалося, що українізація проводилася тільки в інтересах зовнішньої політики, щоб привабити на свій бік українців, які живуть за кордоном. Я все думав, що українізацію відмінять» [3, т. 1, с. 237]. Саме він, поряд з адвокатом К. І. Товкачем, і був

перетворений каральними органами на одну з ключових фігур полтавського осередку СБУ. Початок існування організації слідчі пов'язували з перебуванням у Полтаві в 1923 р. академіка С. Єфремова, який займався вивченням творчої спадщини Панаса Мирного. В один з вечорів на честь приїзду іменитого вченого мистецтвознавець Михайло Рудинський влаштував вечірку, серед запрошених гостей були й викладачі педінституту В. Щепотьєв, О. Бузинний, В. Воропай.

Керуючись директивними вказівками про «контрреволюцію на культурному фронті», полтавські чекісти тримали в полі зору навчальні заклади, наукові та громадські організації. На початку 1927 р. співробітниками окружного відділу ДПУ була заведена оперативно-агентурна розробка під назвою «Культуртрегери». У щотижневих інформаційних зведеннях серед членів так званої «правої української групи» зустрічаємо прізвища В. Воропая, Г. Ващенко, вчителів полтавських шкіл і членів Наукового товариства Г. Коваленка, А. Левченка, П. Голобородька, Д. Голобородька, А. Ломакіна та інших. В. Щепотьєва чекісти називають «головним ідеологом групи» [5, арк. 3 зв.]. Про поїздки, зустрічі, зміст розмов підозрюваних співробітників ДПУ були детально поінформовані, оскільки їм вдалося завербувати кількох освідомлювачів з оточення В. Щепотьєва. Так, у інформзведенні за 3–9 липня повідомлялося, що «з висвітлення цієї групи працює секретний співробітник Полтавського окрвідділу ДПУ «Правдивий» (агентурний псевдонім не тотожний прізвищу секретного співробітника – Л.Б.). Крім того, при здійсненні операції було арештовано 3-х членів групи, один з яких майже оброблений і на днях буде завербований. Для його зашифровки арештовані члени групи будуть звільнені. Таким чином, висвітлення групи буде вестися двома агентами. Нами вжито заходів по виявленню харківських знайомих Щепотьєва і Левченка» [5, арк. 5]. Наукові контакти В. О. Щепотьєва як голови Полтавського наукового товариства при ВУАН трактувалися у контексті створення націоналістичного підпілля.

Після арешту проф. В. Щепотьєва Рада Полтавського наукового товариства, яке він очолював, ухвалила рішення про виключення з списків «...Бузинного О. Т., Воропая В. С., Голобородька П. Г., Жигадла І. Л., Рекала Є. Л., Тахтая О. К., Чуйка В. С., Щепотьєва В. О., які перебувають під слідством ДПУ за звинуваченням у контрреволюції» [13, арк. 6]. Також зі складу Ради виключили Г. Ващенко, а В. Воропай у 1930 р. був висланий за межі України і впродовж 1931–1937 рр. працював у Вологодському і Ставропольському педагогічних вузах, подальша доля його невідома [8, с. 59-60). У цьому ж році з Полтавського педінституту звільнили за звинуваченням у справі СБУ завідувача кафедри педології і педагогіки П. Л. Адамовича [8, с. 6].

Не минула хвиля арештів 1929 р. і філолога Є. М. Кудрицького. Ще до переїзду в Полтаву, він півтора місяця перебував під слідством

у Житомирі, але був звільнений за недоведеністю звинувачень і наступного ж дня повернувся до викладацької роботи. Однак, як зазначав пізніше у бесіді з ним заступник наркома освіти, «ця темна пляма у житті» компрометувала його як «викладача інституту», робила політично неблагонадійним в очах влади [9, с. 73]. Короткий час працював у Полтаві та підтримував зв'язки з науковим товариством відомий історик В. О. Пархоменко, якого заарештували у справі СВУ в Дніпропетровську.

Наступним кроком після арештів і звільнень у справі СВУ було «принципове» реагування партійної організації педінституту, котра здійснила «партчистку» професорсько-викладацького складу. Зокрема, 3 вересня 1929 р. бюро партосередку Полтавського ІНО ухвалило рішення: «Колектив залишити старий за винятком п'яти осіб (Булдовський, Клепацький, Степанівський, Березняк і Адамович), про яких просити О.П.К. вжити заходів, щоб їх перекинути в інші міста» [10, с. 156]. Наприкінці грудня 1930 р. окреме рішення партійне бюро приймає по професору історії П. Г. Клепацькому: «Підручник П. Г. Клепацького «Огляд джерел по історії України» як ідеологічно не витриманий і політично шкідливий від користування усунути». Опальний професор, вже працюючи в Мелітопольському педінституті, зазнав повторних репресій у 1937 р.

На початку 1930-х років відбувалася часта зміна директорів Полтавського педінституту, від яких партійне керівництво вимагало класової пильності та боротьби з «буржуазним націоналізмом»: у 1930–1931 рр. інститут очолював Карл Петрович Жагар, 1931–1933 рр. – Родіон Петрович Куліненко, 1933–1934 рр. – Петро Михайлович Койнаш, 1934–1935 рр. – Михайло Степанович Дашенко, 1935–1937 рр. – Іван Максимович Онісін, 1938–1940 рр. – Микола Васильович Доценко, 1940–1941 рр. – Петро Миколайович Асеев. Як зазначають автори згаданої монографії, «деякі з них активно викривали «ворогів народу», інші стали жертвами доносів учорашніх колег». У січні 1933 р. загальні збори колективу педінституту знайшли «прояв класово-ворожої куркульської ідеології (група Близниченка), бо він «мав викрити контрреволюційний виступ» викладачів Усія, Кривошея, Приймака, Овсієвського, але не зробив цього. А в липні того ж року міськком партії вимагав від керівників освітніх закладів «очистити ряди нашої партії від класово ворожих елементів, опортуністів різних мастей, дворушників, буржуазних переродженців, кар'єристів, шкурників, бюрократів та побутово-розкладених». Отже, до названих категорій можна було, за бажанням, зараховувати будь-кого з викладачів чи студентів. У результаті в пресі з'являються нові прізвища жертв чисток – Приймак, Казначеев, Волинський. Як осередок буржуазно-націоналістичної пропаганди згадується збірник статей «Полтавщина» (1927 р.), у якому В. Щепотьєв, Я. Риженко та

інші «ідеалізують церковщину й релігійні забобони, минулий дворянсько-поміщицький устрій» тощо «...і все це сплітається з антирадянськими вихватками». Колектив викладачів називають «Полтавською ІНО-вською групою націоналістів». Педінститут у пресі та слідчих документах називають «центром полтавської філії СВУ», тобто простежується намагання надати структурних ознак і організаційної завершеності контрреволюційної діяльності його науково-педагогічного колективу.

Завершення пошуків «охвістя СВУ» відбувалося ще й у 1934 р. Директор інституту П. Койнаш у статті, опублікованій у газеті «Більшовик Полтавщини» повертається до особи професора Г. Ващенка, який піддавався критиці за ігнорування постанови ЦК КП(б)У «Про націоналістичну діяльність УНДІПу», за відсутність належної оцінки «Харківської фашистської школи (Соколянський, Попов, Залужний)». 16 червня 1934 р. комісія з чистки партійної організації Полтавського педінституту «викрила націоналістів», яких «вигнано з інституту» з формулюваннями: «викриття націоналістичних моментів професора Ващенка», «націоналістичне викладання викладача української мови Волинського», «за протаскування механіцизму в біології» Степанівського, «за вульгаризацію діалектики» лектора Гнезділова [10, с. 158]. Своєрідним підсумком другого періоду репресій у Полтавському педінституті стала постанова ЦК КП(б)У «Про антирадянські виступи і засміченість полтавських вишів – інституту м'ясної промисловості і педагогічного інституту» від 16 березня 1935 р. Констатувалася нагальна потреба укомплектування вузів новими кадрами.

Процес ліквідації у середині 30-х років залишків українських політичних партій також охопив письменницькі та науково-педагогічні кола. На настроях останніх тяжко відбилися самогубства в 1933 р. письменника М. Хвильового та колишнього наркома освіти М. Скрипника, смертоносний голодомор. З цього приводу викладач В. Степанівський у розмовах висловлював негативну оцінку «заходів радянської влади», говорив, що «колективізація призводить до голоду селянства і зубожіння України», «багато людей гине», що цілком об'єктивно характеризувало радянську дійсність [4, арк. 16].

Суворе випробування очікувало талановитого літератора, викладача історії літератури та музики Григорія Йосиповича Майфета. Випускник фізико-математичного факультету Полтавського ІНО одночасно прослухав курс філологічного факультету і під впливом професора Щепотьєва обрав навчання в аспірантурі інституту імені Т. Г. Шевченка, підтримував творчі зв'язки з українськими письменниками і поетами М. Ірчаном, М. Зеровим, Ю. Яновським та іншими. Г. Майфета заарештували 5 грудня 1934 р., а вже 27–28 березня 1935 р. Військова колегія Верховного суду СРСР

засудила його до 10 років виправно-трудоxв таборів. Педагога визнали винним в участі «у терористичній групі, створеній боротьбистською організацією». У кримінальній справі Майфета як співучасники проходять письменники М. Хвильовий, Г. Епiк, В. Підмогильний, М. Бажан, М. Куліш, Ю. Яновський та інші видатні українські письменники [3, т. 5, арк. 107, 107 зв., 108].

Серед довгого списку звинувачуваних зустрічається й прізвище Івана Назаровича Капустянського, котрий стояв біля витоків становлення інституту народної освіти. З 1921 р. він працював головою полтавського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва, старовини і природи, поєднуючи пам'яткоохоронну роботу з викладанням на історико-філологічному факультеті ІНО, учительських курсах, в губернській партійній школі, був організатором при Центральному пролетарському музеї кабінету фольклору та мови і протягом певного часу керував його роботою. З 1923 р. наукова і творча доля Капустянського пов'язана з Харковом, де він і був репресований у 1935 р. [7, с. 148-149].

Апогей репресивної політики у 1937–1938 рр. отримав назву Великого терору. В педінституті він починався з галасливої кампанії у пресі про засилля троцькістів і буржуазних націоналістів серед викладачів і студентів, численних партійних зборів і перевірок, масового виключення з партії і комсомолу. Однією з таких жертв став член парткому Петренко, який наважився на засіданні 26 серпня 1936 р. у ході обговорення «викритої контрреволюційно-націоналістичної групи Миколенка в педінституті» заявити: «В парткомісії не може бути спеціальна освідомлювальна мережа, на це є органи НКВС. І я цілком і повністю не можу ставити у вину парторганізації те, що несвоєчасно викрили націоналістів» [10, с. 174]. Петренка не лише виключили з парткому, але й позбавили членства в партії.

Чистка професорсько-викладацького складу інституту розпочалася з 1937 навчального року. Газета «Соціалістична Харківщина» опублікувала статтю «Націоналістичне кубло в Полтавському педінституті», у якій шельмувалося «троцькістсько-бухарінське націоналістичне охвістя», а персонально – Кудрицький, Самійленко, Москаленко, Фрейзінгер, Крупенніков. 19–20 вересня 1937 р. відбулися партійні збори з рекордним числом присутніх – 500 осіб.

Вакханалія партійних чисток поповнила список викладачів, чії прізвища називалися в пресі, рішеннях партійних зборів, адміністративних наказах як «буржуазно-націоналістична та троцькістська наволоч» – Бондаренко, Півторак, Чернуха, Копкін, Золотухін, Ткаченко, Ломоносов, Царенко. Восени 1937 р. з інституту звільнили 12 викладачів, з них 6 «за невідповідність своєму призначенню», решту за політичними мотивами (не критикували на

лекціях «ворогів народу»). Не вдалося уникнути репресії і секретареві парткому інституту Івашині, якого в січні 1938 р. виключили з партії «за неочищення педінституту від класово ворожих елементів». Наслідком політичних чисток і арештів став дефіцит педагогічних кадрів, який набув критичних масштабів – не було змоги навіть скласти розклад навчальних занять, впродовж першого семестру 1937 р. виявилися зірваними 300 лекцій, що ставилося в провину директору інституту Онісіну [1, арк. 16]. Трагедія цих людей полягала не лише в тому, що вони позбавлялися засобів до існування, улюбленої роботи, але й перетворювалися на ізгоїв, ізольованих від суспільства тавром «ворога народу». Наступним етапом їх суспільної дезінтеграції були арешти і ув'язнення.

Зокрема неважко було спрогнозувати арешт директора І. М. Онісіна. Його, росіянина за національністю, звинувачували в українському буржуазному націоналізмі [2, арк. 1,5]. Не менш абсурдно виглядає звинувачення, висунуте проти М. І. Гавриленка, якого слідчі змусили визнати астрономічний гурток, контрреволюційною організацією, що виношувала терористичні наміри [4, арк. 42; 56; 59].

Упродовж 1937–1938 рр. ряди репресованих викладачів поповнили професор історії Наталія Мірза-Авакянц, котра у 1920-х роках була заступником директора інституту з наукової роботи, П. Я. Макаренко, О. М. Коллонтай – викладачі кафедри педагогіки, біолог Ф. К. Курінний, математик, один з перших організаторів заочної форми освіти в педінституті П. П. Маслик, викладач військової справи П. Колясинський, фізики Ю. Ф. Костенецький та В. Ісаєв, видатний знавець народної творчості В. Верховинець, завідуючий механічними майстернями педінституту Аптекаєв. У вересні 1937 р. вдруге було притягнуто до арешту і слідства у груповій справі В. О. Щепотьєва, котрий після повернення з заслання жив у селі Веприк, і засуджено до розстрілу

Варто зацентувати увагу на змістові найбільш широко вживаних статей кримінального кодексу України щодо заарештованих викладачів і студентів педінституту. Сумну пальму першості тримала стаття 54-10 ч. 2, що передбачала покарання за антирадянську агітацію і пропаганду. Як правило, поряд з нею фігурувала стаття 54-11 – організована контрреволюційна діяльність. У сукупному застосуванні вони дозволяли виносити вирок від 5 років виправно-трудових таборів з наступним ураженням в політичних правах і аж до вищої міри покарання. В практиці карально-репресивних органів середини – другої половини 30-х років мало місце застосування статей 54-8 (терористична діяльність) та 54-12 (недонесення про антирадянську діяльність).

Мартиролог жертв політичних репресій у Полтавському педагогічному інституті з поіменним списком – нагальна вимога часу і завдання науковців. Їх підрахунки вимагають тривалої системної роботи з залученням різноманітних історичних джерел, з врахуванням усіх форм репресій та деформацій навчального процесу, що мали політичний характер. За попередніми і далеко не вичерпними підрахунками авторки, зробленими переважно на основі опублікованих праць та регіональних архівів можна констатувати, що за архівно-слідчими справами як «вороги народу» та їх пособники, співучасники «контрреволюційних організацій» проходять близько 70 осіб викладачів та 10 студентів. Розстріляні за вироками особливих нарад та судів В. Щепотьєв, О. Панкратьєв, П. Маслик, П. Макаренко, В. Верховинець, П. Колясинський, І. Майзус. У своїй книзі В. Марочко та Хілліг Гьотц на підставі аналізу архівних матеріалів наводять також підрахунки кількості жертв партійних чисток у Полтавському педінституті. На кінець 1937 р. з 235 членів партії «вичистили» 109, з яких 44 заарештували на початку січня 1938 р. [10, с. 176]. Чимало полтавських педагогів загинули під час слідства, в тюрмах і таборах від тортур, хвороб і непосильної праці: І. Онісін, І. Капустянський, Н. Мірза-Авакянц, О. Коллонтай та багато інших. Сталінські застінки підривали й морально-психологічний стан людини, породжували внутрішні конфлікти особистості, які інколи спонукали до самогубства, як, наприклад, Г. Майфета.

У період десталінізації значна кількість архівно-слідчих справ була переглянута. Додатковим розслідуванням встановлювалася недоведеність звинувачень щодо окремих осіб, приймалися рішення судів про реабілітацію. Однак часткові негласні кроки кінця 1950-х років не відновили історичної справедливості. Тільки впродовж 1990–2000-х років імена репресованих науковців і педагогів Полтавського педагогічного інституту були повернуті українському народу.

Джерела і література

1. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Полтава (далі ГДА СБУ), спр. 639-С.
2. ГДА СБУ, м. Полтава, спр. 3047-С.
3. ГДА СБУ, м. Полтава, спр. 5179-С. У 5-ти томах.
4. ГДА СБУ, м. Полтава, спр. 14862-С.
5. ГДА СБУ, м. Київ, спр. 67098. У 237 томах. Т.222.
6. Бабенко Л. Л. Блискучий талант (Щепотьєв Володимир Олександрович) // Реабілітовані історією. Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С.64–69.
7. Граб В. І. У лещатах ДПУ. Нариси про безпідставно репресованих діячів науки та культури. – Полтава: Археологія, 1999. – 216 с.
8. Історія Полтавського педагогічного інституту в особах. Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту. – Полтава: Кларисса, 1995. – 172 с.

9. Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчю заснування навчального закладу). – Полтава: АСМІ, 2004. – 176 с.
10. Марочко В., Хіллїг Ѓьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941). – Київ: Науковий світ, 2003. – 302 с.
11. Хрестоматія з історії держави і права України. – Т.2. – Київ: ІнЮре, 1997. – 405 с.
12. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК – ГПУ – НКВД в Україні: особи, факти, документи. – Київ: Абрис, 1997. – 608 с.
Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.166, оп.9, спр. 14

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бабенко Людмила Леонідівна, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Бабенко Олег Олександрович, директор Державного архіву Кіровоградської області, голова Кіровоградської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Кропивницький)

Барсук Олена Євгенівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та методики викладання історії Мозирського державного педагогічного університету імені І. П. Шемякіна (м. Мозир, Беларусь)

Безсмертна Юлія Сергіївна, аспірантка кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Белько Олег Олександрович, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, науковий співробітник Наукового відділу виставок Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, завідувач редакційно-видавничого відділу Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського, викладач Полтавського коледжу мистецтв імені Миколи Лисенка (м. Полтава)

Бесарабов Данило Олексійович, студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Веденєєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Вільховий Юрій Віталійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Вільховик Ольга Василівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник; **Кушнір Леонід Миколайович**, кандидат економічних наук, науковий співробітник; **Кузьменко Наталія Вікторівна**, науковий співробітник Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава)

Гавриленко Лілія Миколаївна, студентка IV курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Григор'єв Віталій Миколайович, член Національної спілки краєзнавців України, член Національної спілки журналістів України (м. Полтава)

Діптан Ірина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Ігнатуша Олександр Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету (м. Запоріжжя)

Капустян Ганна Тимофіївна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії, держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (м. Кременчук)

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, директор державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (м. Київ)

Кір'ян Тамара Олександрівна, історик-краєзнавець, староста Пирогівського старостинського округу (с. Пирого, Глобинський район, Полтавська обл.)

Коваленко Оксана Валентинівна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту керамології – Відділення Інституту Народознавства НАН України; **Луговий Роман Сергійович**, асистент Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Козюра Ігор Валерійович, кандидат історичних наук, доктор наук з державного управління, професор кафедри менеджменту Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Копилець Євгеній Вікторович, кандидат педагогічних наук, керівник гуртків Полтавського обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (м. Полтава)

Котельницький Назар Анатолійович, кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН (м. Чернігів)

Міщанин Віктор Данилович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України (смт Опішне, Полтавська обл.)

Одинець Олена Олександрівна, студентка IV курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Олянич Валентина Володимирівна, доктор історичних наук, професор кафедри соціально-економічних дисциплін Харківської гуманітарно-педагогічної академії (м. Харків)

Онїпко Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, зав. кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Петренко Ірина Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Пешков Дмитро Олегович, студент IU курсу факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Рекрут Валерій Пилипович, кандидат історичних наук, член Національної спілки краєзнавців України, (м. Київ); **Аліман Мирослав Васильович**, кандидат економічних наук, доцент Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (м. Полтава)

Семергей Наталія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та суспільних наук Полтавської медичної стоматологічної академії (м. Полтава)

Соколюк Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, доцент Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського (м. Київ)

Студінський Володимир Аркадійович, доктор історичних наук, кандидат економічних наук, доцент кафедри міжнародного менеджменту Київського національного торговельно-економічного університету (м. Київ)

Сусоров Віктор Дмитрович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, політології та українознавства Херсонського національного технічного університету (м. Херсон)

Тетеря Світлана Анатоліївна, завідувач науково-дослідного сектора «Музей кобзарства»; **Костюк Наталія Василівна**, молодший науковий співробітник науково-дослідного сектора «Музей кобзарства» (м. Переяслав, Київська обл.)

Федорова Марина Анатоліївна, завідувач відділу краєзнавства Полтавської обласної універсальної наукової бібліотеки імені І. П. Котляревського (м. Полтава)

Чешко Тетяна Миколаївна, директор Кобеляцького районного музею літератури та мистецтва імені Олексія Кулика (м. Кобеляки, Полтавська обл.)

Шамрай Марія Ігорівна, студентка факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Шаповал Лариса Іванівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (м. Полтава)

Якименко Микола Андрійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії (м. Полтава)

**П'ЯТІ ЧЕРЕВАНІВСЬКІ
НАУКОВІ ЧИТАННЯ
(на пошану професора А. С. Череваня)**

**Збірник наукових статей
Випуск V**

Відповідальний науковий редактор – *Л. Л. Бабенко*
Технічний редактор – *О. А. Гура*

Підписано до друку 05.05.2020 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Ум.-друк. арк. 19,3
Наклад 100 прим. Зам. № 12/112

Віддруковано в ПНПУ імені В. Г. Короленка
вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюдження видавничої продукції
Серія ДК № 3817 від 01.07.2010 р.